

BÖLCSELET

I. KÖTET:
LOGIKA

IRTA:
HUSZÁR GYÖZŐ

SZERZŐ KIADÁSA, 1937.

KORDA R. T. BIZOMÁNYA, BUDAPEST, VIII., MIKSZÁTH KÁLMÁN-TÉR 3.

BÖLCSELET

I. KÖTET:
LOGIKA

IRTA:
HUSZÁR GYÖZŐ

SZERZŐ KIADÁSA, 1937.

KORDA R. T. BIZOMÁNYA, BUDAPEST, VIII., MIKSZÁTH KÁLMÁN-TÉR 3.

**NIHIL OBSTAT. DR. JULIUS CZAPIK CENSOR DIOECESANUS. —
NR. 957—1937. IMPRIMATUR. STRIGONII, DIE 30. MARTII 1937.
DR. JULIUS MACHOVICH VICARIUS GENERALIS.**

NYOMATOTT: KORDA R. I. NYOMDÁJÁBAN, BUDAPEST, VIII., CSEPREGHY-UTCA 2.

Előszó.

Mintha hajnalodnék: a bölcelet kezd polgárjoghoz jutni. Mindig többen és többen érdeklődnek bölceleti kérdések iránt, kezdenek a bölcelet felé fordulni. Ez magában véve nagyon természetes dolog, mert a bölcelkedés minden ember természetének alapvonása. U. i. a) az ember nem elégszik meg a dolgok felületes ismeretével, hanem mélyebben, vagyis okaik által akarja megismerni s ez már bölcelkedés. b) A bölcelet kezdete a csodálkozás, amely arra ösztönzi az embert, hogy a nem ismert dolgokat alapjában ismerje meg. Az ember természeténél fogva keresi a még ismeretlen dolgok észszerű alapjait. És mert ez bölcelkedés, azért az ember természeténél fogva bölcelkedik. c) Minden lény természeténél fogva hajlamos sajátos tevékenységéhez. Már pedig az embernek mint embernek az a sajátos tevékenysége, hogy a dolgokat alapjaik által és általános okaik által ismerje meg. Mivel pedig ez bölcelkedés, azért az ember természeti hajlamánál fogva bölcelkedik. d) Minden lény természeténél fogva vágyik tökéletesedése felé. Az embernek mint embernek, tehát mint eszes állatnak az a tökéletessége, hogy a dolgokat okaik által akarja megismerni és addig nem nyugszik, míg e tökéletességet el nem éri. Ez pedig ismét bölcelkedés. e) Minden lény célja felé törekszik és vele egyesülni akar. Az embernek a végső célja az Isten, akít csak értelmével ismerhet meg, hogy azután egyesülhessen vele. Ez pedig ismét bölcelkedés.¹

Tehát az ember természeténél fogva hajlik a bölcelet felé. A kissé föllendült vallásosság is a bölcelet felé irányítja a tekintetet, mert az élet nehéz kérdéseiben csakis a természetes bölceleten nyugvó természetfölötti bölcelet tud megnyugtató feleletet adni, tudja az egyes embert és a társadalmakat kormányozni.

A bölceleti kérdések ismerete nem a szaktudáshoz tartozik, hanem a műveltség kelléke. Honnan van a világ?, honnan vagyunk mi emberek?, hová megyünk?, mit ér az emberi megismerés? stb. mind olyan kérdések, amelyekre minden embernek a legszabatosabban kell tudnia megfelelni, hiszen ezek a kérdések minden emberre nézve életkérdések. És a bölceletnek

¹ Erdey Ferenc: Logica, 1934, 14. oldal.

mindenkor a legjobb iskolája az ú. n. aristotelesi-scholastikus bölcselet, amelyek kijnegecesedése Aquinói szent Tamás bölcselete, a tomizmus annyira, hogy általában a tomizmust mondhatjuk a philosophia perennis képviselőjének.¹ Ezért mi is a tomizmus alapján állunk bölcseleti könyveink megírásában.

Az, aki bölcselettel akar foglalkozni, eredményt csak akkor ér el, ha az aristotelesi-szenttamási rendszerrel kezd, mert ez képviseli az egészséges emberi észjárást. E téren az ajánlható művek, amelyeket mi is felhasználtunk, a következők:

Aquinói szent Tamás: Summa theologica. 6 kötet Marietti-féle turini kiadás. Ez Szent Tamásnak legbámulatósabb és utolérhetetlen műve. Szent Tamás a Summa egyes részeit behatóbban fejtegeti a következő művekben: De potentia Dei, De malo, De spiritualibus creaturis, De anima, De virtutibus in communi, De caritate, De spe, De virtutibus cardinalibus, De veritate.

Baur L.: Metaphysik.³ 1935.

Cathrein V.: Moralphilosophie.⁵ 2 kötet. 1911.

Donat J.: Summa philosophiae christianae.^{4, 5} 5 kötet. 1921—24.

Erdey F.: Logica. 1934; — Ethica. 1936.

Fröbes J.: Psychologia speculativa. 2 kötet. 1927.

Garrigou—Lagrange: Dieu son existence et sa nature.⁵ 1928.

Gilson E.: L'esprit de la philosophie médiévale. 2 kötet. 1932.

Geysler J.: Lehrbuch der allgemeinen Psychologie.³ 2 kötet. 1920; — Grundlegung der Logik und Erkenntnistheorie.² 1919; — Allgemeine Philosophie des Seins und der Natur. 1915.

Gonzalez—Michalek: Tanulmányok Aquinói szent Tamás bölcsészetről. 3 kötet. 1883—1885.

Gredt J.: Elementa philosophiae Aristotelico—Thomisticae.² 2 kötet. 1909, 1912.

Gutberlet C.: Lehrbuch der Philosophie.⁴ 5 kötet. 1901—1913.

¹ Horváth Sándor a thomizmusról így nyilatkozik: „És ha már az Egyház annyira dicséri, bizonyára azért teszi, mert a philosophia perennis benne csillan fel leginkább.” (Ismereteink egyneműsége és a hittételek. 1925, 75. oldal.) Néhány sorral lejjebb pedig ama vágyának ad kifejezést, hogy talán általánosan elismerik a thomista észjárás azonosságát az emberi észjárással. — Amikor arról volt szó, hogy szükséges-e Aquinói szent Tamás Summa theologicá-jának német kiadása, a protestáns „Philosophischen Hefte” Berlinben a következőképen felelt: „ . . . Es bedarf keines Wortes über die grosse Dringlichkeit dieser Ausgabe . . . Die Philosophie ist erst heute wieder reif, Thomas von Aquino nicht bloss mit neutralem historischen Interesse zu lesen, sondern, mit sachlichem Gewinn. Viele seiner Probleme sind längst wieder die unsere geworden . . . Es ist Pflicht über alle konfessionellen Verschiedenheiten hinweg dieses grosszügige Unternehmen nach Kräften zu fördern. Denn es gilt, das grosse geistige Erbe einer Zeit, der die Entscheidung rein religiöser und rein philosophischer Fragen die allerwichtigste Lebensfrage war, wieder lebendig zu machen für unsere gott- und geistverlassene Zeit — in zwölfter Stunde noch! . . . Nur solches Denken kann uns vor dem Hereinbruch des Jüngsten Tages abendländischer Kultur retten.“

Horváth I.: Ismereteink egyneműsége és a hittételek. 1925;
— Aquinói szent Tamás világnézete. 1924.

Kösel kiadásában megjelenő Philosophische Handbibliothek
kötetei.

Lehmen A.: Lehrbuch der Philosophie.⁴ 4 kötet. 1909—1917.

Maritain J.: Petite logique.⁹ 1933; — Reflexiones sur intelligence.³ 1930.

Meyer J.: Institutiones iuris naturalis. 2 kötet. 1906.

Mercier J.: Cours de philosophie I.⁷ 1922, II.⁷ 1923, III.¹¹
1923, IV.⁸ 1923.

Pesch T.: Die grossen Welträtsel. 2 kötet. 1883—84; — Inst.
log. et ont. 2 kötet. 1914, 1919.

Schütz A.: A bölcselet elemei Szent Tamás alapján. 1927.

Schmid A.: Erkenntnislehre. 2 kötet. 1890.

Stöckl A.: Lehrbuch der Philosophie.⁷ 3 kötet. 1892.

Stöckl—Wohlmuth.: Lehrbuch der Philosophie.⁸ 2 kötet. 1905,
1912.

Vogt P.: Stundenbilder der philosophischen Propädeutik. 2
kötet. 1909.

Willmann O.: Aus der Werkstatt der Philosophia Perennis.
1912; — Geschichte des Idealismus.² 3 kötet. 1907; — Philoso-
phische Propädeutik.^{3, 4} 2 kötet. 1912, 1913.

Zborowszky F.: A keresztény bölcselet. 2 kötet. 1928, 1932.

Vannak másirányú jeles bölcseleti művek is. Pl. Pauler
Ákos „Logikája” vagy „Bevezetés a filozófiába”, a németben
Trendelenburg művei, a franciában Dumas „Traité de psychologie”
stb. Ezeket csak akkor tanulmányozzuk, ha a szenttamási bölcse-
letben már otthonosak vagyunk. (Kezdetnek ennyi elég.)

Még megjegyezzük, hogy mi annak csak a minimumát akar-
juk adni, amennyit az életbe kikerülő papnak, tanárnak és tanító-
nak tudnia kell, hogy ezen az alapon tudását tovább tökéletesít-
hesse.

SZERZŐ.

Mi a bölcselet?

Mi a bölcselet vagy idegen néven philosophia?

Ha végigtekintünk a bölcselet egész mezején, egész történetén, akkor kissé meghökkenünk, ha a föltett kérdésre felelni akarunk, mert olyan sok a bölcseleti rendszer és egyesek annyira ellentmondók egymásnak, hogy itt nem kapunk feleletet kérdésünkre. De e meghökkenés csak pár pillanatig tart, mert maga a „bölcsélet” szó igazít útba, amennyiben minden tudomány tárgya után kapja elnevezését és ezért a szó értelméből a tudomány meghatározható. Tehát a „bölcsélet” szóhoz folyamodunk, hogy a bölcseletet mint tudományt meghatározhassuk.

A „bölcsélet” = philosophia név a görög nyelvből származik és philo-sophia = a bölcsesség szeretetét jelenti. Tehát a bölcselet meghatározásához a „bölcsesség” szó fog elvezetni.

Mi a bölcsesség?

A bölcsesség a legmagasabb igazságok ismerete és főképen a legmagasabb igazságoknak megfelelő magatartás. A bölcsesség tulajdonképen és lényege szerint a legmagasabb igazságoknak megfelelő magatartás és ennek csak szükséges előfeltétele a legmagasabb igazságok ismerete, mert addig nem határozhatom meg viselkedésem módját, míg nem tudom, hogy mihez kell alkalmazkodnom. A megismerés az ember jellegének (eszesség) megfelelő cselekvéseknél mindig megelőzi az akarat tényeit. Mivel a megismerés csak előfeltétele az akarat működésének, azért a bölcsesség magunkviselésére vonatkozik.

A bölcsességben kettőt kell megkülönböztetnünk: a) az első a legmagasabb igazságokhoz való alkalmazkodás és ez a bölcsesség lényege. A bölcsesség lényege szerint az akarathoz tartozik; b) a második, amit a bölcsességben meg kell különböztetnünk, az előbbinek előfeltétele, t. i. a legmagasabb igazságok ismerete és ez az értelemhez tartozik. A bölcselet mint tudomány az értelemhez tartozik. És mert mi itt a bölcselettel mint tudománnyal foglalkozunk, azért a bölcseséget csak az értelemhez való viszonyában vehetjük, vagyis mint a tulajdonképeni bölcsességnek előfeltételét, tehát mint a legmagasabb igazságok ismeretét. E szerint **a bölcselet a legmagasabb igazságok ismerete**, bár az is igaz, hogy akkor, ha következtetések vagyunk (a bölcselőnél

kell, hogy a következetesség különös sajátosság legyen), vagyis megegyezésre törekszünk gondolkodásunk és cselekedeteink között, akkor a bölcelet fogalma magában foglalja a legmagasabb igazságok szeretetét és a hozzájuk való alkalmazkodást is, mint következményt.¹ Így a bölcelet úgy tűnik fel, mint eszköz ahhoz képest, hogy magunkviseletében, vagyis életünk berendezésében és felhasználásában bölcsek legyünk. És ez utóbbi a fontosabb.²

Ha ismerjük a legmagasabb igazságokat, akkor ismerjük minden létezőnek a legmagasabb és legutolsó alapjait is. Ezért a bölceletnek a következő meghatározását is adhatjuk: **a bölcelet az összes létezők legmagasabb és legutolsó alapjainak a tudománya, ahogyan azt csupán természetes eszünkkel megismerhetjük.** A bölceletnek ez a meghatározása a szokásosabb meghatározás.

Tehát a bölcelet ugyanazon dolgokkal foglalkozik, mint a többi tudomány, csak más szemszögből nézi azokat. U. i. a többi tudomány a dolgok közelebbi alapjait kutatja, a bölcelet pedig a végső alapokat keresi. A bölcelet ott kezdi a vizsgálódást, ahol a többi tudomány elhagyja. Ezért *a bölcelet a természetes tudományok között első rangra nézve, hiszen a legmagasabb igazságokkal foglalkozik.* A bölcelet nemcsak rangra nézve első a természetes tudományok között, hanem történelmileg is, mert megelőzte a szaktudományok kialakulását és mert a szaktudományok idők folytán belőle ágaztak szét. Továbbá *a bölcelet alapja is a többi tudománynak,* mert szükséges föltételeiket keresi és bizonyítja, t. i. a gondolkodás törvényeit, az általános jegyeket és elveket, az akarat cselekvéseinek irányát és módját. A bölcelet alapot ad a többi szaktudománynak, mert formális szempontból biztosítja a szaktudományok lehetőségét: a logikai törvények és módszerek megállapításával és azzal, hogy vizsgálja azokat az alapfogalmakat (állomány, lényeg, anyag, szellem, Isten stb.) és alapelveket (azonosság elve, ellentmondás elve, elégséges alap elve, okság elve stb.), amelyekre a szaktudományoknak szükségük van, de amelyekkel természetük szerint nem foglalkoznak. Végül *a bölcelet a többi tudománynak a csúcsa is,* mert ott kezdi a kutatást, ahol a többi elhagyja s ezért *a bölcelet az összes tudományokat szerves egészbe fogja és betetőzi.* A bölcelet a szaktudományok összefoglalója, mert a természetet, történelmet, Istent, világot, embert illető ismereteinket összefoglalja, egységes és észszerű világgépbe olvasztja. Így természetes, hogy a bölcelet nemcsak tudomány, hanem bölcelet, a bölcsesség szeretete.

¹ Ezt Aquinói szent Tamás így fejezi ki: „Cum homo per res creatas Deum cognoscit, magis videtur hoc pertinere ad scientiam, ad quam pertinet formaliter, quam ad sapientiam, ad quam pertinet materialiter; et e converso cum secundum res divinas judicamus de rebus creatis, magis hoc ad sapientiam quam ad scientiam pertinet.” (Summa theologica 2^a 2^{ae}, qu. 9, a. 2, ad 3.)

² „Velle est eminentius quam intellegere, sicut velle Deum et amare quam cognoscere.” (Aquinói szent Tamás: De veritate qu. 22, a. 11.)

A bölcselet elmélyítőleg hat minden tudományra, támogatja azokat kérdéseik felfogásában, problémáik kidolgozásában; a bölcselet együtt dolgozik a többi tudománnyal módszereik kidolgozásában és rendszerük fölépítésében. *A bölcselet előiskola mindazok részére, akik valamely tudománnyal komolyan és behatóan foglalkoznak.*¹

Bár a bölcselet a természetes tudományok között a legelső és ezért a legelőkelőbb helyet foglalja el, mégis tökéletlen, nem tud minden kérdésre megfelelni, főképen pedig az élet kormányzásában nem mondható a teljes értelemben bölcseletnek. A bölcseletnek e hiányait és fogyatkozásait a *természettőlötti bölcselet* pótolja, amelyet a *hit* nyújt nekünk.²

Némelyek hallani sem akarnak bölcseletről. Azt mondják, hogy a tudományok a megismerés egész területét elfoglalják, úgyhogy a bölcseletnek nincs helye a tudományok között. Ők megfélemedkeznek arról, hogy a bölcseletnek nem is az egyes tudományok között van a helye, hanem a tudományok fölött, hogy uralkodjék rajtuk és egységbe fűzze azokat. Bölcselet van és lesz addig, míg az embernek lesz képessége és ereje, hogy az utolsó alapokat vizsgálja és megértse. Az ember természeténél fogva bölcselkedik és ezért bölcselet addig lesz, míg ember lesz a földön.

A bölcselettel rokon tudomány a hittudomány, amely szintén az összes létezők legmagasabb és legutolsó alapjainak a tudománya. E kettő között az a lényeges különbség van, hogy a hittudománynak a fő megismerési forrása a természetfölötti kinyilatkoztatás, *a bölcseletnek pedig a fő megismerési forrása a természetes ész.* A bölcselet mindig csak a természetes ésszel dolgozik a tapasztalat segítségével.

Bár a hittudomány és bölcselet független egymástól, mégis

¹ „Im Laufe der Entwicklung haben sich die einzellen Wissenschaften mehr und mehr verselbstständigt, der Philosophie ist die Aufgabe geblieben, ihre Zusammengehörigkeit in Erinnerung zu halten. Als Wissenschaft der Principien repräsentiert sie die Einheit der Wissenschaft überhaupt, ebenso vertritt sie innerhalb jedes Forschungskreises die Betrachtung aus allgemeinen Gesichtspunkten . . . Die Philosophie wirkt vertiefend und zugleich klärend auf die Wissenschaften, sie unterstützt sie in der Fassung ihrer Fragen, in der Formulierung ihrer Probleme, in der Absteckung ihrer Untersuchungfelder; sie arbeitet mit an der Ausbildung ihrer Methoden und vermittelt ihren systematischen Aufbau. Philosophische Bildung ist darum Vorbildung für die Wissenschaft und die Grundlegung zu jener eine wesentliche Aufgabe des Unterrichts, welcher der Wissenschaft entgegenführen soll.“ (O. Willmann; Didaktik als Bildungslehre.⁴ 1909, 383 oldal.)

² „Sed philosophia solum naturalis sapientia est, qualis naturali mentis potestate obtineri potest. Ideo imperfecta et obscuritatibus obnoxia est. Neque plene sapientiae nomen meretur, nisi simul vitam dirigat; non enim pleno sensu sapiens dicitur, quia rectis principiis, quae novit, vivendo discordat. Hoc naturaliter multo perfectior est sapientia supernaturalis, quam fides praebet, tum quia veritates, quas ratio attingit, multo certius, clarius, efficacius proponit, tum quia ad vivendum secundum veritatem cognitam auxilia praebet, quae philosophia praebere nequit.“ (J. Donat: Logica. ^{4, 5} 1922, 6. oldal.)

egymásra szorulnak. A hittudománynak szüksége van a bölcseletre, hogy minél jobban feltárhassa a természetfölötti kinyilatkoztatás mélységeit, az Isten végtelen szeretetének és jóságának imádandó voltát, az Isten hozzánk való végtelenül kegyes leereszkedésének a tényeit. De a bölcseletnek is szüksége van a hittudományra, hogy a nehéz, de nekünk embereknek sorsdöntő kérdésekben, mint: Isten és világ, jó és rossz, erény és bűn, földi élet és másvilági cél stb. ne tévelyegjen.¹ Sőt a bölcselet alapja a hittudománynak, mert akkor, ha az ész nem tudja megismerni teljes bizonyossággal, hogy van Isten, aki végtelen tökéletességű, értelmes és szabad lény, a természetfölötti kinyilatkoztatásban való hit nem észszerű. Ezért mindenekelőtt az Isten létét kell a teljes bizonyossággal bebizonyítanunk és ez a bölcselet feladata.

Hány bölcselet van?

Ha valaki föltenné a kérdést a számtannal, csillagászattal, földrajzzal foglalkozónak, hogy hány számtan, csillagászat, földrajz van, bizonyára megmosolyogná a kérdezőt és a legjobb esetben szánakoznék rajta. Mindenki egészen természetesnek mondja, hogy csak egy számtani, egy csillagászati, egy földrajzi stb. tudomány van. Így azután az is természetes, hogy csakis egyetlen egy bölcseleti tudomány van, mert a dolgok igazsága ugyanaz. Az lehetséges, hogy valamely igazsághoz több úton juthatunk el; de az már lehetetlen, hogy valami így is, meg úgy is igaz legyen. Isten van és nincs, a világ örök és időben lett, az embernek van lelke és nincs lelke, az embernek van szabadakarata és nincs szabadakarata, az ember teremtés műve és állatból fejlődött, biztos ismeretekre tehetünk szert és ismereteink bizonytalanok, van jó és nincs jó stb. — mindezeknél és más hasonlóknál lehetetlen, hogy mind a kettő igaz legyen.

Tehát csak egyetlenegy bölcselet van. Mégis azt vesszük észre, hogy különböző bölcseleti rendszerek vannak egymásmellett, amelyekben nemcsak az egyes részek mások, hanem még az alapelvek is. Mintha temetőben járnánk, úgy fekszenek e rendszerek egymásmellett. Feltűnnek, egyideig a felszínen vannak, csillognak-villognak s azután eltűnnek. Többnyire az alapító halálával a bölcseleti rendszer is meghal, vagy oly változásokon megy át, hogy más rendszer lesz belőle. De észrevesszük azt is, hogy van egy bölcseleti rendszer, amely már 2000 éve áll, alapelveit még nem döntötték meg és ami a leglényegesebb, aki e rendszer szerint él, már itt a földön is boldog és halála után is boldog lesz; míg a többi rendszer, bár az emberiség több ezer esztendeje él a földön, nemzedékek után nemzedékek szállottak sírjukba s minden ember vágyva-vágyik a boldogságra, mégis még mindig

¹ Lásd XIII. Leó pápának „Aeterni patris“ című körlevelét. (1879 aug. 4.)

csak keresi a boldogság kulcsát. És ha azt mondják e rendszerek, hogy ez vagy az az ember boldogsága s az ember utána törekszik, végül a boldogságnak mondott jó birtokában csalódott és szerencsétlen lesz. Ennél lesújtóbb kritika a többi rendszerre nem lehetséges.

Csak egy bölcseleti rendszer van. Ez az örök bölcselet, a philosophia perennis, amely pogány talajon született Aristotelestől, de a skolasztika megkeresztelte.¹ „Ez a bölcselet a Descartes-sal és Kanttal jelentkező modern bölcselet jogosult problémáit, valamint a közben megizmosodott szaktudományok eredményeit szervesen föl tudja szívni és így történeti folytonosságban megvalósítja a consensus philosophorum-ot.”²

Mi az oka annak, hogy oly sok bölcseleti rendszerrel találkozunk? Ennek csak az az oka, hogy a legmagasabb igazságot nem akarják elfogadni, mert ez kötelezettségeket ír elő az akaratnak. Az ész megtalálná ezt az igazságot, ha az akarat nem tusakodnék ellene. Így egyes bölcselők megvetve az elődök fáradozásának eredményeit, maguk akarnak egy bölcseleti rendszert fölállítani; és aki elfogadja e rendszert s életét e szerint rendezi be, végül nyakát szegi, mert a sötétbe ugrott.

A bölcselet szerves fejlődése az igaz világnézettől függ és ezért csak a philosophia perennis fejlődik, míg a többi rendszer más művelők kezén elváltozik.

Az ész és gondolkodás törvényei ugyanazok minden embernél és a dolgok is ugyanazok maradnak minden időben. Ezért a dolgok igazsága is ugyanaz minden embernél és minden időben; következőleg a legmagasabb igazságok is ugyanazok minden időben és minden embernél. Ebből következik, hogy **csak egyetlen bölcselet van.**

Hogyan osztjuk fel a bölcseletet?

A bölcselet a legmagasabb igazságok ismerete pusztán természetes eszünkkel a tapasztalatra támaszkodva és főképen az emez igazságoknak megfelelő magatartás. Tehát a bölcseletnek az a célja, hogy magunktartását szabályozza, az élet okos berendezésére és felhasználására, tanítson meg bennünket. Ez az akarat dolga, következőleg a bölcselet az erkölcstörvényekkel is foglalkozik. Ez az erkölcsbölcselet.

Hogy erkölcsbölcselettel foglalkozhassunk, már előbb tudnunk kell, hogy ki az, aki az akaratnak törvényeket ad, amelyek az akaratot kötelezik. És mert e törvényhozó csak valóságosan létező lény lehet, mert az, ami nincs, nem parancsolhat, azért, mielőtt

¹ Ennek a bölcseletnek a művelését ajánlotta XIII. Leó pápa is, 1879. év augusztus 4-én kelt „Aeterni Patris” kezdetű körlevelében, amelyet a világ összes főpásztoraihoz intézett.

² Schütz Antal: A bölcselet elemei Szent Tamás alapján. 1927, 3. oldal.

erkölcsbölcsélettel foglalkoznánk, előbb a valóságos lényekkel kell foglalkoznunk. Ez a metafizika.

Végül, hogy mi a lényeket tudományos alapon jól megfigyelhessük, előbb ama törvényeket kell ismernünk, amelyeken a lények megismerésének az igazsága nyugszik, vagyis ismernünk kell a gondolkodás törvényeit. Ez a logika és ezzel kezdődik a bölcselet.

Tehát a bölcselet az összes lényekkel foglalkozik: a gondolati (ideális), a való (realis) és az erkölcsi (moralis) lényekkel. Ezért a bölcselet három részre oszlik: a) *logikára*, amelynek tárgya a gondolt lény; b) *metafizikára*, amelynek tárgya a való lény és c) *erkölcsbölcséletre*, amelynek tárgya az erkölcsi (akarat) lény, t. i. az akarat tényei.

A bölcseletnek ezt a felosztását kissé más úton is tekinthetjük. U. i. a bölcselet az összes lényekkel foglalkozik. Már most az összes lényeket tekinthetjük vagy önmagukban vagy az emberhez való viszonyukban. Ha a dolgokat önmagukban tekintjük, akkor a *metafizikát* kapjuk. Ha a dolgokat az emberhez való viszonyukban tekintjük, akkor különböztetnünk kell. Az embernek csak két tehetsége van: megismerő tehetsége és vágyó tehetsége, a többi tehetség pedig e kettőre visszavezethető. Ha tehát a lényeket az emberhez való viszonyukban tekintjük, akkor tekinthetjük a megismeréssel való viszonyban, mint a megismerés tárgyait s ekkor a *logikát* kapjuk és tekinthetjük a vágyódással való viszonyban, mint a vágyódás tárgyait s ekkor az *erkölcsbölcséletet* kapjuk.

Logika.

Mi a logika?

Az ember testből és lélekből álló szubsztanciás egész. A lelket csak mint a test éltetőjét nevezzük *léleknek*; de akkor, amikor sajátos tevékenységében van, t. i. ért és akar, *szellemnek* mondjuk. Tehát lélek és szellem ugyanazt a való lényt jelenti, csak más és más megnyilatkozásában: lélek a testtel szemben, szellem önmagában véve. A logika a szellemmel foglalkozik, tehát amikor az emberi test éltetője, a lélek, sajátos tevékenységében van.

A szellem sajátos tevékenységei az *értés és akarás*. Vannak a szellemnek más tevékenységei is, de ezek mind visszavezethetők az előbbi kettőre. Az értést tárgyilag *értelemnek* és az akarást tárgyilag *akaratnak* nevezzük. *A logika a szellem tevékenységei közül az értelemmel foglalkozik, az akarat pedig a bölcsélet egy másik részének a tárgya.*

Az értelem célja a megismerés. Amikor értelmünkkel erőfeszítéseket teszünk a megismerés felé, vagyis értelmünk célja elérése végett működik és tevékenységet fejt ki, akkor *gondolkodunk* és gondolkodásunk minden mozzanatát *gondolatnak* nevezzük. Ez okból a logikát nyelvünkön *gondolkodástannak* nevezzük.

A logika a mi gondolkodásunkkal, tehát az ember gondolkodásával foglalkozik. Hogy képesek vagyunk gondolkodni, ez az élet leggyakoribb szükségleteiben elégséges; mindazáltal nem vagyunk mentesek a tévedéstől még a legközönségesebb dolgokban sem, többször itt is tévedünk. Ha pedig kényesebb és nehezebben megismerhető igazságokról van szó, különösen ha ezek az igazságok az akaratot erősen kötelezik és komoly következményekkel járnak, akkor a történelem bizonyítja, hogy az ember az igazságtól eltér, vagy kételkedik az igazságban. Így az emberek lassan-lassan figyelni kezdték gondolkodásukat, hogy megtalálják ama törvényeket, amelyeknek az ész kormányozniuk kell, hogy az ember az igazság birtokába juthasson. Így született meg a logika, a gondolkodástan. Tehát **a logika az a tudomány, amely megmondja, hogy miképpen kell gondolkodnunk.**

Más szavakkal: **a logika ama törvények tudománya, amelyeken gondolkodásunk igazsága nyugszik.**

A logika nincs tekintettel valamely meghatározott tudományra, még a logikára mint tudományra sem; hanem általában tárgyalja a tudományos gondolkodásmódot és ezáltal a tudományok művelhetésének és fejlesztésének alapját adja meg.

Tudomány-e a logika?

Hogy valamely ismeretcsoport tudomány legyen, oda szükséges, hogy ne csak törvényeket és szabályokat tartalmazzon, hanem mindennek okát is adja s ezt rendszeres összefüggésben tegye. Már pedig a logika nemcsak törvényeket és szabályokat ad, hanem mindennek az okát is adja s ezt rendszeres összefüggésben teszi. Tehát **a logika tudomány.** *A logika ismerteti velünk gondolkodásunk alapjait.*

A logika tudomány, mert a megismerést ismerteti meg okaiban és alapjaiban s mindebből a következményeket vezeti le. De a logikus nem azért tanulmányozza a gondolkodás tevékenységét és törvényeit, hogy benne élvezetet találjon s kedvét töltsse, hanem azért, hogy alkalmazni is tudja ő és más ember az egyes tudományokban. Ezért **a logika** nem csupán elméleti, hanem **gyakorlati tudomány.** Tehát a logika gyakorlati igazságokat keres, mégpedig azokat, amelyeken gondolkodásunk igazsága nyugszik.

A logika tudomány. De a logikus eljárás valamely tárgynál, vagyis a logika törvényeinek alkalmazása egy meghatározott dolognál már nem tudomány, illetőleg nem a logika tudománya. Itt a tudomány azzal a tudománnyal való foglalkozás. Pl. ha valaki a nevelés meghatározását keresi, akkor a gondolkodási mozzanatok a logika törvényei szerint történnek és mégis nem logikával, hanem neveléstannal foglalkozik. A logikus eljárás bármely dolog tárgyalásánál nem más, mint az értelem tevékenységének tulajdonsága, mert a logika törvényei az értelem tevékenységének törvényei. De akkor, amikor az értelem tevékenységének e tulajdonságánál a „miért”-et és „miként”-et vizsgáljuk, a törvényeket meghatározzuk és ezt rendszeres összefüggésben tesszük, akkor tudományt, a logika tudományát kapjuk.

A logika megelőzi az összes tudományokat, nem ugyan rangban, hanem sorrendben. A logika szükségből előzi meg az összes tudományokat, mert annak, aki valamely tudománnyal komolyan és behatóan foglalkozni akar, mindenekelőtt ismernie kell a gondolkodás törvényeit. Ezért azután a logika gyakorlatilag is megelőzi az összes tudományokat.

Mi a logika tárgya?

Hogy mi a logika tárgya, azt meghatározása mondja meg, mert minden tudományt vagy résztudományt tárgya után szoktunk megnevezni és meghatározni. A logika, illetőleg gondolkodástan görög és magyar elnevezését azért kapta, mert a gondolkodás törvényeit tárgyalja; tehát *a logika tárgya a gondolkodás törvényei*. És mert a gondolkodás az értelem tevékenysége, azért *a logika az értelemmel már adva van*.

A logika kötelezi az embert a megismert igazság elfogadására és még akkor is, ha az igazság nem volna kedvünkre. Sőt kötelezi az embert akkor is, ha az igazságot nem magától találja ki, hanem mástól veszi át és így ismeri meg.

Szükséges-e a logika?

Mindegyik tudomány azzal kezdi munkáját, hogy figyeli tárgyának jelenségeit és azokat a dolgokat, amelyekben és amelyeken e jelenségek végbemennek és észrevehetők. Ezután az észrevett jelenségeket az ész csoportosítja, rendezi, közöttük a kapcsolatokat keresi, következtet belőlük és így általános törvényekhez emelkedik. Ez minden tudomány útja. Amikor így járunk el az összes tudományokban, akkor hallgatólagosan vagy kifejezetten föltételezzük, hogy mindegyik tudomány eléri célját és megismerésünk tárgyilagossá lesz. Ha tehát minden kutatásunkban föltételezzük, hogy megismerésünk tárgyilagossá lesz, akkor kell lennie olyan tudománynak is, amelynek tárgya a tudományos gondolkodás alakja, vagyis az a rend, amelyben tudományos gondolkodásunknak haladnia kell, hogy tárgyilagossá ismereteket szerezhesünk. Ez a tudomány a logika. Tehát *az összes tudományok azt mondják, hogy a logika szükséges*.

Sokan ócsárolják a logikát, haszontalannak és fölöslegesnek mondják, mert nem látnak benne mást, mint szabályok és törvények egymásrahalmazását. Igaz, hogy a logikában sok a szabály; de ezek a helyes gondolkodás szabályai és törvényei, amelyek csak azoknak ellenszenvesei, akik nem szeretnek gondolkodni, vagy nem a gondolkodás törvényei szerint akarnak gondolkodni. Nekik nyűg a logika, mert a helyes gondolkodáson át kényszeríténé őket a helyes viselkedésre s ezért más logikát csinálnak maguknak, amelyben nincsenek szabályok, hanem a zsinórmérték a szenvedélyek kielégítése, vagyis hogy az ész a szenvedélyek tobzódását jogosnak mondja. Más tudomány is tele van szabályokkal és ez ellen nincs is kifogásuk, sőt ezt természetesnek is mondják, mert szerintük is minden tudomány a szabályok és törvények szerves egésze, amelyeket az ócsárolt logika szerint kapunk. De akkor, amikor a logika s általában a bölcsélet beszél és meghatározza a gondolkodás törvényeit, hogy azután

a metafizikán át meghatározhassa az ember cselekvésmódját is, akkor a szív rögön ágaskodik.

Az mindenesetre túlzás lenne, hogy azt mondjuk, hogy a logika föltétlenül szükséges a tudományokhoz, logika nélkül igazságot nem ismerhetünk meg. Az kétségtelen, hogy az emberek már az előtt is jól gondolkodtak, mielőtt Aristoteles fölfedezte a logikát, t. i. a helyes gondolkodás törvényeit. A természetes logika föltétlenül szükséges és a legközönségesebb gyakorlati dolgokban elégséges. Mindazáltal a nehezebb és kényesebb kérdésekben a tudományos logika, vagyis a természetes logika tudománya nagy segítségünkre van abban, hogy a hamisat megkülönböztethessük az igazságtól a különböző véleményekben. Különösen a mai időkben szükséges a logika, amikor az emberiség annyira büszke az ész teljesítményeire.

A logikának nagy haszna van elméletileg és gyakorlatilag.

a) Elméletileg az a haszna, hogy megismertet bennünket a gondolkodás törvényeivel, vagyis szellemünk egyik sajátos tevékenységének működésével, hogy az igazság birtokába juthassunk és a tévelyeket elkerülhessük. Tehát a logika szükséges föltétele annak, hogy valamely tudománnyal vagy dologgal behatóan foglalkozzunk.

b) Még nagyobb a haszna gyakorlatilag, mert α) könnyűséget szerzünk általa, hogy az igazságot fölkeressük és megértsük, a tévelyeket pedig felimerjük és megcáfoljuk, mert éppen azokat a törvényeket állítja elélnk, amelyek ellen a tévedés vét; β) készséget szerzünk az igazság előadásában, mert megtanít a helyes kifejezésmódra.

Hogyan osztjuk fel a logikát?

A logikát feloszthatjuk természetes és tudományos logikára. *A természetes logika nem más, mint eszünk természetes meghatározottsága, hogy bizonyos törvények szerint, amelyek gondolkodásunk természetének megfelelnek, gondolkodjunk.* Ezzel mind-egyik józaneszű ember él a nélkül, hogy tudná, mi is az a logika.

A tudományos logika nem más, mint a természetes logika tudománya. U. i. az emberi gondolkodást figyeljük, menetét tanulmányozzuk és amikor ezt szabályokba foglaljuk, hogy e szabályokhoz tudatosan alkalmazkodjunk, akkor tudományos logikát kapunk.

Tehát a tudományos logika egyenlő a természetes logikával, e kettő azonosul egymással. Ezért a logikának természetes és tudományos logikára való felosztása nem felosztás, mert e felosztásnak nincs alapja, következőleg más felosztás után kell néznünk. E végből legcélszerűbb lesz, hogy magához a gondolkodáshoz fordulunk, hogy biztos alapot kapjunk a felosztásra.

Gondolkodásunkban kettőt különböztetünk meg: a) *alakot*

és b) *tartalmat*, mert mindegyik gondolatnak van tartalma, amit gondolunk és mindegyik gondolati tartalomnak van alakja, amelyben azt gondoljuk. E szerint a logika tárgya a gondolkodás alaki (formalis) és anyagi (materialis) igazságának törvényei. Tehát a logikát felosztják a) *alaki (formalis) logikára*, amely ama törvényeket tárgyalja, amelyekeken gondolkodásunk alaki igazsága nyugszik, vagyis tárgyalja azt a rendet, amelyet gondolkodásunknak meg kell tartania; b) *anyagi (materialis) logikára*, amely azokat a törvényeket tárgyalja, amelyekeken gondolkodásunk anyagi igazsága nyugszik.

Igy osztják fel néhányan a logikát. Helyes-e ez a felosztás?

Nem helyes, mert ellentmondás van benne. U. i., ha a logika tárgya az észlény és ebben különbözik a bölcselet ama részeitől, amelynek tárgya a valós (realis) lény, akkor a „logika” elnevezésbe nem foglalhatjuk az észlényt és valóságos lényt, mert ez ellentmondásos terminusok alkalmazása ugyanazon tárgy jelzésére.¹

A logika felosztásának az alapja nem így van a gondolkodásban. A logika felosztásánál az alapot az adja meg, hogy a gondolkodás alakját két szempontból tekinthetjük: a) magában véve, amikor eltekintünk attól, hogy a megismerés tárgya miképpen és mely úton emelkedik értelmünkhöz és b) ahogyan és amely úton a gondolkodás tárgya értelmi megismerésünkhöz emelkedik. Így a logikát felosztjuk: a) *elemi logikára*, amely azokat a törvényeket tárgyalja, amelyekeken gondolkodásunk alaki igazsága nyugszik; b) *módszertanra* vagy *methodikára*, amely azokat a törvényeket tárgyalja, amelyekeken gondolkodásunk alaki igazsága nyugszik, ha azt tekintjük, hogy valami mely úton emelkedik értelmi megismerésünkhöz.

A logika a bölcseletnek egyedüli része, amely alaki (formalis) tudomány, mert eltekint a tartalomtól és csupán a megismerés alakjával foglalkozik. Mégis megjegyezzük, hogy az alakot nem lehet teljesen elvonatkoztatnunk a tartalomtól, mert ez a kettő mindig együtt jár, hiszen csak valaminek lehet alakja. Azonban a logika nem veszi figyelembe a tartalmat, illetőleg csak annyiban, amennyiben az alaknak valami tartalom megfelel. **A logika vizsgálódási anyaga mindig, de mindig a megismerés tartalmának az alakja.**

¹ „Reunir en une seule expression le mot Logique qui signifie la science de l'être de raison et le mot réel qui signifie l'être réel c'est employer des termes contradictoires pour de signer un même objet.” (D. J. Mercier: Critériologie générale ou théorie générale de la certitude. 8. 1923. 3—4. oldal.)

ELSŐ RÉSZ.

Elemi logika.

Mi az elemi logika?

1. *Elemi logikának a logikának azt a részét nevezzük, amely azokat a törvényeket tárgyalja, amelyeken gondolkodásunk alaki igazsága nyugszik, amennyiben e törvényeket csak magukban tekintjük.* Az elemi logika eltekint attól, hogy gondolkodásunk tárgya miképen és mely úton emelkedik értelmi megismerésünkhöz, hanem csak arra van tekintettel, hogy az értelmi megismeréshez valami úton-módon fölemelkedett tárgynál gondolkodásunknak milyen rendet kell tartania, hogy az igazság birtokába juthassunk.

2. Mondottuk előbb, hogy az összes tudományok föltételezik a logikát, a logika minden tudományt megelőz. Tehát a bölcelet többi része is föltételezi a logikát, a logika a bölcelet többi részét is megelőzi, azaz *a bölcelet a logikával kezdődik.* Azonban ahhoz, hogy igaz ismeretekhez juthassunk, mindenekeelőtt ismernünk kell azt a rendet, amelyet gondolkodásunknak meg kell tartania és csak azután vizsgálhatjuk, hogy valami milyen úton-módon jut megismerésünkhöz. Gondolkodásunk rendjét az elemi logika tárgyalja, az utat pedig, amelyen valami megismerésünkhöz jut, a módszertan fejtegeti. Tehát az elemi logika megelőzi a módszertant, vagyis *a bölcelet az elemi logikával kezdődik.*

3. Az elemi logika a gondolkodás alakjával foglalkozik, amennyiben ezt magában véve tekintjük. Ezért az elemi logika felosztásánál azt kell tudnunk, hogy gondolkodásunknak hány alapformája van. Ezt csak tapasztalat által tudhatjuk meg. *A tapasztalat szerint gondolkodásunknak három alapformája van és ezek a következők:*

a) Mindenekelőtt magunk elé állítjuk a dolgot a nélkül, hogy róla valamit állítanánk vagy tagadnánk. Ekkor az értelem mintegy szemléli azt, amit meg akar ismerni. Ez értelmi előállítás eredménye a *fogalom* és ez az első lépés.

b) Azután két fogalmat összekötünk vagy elválasztunk és ez az *ítélet*. Az ítélet által a fogalomban előállított dologról való ismeretünk befejezett lesz.

c) Végül több ítéletet is összeköthetünk és ez a *következtetés*. A következtetésben a fogalom által előállított dologról az ítéletben befejezést nyert ismeret tovább fejlődik, hogy újabb igazságok birtokába juthassunk. Ezért az elemi logikát három szakaszra osztjuk: az elsőben a fogalomról lesz szó, a másodikban az ítéletről tárgyalunk, a harmadikban a következtetést fejtegetjük.

Tehát **gondolkodásunk alapformái: a fogalom, az ítélet és a következtetés.**

ELSŐ SZAKASZ.

A fogalom.

4. Gondolkodásunk jellegzetes vonása a következtetés, azaz ítéletről ítéletre haladva szerezzük meg újabb és újabb ismereteinket. Legtöbb ismeretünket következtetések által szerezzük meg. Hogy jól következtessünk, mindenekelőtt jól és biztosan kell itélnünk, mert a következtetés ítéletekből áll. És hogy jól itélhessünk, az ítéletet alkotó fogalmakat kell behatóan ismernünk. Tehát a **fogalom alapja gondolkodásunknak.**

5. Hogy a fogalmakat minél jobban megismerjük, azért e szakaszt két fejezetre osztjuk. Az első fejezetben szólnunk a fogalomról általában, a másodikban pedig jobban tekintünk a mélyére, hogy közelebbről meghatározhassuk.

ELSŐ FEJEZET.

A fogalomról általában.

6. Az ember gondolkodik és ez különbözteti meg őt az állattól. Az ember eszes állat. Az ember eszeségének köszönheti kiválóságait és a természetben elfoglalt méltóságát.

Amit az ember gondol, azt nem tartja magánál, hanem másokkal is közölni akarja. A társadalmi együttélés és a különböző szükségletek üzik, hajtják az embert, hogy keresse másokkal az érintkezést. Ez az érintkezés mindig a gondolatok kölcsönös kicserélése által történik. Ember emberrel csak akkor tudja gondolatait kölcsönösen kicserélni, ha a gondolatokat, illetőleg fogalmakat bizonyos jelekhez köti, amelyek a gondolatok kölcsönös kicserélésére s ezáltal az embernek emberrel való érintkezésére

alkalmasak. Ezért e fejezetet két részre osztjuk. Az első részben magáról a fogalomról lesz szó, a másodikban pedig a fogalom jeléről.

I.

A fogalom.

Mi a fogalom?

7. A fogalomnak a megmagyarázása kissé nehéz, mert mindent, amit mi gondolunk, fogalmak által gondoljuk. Ezért a fogalom megmagyarázásához ismét csak fogalmakat kell használnunk. Tehát a fogalomnak a logikai meghatározása lehetetlen, mert körbenforgó meghatározást kapnánk, s az ilyen meghatározás semmit sem magyaráz. Mindazáltal segíthetünk magunkon körülírással és fejtegetésekkel.

Minden magyarázat nélkül nagyon jól tudjuk, hogy mikor van fogalmunk valamely dologról. És bár a szó szoros értelmében nem tudjuk megmagyarázni, t. i. meghatározni a fogalmat, mert minden magyarázat ismét fogalmakból áll, mégis képesek vagyunk másokban fölkelteni annak fogalmát, ami a mi tudatunkban van jelen. A fogalom meghatározhatatlanságának oka az, hogy a fogalom az értelem első ténye s ezért elsőbb tény, amelyből vagy amellyel megmagyarázhatnók, nincs. Tehát a fogalom fogalma alapfogalom és ezért van az, hogy mindenki magyarázat nélkül is tudja, hogy mikor van vagy nincs valamiről fogalma. Ez okból a fogalom meghatározása helyett fejtegetésekkel és körülírásokkal élünk, amelyekben különböző kifejezéseket használunk, hogy megértethessük másokkal azt, ami bennünk él. Így **fogalom alatt a tárgyaknak egyszerű értelmi felfogását értjük, amennyiben mi arról a tárgyról még semmit sem állítunk, semmit sem tagadunk.**

A fogalom a szellemi megismeréshez tartozik.

8. A fogalom legáltalánosabb jele a szellemi, értelmi felfogás. A fogalomban a szellem valamely tárgyra irányul, maga elé állítja, képet alkot róla, hogy ez további gondolkodásának kiinduló pontja legyen. Így a fogalomnak a legáltalánosabb fogalma a következő: **a fogalom a dolgoknak egyszerű értelmi felfogása.** Az így meghatározott fogalmat *alaki (formalis) fogalomnak* mondjuk. Ez a fogalom az igazi fogalom, vagyis felfogás, csak ennek van meg a fogalom alakja, mert tiszta értelmi tevékenység a megismerés felé. De ez az alak valamire vonatkozik, t. i. arra, amire az értelmi tevékenység is vonatkozik,

vagyis az értelmi felfogásra, tehát magára a felfogott dologra, mert alak valami nélkül nincs. A felfogott dolgot *tárgyi (objektív) fogalomnak* mondjuk, mert ez tárgya az alaki fogalomnak. Természetes, hogy a tárgyi fogalom előbbi az alaki fogalomnál, mert nincsenek fogalmaink, ha nincsenek tárgyak. A szellem előtt kell lennie valaminek, hogy fogalmi működést fejthessen ki. Ebből pedig az következik, hogy **alaki fogalmaink meghatározó alapja a tárgy**, vagyis hogy valamiről milyen fogalmat alkossunk, azt maga a tárgy fogja megmondani, nem pedig tetszésünk, vagy önkényünk. Tehát, hogy az emberről, kutyáról, csillagról milyen fogalmam legyen, azt az ember, kutya, csillag fogja meghatározni.

A tárgyi fogalommal ellentétben az alaki fogalmat *alanyi (subjektív) fogalomnak* is nevezzük annak kifejezése végett, hogy az alaki fogalom a gondolkodó alany tevékenysége.

9. A logika az alaki vagy alanyi fogalommal foglalkozik, mert csak ez gondolkodásunk tevékenysége, a tárgyi fogalom pedig a gondolkodási tevékenységet csupán kiváltotta. A tárgyi fogalmat a logika csak annyiban veszi tekintetbe, amennyiben az alaki fogalomnak valami tárgy megfelel. Azért a következőkben fogalom alatt mindig az alaki fogalmat értjük.

10. A fogalom tartalma mindig arra vonatkozik, amire a felfogás, az értelem fogalmi tevékenysége vonatkozik. És mert fogalmaink meghatározó alapja a tárgy (8), azért velük mindig e kérdésre felelünk: mi az a dolog. Ez a dolog nagyon sokféle lehet és ezért a fogalom tárgya is nagyon sokféle. A fogalom tárgya lehet érzéki dolog, pl. fű, fa, állat, virág, vas stb., vagy érzékfölötti dolog, pl. jóság, igazság, erény, ész, értelem, akarat, Isten, stb. A fogalom tárgya lehet még valóban létező dolog, pl. csillag, föld, búza, lélek, Isten, de képzelt dolog is, pl. boszorkány, tündér, sárkány, kísértet stb. Sőt a fogalom tárgya lehet a csak gondolt dolog is. Ilyen pl. maga a fogalom.

Mi a logikai fogalom?

11. A logika vizsgálja a fogalmat, hogy vele helyesen éljünk és élhessünk a különböző tudományokban. Azonban a tudomány csak oly fogalmakat használhat, amelyek bizonyos sokaságot foglalnak össze; amelyek a tárgynak nem csupán esetlegességeit foglalják magukban, hanem a dolog szükséges tulajdonságait, vagyis azt, ami a dolog minden megnyilvánulásának alapja. Ezt *általánosnak* nevezzük. Minden tudomány általánosra törekszik, mert csak így tud uralkodni nagy területen az egyes dolgok fölött. De nemcsak a tudomány törekszik az általánosra, hanem a megismerés minden módjának is szüksége van az általánosra. Általános nélkül tulajdonképpen nincs ismeret; mi csak vakon tapogatógnánk az egyes dolgokat, rajtuk uralkodni nem tudnánk. Ezért a tudomány pl. nem foglalkozik Péterrel vagy Pállal, hanem a

tudományt az ember érdeklí és ebben benne van Péter is, Pál is, sőt benne van minden ember is. A tudományt az érdeklí, hogy a Péteren, Pálon és minden emberen észrevehető száz száz megnyilvánulásnak mi az oka, mi az alapja. Ezt az okot, illetőleg végső alapot *lényegnek* nevezzük.

Tehát a logika csak oly fogalmakkal foglalkozik, amelyek egyszerre több dolognak a lényegét állítják elő. Ezt a fogalmat *logikai fogalomnak* nevezzük. Pl. az emberről akkor van logikai fogalmam, ha azt fejezi ki, ami minden emberben a megnyilvánulásoknak a végső alapja; az erényről akkor van logikai fogalmam, ha azt fejezi ki, ami minden erénynél a megnyilatkozások végső alapja stb.

A logikai fogalom a *tulajdonképeni értelemben vett fogalom*, mert a logika mint tudomány a többi tudománnyal egyetértésben csak ilyen fogalmakkal foglalkozik. Ha pedig azt mondjuk, hogy a fogalom a dolognak egyszerű értelmi felfogása, akkor *lélektani (pszichológiai) fogalomnak* nevezzük. Lélektani fogalmakkal a köznapi életben lépten-nyomon találkozunk.

A mondottakból következik, hogy **a logikai fogalom általános és lényeges**. Általános azért, mert egy fogalommal több dolgot fogunk fel, pl. az „ember” fogalmával Pétert, Pált és minden embert, az „erény” fogalmával a szeretetet, igazságosságot és minden erényt; lényeges pedig azért, mert Péteren, Pálon és minden emberen, vagy a szeretetből, igazságosságból és minden erényből csak azt fogjuk fel, ami bennük közös, ami minden embert, illetőleg minden erényt megillet.

12. A logika csak a logikai fogalommal foglalkozik, mert a tudomány csak ezt használhatja. Ez okból a továbbiakban fogalom alatt a logikai fogalmat kell értenünk.

Az előbb mondottakból következik, hogy a tulajdonképeni értelemben a dolognak lényege szerint való értelmi felfogását nevezzük fogalomnak, ami által a dolog az, ami és minden más lénytől, amely nem tartozik ama lényembe, különbözik. Tehát *a logikai fogalom mindazt magában foglalja, ami az egyik lényembe tartozó dolgot a másik lényembe tartozó dologtól megkülönbözteti*. Pl. a kutyáról akkor van logikai fogalmam, ha mindazt ismerem benne, ami a kutyát mindattól megkülönbözteti, ami nem kutya; az ibolyáról akkor van logikai fogalmam, ha mindazt ismerem benne, ami az ibolyát mindattól megkülönbözteti, ami nem ibolya.

Ezt más szavakkal így is lehet kifejeznünk: *a logikai fogalom csak annyit foglal magában, amennyi szükséges ahhoz, hogy a valóság bizonyos körét áttekinthessük*. Pl. a kutyáról, illetőleg az ibolyáról akkor van logikai fogalmam, ha csak annyit tudok róla, hogy a valóságnak azt a körét, amit kutyának, illetőleg ibolyának nevezünk, áttekinthessem.

Mi a logikai fogalom meghatározása?

13. Már megmondottuk, hogy mi a logikai fogalom, de meghatározását még nem adtuk meg. Ezt alább adjuk.

A logikai fogalom a dolgot lényege szerint állítja elénk. Ezért a dolog lényegét kell ismernünk, hogy ama dologról, illetőleg lénynemről a logikai fogalmat megalkothassuk. És hogy valamely dolognak, illetőleg lénynemnek mi a lényege, azt bizonyos jegyekről ismerjük meg. Ezért mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy mit értünk jegy alatt.

Jegy alatt azt értjük, ami által a dolgot olyannak ismerjük, amilyen és minden mástól megkülönböztethetjük. Pl. az ember jegye az eszeség, mert ezáltal tudjuk meg, hogy valami ember-e vagy sem és minden más lénytől megkülönböztetjük. Így minden lénynemnek megvan a maga ismertetőjegye.

Megkülönböztetünk lényeges és esetleges jegyet.

a) *Lényeges jegy* az, amely szükséges a dologban, a dologból sohasem hiányozhat és ami által a dolog a más lénynembe tartozó dolgoktól különbözik. Tehát *a lényeges jegyek a lénynemeket különböztetik meg egymástól*. Pl. az, ami a kutyát minden más állattól megkülönbözteti, a kutya fogalmában lényeges jegy; éppen így az, ami az aranyat minden más fémtől megkülönbözteti, az arany fogalmában lényeges jegy.

A lényeges jegy kétféle:

a) Első az *alapjában lényeges jegy*, amelyen a többi lényeges jegy nyugszik. U. i. a lényeges jegy sohasem hiányozhat a dologból. Azonban a lényeges jegyek között vannak olyanok is, amelyekből a többi lényeges jegy származik, vagy rájuk támaszkodik a gondolkodás és valóság rendjében. Ezeket a jegyeket nevezzük alapjában lényeges jegyeknek. Pl. az embernél a lényeges jegy az értelmesség, mert ebből származik a többi lényeges jegy, mint az akarat szabadsága, a beszédképesség, képzelet stb.

Az alapjában lényeges jegyeket *főlépítő (constructiv) jegyeknek* is nevezzük, mert belőlük alkotjuk meg a dolgok logikai fogalmát s ezért *alkotó jegyeknek* is mondjuk azokat. De *magyarázó jegyeknek* is mondjuk, mert belőlük származtatjuk és belőlük magyarázzuk a többi lényeges jegyet.

β) A második a *levezetett (consecutiv) lényeges jegy*, amely az alapjában lényeges jegyben bírja alapját, belőle vezettetik le. Pl. az embernél az akarat szabadsága levezetett lényeges jegy, mert alapját az ember értelmességében bírja.

b) *Esetleges jegy* az, amely az ugyanazon lénynembe tartozó egyedek közül nem mindegyikben található, hanem egyikben megvan, a másiktól pedig hiányzik. Pl. az egyik ember 175 cm magas, a másik már csak 168 cm magas és mégis mindegyik ember, bár különböző magasságúak. Tehát az esetleges jegyek nem szükségesek a fogalom főlépítésénél és csak az egyes egyedeket különböztetik meg egymástól, vagyis *az esetleges jegyek*

az ugyanazon lényembe tartozó egyedeket különböztetik meg egymástól. Pl. az ember esetleges jegyei: az alak, nagyság, szín, arcvonások stb.

14. Hogy valamely dolgot ismerjünk, oda csak az alapján lényeges jegyeket kell ismernünk, mert a levezetett lényeges jegyeket az alapján lényeges jegyekből kapjuk levezetéssel akkor, amikor a fogalmat boncoljuk és azt keressük, hogy a fogalom még mit zár magába. Ezért a logikai fogalomnak is csak az alapján lényeges jegyeket kell tartalmaznia. A logikai fogalom a levezetett lényeges jegyeket is magában foglalja, csak nem kifejezetten, mint az alapján lényeges jegyeket, hanem csupán hallgatólagosan, bennfoglalva (implicite). Ez okból a levezetett lényeges jegyeket nem a fogalom megalkotása alkalmával nyerjük, hiszen nem alkotó jegyei a fogalomnak, hanem a fogalom további taglalásában, fejtegetésében.

A logikai fogalom az esetleges jegyeket egészen kizárja magából. Ennek oka az, hogy a logikai fogalom sokaságot, sok egyedet fog össze, míg az esetleges jegy egy egyedre vonatkozik.

Tehát a logikai fogalom csak az alapján lényeges jegyeket foglalja magában kifejezetten, a levezetett lényeges jegyeket pedig hallgatólagosan és az esetleges jegyeket egészen elhagyja.

Ezek után a logikai fogalom meghatározását így adhatjuk: **a logikai fogalom a gondolkodásban elvont (abstract) összefoglalása a dolog alapján lényeges jegyeinek.**

Amikor a logikai fogalmat az alapján lényeges jegyekből megalkotjuk, e jegyeket mindig elvontan (abstract) gondoljuk, tehát meghatározott egyedet nem gondolunk hozzájuk. Ha pl. az ember logikai fogalma ez: eszes állat, akkor ide nem gondoljuk Pétert, Pált, vagy egy harmadik embert, bár az ember logikai fogalma minden emberre vonatkozik. Éppen így, ha az igazságosság logikai fogalma ez: mindenkinek megadni a magáét, akkor ehhez nem gondoljuk az egyes meghatározott és konkrét igazságossági cselekedeteket.

Az alapján lényeges jegyeknek elvont összefüggését a fogalom alakjának mondjuk.

15. A logikai fogalom is, mint általában a fogalom, alaki, azaz alanyi és tárgyi fogalom. Alaki (formalis), vagyis alanyi (subjectiv) logikai fogalomnak a dolog alapján lényeges jegyeinek a gondolkodásban való elvont összefoglalását értjük, mert csak ennek van meg a fogalom alakja, csak ez felfogás, csak ez az értelemnek fogalmi tevékenysége. Tárgyi logikai fogalomnak pedig magát a felfogott dolgot mondjuk, t. i. amire az értelmi felfogás vonatkozik, amire az értelem fogalmi tevékenysége kihat. A logika az alaki vagy alanyi logikai fogalommal foglalkozik, a tárgyi logikai fogalmat pedig csak annyiban veszi tekintetbe, amennyiben az alanyi logikai fogalomnak valami tárgy vagy tartalom megfelel. Ez okból a továbbiakban fogalom alatt az alaki logikai fogalmat értjük.

Mi az általános fogalom?

16. A fogalom bizonyos sokaságot, több egyedet foglal közre és belőlük csak a közöset emeli ki, mégpedig azt a közöset, amely minden más közös jegynek a végső alapja. E szerint a fogalomban két alaptulajdonságot különböztetünk meg: a tartalmat és terjedelmet. A terjedelemtől most lesz szó, a tartalomról pedig később.

A fogalom terjedelme alatt értjük az alanyok számát, amelyekre a fogalom tartalma vonatkozik. Ez a szám nincs meghatározva; lehet több vagy kevesebb, de mindenesetre annyi, ahány egyed van a fogalom által jelölt lényekben.

17. a) A fogalom terjedelme szerint mindenekelőtt egyes fogalom van, amely csak egy lényre vonatkozik, vagyis oly lényre, amely csak egyetlenegy példányban állhat fenn, tehát nem sokasodhat. Ilyen fogalom pl. az Isten fogalma és ez az egyedüli egyes fogalom.

b) A fogalom terjedelme szerint lehet még *általános fogalom*, amely több egyes dolog fogalmát zárja magába és e sokaságban a szám nincs meghatározva. Itt megjegyezzük, hogy nincs fogalom, amely magában véve általános volna, mert mindegyik fogalom egységes értelmi felfogás, az értelemnek egységes fogalmi tevékenysége. Ha tehát valamely fogalom általános, ezzel azt akarjuk mondani, hogy valamely egységes értelmi felfogás sok egyes dologra vonatkozik, az a fogalom sok egyes dologról állítható. Ezért az általános fogalom meghatározása ez: **általános fogalom az a fogalom, amely több dologról állítható.** Pl. A, B, C emberek. Ez azt jelenti, hogy A magába zárja mindama jegyeket, amelyekből az ember fogalma áll; B is magába zárja mindama jegyeket, amelyekből az ember fogalma áll; ugyanígy C is. Ebből következik, hogy A is ember, B is ember, C is ember, vagyis az ember egységes fogalma mint egységes értelmi felfogás általános, mert több egyes dologról állítható. Éppen így ha A, B, C cselekedetek engedelmisségi tények, akkor az A, B, C cselekedetek közül mindegyik magába zárja ama jegyeket, amelyekből az engedelmisség fogalma áll, következésképp az engedelmisség fogalma általános fogalom, mert több egyes cselekedetről állítható.

Az általános fogalomnak van a legnagyobb jelentősége, mert **a logikai fogalom**, amellyel a tudományoknak dolguk van, **lényegesen általános fogalom.**

18. Az általános fogalom keletkezése szerint kétféle: *szemléleti (intuitív)* és *elvont (abstract) fogalom.*

a) *Szemléleti fogalom* az, amelynek megalkotására az értelmet maga a dolog határozza meg. Ilyen pl. az ember vagy más érzéki lény fogalma. A szemléleti fogalomnál a dolog valamilyen képen élénk áll, hogy az értelem felfoghassa.

A szemléleti fogalomnál a tárgyat legtöbbször a külső érzé-

kek állítják az értelem elé. És mert a külső érzékek közül a főszerepet a szem játssza, azért a szem után nevezzük e fogalmat szemléleti fogalomnak, bár más érzékek is közreműködhetnek a szemléleti fogalom keletkezésében, hiszen pl. a hangot csak fülünkkel fogjuk fel, a szagot csak orrunkkal és így tovább. Sőt több érzékszerv működése által is kaphatunk egy szemléleti fogalmat.

A külső érzékek által nyert szemléleti fogalmat *közvetlen szemléleti fogalomnak* nevezzük. Van az embernek belső érzéke is, amely a külső érzékek által felfogott benyomásokat egymástól megkülönbözteti. A belső érzék is állíthat elének, illetőleg az értelem elé dolgot. Ha az értelem a belső érzék által eléje állított dolgot felfogja, akkor az így nyert fogalmat *közvetett szemléleti fogalomnak* mondjuk. Ilyen pl. a fájdalom, éhség stb. fogalma.

A szemléleti fogalom kétféle: *eredeti és levezetett szemléleti fogalom*.

^{a)} Az *eredeti szemléleti fogalmat* közvetlen szemlélettel nyerjük. Ekkor a dolognak előttünk kell lennie, hogy érzékeinkre hathasson. Pl. az előttem álló emberről eredeti szemléleti fogalmam van. Ilyen még a zöld szín, fal stb. fogalma.

^{β)} A *levezetett szemléleti fogalmat* az eredeti szemléleti fogalomnak széttagolása vagy összetétele által nyerjük. Pl. a szín, ruha stb. fogalmát széttagolás és a zöld mezőnek, háznak stb. fogalmát összetétel által nyerjük.

b) Az *elvont fogalmak* megalkotására az értelmet nem a tárgy határozza meg, hanem a más dolgokon nyert fogalmakat átviszi az elvontan megismert dolgokra. Ilyen fogalmunk van pl. a tiszta szellemekről és főképen az Istenről.

Elvont fogalmakat is kaphatunk összetétel által. Ez lehet mindenekelőtt *önkéntes elvont fogalom*, pl. szárnyas ember. Ilyenek voltak a régi görögök és rómaiak istenei is, vagy ilyenek a mesék lehetetlen alakjai: a tündérek, boszorkányok, manók, lidércek. De következtetések által is kaphatjuk az elvont fogalmakat és ekkor *következtetés által nyert (discursiv) fogalmaknak* mondjuk. Ilyen pl. a bolygórendszer fogalma, a nevelés fogalma stb. és végül az Isten fogalma.

19. Ha önkényes fogalmakat újabb levezetett fogalmakká alakítunk, akkor bizonyos szabályokra kell tekintettel lennünk. Pl. ellentmondó fogalmakat nem köthetünk össze, mert ezeknek nincs tárgyuk, tehát fogalmak sem lehetnek. Ilyen volna pl. a négyszögű kör, fából vaskarika. Ilyenek voltak a görögök és rómaiak istenei is, ilyenek a mesék tündérei, manói, boszorkányai, sőt ilyenek a panteizmus, materializmus, kommunizmus stb. elvei is.

Ez azonban csak negatív szabály az önkényes fogalmak összekötésére. Vannak pozitív szabályok is. Ezeket mindig az a cél határozza meg, amelyet elérni akarunk. Pl. a költőnél e szabályokat a szép határozza meg, az építésznél a hasznosság stb. A főszabály pedig az erkölcsstörvények.

Hogyan kapjuk az általános fogalmat?

20. Már tudjuk, hogy mi az általános fogalom; azonban még nem tudjuk, hogy miképpen kapjuk ezt a fogalmat.

A logika csak az alaki fogalommal foglalkozik. Az alaki fogalom nem egyéb, mint értelmünk tevékenysége, vagyis egy gondolkodási tény, amellyel valamely dolgot egyszerűen felfogunk. Ezért, amikor azt keressük, hogy miképpen jutunk az általános fogalomhoz, akkor tulajdonképpen azt kutatjuk, hogy miképpen jutunk oly gondolkodási tényhez, amelynek tartalma sok dologról mondható.

Hogy e kérdésre megfelelhessünk, azért válasszunk ki tetszés szerinti lélynemet, pl. az ember nemét és keressük, hogy e lélynemnek Péter, Pál, János stb. egyedeiből miképpen kapjuk az ember fogalmát.¹ Ez az egy példa azután elvezet bennünket ahhoz, hogy bármely lélynem egyedeiből hogyan kapjuk annak a lélynemnek a fogalmát.

Fogjuk fel Péter emberségét a nélkül, hogy tekintetbe vesszünk ama sajátságokat, amelyek éppen Péter emberségét alkotják. Ugyanezt tegyük Pál, János és a többi ember emberségével is. Így nagyon sok esetben felfogunk valamit, t. i. az emberséget, de nem fogtuk fel azt, ami által az emberség Péterben, Pálban, Jánosban stb. közelebbről meg van határozva és ami által az emberség Péterben, Pálban, Jánosban stb. más és más, azaz különbözik egymástól. Tehát ezzel a gondolkodási ténnyel az ember egyedeiben felfogtunk valamit, ami bennük közös, de nem fogtuk fel azt, ami őket egymástól megkülönbözteti, mert vagy csak Péterben van meg, vagy csak Pálban, vagy csak Jánosban stb., illetőleg nincs meg mindegyik emberi egyedben.

Amikor Pétert, Pált, Jánost stb. embernek gondoljuk, akkor ezekhez az egyedekhez sok dolgot nem gondolunk, más dolgokat pedig gondolunk. Mindazáltal semmi olyasmit nem gondolunk, ami nem volna tárgyilagos (objectiv), de nem is tagadunk valamit, hanem csak bizonyos egyedi különbségeket nem gondolunk, vagyis elejtünk. Mégis az, amit nem gondolunk Péterről, Pálról, Jánosról stb., valami valós (realis), csak nincs meg részint Péterben, részint Pálban, részint Jánosban stb., t. i. e sokban az emberség közelebbi és egyedi meghatározásai, amelyek által Péter Péter lesz, Pál Pál lesz, János János lesz stb. Amit mi gondolunk, azt Péterről is mondhatjuk, Párról is mondhatjuk, Jánosról is mondhatjuk, azaz sok alanyról mondhatjuk. Tehát van gondolkodásunknak olyan ténye, amelynek tartalma általános, mert összes jegyei szerint sok dologról mondható. Más szavakkal: gondolkodásunknak akkor van oly ténye, amelynek tartalma általános, ha olyan valamit gondolunk, ami sok dologról állítható. Ekkor az egyedi sajátságokat nem gondoljuk, mert nem állíthatók a

¹ Stöckl—Wohlmuth: Lehrbuch der Logik.⁸ 1905. 13—14. oldal.

lénynem mindegyik egyedéről. Mivel a gondolkodás e ténye által általános fogalmat alkothatunk, azért **az általános fogalmat úgy kapjuk, hogy sok dologról az egyedi különbségeket nem gondoljuk, hanem csak azt, ami e sok dologban közös, mindegyikben benne van.**¹

21. Az általános fogalomban csak azt gondoljuk, ami valamely lénynem mindegyik egyedében közös. De ez a közös lehet vagy alapjában lényeges jegy vagy levezetett lényeges jegy, mert mindkét jegy a lénynemnek mindegyik egyedében benne van, csakhogy a levezetett lényeges jegyek az alapjában lényeges jegyekre visszavezethetők. Ha most az általános fogalomban csak azt gondoljuk, ami a dolgot fölépíti, fogalmát megalkotja, tehát csak az alapjában lényeges jegyeket, következésképp a levezetett lényeges jegyeket nem gondoljuk, jobban mondva: csak hallgatólagosan gondoljuk, mert az alapjában lényeges jegyekben benne vannak s ezért belőlük kiokoskodhatók, akkor az általános fogalomból *logikai fogalom* lesz.

22. A logikai fogalom ugyanamaz egyedekre vonatkozik, mint az általános fogalom, tehát mind a kettő egy és ugyanazt a lénynemet állítja elő; mégis van e kettő között némi különbség. Ez a különbség nem vonatkozik a terjedelmre, hiszen mind a két fogalom az összes jegyek szerint a lénynem minden egyedére vonatkozik, hanem vonatkozik a fogalom tartalmára, mert az egyik fogalom többet foglal magában kifejezetten, mint a másik; az, ami az egyik fogalomban több, a másikban csak hallgatólagosan, benntoglaltan (implicite) van meg.

Ez a különbség abban áll, hogy az általános fogalomban a levezetett lényeges jegyek is helyet foglalnak kifejezetten, míg a logikai fogalomban csak az alapjában lényeges jegyek vannak meg kifejezetten. Mivel a logikai fogalom annyira általános, mint az általános fogalom, tehát a két fogalom általánossága között nincs különbség, mert terjedelmük ugyanaz, azért az általános fogalom fölcserélhető a logikai fogalommal és a logikai fogalom fölcserélhető az általános fogalommal, ha még föltételezzük, hogy mind a kettő csak az alapjában lényeges jegyeket tartalmazza. És mert mi ezt föltételezzük, azért a logikai fogalmat egynek vesszük az általános fogalommal és az általános fogalmat egynek vesszük a logikai fogalommal. Tehát a logikai és általános fogalom azonosul egymással, vagyis *a logikai fogalom nemcsak hogy általános fogalom, hanem maga az általános fogalom.*

23. A gondolkodásnak ama tevékenységét, amelynek tartalma általános, *elvonásnak, elvonatkoztatásnak (abstractio)* nevezzük.

¹ J. Geyser: Lehrbuch der allgemeinen Psychologie. II. kötet³ 1920. 266. oldal; J. Lindworszky: Experimentelle Psychologie. ⁴ 1927. 163—167. oldal.

Hogyan osztjuk fel az általánosat?

24. Általános az a fogalom, amelyben nincsenek egyedi meghatározottságok, tehát sok dologról állítható. Az általánosnak a meghatározása alapot ad az általános felosztására. U. i. az általánosat kétféleképpen gondolhatjuk: a) vagy úgy, hogy nem gondoljuk hozzá az egyedi sajátosságokat, b) vagy úgy, mint amelyet sokról mondhatunk.

a) A gondolkodási tény tartalmát, vagyis azt, amit az értelem elvonó (absztraháló) tevékenységénél fogva sok egyes dologból mint közöset kiemel, tehát az egyedi meghatározottságokat nem fűzi hozzá, hanem elejti, *közvetlen* vagy *metafizikai általánosnak* mondjuk. Metafizikainak azért nevezzük, mert valós (realis), azaz sok dologban található; közvetlennek pedig azért mondjuk, mert hamarabb kapjuk ezt az általánosat, mint a másikat, amelyről alább lesz szó.

A metafizikai általános rendkívüli fontosságú, mert egységes áttekintést nyújt nagy területen, a különböző lényemek egyedeit egy-egy egységes fogalom alá helyezi.

b) Amikor megalkottuk az általános fogalmat, t. i. a metafizikai általánosat, akkor ezt elgondolás által, mint magában állót is gondolhatjuk és azt kérdezhetjük, hogy miképpen mondhatjuk valamely dologról. Azt az általánosat, amelyet valamely dologról mondhatunk, *közvetett*, *reflex* vagy *logikai általánosnak* nevezzük. Közvetettnek azért nevezzük, mert előbb kell megalkotnunk a metafizikai általánosat, és csak ennek közvetítésével gondolhatjuk azt magában állónak úgy, hogy valamely dologról mondhasuk. Reflex általánosnak azért nevezzük, mert a gondolkodási tevékenység magára tér vissza (reflexio) és a sok dologról mondhatót magában állónak gondoljuk. Végül logikai általánosnak azért mondjuk, mert ez igazi felfogás.

Amennyire fontos a metafizikai általános a tudományokban, hogy nagy területeken uralkodhassunk, éppen annyira fontos a logikai általános a tudományok fölépítésében.

25. Az általánosnak metafizikai és logikai általánosra való felosztásában észrevesszük, hogy a logikai általános maga a metafizikai általános, csak hogy a logikai általánosban a metafizikai általánosat magában állónak tekintjük és azt kérdezzük, hogy miképpen mondhatjuk egy másikról. Tehát **a metafizikai és logikai általános egy és ugyanaz az általános. Az általánosat akkor nevezzük metafizikai általánosnak, amikor a gondolkodási tevékenységnek csak a tartalmát tekintjük, amelyet elvonás által több dologból nyerünk és ugyanazt az általánosat logikai általánosnak mondjuk akkor, amikor magában állónak tekintjük és azt kérdezzük, hogy miképpen mondhatjuk azt valamely dologról.** Így a „metafizikai“ és „logikai“ jelző ugyanazon általánosnak csak két különböző elnevezése a szerint,

hogy miképpen gondoljuk az általánosat. Szabatosabban: ugyanazt az általánosat a gondolkodási tény különböző megnyilatkozása szerint majd metafizikai, majd logikai általánosnak mondjuk.

26. A mondottakból következik, hogy az általánosnak metafizikai és logikai általánosra való felosztása tulajdonképpen nem felosztás, mert mind a kettőben ugyanazon tartalom van. Ezek az általánosnak csak különböző elnevezései a szerint, hogy miképpen tekintjük az általánosat. Mindazáltal ezek az elnevezések rendkívül fontos szerepet játszanak a tudományok fölépítésében.

Hogyan osztjuk az általános fogalmat tartalma szerint?

27. Amikor a fogalmat tartalma szerint osztjuk, akkor a felosztási alap nem a külső tárgyak természetében keresendő, mert nem ezeket akarjuk osztani. A logika az értelmi felfogással foglalkozik és nem a külső tárgyakkal mint ilyenekkel. Az osztás alapja a fogalom tartalma lesz. *A fogalom tartalma alatt értjük azt, amit a fogalom magába zár, tehát azokat a jegyeket, amelyekből a fogalom áll.*

28. A fogalom tartalma szerint *egyszerű* vagy *összetett fogalom* a szerint, amint egy vagy több jegyből áll. Összetett fogalom pl. az ember fogalma, mert az embert úgy fogjuk fel, mint eszes állatot.

Ha az összetett fogalomból egy jegyet elhagyunk, akkor új fogalmat nyerünk, amely már nem annyira összetett, mint az előbbi. Pl. eszes állat; ha elhagyjuk az eszességet, megmarad az állat fogalma, amely már egyszerűbb, de még mindig összetett fogalom, mert magába zárja az állomány (substantia), test, élő, érzék fogalmát. Tehát az állat testi és élő érzéki állomány. Ha ezután elhagyjuk az érzéki fogalmát, akkor még egyszerűbb fogalmat nyerünk, t. i. a növény fogalmát. Azonban még ez is összetett fogalom, mert magában foglalja az állomány, test és élő fogalmát. Tehát a növény élő testi állomány. Ha ezután ebből a fogalomból elhagyjuk az „élő” jegyet, akkor marad: testi állomány és ez még mindig összetett fogalom. Ha tovább folytatnók a jegyek elhagyogatását, végül oly fogalomhoz jutnánk, amelyben már nincs összetettség. Pl. az előbbi példában végül az állomány marad. Ezt az utolsó fogalmat *egyszerű fogalomnak* nevezzük.

Az összetett fogalomban azokat a fogalmakat, amelyekből áll, az egész fogalom *részfogalmainak* mondjuk. Pl. ember = eszes állat. Itt a részfogalmak: eszesség és állatiság. De az állat fogalmát is felbonthatjuk részfogalmaira és így tovább.

29. Ha két fogalmat hasonlítunk össze, akkor az egyik egyszerűbb lehet, mint a másik, mert kevesebb jegy van benne. Így van a) *viszonylagosan (relative) egyszerű fogalom*, ha csak a fogalom összetételére való tekintettel, amelybe az mint legáltalánosabb jegy van zárva, mint egyszerű jelenik meg. Pl. ember = eszes állat. Itt az „állat” viszonylagosan egyszerű foga-

lom az ember fogalmával összehasonlítva. Vagy: a növény fogalma viszonylagosan egyszerű fogalom az állat fogalmával összehasonlítva; b) *abszolút egyszerű fogalom*, amely magában véve is egyszerű fogalom, tehát nem bontható fel jegyekre. Ilyen egyszerű fogalom csak hat van: lény, állomány, valami, egység, igazság, jóság.

Hogyan osztjuk fel az általános fogalmat terjedelme szerint?

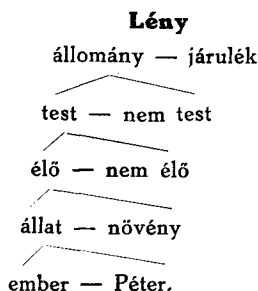
30. Mondottuk már, hogy *a fogalom terjedelme alatt értjük az alanyok számát, amelyekre a fogalom vonatkozik*. Ez a szám korlátlan, nincs meghatározva: lehet több vagy kevesebb.

31. A terjedelem szerint az általános fogalom lehet: a) *jobban általános vagy tágabb fogalom*, amely nagyobb számú egyedről állítható, mint egy másik fogalom; b) *kevésbé általános vagy szűkebb fogalom*, amely kisebb számú egyedről állítható, mint egy másik fogalom. Pl. az állat fogalma tágabb, mint az emberé, mert az ember is állat, bár eszes állat és ezért az ember is az állat fogalma alá tartozik. Éppen így a növény fogalma tágabb, mint a fa fogalma, mert a fa fogalma is benne van a növény fogalmában. De azt meghatározni, hogy a kutya és macska fogalma közül melyik tágabb, már nem tudjuk, mert nem tudjuk megmondani, hogy a kutya vagy a macska fogalma vonatkozik-e több egyedre. Hogy valamely fogalom tágabb-e avagy szűkebb, ezt csak akkor tudjuk meghatározni, ha az egyik fogalom jegyei benne vannak a másik fogalomban úgy, hogy a másik fogalomban a közös jegyeken kívül még van jegy, vagy vannak jegyek. Ekkor az a fogalom a tágabbik, amelynek jegyei a másik fogalomban benne vannak és az a fogalom a szűkebbik, amelyben a közös jegyeken kívül még van jegy. Pl. az állat és ember fogalma közül az állat fogalma a tágabb, az ember fogalma pedig a szűkebb, mert az állat fogalma összes jegyei szerint benne van az ember fogalmában és az ember fogalma az eszeség jegye által több jegyet foglal magában az állatiság jegyeinél.

32. Ha két általános fogalomnak van közös jegye és ezt a közös jegyet kiemeljük, akkor még tágabb fogalmat kapunk. Pl. az állat és növény közös jegye: élet. Ha a jegyet kiemeljük, akkor az élet fogalma tágabb, mint az állat vagy növény fogalma. Vagy: igazságosság, türelem, engedelmisség fogalmak közös jegye: erény és ezért az erény fogalma tágabb mind az igazságosság, mind a türelem, mind az engedelmisség fogalmánál.

Ha ezt az eljárást folytatjuk, végül oly fogalmat kapunk, amely legtágabb és ezért fogalmak alá már nem sorolható. A fogalmaknak így keletkezett sorát *fogalomsornak* nevezzük.

33. A fogalomsor megalkotása vagy *analitikusan* vagy *szintetikus*an történik a szerint, hogy alulról fölfelé vagy felülről lefelé haladunk-e. A következő példa mind a két menetet egyszerre szemlélteti.

Megemlítjük még a következő fogalomsort, amelyet *Porphyrius fájának* neveznek, mert ez a görög logikus (Kr. után III. század) állította fel:

34. Az általános fogalom bizonyos egyedekre vonatkozik. Azonban az általános fogalmat amaz egyedek meghatározott számára is korlátozhatjuk, amelyekre a fogalom illik. Ez úgy történik, hogy a fogalmat bizonyos jelzőkkel látjuk el, amelyek az egyedek közül többet kizárnak. Ilyen jelzők: néhány, némelyik, valamely, egyes, sok, több, kevés stb. E fogalmakat *részleges fogalmaknak* nevezzük. Pl. néhány bölcselő. Itt a „néhány” jelző a bölcselők sokaságából egyeseket kizár. Vagy: némelyik ember, egyes állatok. Itt a „némelyik”, illetőleg „egyes” jelző az emberek, illetőleg állatok sorából bizonyos sokaságot kizár.

35. A részleges fogalmak is általános fogalmak, mert több egyedre vonatkoznak. A korlátozás által az általános fogalom mint ilyen általánosságában nem veszít, de veszít általános érvényességében, mert az összes egyedek közül, amelyekre a fogalom vonatkozik, egy részt kizár és ezért részleges fogalom. Ha tehát azt mondjuk: némelyik ember, akkor az ember fogalma ugyan minden embert magában foglal, de a „némelyik” jelző az ember fogalmának általános érvényességét korlátozza. Vagy: néhány bölcselő. Itt a bölcselő fogalma minden bölcselőre vonatkozik, de a „néhány” jelző a bölcselő fogalmának általános érvényességét korlátozza.

36. Részleges fogalmat nemcsak jelző alkalmazásával kaphatunk, hanem úgy is, hogy az általános fogalomhoz tartozó egye-

dek bizonyos csoportját valamely különös megnevezéssel kiemeljük. Ha pl. azt mondjuk: atya, akkor a férfiak közül kiemeljük az atyák csoportját. Vagy: kanca, akkor a lovak közül kiemeljük a nőtények csoportját. Szóösszetétel által is kaphatunk részleges fogalmat. Pl. szilvafa. Itt a fák közül kiemeljük csak azokat, amelyek szilvát teremnek.

37. Megkülönböztetünk még *alárendelt* és *mellérendelt fogalmakat*. Mindegyik szűkebb fogalom a neki megfelelő tágabbnak alárendelt fogalma és a szűkebb fogalmak egymás között mellérendelt fogalmak. Pl. az állat és növény fogalma egymás között mellérendelt fogalmak, de az élőhöz képest alárendelt fogalmak. Vagy: szeretet, engedelmesség, tisztaság, türelem, igazságosság stb. egymás között mellérendelt fogalmak, de az erényhez képest alárendelt fogalmak.

38. Vannak még *gyűjtő (collectiv) fogalmak* is. Az általános fogalom több egyedről állítható, úgyhogy az egyedek közül mindegyikről mondható. Tehát Péter ember, Pál ember, de János is ember stb. Ha most valamely fogalom több egyedről összességükben mondható, úgyhogy ezen egyedek közül egyikről sem állítható, hanem csak az egyedek összességét mint egységet illeti meg, akkor a fogalmat gyűjtő fogalomnak nevezzük. Pl. erdő. Ez a fogalom gyűjtő fogalom, mert egy-egy fa nem erdő, hanem csak sok fa egymás közelségében, ha mint egységes egészet fogjuk fel. Ilyen gyűjtő fogalmak még: világ, lomb, nép, társadalom, gulya, ménes, csoport, csürhe, nyáj stb.

A gyűjtő fogalmak jelzésére főszavakat szoktunk használni. Pl. világ, lomb, nép, sereg stb. Azonban vannak gyűjtő fogalmak, amelyeket képzett szóval jelölünk. Pl. katonaság. Egy katona nem katonaság, de sok katonára mint egységre azt mondjuk: katonaság. Ilyen szavak még: társadalom, csapat, iparosság stb.

Milyen az általános fogalmaknak egymáshoz való viszonya?

39. A fogalmakat össze is hasonlítjuk. Ekkor különböző elnevezéseket kapunk. Ez az összehasonlítás támaszkodhat a fogalmak tartalmára, de támaszkodhat a fogalmak terjedelmére is, vagyis a fogalmakat összehasonlíthatjuk tartalom szerint is, terjedelem szerint is. Mivel a tudományt elsősorban és főképen a fogalmak tartalma érdekli, azért a fogalmak tartalmára támaszkodó összehasonlítás fontosabb, mint a terjedelemre támaszkodó összehasonlítás.

40. Mindenekelőtt vannak *azonos fogalmak*.

a) Szorosabb értelemben azokat a fogalmakat nevezzük *azonos fogalmaknak*, amelyek ugyanazt a tartalmat fejezik ki, de különböző szavakkal. Itt nem a tartalomban vagy a felfogásban, hanem csak a szavakban van különbség. Az ilyen azonosságot *alaki (formalis) azonosságnak* mondjuk, vagy némelyek *belső azonosságnak* is nevezik, mert nemcsak a felfogott dolog ugyan-

az, hanem a felfogás és szempont is, amely alatt a dolgot felfogjuk. Pl. ember és értelmes érzéki lény, vagy ember és eszes állat — alakilag azonos fogalom, mert a kettő tartalomában és felfogásában egyezik, csak szavakban különbözik egymástól.

Két fogalom alaki azonossága azt fejezi ki, hogy az egyik gondolkodási tény által felfogott fogalom és a másik gondolkodási tény által felfogott fogalom nem két fogalom, hanem egy és ugyanaz a fogalom, egy és ugyanaz a felfogás. Ebből következik, hogy az ilyen fogalmak közül egyiket a másik helyett használhatjuk úgy, hogy ugyanazt mondjuk. Ezért az alakilag azonos fogalmakat *egymással fölcserélhető fogalmaknak* is nevezzük. Pl. ember és eszes állat — alakilag azonos fogalmak. Ezért akár azt mondjuk: ember, akár azt mondjuk: eszes állat, mindkét esetben ugyanazt fejeztük ki s ezért „ember” helyett mondhatjuk: eszes állat és „eszes állat” helyett mondhatjuk: ember.

Alakilag azonos fogalmakat rendszerint úgy kapunk, hogy az egy szóval kifejezett fogalmat több szóval fejezzük ki. Pl. ember = eszes állat, erény = készség a jó gyakorlására. Általában a fogalom és meghatározása mindig alakilag azonos fogalmak. (A meghatározásról később lesz szó.)

Alakilag azonos fogalmat úgy is kaphatunk, hogy az egy szóval kifejezett fogalmat valamely jelzővel látjuk el úgy, hogy a jelzővel ellátott fogalom sem többet, sem kevesebbet nem mond, mint a jelző nélkül álló fogalom; a jelző legfőleg határozottabban fejezi ki azt, amit a jelző nélkül álló fogalom nem mond oly határozottan. Pl. nevelés és vallásos nevelés. A vallásos nevelés éppen annyit mond, mint a „nevelés” szó egymagában, csak határozottabban fejezi ki azt „vallásos” jelzőjével, amit a „nevelés” szóval kifejezett fogalom magában foglal ugyan, de nem fejez ki oly határozottan. Vagy: Isten = jó Isten. Mind a két fogalom teljesen ugyanazt fejezi ki, csakhogy a második fogalom „jó” jelzőjével határozottan állítja elének azt, amit az első fogalom csak hallgatólagosan foglal magában. Ilyen fogalmak még: Isten = egy Isten, akarat = szabadakarat, 100 éves ember = aggastyán stb.

Vannak végül olyan alakilag azonos fogalmak, amelyeket különböző egy szóval fejezünk ki. Ilyen pl. eb = kutya, lég = levegő, apa = atya, diadal = győzelem. Ide számíthatjuk ama tájszavakat is, amelyek az irodalmi szóval ugyanazt fejezik ki: Pl. kakas = égbekiáltó, padlás = hiu, burgonya = pityóka, kasza = mérges igyekezet. Sőt ide számíthatjuk a különböző nyelvekben különböző szóval jelölt fogalmakat is. Pl. atya = pater = Vater = père = padre = otec. Vagy: anya = mater = Mutter = mère = madre = matka.

b) Néha megtörténik, hogy két fogalom a tárgyra vonatkoztatva azonos, de a szempont, amely alatt azt felfogjuk, különböző. Az ilyen azonosságot *anyag* (*materialis*) *azonosságnak* nevezzük. Mindegyik ítéletben az alany és állítmány legalább is anyagilag

azonos, mert ha az ítéletben az alany és állítmány nem volna anyagilag azonos, akkor az állítmányt nem mondhatnók az alanyról. Pl. a tűz meleg. Itt „tűz” és „meleg” ugyanazt a dolgot fejezi ki, mégis különböző vonatkozásban. Vagy: az ólom súlyos. Itt is „ólom” és „súlyos” fogalmak ugyanazon tárgyra vonatkoznak, de más és más szempontból fogjuk fel.

Ez az anyagi azonosság nemcsak az ítélet alanya és állítmánya között van meg, hanem más fogalmak között is. Pl. lélek és szellem ugyanazt a valóságot fejezi ki, csak hogy más és más megnyilatkozásában. Léleknek nevezzük a lelket, mint a test lététőjét és ugyanazt a lelket szellemnek mondjuk, amikor sajátos tevékenységében van, t. i. ért és akar. Ilyen fogalom még pl. az értelem és ész fogalma. Értelemnek és észnek ugyanazt a szellemi megismerő tehetséget mondjuk, csak hogy más és más megnyilatkozásában. Értelemnek mondjuk a szellemi megismerő tehetséget, amikor minden erőfeszítés nélkül ért, mint a közvetlen nyilvánvalóságú fogalmaknál és ítéleteknél és ugyanazt a szellemi megismerő tehetséget észnek mondjuk, amikor csak fáradsággal és erőfeszítéssel, tehát okoskodással ért, igazságról igazságra haladva ismer. Ilyen fogalom még: akarat fejlesztése és erényességre való képesítés, atya és természetes nevelő. Vagy amikor az emberől ezt mondjuk: társadalmi lény, erkölcsi lény.

41. Az anyagi azonosságnál két fogalomtartalmonk van, amelyek nem mindenben egyeznek egymással, mert akkor, ha mindenben egyeznének, alaki azonosságot kapnánk. Az anyagilag azonos fogalmak ugyanazon tárgyra vonatkoznak, csak hogy a fogalmak tartalma részben nem azonos, vagy a szempont különböző. Pl. arany és pénz. U. i. van dolog, amely arany is, pénz is; és van dolog, amely pénz, de nem arany; és van dolog, amely arany, de nem pénz. Vagy: vas és abroncs. Van dolog, ami vas is, abroncs is: van dolog, ami vas, de nem abroncs és végül van dolog, ami abroncs, de nem vas. Tehát az anyagi azonosság nem a tulajdonképeni azonosság. Ezért az anyagi azonosságú fogalmakat sokan *interferenciás fogalmaknak* nevezik.

Az interferenciás fogalmak közül a legfontosabbak az ú. n. *aequipollens fogalmak*. Ekkor ugyanazon tárgyról különböző fogalmaink vannak tartalom szerint. Pl. az emberről mondhatjuk: eszes állat, gondolkodó lény, társadalmi lény, erkölcsi lény. Mind az öt fogalomban ugyanaz a tárgyunk van, t. i. az ember, de mindegyikben másképen fogjuk fel. Vagy: a kutyáról ezt mondhatjuk: háziállat, ragadozó állat. Ezek a fogalmak is *aequipollens fogalmak*, mert tárgyuk ugyanaz, de tartalmuk különböző.

42. Ha két fogalom nem azonos, akkor *különböző*. Két különböző fogalom vagy *összeegyeztethető* vagy *összeegyeztethetetlen*.

a) Két fogalom akkor *összeegyeztethető*, ha ugyanazon időben ugyanazon dologról állítható, tehát az egyik megfér a másikkal. Pl. a bibliáról ugyanazon időben mondhatjuk, hogy szent és

könyv s ezért a biblia szent könyv. Tehát könyv és szent összeegyeztethető fogalom. Vagy: Jánosról ugyanazon időben mondhatjuk, hogy bölcs és igazságos s ezért János bölcs és igazságos és ezért bölcs és igazságos összeegyeztethető fogalom. Összeegyeztethető fogalmunk nagyon sok van.

b) *Összeegyeztethetetlen fogalmak* azok a fogalmak, amelyek ugyanazon időben vagy ugyanazon vonatkozásban nem mondhatók ugyanazon dologról.

43. Az összeegyeztethetetlen fogalmak vagy *ellentmondók*, vagy *ellentétesek* vagy *fosztók* vagy *viszonylagosak*.

a) *Ellentmondó fogalmak* azok a fogalmak, amelyek közül az egyiknek a tartalmát a másik teljesen tagadja s ezért közülük csak az egyik állítható valamely alanyról. Pl. lény és nem lény, ember és nem ember, jó és rossz, igaz és hamis, élet és halál, üdvözülés és elkárhozás. E fogalmak közül az egyik föltétlenül állító és a másik föltétlenül tagadó. Ezért van az, hogy ugyanazon időben, ugyanazon dologról, ugyanazon vonatkozásban nem állítható mind a kettő. Tehát Péter vagy ember, vagy nem ember; valamely ítélet vagy igaz, vagy hamis; az, aki meghal, vagy üdvözül vagy elkárhozik. *Az ellentmondó fogalmak között közép-tag nincs.*

Ellentmondó fogalmak még: itt és ott, itt és máshol, valahol és sehol, valaki és senki, most és később, most és máskor, most és soha stb. De ellentmondó fogalom ez is: ez és egy másik.

b) *Ellentétes fogalmaknak* azokat a fogalmakat nevezzük, amelyek a) ugyanazon alanyról mondhatók, kivéve azt az esetet, amikor az egyik fogalom valamely dolognál szükséges állítmány. Pl. hideg és meleg — ellentétes fogalom; azonban a tűzről csak az egyik mondható, mert a tűznél a meleg lényeges állítmány, míg a vas most hideg, de később meleg lehet; b) amelyek közül valamely időpontban egyik sem járulhat valamely alanyhoz, bár más és más időpontban mind a kettő mondható róla. Pl. van test, amelyik nem fehér, de nem is fekete, hanem talán zöld, bár az egyik időpontban fehér, a másikban pedig fekete is lehet.

Észre vesszük a példákból, hogy az ellentétes fogalmak ugyanazon nemhez tartoznak, de a nemben (genus) a legmesszebb állanak egymástól. Ezért az *ellentétes fogalmak között gondolható középtag is*. Pl. tékozlás és fősვნყség — ellentétes fogalom. E kettő között van pl. a mérsékelt bőkezűség vagy az okos takarékoság. Vagy: vakmerőség és gyávaság — ellentétes fogalom. E kettő között van pl. az óvatosság vagy a bátorság. Ilyen ellentétes fogalmak még: szegénység és gazdagság, gyöngeség és erősség stb.

c) *Fosztó fogalmak* azok a fogalmak, amelyeknél valamely tökéletességgel szemben áll ennek a tökéletességnek a hiánya. A fosztó fogalmak mindig valamely tökéletesség hiányát, fogyatkozását jelentik, amely tökéletesség az alanyt megilleti. Pl. a látás fosztó fogalma a vakság, a hallásé a sükettség, a beszélésé a

némaság, az egészségé a betegség stb. A *fosztó fogalmak közé is gondolható középtag*, ha t. i. valamely alanyról oly tulajdonságot tagadunk, amely tulajdonság azt az alanyt nem illeti meg. Pl. a látás és vakság között a középtag a nemlátás (pl. a kőben). Ez a középtag már nem jelent fogyatkozást, mert a fogalommal jelölt dolog nem illeti meg az alanyt, pl. a látás a követ.

d) *Viszonylagos* az a két fogalom, amelyek közül az egyiket a másik nélkül nem gondolhatjuk. Pl. atya és fiú — viszonylagos fogalom, mert az atyát nem gondolhatjuk a fiú nélkül és a fiút nem gondolhatjuk az atya nélkül. Ilyen viszonylagos fogalom még: teremtő és teremtmény, nevelő és nevelt, vádló és vádlott, fölérendeltség és alárendeltség stb.

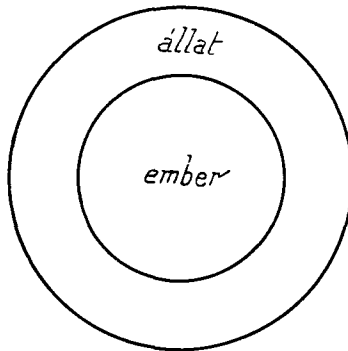
A *legnagyobb összeegyeztethetlenség az ellentmondó fogalmak között van*, mert nincs közöttük középtag.

44. Vannak oly fogalmaink is, amelyek más fogalmakat előhívnak. Amikor két fogalom közül az egyik előhívja a másikat, akkor a már meglévő fogalom hat a lélekre s így áll elő a másik fogalom. Ezeket *kapcsolatos (connex) fogalmaknak* nevezzük. Pl. éhség és étel, szomjúság és ital, betegség és orvosság stb.

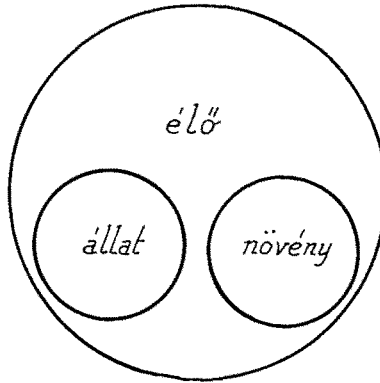
A viszonylagos és kapcsolatos fogalmak között az a különbség, hogy a viszonylagos fogalmaknál egyiket a másik nélkül nem gondolhatjuk, míg a kapcsolatos fogalmaknál az egyiket a másik nélkül gondolhatjuk, bár az egyik rögtön rávezet a másikra. Tehát az atyát lehetetlen gondolnunk a fiú nélkül, mert éppen az atyának a fiúhoz való viszonya adja meg az atya fogalmát. De már a betegséget nagyon jól gondolhatjuk orvosság nélkül, mert nem a kettő közötti viszony hozza létre a betegség fogalmát.

45. A fogalmaknak egymáshoz való viszonyát mértani figurákkal is szemléltethetjük.

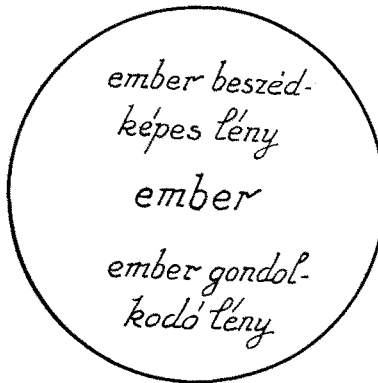
a) Az alárendelt fogalmak figurája ez:

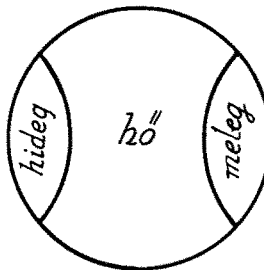
b) A mellérendelt fogalmak figurája:

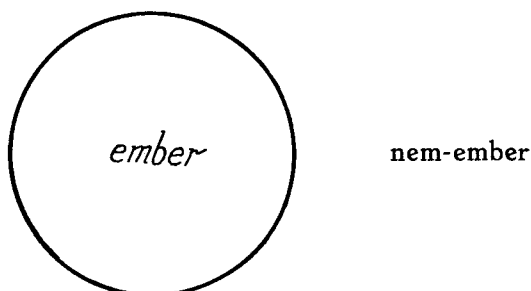
c) Az aequipollens fogalmak figurája:

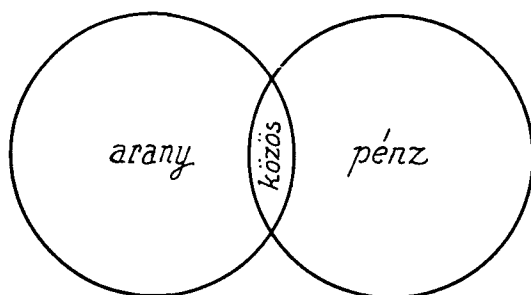
d) Az ellentétes fogalmak figurája:

e) Ellentmondó fogalmak figurája:

f) Az interferenciás fogalmak figurája:

Milyen az általános fogalom alanyi tökéletessége szerint?

46. Amikor alanyi oldaláról tekintjük a fogalmat, akkor azt keressük, hogy milyen lehet a fogalom a felfogó alany részéről. Így a fogalomnak különböző tökéletességi fokozatait kapjuk a nem-ismeréstől a teljes ismeretig. E fokozatok közül valamennyit nem tárgyalhatjuk, mégis a fontosabbakat felsoroljuk.

a) Van *homályos fogalom*. Ekkor a dolgot, amelyet a fogalom takar, nem tudom tisztán megkülönböztetni más dolgoktól; pl. az aranyat más fémektől, a cserfát a tölgyfától, az analitikus eljárást a szintetikus eljárástól stb. E homályosságnak az az oka, hogy nem vagyok tisztában a dolgot jelölő fogalom jegyeivel és azért zavarom össze a dolgokat jelölő más fogalmakkal.

b) A fogalomnak az a feladata, hogy megmutassa, mi az a dolog, amelyre a fogalom vonatkozik. Ha a fogalom ezt megmondja, úgyhogy a dolgot minden mástól megkülönböztethetem, akkor *világos fogalom* van. Tehát a világos fogalomban tisztában vagyok a fogalom jegyeivel és ezért a fogalommal jelölt dolgot nem cserélem föl más dolgokkal, sőt a hasonlóktól is meg tudom különböztetni.

c) Ha a fogalommal jelölt dolgot minden más dologtól

tisztán megkülönböztetem, mindazáltal még sincs tiszta ismeretem ama jegyekről, amelyek által a dolog minden más dologtól különbözik, akkor *zavaros fogalmam* van.

d) Van *értelmes fogalom* is. Ekkor a dolgot nemcsak megkülönböztetem minden mástól, hanem ismerem a jegyeket is, amelyek által minden mástól különbözik. Tehát a cserfát nemcsak megkülönböztetem a tölgyfától, hanem azt is tudom, hogy a cserfa miben különbözik a tölgyfától.

Az értelmes fogalom abban különbözik a világos fogalomtól, hogy a világos fogalomban nem mindig tudom fölsorolni a jegyeket, de az értelmesben mindig. Pl. édesanyámat minden más asszonytól tisztán és határozottan meg tudom különböztetni, bár a megkülönböztető jegyeket talán felsorolni nem tudom. Ezért édesanyámról csak világos fogalmam van, de nem értelmes fogalmam is.

Az értelmes fogalom alapja annak, hogy másnak valamit megmagyarázhassunk, mert már ismerjük a fogalomnak alapjában lényeges és levezetett lényeges jegyeit. Ez ismeret nélkül a magyarázat lehetetlen, sőt azt, akinek magyarázunk, vagy tévútra vezetjük, vagy teljesen megzavarjuk.

Az értelmes fogalmak megalkotása fáradságos munka, fegyelmezett ész, nagy körültekintést és óvatosságot igényel. Ezért e fogalmak leginkább a tudományokban és a tanításban használatosak. A gyakorlati életben többnyire elégségesek a világos fogalmak, mert a közönséges dolgokban ezek is elkörmányozzák az embert.

Valamely dologról csak akkor ítélnünk biztosan, ha róla értelmes, vagy legalább is (a közönséges dolgokban) világos fogalmunk van. Minden tévely onnan származik, hogy a fogalmakat összezavarják. Pl. egyesek azt mondják, hogy az emberhez nem méltó a hit. E tévely onnan származik, hogy nincsenek tisztában a hit fogalmával és az emberi ész természetével. Mások pl. az állam mindenhatóságára esküsznek. Ezek nincsenek tisztában az állam természetével és az emberi személy méltóságával. Röviden: minden tévely zavaros fogalmakra vezethető vissza.

e) Ha a fogalomban az alkotóelemek elemeit is ismerjük, akkor *kimerítő* vagy *egyenértékű (adaequat) fogalmunk* van, ellenkező esetben a fogalom *nem kimerítő (inadaequat)*. Pl. a tudós-nak valamiről lehet kimerítő fogalma, míg a tanult embernek ugyanarról a dologról csak értelmes vagy csak világos fogalma van.

f) Van *nem teljes (incomplett) fogalom*. Ekkor a dolognak nem minden jegyét, amely által más dolgoktól különbözik, ismerem. Van *teljes (complett) fogalom*. Ekkor a dolognak minden jegyét, amely által mástól különbözik, ismerem. A tudomány ilyen teljes fogalmakra törekszik, egyrészt, hogy a dolgot minél jobban megismerhesse, másrészt pedig, hogy következtetéseit levonhassa s az eredményeket elméletileg és gyakorlatilag hasznosíthassa.

g) Ha valamely értelem egy fogalom által a dolognak egész megismerhetőségét ismeri, akkor a fogalmat *átható (comprehensiv) fogalomnak* mondjuk. Mivel ide az szükséges, hogy a dolgot minden lehetséges vonatkozásában ismerjük, azért ilyen fogalmak a véges értelemnek nem lehetnek. Az átfogó fogalom a mindentudóság tulajdonsága.

Mi a hasonló fogalom?

47. *Tulajdonképeni fogalomnak* azt a fogalmat nevezzük, amely mindig ugyanazon tartalom szerint több dologról állítható. Ide nem elégséges csak az, hogy a megnevezés vagy megjelölés, amelyet egyik vagy másik dologról kimondunk, ugyanaz legyen. Ha csak a megnevezés ugyanaz, akkor még nincs tulajdonképeni fogalmunk, csupán *többjelentésű szavunk* van, amellyel ellentétben azokat a szavakat, amelyek csak egy fogalmat takarnak, *egyjelentésű szavaknak* nevezzük. (Erről még lesz szó.) A tulajdonképeni fogalomhoz az szükséges, hogy teljes tartalma szerint és minden más dologhoz való vonatkozás nélkül mondhassuk mind ama dolgokról, amelyek a fogalom terjedelme alá tartoznak.

48. Gyakran megtörténik, hogy valamely fogalmat több alanyról mondunk ugyanazon tartalom szerint, azonban az alanyok a fogalom tartalmával különböző vonatkozásban vannak. Pl. az ember egészséges, az orvosság egészséges, a foglalkozás egészséges, az arcszín egészséges, a levegő egészséges, az étel egészséges stb. Tehát több dologról állítjuk, hogy egészséges az „egészséges” teljes tartalma szerint, csak hogy különböző vonatkozásban. U. i. az ember, illetőleg az emberi test hordozója az egészségnek, az orvosság helyreállítója az elveszett egészségnek, a foglalkozás feltétele az egészségnek, az arcszín jele az egészségnek, az étel és levegő fenntartója az egészségnek stb. Az egészséges elnevezés tulajdonképen a testet illeti meg, de az orvosság, foglalkozás, arcszín, levegő, étel stb., a test egészségével szoros vonatkozásban van és ezért az „egészséges” teljes tartalma szerint az orvosságot, foglalkozást, arcszint, levegőt, ételt stb. is megilleti, csak hogy más és más vonatkozásban. Vagy: az ember szabad, a nemzet szabad, a sajtó szabad, a börtönből kiszabadult ember szabad stb. Itt a „szabad” fogalmat több dologról mondtuk teljes tartalma szerint, csak hogy más és más vonatkozásban. A „szabad” elnevezés tulajdonképen az akaratot illeti meg; azonban az ember, nemzet, sajtó stb. szoros vonatkozásban van az akaratral és ezért a „szabad” teljes tartalma szerint mondható az emberről, nemzetről, sajtóról stb., csak hogy más és más vonatkozásban. Az ilyen fogalmakat *vonatkozásbeli hasonlóság szerint vett fogalmaknak* mondjuk.

Az is megtörténik, hogy valamely fogalom csak bizonyos alanyhoz járul minden más alanytól függetlenül, más alanyokhoz pedig csakis az elsőtől való függőségben. Pl. az Isten bölcs min-

den alanytól függetlenül; de az ember is lehet bölcs, csak hogy bölcsesége az Istentől függ. Vagy az Isten lény minden alanytól függetlenül; azonban a létezők is lények, de lényük már az Istentől függ. Az ilyen fogalmakat is *vonatkozásbeli hasonlóság szerint vett fogalmaknak* mondjuk.

Ezek után *vonatkozásbeli hasonlóság szerint vett fogalomnak* azt a fogalmat nevezzük, amely több dologról állítható teljes tartalma szerint, de tulajdonképpen csak egyről mondható vonatkozás és függőség nélkül, a többiről pedig csak az elsövel való vonatkozásban vagy függőségben.

49. Gyakran az is megtörténik, hogy valamely fogalmat oly szóval jelölünk, illetőleg fejezünk ki, amely csak átvitt, vagy képes értelemben vonatkozik az egyes alanyokra. Pl. az ember mosolyog, az alma mosolyog. Az ilyen átvitt értelem nagyon gyakori a köznapi életben. Az ilyen fogalmakat *viszonybeli hasonlóság szerint vett fogalomnak* mondjuk.

A *viszonybeli hasonlóság nem a tulajdonképeni hasonlóság*, mert például az alma mosolygása semmi közelebbi, vagy távolabbi vonatkozásban sincs az ember mosolygásával, mint akire a mosolygás illik, de az ember mosolygásától függőségben sincs. **A tulajdonképeni hasonlóság a vonatkozásbeli hasonlóság** és ezért hasonlóság alatt a vonatkozásbeli hasonlóságot értjük.

A viszonybeli hasonlóság az adott példában csak megszemélyesítése az almának és abban bírja alapját, hogy az ember egyes cselekvéseit és sajátságait más dolgoknak is szereti tulajdonítani, hogy ezáltal beszédjét színesebbé tegye.

Éppen így az *átvitt értelem is csak viszonybeli hasonlóság*, tehát nem a tulajdonképeni hasonlóság. Pl. a zsidók keresztet raktak Jézus vállaira, az élet sok keresztet rak az ember vállaira. A második mondatban a „kereszt”-nek más értelme van, mint az elsőben.

50. Ezek után már teljes világossággal áll előttünk, hogy mi az általános fogalom.

Az általános fogalom nemcsak ugyanaz a szó, hanem tartalmát mindig ugyanazon értelemben is mondjuk több különböző dologról. **Az általános fogalom mindig egyjelentésű.**

És mert a vonatkozásbeli hasonlóság szerint vett fogalom több dologról állítható teljes tartalma szerint, tehát ugyanazt jelenti annál a dolognál, amelyre tulajdonképpen illik és azoknál a dolgoknál, amelyekről az elsőhöz való függőségben vagy vonatkozásban mondjuk, azért **a vonatkozásbeli hasonlóság szerint vett fogalom valóban általános fogalom.**

Hogyan osztjuk fel a logikai általánosat?

51. A logikai általános — mint már mondtunk — tulajdonképpen nem más, mint a metafizikai általános, ha azt magában állónak gondoljuk és azt kérdezzük, hogy miképpen mondhatjuk

valamely dologról. Tehát a logikai általános mindig valamely dologról való mondást fejez ki.

A logikai általános értelmi megismerésünk törvényeit képviseli, mert a tartalmakat nem a valóság, hanem értelmünk törvényei szerint rendezi, ahogy értelmünk a dolgokat felfogja. A logikai általános az ismeretnek az emberi értelemhez való viszonyát tükrözi vissza, mert a logika a felfogással foglalkozik és a logikai általános igazi felfogás. Ezért **ha tudni akarunk valamit, akkor a metafizikai általánosat kell ismernünk**, amelyből levezethető és kihámozható mindaz, amit arról a dologról tudhatunk. Mindazáltal **a logikai általános ismerete is nélkülözhetetlen, mert ez kiinduló és támaszpont az anyag keresésénél és mert e nélkül nem bizonyíthatunk és másokat nem győzhetünk meg**. U. i., ha nem gondolkodunk az emberi értelem törvényei szerint, akkor embernek semmit sem magyarázhatunk meg, semmit sem értethetünk meg vele. Ember ember által csak akkor ismerhet meg valamit, ha az emberi felfogás törvényei szerint magyarázunk. Ez a tanítás titka és ez teszi a logikai általánosat nélkülözhetetlenné.

52. Lássuk ezután a logikai általános felosztását!

A logikai általános felosztásánál azokat az általános szempontokat keressük, amelyek alatt az egyik a másikról mondható. Tehát a logikai általános felosztásánál nem azt keressük, hogy mi ez vagy az a dolog értelmünkön kívül, hanem azt, hogy valami miképpen állítható egy másikról. Más szavakkal: a logikai általános a tartalmat értelmünk törvényei szerint rendezi.

A logikai általános mindig ama kérdésre felel, hogy mit mondhatunk valamely dologról. E kérdésre ötféleképpen felelhetünk: a) Mindenekelőtt azt kérdezhetjük valamely dologról, hogy mi az. Ekkor *fajt (species)* kapunk. b) Ha azt kérdezzük, hogy micsoda valamely dolog, akkor az, amit mondunk a dologról, nemcsak különböző dolgok bizonyos csoportjára vonatkozhat, amint ez a fajnál van, hanem különböző dolgok több fajára is. Ekkor *nemet (genus)* kapunk. c) Ha már tudjuk, hogy mi az a dolog, amelyről szó van, akkor a dolog mivolta után is tudakozódhatunk. Ha az, amit a dologról így mondunk, tehát a dolgot meghatározza, lényeges, akkor *fajkülönbséget (differentia specifica)* kapunk. d) Amikor a dolog mivolta után tudakozódunk, akkor az, amit a dologról így mondunk, lehet az alapján lényeges jegyből levezetett lényeges jegy. Ekkor *tulajdonságot (proprium)* kapunk. e) Amikor a dolog mivolta után tudakozódunk, akkor az, amit a dologról így mondunk, lehet olyan, ami nem tartozik a dolog lényegéhez és ezért a faj egyes egyedeiben meglehet, más egyedeiből pedig hiányozhat. Ekkor *járulékot (accidentia)* kapunk.

Lássuk ezeket egyenkint!

a) Mi a faj?

53. Mindenekelőtt azt kérdezhajjuk valamely dologról, hogy mi az. Ez minden megismerésnél a legelső kérdés. Amikor e kérdésre megfelelünk, akkor az, amit mondunk, különböző egyes dolgoknak csak bizonyos számára vonatkozik. Ekkor *fajt (species)* kapunk.

Az általános fogalom több egyes dolog egész lényegét foglalja magában, csak az egyedi meghatározottságokat hagyja el, mert ezekben már különböznek egymástól az egyedek. A tudományos vizsgálódásnak utolsó tárgya az egyes dolog, az egyed, amelynek fogalmát *egyedi fogalomnak* mondjuk. Ha most az egyedi fogalmakból indulunk ki, vagyis az egyedi fogalmaknak bizonyos sorát összefogjuk, akkor megvan a lehetősége annak, hogy ama jegyeiktől, amelyek az egyedeket egymástól megkülönböztetik, eltekinthessünk és ezekből az egyedi fogalmakból csak a közös jegyeket tartjuk meg. Ezáltal az első, tartalomban szegényebb fogalmat kapjuk, amely alá vannak rendezve amaz egyedi fogalmak, amelyekből a szóban lévő fogalmat nyertük. E fogalmat amaz egyedekkel, illetőleg alanyokkal szemben, amelyekből kaptuk, *fajfogalomnak* nevezzük. Tehát **a fajfogalom az az általános fogalom, amely több egyednek alapján lényeges jegyeit foglalja össze s ezért az egyedi meghatározottságoktól eltekint.** Pl. az ember fogalma fajfogalom az összes egyes emberekkel szemben, mert a minden egyes ember fogalmából a közös jegyeket összefogja, azonban az egyedi meghatározottságokat elejti. Amiben Péter, Pál, János stb. megegyezik egymással, az mind benne van az ember fajfogalmában és amiben ők különböznek egymástól, az mind hiányzik az ember fajfogalmából. Éppen így vagyunk a kutya, rózsza stb. fajfogalmával is.

54. Az egyes dolgok mind összetettek, és ezért egy jegy által nem foghatók fel. *Minden egyes dolog fogalma összetett.* Ha most több egyes dolog lényegét akarjuk felfogni, akkor az így kapott fogalom szintén összetett lesz, bár kevesebb lesz benne a jegy, mint a fogalom terjedelmét alkotó egyes dolgok fogalmában, mert az egyedi meghatározottságokat elejtettük. Mivel pedig e közös lényegét fajnak mondjuk, azért *a fajfogalom is összetett.*

A fajfogalom két jegyből áll. Hogy miért áll a fajfogalom két jegyből, az az alábbiakból fog kitünni.

55. A fajfogalom két jegyből áll. Hogyan kapjuk ezt a két jegyet? Mivel e két jegy a fajfogalmat adja, azért kérdésünket így is szabad föltennünk: hogyan kapjuk a fajfogalmat? Ezzel megismerjük a fajfogalom megalkotásának az útját.

Az egyes dolgokat összehasonlítjuk más egyes dolgokkal és azt keressük, hogy miben egyeznek és miben különböznek. Ekkor a megegyező jegyeket megtartjuk. Pl. ha az ember faj-

fogalmát akarjuk megalkotni, akkor az emberi egyedeket összehasonlítjuk állati egyedekkel és összehasonlítjuk az egyes embereket egymással. Így azt vesszük észre, hogy az ember az állattal megegyezik az érzéki tevékenységben, amit állatiságnak nevezünk. Ez az ember fajfogalmában az egyik jegy. Ha meg pl. az állat fajfogalmát akarnók megkapni, akkor az állati egyedeket összehasonlítanók egymással és növényi egyedekkel. Így azt vesszük észre, hogy az állat a növényvel megegyezik az élettevékenységben, amit élőségnak mondunk. Ez az állat fajfogalmában az egyik jegy.

Ezután azt keressük, hogy az ember miben különbözik az állattól. Azt vesszük észre, hogy a gondolkodásban. A gondolkodási képességet eszességnek mondjuk. Ez az ember fajfogalmában a másik jegy. Ha e két jegyet összetesszük, akkor az ember fajfogalma: az ember = eszes állat. — A második példában azt fogjuk keresni, hogy az állat miben különbözik a növénytől. Azt fogjuk találni, hogy az érzékiségben. Ez lesz az állat fajfogalmában a másik jegy. Ha e két jegyet összetesszük, akkor az állat fajfogalma: állat = érzéki élőlény.

Ez az eljárás arra a kérdésre is ad feleletet, hogy miért van a fajfogalomban csak két jegy. T. i. azért, mert először az egyes dolgok közös megegyező jegyét tartjuk meg (első jegy) és amikor ezt már ismerjük, azután a megkülönböztető jegyet vesszük (másik jegy).

56. A fajfogalom két jegyből áll; pl. az ember fajfogalma az állatiság és eszesség jegyeiből áll, vagy az állat fajfogalma az élőség és érzékiség jegyeiből áll. A két jegy közül a második (eszesség, illetőleg érzékiség), vagyis a megkülönböztető jegy az elsőt (állatiság, illetőleg élőség), tehát a megegyező jegyet meghatározza, hogy az ember, illetőleg állat fajfogalmát kapjuk. És mert az elsőt a második határozza meg, azért az első fogalmat *képességi (potentialis) lényegnek* nevezzük, amely a másodiknak mintegy alárendelve van.

57. Még az a kérdés, hogy a fajfogalomnak két jegyét hogyan kell kifejeznünk.

Mind a két jegyet konkrétan kell kifejeznünk, mert mind a kettőnek közös hordozója van. Tehát az ember állat és az állat élő, bár több az állatnál, illetőleg élőnél és hogy mennyivel több, azt a második jegy mondja meg.

A második jegyet mindig jelzőileg kell kifejeznünk, mert azt mondja meg, hogy az elsőnek milyen tulajdonsággal kell bírnia, hogy a keresett fajfogalmat, a jelen esetben az ember, illetőleg állat fajfogalmát megkapjuk. A tulajdonságot pedig nyelvtanilag jelzővel fejezzük ki. Tehát az ember eszes állat, az állat érzéki élőlény.

Tudjuk a nyelvtanból, hogy a jelzőt jelzői mellékmondat is helyettesítheti s ezért a második jegy jelzői mellékmondatral is kifejezhető. Azonban szokásosabb a jelző használata, mert rövi-

debbé és tömörebbé teszi a fajfogalom kifejezését. Mindenesetre itt tekintetbe vesszük a kifejezés érthetőségét és szépségét is. A tömörség nem torlódás. Ha tehát a jelzővel való kifejezés által fogalomtorlódás állana elő úgy, hogy a fajfogalom megértése nehézkessé válnék, akkor jelző helyett jelzői mellékmondatot használunk. Tehát: az ember állat, amely eszes = az ember eszes állat; az állat élőlény, amely érzéki = az állat érzéki élőlény.

Még megjegyezzük, hogy az első jegyet mindig főnévvel fejezzük ki, mert az első jegy mindig valamit állít elénk és bármely valamit nyelvtanilag főnévvel fejezzük ki. A második jegyet — mint előbb mondtuk — jelzővel fejezzük ki, aminek a beszédrészek közül a melléknév felel meg (egyszerű vagy összetett melléknév), mert a második jegy tulajdonságot fejez ki. Továbbá a mondottakból következik, hogy a második jegyet nem köthetjük össze az elsővel „és” kötőszó által, mert nem főnév, hanem melléknév. „És” kötőszóval azért sem köthetjük össze, mert ha összekötnök, legalább is abba a gyanúba esnénk, hogy a másodikat, bár mind a kettőt ugyanaz az alany hordozza, mégsem oly lényegesen, mint az elsőt. Tehát nem mondhatjuk: az ember állat és eszes, vagy: az állat élőlény és érzéki, hanem azt kell mondanunk: az ember eszes állat, az állat érzéki élőlény.

58. Gyakran a szerves fajokon belül állandó „*változatokat*” találunk, pl. a házörző kutyában, cukorrózsában, négeremberben stb. Ezek azonban már nem különböznek a lényeg által. Ha néha ezeket a változatokat fajnak mondjuk, akkor a „faj” szót tágabb értelemben használják.

b) Mi a nem?

59. Amikor azt kérdezzük, hogy micsoda valamely dolog, akkor az, amit mondunk a dologról, nemcsak különböző egyes dolgok bizonyos csoportjára vonatkozhat, hanem különböző dolgok több fajára is. Ez utóbbi feleletnél *nemet (genus)* kapunk.

A fajfogalom logikai tartalma, ha szegényebb is az egyedi fogalmak logikai tartalmánál, amelyekre a fajfogalom illik, mégis eléggé gazdag arra, hogy két vagy több fajfogalom tartalmából kiemelhessük a közös jegyeket. Ekkor a faji meghatározottságtól eltekintünk éppen úgy, mint a fajfogalomnál eltekintünk az egyedi meghatározottságtól. Ezáltal még általánosabb és tartalomban szegényebb fogalmat kapunk, amelyet *nemfogalomnak (genusfogalom)* mondunk. Tehát *a nemfogalom az az általános fogalom, amely több faj alapján lényeges jegyeit foglalja össze és a faji meghatározottságtól eltekint.*

A fajfogalom és nemfogalom között az a különbség, hogy a fajfogalmat csak egyedekről állíthatjuk, a nemfogalmat pedig fajokról és csak a fajokon át az egyedekről.

60. A nemfogalmat is úgy kapjuk, mint a fajfogalmat, t. i.

két vagy több fajt összehasonlítunk és akkor elhagyjuk azt, amelyben különböznek egymástól, de a megegyező jegyeket megtartjuk. Pl. ha az emberi és állati fajt összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy az érzékiségben megegyeznek, vagyis mind a kettő érzéki lény és ezért az érzéki lény fogalma nemfogalom. Ha pedig a szeretet, türelem, engedelmisség stb. erények fajfogalmait hasonlítjuk össze, akkor azt találjuk, hogy a készségben egyeznek meg, vagyis minden erény készség és ezért a készség fogalma nemfogalom.

61. A nem a két vagy több fajról teljes tartalma szerint állítható; de mégsem fejezi ki a fajokat egészen, mert csak közös jegyeiket foglalja magában, míg a faji meghatározottságoktól eltekint. Ha tehát a nemmel ki akarjuk fejezni az egyik fajt, akkor a nemfogalomhoz még egy jegyet kell csatolnunk, amely ezt a fajt a nem alá tartozó fajtól megkülönbözteti.

Hasonlóképpen kell mondanunk, hogy a fajfogalom egyedeiről teljes tartalma szerint állítható, mert közös jegyeiket magában foglalja; mindazáltal az egyedek közül egyet sem határoz meg, mert jegyeik közül csak valamit foglal magában, t. i. azt, ami a fajnak minden egyedében közös, de az egyedi meghatározottságoktól eltekint. Ha tehát fajfogalommal akarnók kifejezni az alája tartozó egyedek közül az egyiket, akkor a fajfogalomhoz még amaz egyedi meghatározottságokat kellene függesztenünk, amelyek azt az egyedet a fajfogalom alá tartozó minden más egyedtől megkülönböztetik. Így meghatározni az egyedi fogalmat nem tudjuk, mert az összes egyedi meghatározottságokat kifejezetten nem ismerjük.

A nem a két vagy több fajt kitevő egyedek közül is mindegyikről állítható teljes tartalma szerint; de az egyedek közül egyet sem határoz meg, mert jegyeik közül csak valamit foglal magában, t. i. azt, ami a két vagy több faj mindegyik egyedében közös. Ha tehát a nemmel akarnók meghatározni az egyik egyedet, akkor a nemfogalomhoz előbb csatolnunk kellene azt a faji meghatározottságot, amely alá az egyed tartozik és azután még csatolnunk kellene az egyedi meghatározottságokat is. Azonban így sem tudjuk az egyedi fogalmakat megadni, mert minden egyedi meghatározottságot kifejezetten nem ismerünk.

62. Az egyedi fogalom csak egy dologra, csak egy tárgyra vonatkozik. A fajfogalom már több dologra vonatkozik, tehát terjedelme nagyobb az egyedi fogalom terjedelménél, bár tartalma kisebb, mert az egyedi meghatározottságoktól eltekint. És amikor két vagy több fajból nyerjük a nemet, akkor a nem már nem oly összetett, mint a faj, mert eltekint a faji meghatározottságoktól. Más szavakkal: a nem tartalma kisebb lesz, de terjedelme, vagyis az alanyok száma, amelyekre vonatkozik, nagyobb lesz, mert már nem egy, hanem több faj egyedeit foglalja magában. Tehát tartalomban leggazdagabb az egyedi fogalom, szegényebb a fajfogalom és még szegényebb a nemfogalom; terjedelemre

nézve leggazdagabb a nemfogalom, szegényebb a fajfogalom és legszegényebb az egyedi fogalom, mert csak egyetlenegy dologra vonatkozik. Ebből következik, hogy *minél nagyobb a fogalom tartalma, annál kisebb a terjedelme* és megfordítva: *minél kisebb a fogalom tartalma, annál nagyobb a terjedelme*.

63. Nemcsak fajokat hasonlíthatunk össze, hanem nemeket is. Ha két nemet hasonlítunk össze, a közös jegyeket megtartjuk és a különbözőket nem gondoljuk, vagyis a nemi sajátságoktól eltekintünk, akkor ismét újabb nemet kapunk, amely még kevésbé összetett, mint amelyekből kaptuk, tehát általánosabb is, de terjedeleme még nagyobb lesz, mert már két nemnek fajfogalma alá tartozó egyedeket foglalja magában. Pl. az érzéki lények és növények összehasonlítása által kapjuk az élő fogalmát, amely tartalomra kisebb az érzéki lény vagy növény fogalmánál, de terjedeleme nagyobb mindkettőnél egyenként, hiszen mind a kettőt magában foglalja.

64. Ha a nemek összehasonlításával így haladunk följebb és följebb, végül oly nemhez jutunk, amelyet már nem hasonlíthatunk össze más nemmel, tehát nincs fölötte nem. Ezt a nemet *legfelsőbb nemfogalomnak* mondjuk.

65. Az oly nemfogalmat, amelynek fölötte is és alatta is van nemfogalom, *alárendelt nemfogalomnak* mondjuk. Ilyen pl. az élő fogalma, mert fölötte van a lény nemfogalma és alatta az érzéki lény nemfogalma. Vagy ilyen a tökéletesítés fogalma, mert fölötte van a hatás nemfogalma, alatta pedig a képesítés nemfogalma.

Ha végül valamely nemfogalom alatt csak fajfogalom van, akkor a nemfogalmat *legalsó nemfogalomnak* mondjuk. Ilyen pl. az állat fogalma, mert alatta csak az ember fajfogalma van. Vagy ilyen a képesítés fogalma, mert alatta csak a nevelés fajfogalma van. A legalsó nemfogalmat *legközelebbi nemfogalomnak (genus proximum)* is nevezzük, ama fajfogalomhoz viszonyítva, amely a nemfogalomnak közvetlenül alatta van.

c) Mi a fajkülönbség?

66. Ha már tudjuk, hogy mi az a dolog, amelyről szó van, akkor a dolog mivolta után is tudakozódhatunk. Az, amit a dologról így mondunk, tehát a dolgot meghatározza, mindenkélett lényeges lehet és ezt *fajkülönbségnek (differentia specifica)* nevezzük.

67. Hogyan kapjuk a fajkülönbséget?

Amikor két fajból megalkotjuk a nemet, hogy a nemmel mind a két fajt teljes lényege szerint kifejezhessük, akkor a nemet még oly jeggyel kell meghatároznunk, amely az egyes fajokat egymástól lényegesen megkülönbözteti. Pl. az ember és állat nemfogalma: érzéki lény. Ha tehát az ember fajfogalmát akarom megalkotni, akkor az „érzéki lény” nemfogalomhoz még

egy olyan jegyet kell csatolnom, amely az embert az állattól megkülönbözteti. Mivel pedig ez a jegy az eszeség, azért azt mondjuk: ember = eszes állat = eszes érzéki lény. Vagy: a szeretet, engedelmesség, türelem, igazságosság stb. nemfogalma: erény. Ha e nemfogalommal pl. az engedelmesség fajfogalmát akarom megalkotni, akkor az „erény” nemfogalomhoz még oly jegyet kell csatolnom, amely az engedelmességet lényegesen megkülönbözteti a szeretettől, a türelemtől, az igazságosságtól stb. És mert ez a megkülönböztető jegy: hajlandóvá teszi az embert arra, hogy akaratát önként alávesse törvényes előjárói és jogos följobbvalói akaratának, azért ezt mondjuk: az engedelmesség oly erény, amely hajlandóvá teszi az embert arra, hogy akaratát önként alávesse törvényes előjárói és jogos följobbvalói akaratának. *Azt, ami a nemet így meghatározza, hogy vele az eme nembe tartozó fajok közül valamelyik teljes lényege szerint kifejezhető legyen, úgyhogy az a faj az eme nembe tartozó mindegyik fajtól lényegesen megkülönböztethető legyen, fajkülönbségnek mondjuk.* A fajkülönbség a dolog mivoltának a lényegét állítja elő.

68. Nemcsak a nemfogalmakat láthatjuk el fajkülönbséggel, hanem a fajfogalmakat is. Pl. az állat fajfogalmába tartozik az ember fogalma. Azonban az ember több az állatnál és az eszeség az, ami tőle lényegesen megkülönbözteti. Ezért ezt mondjuk: ember = eszes állat. Ekkor az eszeség az ember fogalmának *fajkülönbsége* az „állat” fajfogalomban.

69. Így megismertünk kétféle fajkülönbséget: a) amely neme-
ket választ el egymástól és b) amely fajokat választ el egymástól. Hogy e kétféle fajkülönbséget egymástól megkülönböztessük, azért mindegyiket másképen és másképen nevezzük el. Azt a fajkülönbséget, amely nemfogalmakat választ el egymástól, *nemi (genericus) fajkülönbségnek* mondjuk és azt a fajkülönbséget, amely fajokat választ el egymástól, csak *fajkülönbségnek* nevezzük.

70. Van még *egyedi (individualis) különbség* is. Egyedi különbségnek azt a különbséget nevezzük, amely egyedeket választ el egymástól. Ilyen egyedi különbség, hogy az egyik ember pl. 170, a másik 172 centiméter magas. Ilyen egyedi különbség még az ujjlenyomat is. Az egyedi különbségekkel a tudomány nem foglalkozik, mégis az ujjlenyomatnak fontos szerepe van a rendőrségnél.

71. Azt a különbséget, amely a legfelsőbb nemeket választja el egymástól (differenciálja), *legfelsőbb különbségnek* mondjuk. E fölött már nincs különbség.

72. Az egyik faj, illetőleg nem a másik fajtól, illetőleg nemtől több jegyben különbözik; de *a faji, illetőleg nemi különbség az alapján lényeges különbség*, mert belőle származik a többi lényeges különbség. Pl. az ember és az állat között a lényeges különbség: beszéd, szabadakarat, képzelet stb., de az alapján lényeges különbség az eszeség, mert ebből származik a beszéd is, a szabadakarat is, a képzelet is. Vagy az állat és növény

között a lényeges különbség az érzéki megismerés, érzéki vágyódás, mozgás, de az alapjában lényeges különbség az érzékiség, mert ebből származik az érzéki megismerés is, az érzéki vágyódás is, a mozgás.

73. Még az a kérdés, hogy a fajkülönbséget miképpen kell kifejeznünk nyelvtanilag?

Mivel a fajkülönbség tulajdonképpen nem más, mint az 56. pontban említett második jegy, azért nyelvtani kifejezése úgy történik, amint azt az 57. pontban a második jegy kifejezéséről mondtuk. Tehát *a fajkülönbséget vagy jelzővel vagy jelzői mellékmondatlal fejezzük ki. Hasonlóképpen a nemi különbséget vagy jelzővel vagy jelzői mellékmondatlal fejezzük ki.*

d) Mi a tulajdonság?

74. Amikor a dolog mivolta után tudakozódunk, akkor az, amit a dologról így mondunk, lehet az alapjában lényeges jegyből levezetett lényeges jegy. Ha alapjában lényeges jegy, akkor fajkülönbségnek nevezzük (erről előbb volt szó) és ha az alapjában lényeges jegyből levezetett lényeges jegy, akkor *tulajdonságnak (proprium)* mondjuk. A tulajdonság valami belső, a lényegből folyik és ezért mindama dolgokban található, amelyek azt a lényeget bírják és vele a faj vagy nem mintegy körülíratik.

Tehát *a tulajdonság oly különbség, amelyet a faji vagy nemi különbségből vezetünk le.*

75. A tulajdonság és fajkülönbség, illetőleg nemi különbség között az a lényeges különbség van, hogy a fajkülönbség, illetőleg nemi különbség segíti fölépíteni a fogalmat, a tulajdonság pedig nem, hanem ezt a fogalom további fejtegetésében kapjuk. A tulajdonság mindenütt ott van, ahol a fajkülönbség, mert lényeges jegy, csak megismerésünkben későbbi a fajkülönbségnél és ezért tulajdonság.

76. A tulajdonság *faji tulajdonság*, ha a fajkülönbségből következik. Ilyen tulajdonság pl. az embernél a nevetés, beszéd, szabadakarát, képzelet, nevelhetőség stb., vagy az állatnál az érzéki megismerő és érzéki vágyó tehetség. A tulajdonság *nemi tulajdonság*, ha a nemi különbségből következik. Ilyen tulajdonság pl. az embernél a halandóság, mert a halandóság nem abból következik, hogy valaki ember, hanem abból, hogy élő test. Ilyen tulajdonság még az embernél az érzéki megismerés és érzéki vágyódás is, mert az embernek nem azért van érzéki megismerése és érzéki vágyódása, mert ember, hanem azért, mert állat is.

77. Van tulajdonság, amely a tárgyi rendben a fajkülönbséggel azonosul, de a megismerési rendben későbbi a fajkülönbségnél. E tulajdonságot, mert a fajkülönbség alapjában lényeges jegy, *alapjában lényeges tulajdonságnak* mondjuk. Pl. a nevelés az Isten dicsőítésére s az örök boldogság megnyerésére való

képesítés. Itt az Isten dicsőítésére s az örök boldogság megnyerésére való törekvés fajkülönbség. Következtetésekkel később azt kapjuk, hogy ez a fajkülönbség teljesen azonosul a vallásosságra való törekvéssel. Ezért a vallásosság a nevelésnek alapjában lényeges tulajdonsága. Tehát valakit az Isten dicsőítésére képesíteni és vallásosságra képesíteni a valóságban azonosul, csakhogy az utóbbi a megismerési rendben későbbi az előbbinél és nem segíti fölépíteni a nevelés fogalmát és ezért tulajdonság.

Tehát a fajkülönbség és az alapjában lényeges tulajdonság között az a különbség van, hogy a fajkülönbséggel adjuk a dolog fogalmát és amikor a dolog fogalmát már ismerjük, akkor a fajkülönbségből következtetésekkel levezetjük az alapjában lényeges tulajdonságot, bár ez a kettő a valóságban azonosul egymással.

Az alapjában lényeges tulajdonsággal szemben a többi tulajdonságot *levezetett tulajdonságnak* mondjuk.

78. A tulajdonság ismerete nagyon fontos, annyira, hogy némely dolgokat csak tulajdonságaikról ismerünk meg és tudunk osztályozni, mert lényegükbe nem hatolhatunk. Így a szervesetlen testeket megismerjük és osztályozzuk a kristályosság, súly, keménység és más tulajdonságaik szerint.

e) Mi a járulék?

79. A tulajdonság a dolog lényegében bírja alapját, tehát a dolog lényegéhez tartozik s ezért mindabban megvan, amiben a lényeg megvan. Azonban olyasmit is állíthatunk a dologról, ami nem tartozik a dolog lényegéhez és ezért a faj egyes egyedeiben meglehet, más egyedeiből pedig hiányozhat. Ezt *járulék-nak (accidentia)* nevezzük. Ilyen járulék az embernél a fehér szín, mert vannak fekete emberek is, vagy ilyen vagy olyan alak stb.

80. Az így meghatározott járulék a *logikai járulék* és ezt jól meg kell különböztetnünk a *fizikai járuléktól*. A logikai járulék mindig ama kérdésre felel, hogy valamit miképpen mondhatunk valamely dologról és mindig azt fejezi ki, ami valamihez csak esetlegesen járul. A fizikai járulék pedig a levés vagy lét módját fejezi ki és meghatározása: lény egy másikban. Tehát a logikai járulék a lényeggel áll szemben, amennyiben nem tartozik a lényeghez és nem is következik a lényegből, a fizikai járulék pedig az állománnyal (substantia) áll szemben, vagyis a magában való lényvel. A fizikai járulék az ontológia tárgya, a logikai járulék pedig a logikához tartozik.

81. A logikai járulék nem mindig fizikai járulék is és megfordítva: a fizikai járulék nem mindig logikai járulék is. Pl. a ruha magában véve állomány és nem fizikai járulék; de logikai járulék, mert az emberről esetlegesen állítjuk. Vagy: az értelem fizikai járulék, mert hordozója a lélek; de egyúttal a lélek tulajdonsága is és ezért nem logikai járulék.

82. Tehát a logikai általánosnak öt osztálya van: faj, nem, fajkülönbség, tulajdonság és járulék. Mivel közülük mindegyik tulajdonképen nem egyéb, mint valamiről való állítás, azért a logikai általános osztályait *állításoknak (praedicabilia)* is mondjuk.

83. A nem, faj, fajkülönbség és tulajdonság azt fejezi ki, ami a dolgokban szükséges, tehát nem hiányozhat belőlük, a járulék pedig azt fejezi ki, ami a dolgokban esetleges, tehát az egyikben megvan, a másikkól hiányzik. Néha azonban nehéz meghatározni, hogy a dolognak valamely tökéletessége járulék-e, avagy szükséges és lényeges-e. Ez különösen az állattanban és növénytanban fordul elő. Itt nem mindig tudjuk megmondani, hogy az állatok és növények bizonyos különbsége a faj különbsége-e vagy sem.

Hogyan osztjuk fel a metafizikai általánosat?

84. A megalkotott általános fogalmat — mint már tudjuk — metafizikai általánosnak nevezzük. Ha valamit tudni akarunk, akkor a metafizikai általánosat kell ismernünk.

Azonban a legáltalánosabb fogalomtól a legkevésbé általános fogalomig nagyon sok fogalmunk van, amelyek mind tárgyai a különböző tudományoknak. Most az a kérdés merül föl, vajjon lehet-e ezt a hatalmas fogalomvilágot úgy rendeznünk, hogy minden egyes fogalom egy általánosabb fogalomban legyen elhelyezhető. Ez a tudományok részéről nagyon fontos kérdés, mert csak így lehetséges a tudományokat egymással összeköt-nünk.

85. Hogy ezt a rendezést megkaphassuk, azért a nemfogalmak, fajfogalmak és egyedi fogalmak logikai rendjét kell használhatóvá tennünk. A nemfogalmak a létezők lehetséges meghatározásait nagy körökre osztják, amelyeknek terjedelmei egymáson kívül fekszenek. E nagy köröket a közelebbi nemfogalmak s azután a fajfogalmak kisebb és kisebb körökre osztják, míg végül a legutolsó fajfogalomhoz érünk. Ha ez a rendezés valóban lehetséges, akkor kell, hogy a fajfogalmak és nemfogalmak, amelyek fenn egymásnak mellérendelve és alárendelve vannak, végül bizonyos legáltalánosabb fogalmak alá rendelhetők legyenek, amelyek a tudományokban lehetséges összes állítmányokat valahová beosszák. Tehát kell, hogy az összes létezők bizonyos legfelsőbb vagy legáltalánosabb fogalmakba sorozhatók legyenek. Így a metafizikai általános a lény legmagasabb rendjeire oszlik, amelyeket Aristoteles *kategóriáknak*, Boethius pedig *praedikamentáknak* nevezett el.

Az állítások (*praedicabilia*) azt fejezik ki, hogy valami miképen mondható egy másikról, a kategóriák (*praedicamenta*) pedig az állítások mivoltával foglalkoznak. Az állítások értelmünk törvényei szerint rendezik a dolgokat, a kategóriák azonban a tárgyi fogalmak rendjét célozzák.

86. Aristoteles tíz kategóriát sorol fel. Hogy azután csak tíz van-e vagy talán több is, az mindeztől eldöntetlen. Az Aristoteles által felsorolt kategóriák a következők: *állomány (substantia)*, *kiterjedés (quantitas)*, *minőség (qualitas)*, *viszony (relatio)*, *tevékenység (actio)*, *szenvedés (passio)*, *hely (locus)*, *idő (tempus)*, *helyzet vagy állapot (situs)* és *készség (habitus)*. Hogy jobban megérthessük, hogy mik a kategóriák, lássuk ezt egy meghatározott példán!

Vegyünk egy meghatározott embert, pl. Pétert. Mit veszünk észre rajta? Észrevesszük, hogy Péter a) mindenekelőtt ember (állomány), b) magas vagy alacsony (kiterjedés), c) egészséges vagy beteges arcú, erős vagy gyöngye szervezetű (minőség), d) könnyű ruha van rajta, fején sapka és sárga cipőt hord (viszony), e) ül vagy jár, ír vagy olvas, vagy más valamit csinál (tevékenység), f) és e közben elfárad (szenvedés), g) künn a szabadban van, vagy az asztalnál ül, vagy talán a templomban imádkozik (hely), h) 12 órakor félbeszakítja munkáját (idő), i) hogy pihenjen, feküdjön és így bágyadtságát legyőzze (helyzet, állapot), j) és ezáltal további munkájához erőt gyűjtsön (készség). Többet nem tudunk észrevenni Péteren. És ha mégis észrevesszük rajta még valami más is, akkor ez a valami nem jelent új kategóriát, hanem az előbb elsorolt kategóriák közé sorolható.

Az általánosnak logikai felosztása rendezi a metafizikai általánosat gondolkodásunk törvényei szerint. Éppen így az általánosnak metafizikai felosztása ad gyakorlati jelentőséget a logikai felosztásnak és azt eszközli, hogy a logikai felosztás a gondolkodásnak nem pusztán játéka, hanem alapja és tárgya a változhatatlan lény. Tehát az ismeretközlésnél és ismeretszerzésnél szükségünk van mind a metafizikai, mind a logikai általánosra.

A metafizikai általános a tárgyi fogalmat jelenti s azért róla nem a logika, hanem a metafizika tárgyal.

87. Azokat a fogalmakat, amelyeket nemcsak egy kategória alanyairól, hanem az összes kategóriák alanyairól mondhatjuk, *transcendens* vagy *egyetemes fogalmaknak* nevezzük.

A *transcendens* fogalmakat jól meg kell különböztetnünk a *nemfogalmaktól*. A *transcendens* fogalom nem *nemfogalom*, mert nincs jege, amely kívülre volna, amelyre a *transcendens* fogalom nem illenék. A *transcendens* fogalmak a legmagasabb *nemfogalmak*on felül állanak, különbségeik nincsenek, míg a *nemfogalmak*at, még a legmagasabbakat is különbségek választják el egymástól. *Transcendens* fogalmunk csak öt van: lény, valami, egység, igazság, jóság. Ami fogalmunk van még az ötön kívül, az mind *nemfogalom* vagy *fajfogalom* vagy *egyedi fogalom*.

88. A kategóriák előbbieket, mint az állítások (*praedicabilia*). Az, amit mi először gondolunk, maga a dolog és csak azután irányíthatjuk gondolkodásunkat gondolkodásunkra. Már most azok, amiket a dolgokról kimondunk, állítások és amikről mondjuk, kategóriák. Pl. a nevetés, vagyis a nevetés képessége mint az

embernek tulajdonsága az emberről állítás, tehát praedicabile, a nevetés pedig mint ilyen, valamelyik kategóriába tartozik és ezért előbbi az állításnál. Hasonlóképpen ember, állat, gondolkodási képesség, türelem stb. mint ilyen, valamelyik kategóriába tartozik és ha mindezt valamelyik emberről, pl. Péterről mondjuk (Péter ember, Péter állat, Péter gondolkodni képes, Péter türelmes stb.), akkor állítás és mint ilyen, későbbi a kategóriánál.

II.

A fogalom jele.

Mi a jel?

89. Ha az ember valamit ismerni akar, közvetítőre van szüksége, hogy a dolgokat megismerhesse. Ezt a közvetítőt, ha tőle különböző dolog megismerésére vezet bennünket, *jelnek* mondjuk. Tehát *jelnek azt mondjuk, ami tőle különböző dolognak a megismerésére vezet bennünket*. Pl. a füst jele a tűznek, a keresztvetés jele keresztény mivoltunknak, az arcszín jele az egészségnek vagy betegségnek. Általában minden hatás jele az oknak, ha belőle következettünk az okra. Pl. a világ az Istenre mutat és ezért a világ hangosan hirdeti, hogy van Isten. Ha azonban az okból következettünk a hatásra, akkor az ok lesz a jel, amely által a hatást megismerjük. Pl. az akarat szabadságára az értelmességéből mint okból következettünk és ezért az értelmesség jel megismerésünk számára, hogy megismerjük, miszerint az akarat szabad tehetség.

90. A jel közvetít és mint közvetítő közelebb áll megismerésünkhöz, mint az, amit közvetít. Ha pl. a füst jele a tűznek vagy a keresztvetés jele keresztény mivoltunknak, akkor a füst, illetőleg keresztvetés közelebb van megismerésünkhöz, mint a tűz, illetőleg annak az embernek a keresztény mivolta, akinél a keresztvetést észrevettük, mert éppen a füst, illetőleg a keresztvetés által tudjuk meg, hogy itt vagy ott tűz van, ez vagy az az ember keresztény. Tehát mondhatjuk, hogy *a jel a tudat számára közelebb eső dolog, amely távolabbira mutat*.

91. A jel meghatározásából következik, hogy benne hármat különböztetünk meg: a) a megismerő képességet, mert ha ez nincs, jel sincs, hiszen nincs, aminek közvetítsen; b) a megismerendő dolgot, mert lehetetlen nélküle a megismerés; c) az eszközt, amelynek közvetítésével képesek vagyunk megismerni a

megismerendő dolgot. Ha e három közül csak az egyik is hiányzik, a jel elveszti jeljellegét. U. i., ha nincs megismerő képesség, akkor nincs, aminek közvetítsen a jel; ha nincs megismerendő dolog, akkor nincs, amit közvetítsen a jel és végül ha nincs eszköz, akkor nincs, ami közvetítsen a megismerő tehetség és a megismerendő dolog között. Pl. a teremtmények jelei az Istennek, mert azt eszközlik, hogy megismerjük az Istent. Vagy: a hőmérőben a higany állása jele a levegő hőmérsékletének, mert azt eszközli, hogy megismerjük a levegő hőmérsékletét.

92. Mivel a jel a megismerő tehetséget valaminek a megismerésére vezeti, azért a jel vonatkozásban van a tárggyal, amelynek jele és vonatkozásban van a megismerő tehetséggel, amelyet valaminek a megismerésére vezet. Tehát a jel a megismerő tehetség és a megismerendő dolog között van és természetes, hogy mind a kettőtől különbözik.

Hogyan osztjuk fel a jelet?

93. A jel vonatkozásban van a megismerendő dologgal. E szerint többféle jelet különböztetünk meg.

a) Van *természetes jel*, amely természetes vonatkozásban van a megismerendő dologgal, tehát természete szerint jelzi a dolgot. Pl. a füst természetes jele a tűznek, a teremtmények természetes jelei az Istennek, a gyermek kíváncsisága természetes jele tudásvágyának, az arcszín természetes jele az egészségnek vagy betegségnak. A természetes jel oly viszonyban van a megismerendő dologgal, mint az ok hatásával vagy a hatás okával és azért mindig és mindenkinél ugyanazt jelenti. Ezért az ok hatásának és a hatás okának természetes jele.

b) Van *önkéntes* vagy *mesterséges jel*, amelyet tetszésünk szerint állapítunk meg valamely dolog jelölésére. Pl. az olajág a béke jele, a keresztvetés katolikus mivoltunk jele, a köszönés a tisztelet jele. Itt az olajág, keresztvetés, köszönés semmiféle okozati összefüggésben nincs a békével, katolikus mivolttal, illetőleg a tisztelettel, hanem az emberek közmegegyezése folytán jött létre. Néha mégis a mesterséges jelben, pl. hogy a liliom a tisztaságot jelzi, a köszönés pedig a tiszteletet, van valami természetes megfeleléség a jelzett dologgal, de ezt magából a jelből nem tudjuk elégséges módon kimagyarázni. Így bizonyos természetes megegyezőség van a „Dicsértessék a Jézus Krisztus” köszönés és katolikus mivoltunk között is.

Ha a mesterséges jel általánosan használatos, akkor *általánosan használt (conventionalis) jelnek* mondjuk.

c) Némely bölcselő még *kevert jelet* is megkülönböztet, amely szerintük részint természetes, részint mesterséges. Ilyen volna pl. a hőmérő, barométer stb.

94. A jel vonatkozásban van a megismerő tehetséggel. E szerint is kétféle jelet különböztetünk meg.

a) Van *tárgyi jel*, amelynél előbb magát a jelet kell ismerünk, hogy a jelzettet is megismerhessük. Pl. a fekete felhők a bekövetkező vihart jelzik, a hőmérőben a higany fel- és leszállása a levegő hőmérsékletének az emelkedését és süllyedését jelzi. Idetartozik a *helyettesítő jel* is, amelyet a jelzett dolog helyett használunk. Ilyen alapon a szenteknek a képeit azoknak a szenteknek mondjuk, akiket ábrázolnak. Ilyen alapon tiszteljük Jézus keresztjét is.

b) Van *alanyi jel*, amely által rögtön megismerjük a jelzettet a nélkül, hogy előbb magát a jelet kellene ismernünk. Ilyen pl. a fogalom, amiről alább lesz szó. Ilyen pl. a képzet is. Azt nem kell tudnunk, hogy mi a képzet és mégis megismerjük az érzéki dolgot, amelyre a képzet vonatkozik.

95. A jelet feloszthatjuk még *érzéki és érzékfölötti jelre* is.

a) *Érzéki jel* pl. a kalapemelés, amely a tiszteletadás jele; a barázda, amely a föld határának a jele, a fa zöldje, amely a fában lévő életerőnek a jele.

b) *Érzékfölötti jel* pl. a vezeklésre való készség, amely a bűnbánat jele; a szembeszököség, illetőleg nyilvánvalóság (evidentia), amely az ítélet igazságának a jele.

Mind az érzéki, mind az érzékfölötti jel lehet *természetes* vagy *mesterséges*. Pl. a pirulás természetes jele a szégyenérzetnek, a hullafolt természetes jele a halálállapotnak, a térdhajtás mesterséges jele a hódolatnak.

96. Végül a jelet feloszthatjuk még *elméleti és gyakorlati jelre* is.

a) *Elméleti jel* az, amely jelent valamit. Pl. a hangjegy elméleti jegy, a fekete szín mint a gyász jele elméleti jegy. Általában a mesterséges jelek majdnem mind elméleti jelek is.

b) A *gyakorlati jel* nemcsak jelent valamit, hanem hat is. Ilyen pl. a magyar királykoronázás vagy valakinek kinevezése.

Jel-e a fogalom és milyen jel?

97. Jelnek általában azt mondjuk, ami által tőle különböző dolgot megismerünk. Mivel pedig a dolgokat fogalmak által ismerjük meg, mert a fogalom a dolognak értelmi előállítását; továbbá a fogalom valóban különbözik attól, aminek értelmi előállítását, azért a *fogalom jele a dolognak*. Ha valamiről van fogalmunk, akkor azt a dolgot ismerjük is.

98. Ezután az a kérdés, hogy a fogalom milyen jele a dolognak.

Mivel minden jel vonatkozásban van a megismerendő dologgal és vonatkozásban van a megismerő tehetséggel, azért a fogalom mint jel szintén.

a) A fogalom teljesen független tetszésünktől, hiszen azt, hogy valamiről milyen fogalmunk legyen, nem mi mondjuk meg, hanem az a dolog, amelynek fogalmát megalkotjuk. És ha valahol

a fogalomalkotásban hibázunk, ezt nem tetszésünk szerint javítjuk, hanem a dolgot vizsgálva és hozzá alkalmazkodva tesszük. **Ezért a fogalom a megismerendő dologhoz való viszonyában természetesen jele annak a dolognak, amelynek fogalma.** Ha valamely dolgot bizonyos szempontból tekintünk, akkor fogalmának megalkotása nem tőlünk függ, hanem itt mértékadó maga a dolog, amelynek fogalmáról van szó. A dolog a tényleges oka annak, hogy olyan fogalmunk van róla, amely által azt a dolgot megismerjük.

b) **A fogalom a megismerő tehetséghez való viszonyában pedig alanyi jel,** mert amint a fogalmat ismerjük, már ismerjük a fogalommal jelölt dolgot is, vagyis nem kell előbb tudnunk, hogy mi a fogalom. Ha ez nem így volna, akkor sohasem ismerhetnénk meg a dolgokat. U. i. minden gondolkodásunk fogalmak által történik. Ha előbb tudnunk kellene, hogy mi a fogalom mint fogalom, akkor sohasem ismerhetnők meg a dolgokat, mert az alanyi fogalomhoz a tárgyi fogalmon át jutunk, tehát a fogalom fogalmához is csak a tárgyi fogalmakon át jutunk. A legtöbb embernek még halvány sejtelve sincs arról, hogy mi a fogalom mint fogalom és mégis többé-kevésbé jó fogalmai vannak a dolgokról.

Mi a szó?

99. Minden gondolkodásunk fogalmakkal történik. Azonban az embert társas hajlama és szükségletei arra kényszerítik, hogy ne csak magának gondolkodjék, hanem gondolatait másokkal közölje is. És mert gondolatolvasók nem vagyunk, azért fogalmainkat bizonyos jelekhez kell kötnünk, hogy gondolatainkat másokkal közölhessük és így embertársainkkal érintkezhessünk. Mégpedig a jelek csak érzéki jelek lehetnek, mert az ember mint testből és lélekből álló szubsztanciás egész, csak érzéki módon közlekedhet egy másikkal.

Ha az embertársainkkal való érintkezés közvetlenül történik, akkor fogalmainkat oly jelekhez kötjük, amelyeket *szavaknak* nevezünk. *Szónak nevezünk valamely meghatározott jelentésű s az emberi beszédszervezet által előállított hangzást.* Az ilyen hangzás csak akkor szó, ha önmagán kívül még egy másik dolgot is állít a megismerés elé. Tehát az állatok hangja nem szó, mert önmagán kívül nincs jelentése. Hasonlóképpen az ember érzelmvilágának és kedélyhullámzásának: örömeinek, fájdalomnak, ijedtségnek stb. önkénytelen megnyilatkozása sem szó. Igaz, hogy sokszor és legtöbbször szavakban adunk kifejezést érzelmvilágunknak. Ekkor érzelmeink gondolatokat ébresztenek bennünk, érzelmeinket fogalmak által fogjuk fel és a fogalmakat szavakkal fejezzük ki.

Milyen jel a szó?

100. *A szavak a dolgokat fejezik ki, illetőleg jelenítik meg, amelyeket értelmünk által felfogtunk.*¹ Ha ezt mondom: asztal, kovács, nevelés, akkor e szavak által takart dolgok jelennek meg értelmem előtt. Tehát a szó közvetlenül nem az alanyi fogalmat fejezi ki mint ilyent, hanem a dolgot, amelyet a fogalom előállít. E szó: diófa — nem a diófa fogalmát jelöli, hanem magát a diófát. Mi azt mondjuk, hogy a diófa gyümölcsöt hoz, a diófa nagyon alkalmas bútorkészítésre és mindezt nyilvánvalóan nem a diófa fogalmáról mondjuk, hiszen ez a fogalom nem hoz gyümölcsöt, de nem is használható bútorkészítésre. Ez állításokat magáról a valóságos diófáról mondjuk. A szavakkal az egyes dolgoknak nevet adunk, hogy az emberek gondolataikat egymással közölhessék.

101. Mivel a szó magát a dolgot jelöli, mégpedig azt a dolgot, amelyet a fogalom előállít, azért *a szó jele a dolognak is és jele a fogalomnak is.* És milyen jele a fogalomnak: természetes jele-e, avagy szabadon választott, tehát mesterséges jele?

A szó nem természetes, hanem szabadon választott, tehát mesterséges jele a fogalomnak. Ezt így bizonyítjuk.

a) Ugyanannak a dolognak a fogalma mindig ugyanaz marad, a fogalom nincs és nem is lehet változásnak alávetve, a szó értelme pedig változhat, vagy valamely fogalom jelölésére szolgáló szó feledésbe is mehet és jelölésére új szó jöhet forgalomba. Pl. a magyar nyelvben régen az „állat” szó minden élőlényt jelentett, az imádságban csak az asszonyokat jelentette (az „Üdvözlégy”-ben: áldott vagy te az asszonyi állatok között), ma pedig mást értünk alatta. Vagy hány szó ment feledésbe a magyarban s az általuk jelölt fogalmakat más szavakkal jelöljük. Régen pl. azt mondták: megapol, mannó és ma helyettük ezt mondjuk: megcsókol, mind a kettő.

b) A különböző nyelvekben általában különböző szavakkal jelöljük ugyanazt a fogalmat és ez a szóinak mesterséges jelét bizonyítja. Pl. atya = pater = Vater = père = otec. Vagy: fa = arbor = Baum = arbre = strom.

c) Ugyanaz a szó a különböző nyelvekben általában különböző jelentésű. Pl. a „tót” szó mást jelent a magyarban, mint a németben, a „bútor” szó mást jelent a franciában, mint a magyarban.

Sőt még ugyanazon nyelvben is vannak szavak, amelyek majd ezt, majd azt jelentik. Ilyen szó a magyarban pl. az „ár” szó, amelynek hármass jelentése van: ár = csizmadiának a szerzőszáma, ár = érték, ár = áradás. Ilyen szavak még: nyelv, tűz, fog stb. és még egy sereget lehetne felhozni.

d) A szó mesterséges jelét bizonyítják még a műszavak

¹ „Voces referuntur ad res significandas mediante conceptione intellectus.” (Aquinói szent Tamás: Summa theologiae 1^a qu. 13, a. 1.)

(termini technici), amelyeknek magukban véve más jelentésük van, mint amelyet nekik a megfelelő tudomány tulajdonít.

e) Végül a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a szó értelmét nem magából a szóból ismerjük meg, hanem egy más valakire van szükségünk, hogy nekünk megmagyarázza. Pedig ha a szó természetes jele lenne a fogalomnak, akkor magából a szóból értelmét is ki tudnók hámozni s az összes nyelveket beszélők minden tanulás nélkül.

Tehát a szó jele a fogalomnak, de a fogalomhoz való viszonyában nem természetes, hanem szabadon választott, tehát mesterséges jele.

102. Bár a szó mesterséges jel, mégis egyes szavaknál bizonyos természetes megfelelőséget veszünk észre a jelzett dologgal. És ha van ilyen megfelelőség, ez még sem elégséges magyarázata a szó általános használatának. Itt csak a hangutánzást említjük meg. Ez abban áll, hogy a szó, amely a dolgot jelöli, a dolgot valósággal utánozza. Ilyen szavak a magyar nyelvben: morog, csattog, sziszeg, dörömböl, csicsereg stb. Mégis megjegyezzük, hogy még a hangutánzó szavak is az egyes nyelvekben kissé különböznek egymástól. Pl. morogni = murren = murmurare = murmurer stb.

Valószínű, hogy ez a megfelelőség sokkal gyakoribb volt a kezdetleges szavaknál, amikor a nyelv keletkezett. Azonban a tény mégis az, hogy a nyelvek, bár most lassabban, mint azelőtt, amikor az írás és olvasás nem volt annyira elterjedt, változnak, amennyiben vagy a szavak változnak és ez a szóváltozás, vagy a szavak jelentése változik és ez a jelentésváltozás.

103. Amennyiben a fogalom jele a dolognak és a szó jele a fogalomnak, annyiban a fogalmat és a szót *terminusnak* nevezük. Mégis különbséget teszünk e kettő között, mert az egyik természetes, a másik pedig mesterséges jel. A fogalmat *észbeli (mentalis) terminusnak* és a szót *kifejezésbeli (oralis) terminusnak* mondjuk. Rendesen a szót értjük terminus alatt, de közvetve a szó által kifejezett fogalmat is.

Hogyan osztjuk fel a szavakat?

104. Megkülönböztetünk *egyedi és köznevet (terminus individualis et communis)* a szerint, amint egyedi vagy általános fogalmat jelöl. Pl. egyedi szavak: Duna, Magyarország, ez a meghatározott Péter, Badacsony; köznevek: ember, állat, ország, mert e szavak minden emberre, állatra, illetőleg országra illenek. Az egyedi szavakat a nyelvten *tulajdonneveknek* mondja.

Itt említjük meg a *gyűjtőneveket* is, amelyeket sok dologról mondhatunk, de a sokban egyről nem állíthatunk. Pl. „erdő” gyűjtőnév, amelyet sok fáról, amelyek valamely területen egymáshoz közel vannak, mondhatunk, de a sok fa közül egy fáról

nem állíthatunk. Ilyen gyűjtőnevek még: nép, nyáj, csorda, lomb, csürhe, ménes, sereg, rakás stb.

A köznevekből bizonyos szavak hozzáadásával vagy körülírással egyedi nevet is alkothatunk. Pl. „áruló” köznévv, „Krisztus árulója” (Júdás) egyedi név. Ilyenek még: ez a könyv, amelyet kezemben tartok; az a ló, amelyet megvenni akarok; princeps mathematicorum (Gauss) stb.

105. Vannak *valós (concret) és elvont (abstract) szavak* a szerint, amint valóban létező vagy elvonatkoztatott dolgot jelentenek. Pl. valós szavak: Isten, ember, világ, rózsa; elvont szavak: emberség, szépség, jóság.

106. Megkülönböztetünk még *többértelmű (terminus aequivocus és egyértelmű (terminus univocus) szavakat*.

a) *Többértelműnek azt a szót mondjuk, amellyel több különböző dolgot jelölünk.* Ilyen szó a magyarban pl. az „ár” szó, amelynek hármias jelentése van: ár = áradás, ár = érték, ár = a csizmadiának a szerszáma. Ilyen szavak még: ég, fog, fal, fél, vár stb.

A *többértelmű szavaknak megfelelő tárgyi fogalom is több*, hiszen különböző dolgokat jelölünk ugyanazon szóval. De a *többértelmű szóval jelölt alanyi fogalmak is különbözők*, mert különböző dolgokat állítanak elénk. Tehát ár = áradás, ár = érték, ár = a csizmadiának a szerszáma: különböző tárgyi fogalmakat és különböző alanyi fogalmakat takar, csak beszédbeli kifejezésük ugyanaz.

b) *Egyértelműnek azt a szót mondjuk, amely fogalmilag ugyanazt jelenti.* Pl. ember, amelyet minden emberi egyedről mondhatunk, de másról nem. Az egyértelmű ellentéte a többértelműnek.

Az ilyen szó is, mint pl. élő, szintén egyértelmű, bár növényről, állatról, emberről mondható és ezek bizony különböznek egymástól. Egyértelmű, mert „élő” alatt nem a növényt, állatot, embert értjük mintilyent, hanem azt, ami bennük közös, t. i. a képességet, hogy magukat mozgassák és önmaguktól tökéletesedjenek. Ezt az élő fogalmával fejezzük ki s ezért ezt a három élőtl mintilyent, egy szóval és egy fogalommal jelöljük. Az *egyértelműségénél a szó terjedelme akkora, amekkora a fogalom terjedelme, míg a többértelműségénél a szó és fogalom terjedelme nem fõdi egymást.*

107. Megkülönböztetünk még:

a) *magán-állító (categorematicus) szavakat*, amelyek egymagukban, minden szó vagy összekötés nélkül jelentenek valamit; pl. ember, sárga, jön. Idetartoznak az összes főnevek, melléknevek és ígék (nyelvtanilag véve);

b) *mással-állító (syncategorematicus) szavakat*, amelyek nem egymagukban, hanem csak más szóval vagy dologgal együtt jelentenek valamit; pl. valaki, valami, de, majd stb. Idetartoznak az összes névmások, határozószók, kötőszók, névelők, névutók stb.

108. Megkülönböztetünk még:

a) *egyszerű szavakat*, amelyeknél egy szó elégséges a fogalom jelölésére; pl. ember, állat, lény, szellem;

b) *összetett szavakat*, amelyeknél több szó szükséges a fogalom jelölésére, pl. kocsikerék, háztető, imakönyv. A logikában nemcsak a nyelvtanilag vett összetett szavak, amelyeket összeírunk, tartoznak az összetett szavakhoz, hanem oly két vagy több szó is, amelyeket ugyan nem írunk össze, mégis együttesen egy fogalmat jelölnek. Pl. tudós ember, egyetemi tanár, négylábú állat. Tehát a logikailag vett összetett szavak terjedelme nagyobb, mint a nyelvtanilag vett összetett szavaké, mert a logika pl. a jelzővel elhátott szót is összetett szónak veszi, a nyelvtan pedig nem.

Az összetett szavak tulajdonképpen nem egy, hanem több fogalmat jelölnek, amelyek közül az egyik a *főterminus* (a magyar nyelvben és a legtöbb nyelvben a második szó), a másik a *mellékterminus*. Pl. magyar király; itt a főterminus: király, a mellékterminus: magyar (jelzős összetétel).

A *mellékterminus* a főterminus értelmét módosítja. Ez kétféleképpen történik.

a) Ha a mellékterminus terjedelme a főterminus terjedelmét felülmúlja, akkor *magyarázó (explicativus) mellékterminusnak* mondjuk. Pl. halandó emberek, mert nemcsak az emberek halandók, hanem az állatok is. Vagy: vendégszerető magyarok, mert nemcsak a magyarok vendégszeretőek, hanem más nemzetbeliek között is vannak ilyenek.

β) Ha a mellékterminus a főterminus terjedelmét megszorítja, akkor *korlátozó (restrictivus, determinativus) mellékterminusnak* mondjuk. Pl. emlős állat; itt az állat fogalom terjedelme nagyobb, mint az emlős fogalom terjedelme. Vagy: tudós ember; itt pedig az ember fogalmának terjedelme nagyobb, mint a tudós fogalmának terjedelme.

A korlátozáshoz tartozik a *gyöngítés (diminutio)* is. Pl. lehetséges lény; itt a „lehetséges” gyöngítést jelent, mert a lehetségeset nem mondhatjuk a „lény” szó teljes értelmében lénynek. De „létező lény” már valódi korlátozás.

Nemcsak egyes szavak, hanem egész mondatok is lehetnek valamely fő kifejezésnek alárendelve. Pl. az ember, akit tegnap láttam = a tegnap látott ember. Vagy: Hunyadi, aki Nándorfehérvárnál megtörte a török hatalmát = a török hatalmát Nándorfehérvárnál megtörő Hunyadi. Ez nyelvtanilag véve a jelzői mellékmondatoknál fordul elő.

109. Végül vannak: a) *pozitív szavak*, amelyek pozitív dolgot fejeznek ki; pl. Isten, ember, levegő, víz, szikla; b) *negatív szavak*, amelyek valamely pozitív dolog hiányát, tagadását, fogyatkozást fejeznek ki. Pl. vakság a látás hiányát fejezi ki. Vagy: hazugság az igazmondás hiányát jelenti.

Megjegyezzük, hogy vannak szavak, amelyek csak látszó-

lagosan negatívak, valóban pedig pozitív jelentésűek. Ilyen pl. a „végtelenség” szó. Erről a metafizikában lesz szó.

Mik a hasonló értelmű szavak?

110. Megkülönböztetünk még hasonló értelmű szavakat is. *Hasonló értelmű szónak (terminus analogus)* azt a szót nevezük, amely különböző dolgokat jelöl, amely különböző dolgok némely tekintetben egyezők és némely tekintetben különbözők, vagy a szó által megjelölt dolgok különbözőségeikben is egyeznek valamiképpen és megegyezésükben is különböznek valamiben. Ilyen szó pl. az „egészséges”, amelyet emberről, orvosságról, foglalkozásról, levegőről, ételről, arcszínről stb. mondunk ugyanazon és mégis különböző értelemben. Vagy ilyen szó a „szabad” szó, amelyet emberről, nemzetről, cselekedetről, sajtóról stb. mondunk. *A hasonlósághoz tökéletlen egyenlőség szükséges.*

Hogyan osztjuk fel a hasonlóságot?

111. Van a *vonatkozás hasonlósága*, amely egy szó értelmét, amely eredetileg csak bizonyos dologhoz tartozott, átviszi oly dolgokra is, amelyek azzal a dologgal vonatkozásban vannak. Így pl. az „egészséges” szó tulajdonképpen az élő test egyik tulajdonságát fejezi ki; de az orvosságot is egészségesnek mondjuk, mert az elvesztett egészség helyreállítását célozza; a foglalkozást is egészségesnek mondjuk, mert szükséges az egészséghez; a levegőt is egészségesnek mondjuk, mert szükséges föltétele az egészségnek; az arcszínt is egészségesnek mondjuk, mert kifejezője az egészségnak stb.

A vonatkozás hasonlóságánál sokszor nem könnyű megmondani, hogy a hasonló szót miről mondták előbb és miről mondták később.

A vonatkozás hasonlóságát a *függőség hasonlóságának* is nevezzük, mert az, amiről utóbb mondtuk a szót, valami függőségben van azzal, amiről előbb mondtuk. Pl. a „lény” szó megilleti az Istent is, a teremtményeket is. Azonban az Isten mindenkitől függetlenül önmagától való lény, a teremtmények lénye pedig az Istentől származik a teremtés által.

112. A vonatkozás hasonlóságánál több fölcserélés lehetséges. Ezek a következők.

a) Fölcserélhetjük az *okot a hatással*. Pl. Petőfi költeményeit tartalmazó könyvet csak Petőfinek mondjuk.

b) Fölcserélhetjük a *hatást okával*. Pl. a gondolkodás tevékenységeit léleknek mondjuk.

c) Fölcserélhetjük a *tartalmazót a tartalmazottal*. Pl. Isten áldja meg a házat, t. i. a benne lakókat. Vagy: jó ez a könyv, t. i. a tartalma.

d) Fölcserélhetjük a *jelet és jelzettet*. Pl. Krisztus képére

ezt mondjuk: ez Krisztus. Vagy: az ember egészséges és az arczint is, amely az egészségnek a jele, egészségesnek mondjuk.

e) Fölcserélhetjük a *részt és egészet*. Pl. Isten, áldd meg a magyart, t. i. az összes magyarokat. Vagy: ébredj álmaidból, Árpád fia, t. i. valamennyi magyar.

f) Fölcserélhetjük a *nemet és fajt*. Pl. a törvény szoros értelmében az akaratot kötelező törvényt jelenti, de tágabb értelemben valamely szabályt, pl. nyelvtani szabályt is jelenthet.

A nem és faj fölcserélésénél nem mindig tudjuk kétségtelenül megmondani, hogy a nemfogalmat jelölő szó a fajra, avagy a fajfogalmat jelölő szó a nemre vitetett-e át. Néha azonban ez az átvitel világos. Pl. a „császár = Kaiser” nemfogalmat jelentő szó a „Caesar” egyedi fogalmat jelentő szóból származik. Vagy: a „fukar” nemfogalmat jelölő szó a Fugger-család nevéből származik.

113. Az *arányossági hasonlóság* által a szavakat átvitt értelemben használjuk, mert bizonyos viszonyokat hasonlónak gondolunk. Így mondjuk pl. az oroszról, hogy az állatok királya, mert úgy gondoljuk, hogy az orosz úgy aránylik a többi állathoz, mint az emberek között a király a többi emberhez. Így beszélünk a mosolygó almáról, tüzes beszédről stb. Így mondjuk: mindenkinek megvan a maga keresztje, begyöpösödött az esze stb.

114. Némelyek még egy harmadik hasonlóságot is emlegetnek, amelyet *fizikai* vagy *fokozati hasonlóságnak* neveznek. Pl. az emberek is, az állat is érzéki lény és bár az érzéki lény fogalma egységes, mégis az érzéki élet tökéletesebb az emberben, mint az állatban és ezért ugyanaz a dolog különböző fokban van meg mind a kettőben.

115. A hasonlóság mindig az egyértelműség és többértelműség között van, mert ugyanazon szóval több különböző dolgot jelölünk, amelyek bizonyos módon megegyezők és mégis bizonyos módon különbözők. Tehát a *hasonlóság egyidejűleg egyértelmű és többértelmű, bár különböző vonatkozásokban*. Lássuk ezek után a különböző hasonlóságokat egyenként!

a) A vonatkozás hasonlóságánál egyértelmű a szó a célra való tekintettel, de többértelmű is a célra való tekintettel. Pl. az orvosság és levegő a testre vonatkoztatva egyértelműen mondatik egészségesnek, de több értelemben is, mert különböző dolgokat mondunk egészségesnek, t. i. az orvosságot és levegőt. A többértelműséget úgy kerüljük el, hogy az orvosságot és levegőt a testre vonatkoztatjuk, az egyértelműséget pedig úgy kerüljük el, hogy a közös „egészséges” szóval különböző dolgokat jelölünk. Így vagyunk pl. a „szabad” szóval is.

b) Az arányossági hasonlóságnál ez nincs így. Ha pl. azt mondjuk: az alma mosolyog, az ég sír, itt a mosolygást, illetőleg sírást nem az emberre vonatkoztatva mondjuk, mint akire a mosolygás, illetőleg sírás egyedül illik, mert az alma mosolygása, illetőleg az ég sírása nincs vonatkozásban az emberrel mint

mosolyogni, illetőleg sírni képes lényel. Tehát itt nincs egyértelműség, hanem csak megszemélyesítés van; a megszemélyesítés pedig nem hasonlóság. Tehát az *arányossági hasonlóság nem hasonlóság*.

c) De a fizikai vagy fokozati hasonlóságnál sincs ez így, mert pl. az érzékiséget, bár emberről és állatról mondjuk, nem mint emberről vagy állatról mondjuk, hanem mint érzéki lényről. Tehát itt nincs többértelműség. Továbbá az érzékiség tökéletességi fokozatai az emberben és állatban nem hasonlóságok, hanem fokozatok, amelyek a hasonlóság fogalmán kívül vannak. Tehát *a fizikai vagy fokozati hasonlóság nem hasonlóság*.

A mondottakból következik, hogy **csak a vonatkozás hasonlósága a teljes és tulajdonképeni értelemben vett hasonlóság**.

116. Ezek után a *szóképeket (tropus)* is osztályozhatjuk. Az arányossági hasonlóságnak megfelel a *metafora* (pl. égi háború, a hó téli szemfödője a földnek), a *megszemélyesítés (personificatio)* (pl. tanulékony állat, mosolygó alma) és az *allegoria* (pl. Tompának „A gólyához” és „A madár fiaihoz” című költeménye); a vonatkozásbeli hasonlóságnak megfelel a *metonímia* (pl. fényesebb a láncnál a kard, t. i. szebb a rabságnál a szabadság; vagy: az egész város, t. i. a város lakossága arról beszél) és a *szinekdoché*. Mindennek tárgyalása azonban már nem a logika feladata.

Mi a helyettesítés és hányféle?

117. A szónak nemcsak több jelentése lehet, amelyet a beszédben a használat ad neki, hanem megtörténhet az is, hogy a beszélő a szó jelentésének bizonyos meghatározottságokat ad, amelyeket többnyire nem fejez ki nyíltan, hanem csak a gondolatok megfogalmazásából és összeköttetéséből kell kiértelnünk. Pl. lássuk e két mondatot: minden ember tévedhet és minden ember az emberi nemhez tartozik. Az első mondatban „minden ember” azt jelenti, hogy minden ember egyenként véve; a második mondatban pedig „minden ember” azt jelenti, hogy minden ember együttesen véve. Vagy: az ember gondolkodik és az ember faj. Az első mondatban az „ember” való lényt jelent, mert csak a való lény gondolkodik; a második mondatban pedig az „ember”-t nem valós lényege szerint gondolom, hanem annyiban, amennyiben gondolkodásomban mint általános fogalom van meg. Így az „ember” szót négyféle jelentésben használtuk. A szó jelentésének ezt a bizonyos meghatározottságát *helyettesítésnek (suppositio)* mondjuk. Tehát *a helyettesítés a szó jelentésének bizonyos meghatározottsága, amelyet a beszélőtől kap*. Így a helyettesítésben a szónak nem ama jelentéseiről van szó, amelyet a közös használat ad neki, hanem amelyet a beszélő ad neki.

118. Van *anyagi és alaki helyettesítés*.

a) Amikor azt kérdezzük, hogy mi az a szó, vagyis a szót

magáért használjuk, akkor a helyettesítést *anyagi helyettesítésnek* mondjuk. Pl. „Péter” tulajdonnév, „és” kötőszó, „ember” kéttagú szó, „asztal” tőszó, „ablak” öt betűből álló szó, „háztűznézés” tárgyi összetétel, „ugra-bugra” ikerszó. Itt „Péter”, „és”, „ember”, „asztal”, „ablak”, „háztűznézés”, „ugra-bugra” szót magáért használjuk. Ez a nyelvtanban szokásos.

b) Amikor a szót úgy használjuk, hogy vele a dolgot jelöljük, tehát a szót a maga értelmében vesszük, akkor *alaki helyettesítésnek* nevezzük. Pl. Cicero szónok volt, Budapest város, a Duna folyam, a templom Isten háza. Itt „Cicero”, „Budapest”, „Duna”, „templom” szót a személy, illetőleg tárgy helyettesítésére használjuk, amelyet jelöl. Az *alaki helyettesítés a tulajdonképeni helyettesítés.*

Az anyagi és alaki helyettesítésnek összekeveréséből keletkezik némely talány fufangossága és ezen alapszik sok szójáték. Pl. mitto tibi navem prora puppique carentem. (Küldök neked hajót, amelynek eleje és fara hiányzik.) Ha a „navem” szóból az elől álló *n* és a hátul álló *m* hangot elhagyjuk, marad: *ave* = üdvözlégység. Tehát üdvözlételet küld. Ilyen még: ember két szótagból áll; Aristoteles is ember, tehát Aristoteles is két szótagból áll. Vagy: amit mondasz, szádon megy ki; házat mondtál, tehát a ház szádon megy ki.

Az alaki helyettesítés tulajdonképeni vagy nem tulajdonképeni. *Tulajdonképeni* az alaki helyettesítés akkor, amikor a szót abban az értelemben használjuk, amelyet az emberek a szóval jelölnek. Pl. Néró császár volt, az oroszlán állat, a víz folyékony test. *Nem tulajdonképeni* a helyettesítés akkor, ha a szót képletes értelemben használjuk. Pl. ez a második Néró, Krisztus oroszlán Juda törzséből, ez a fiú a család esze. E kétféle helyettesítésnek nem elválasztásából származnak egyes tréfás következtetések. Pl. a farkas tyúkokat lop; Heródes farkas volt, tehát Heródes tyúkokat lopott.

119. Mivel a fogalmat metafizikai vagy logikai általánosnak vehetjük, vagyis úgy vehetjük, amint az gondolkodásunkon kívül vagy gondolkodásunkban van, azért az alaki helyettesítés kétféle lehet.

a) Amikor a szót a dolog jelölésére használjuk úgy, amint az gondolkodásunkon kívül tárgyilag van, tehát nem a fogalomról, hanem a fogalommal jelölt dolgokról állítunk valamit, akkor ezt *dologi* vagy *valós (realis) helyettesítésnek* mondjuk. Pl. az ember szabad, a föld bolygó, az erény szükséges. Ez valós helyettesítés, mert az „ember”, „föld”, „erény” szóval jelölt fogalmat úgy vesszük, amint gondolkodásunkon kívül van.

b) Ha a szóval jelölt fogalmat úgy használjuk, hogy a fogalomról mint ilyenről mondunk valamit, vagyis a szóval jelölt fogalmat úgy használjuk, amint az gondolkodásunkban van, akkor *logikai helyettesítést* kapunk. Pl. az ember faj, a lény transcendens fogalom, a beszédképesség tulajdonság, a lélek lényeges alakja

az embernek. Itt az „ember“, „lény“, „beszédképesség“, „lélek“ szót nem valós lénye szerint gondoljuk, hanem annyiban, amennyiben gondolkodásunkban mint általános fogalom van meg.

120. A valós helyettesítést felosztjuk még a szerint is, hogy a szót értelmének egész terjedelmében használjuk-e vagy sem. Így a következő helyettesítéseket kapjuk.

a) Van *általános helyettesítés*. Ekkor a szót mindamaz egyedekre vonatkoztatjuk, amelyekre illik. Pl. Krisztus megváltotta az embereket, a rózsának tövise van, a ló emlős állat. Itt az „ember“, „rózsa“, illetőleg „ló“ minden emberre, minden rózsára, illetőleg minden lóra illik. Az általános helyettesítésnél a szó általános fogalmát takar és ezért nincs alóla kivétel.

b) Van *részleges helyettesítés*. Ekkor a szót csak néhány egyedre vonatkoztatom azok közül, amelyekre vonatkozhat. Pl. némelyik ember okos, néhány állat egyiptás, egyes holdak nyugatról keletre keringenek. A részleges helyettesítésnél a szó mindig részleges fogalmat takar.

Ide kell soroznunk a *határozatlan helyettesítést* is. Ekkor a részleges helyettesítésnél meghatározott jelöléssel nincs kimondva, hogy kire vagy mire vonatkozik a helyettesítés. Pl. az ember koldul, a levél sárga, a szőlő szépen virágzik. Itt „ember“, „levél“, „szőlő“ nem mindamaz egyedekre vonatkozik, amelyeket az „ember“, „levél“, „szőlő“ szóval jelölünk, hanem csak néhányra minden közelebbi meghatározás nélkül.

c) Van *egyedi helyettesítés*. Ekkor általános fogalmat jelölő szóval egyedi dolgot fejezünk ki. Pl. ember (t. i. Ádám) döntött minket szerencsétlenségbe és ember (t. i. Jézus Krisztus) váltott meg minket. Vagy: magyar volt az (t. i. Irinyi), aki a gyujtót felfalta. Ez a helyettesítés különösen akkor használatos, amikor oly dologról van szó, amely a helyi vagy idői vagy más összefüggésből és összeköttetésből ismeretes. Pl. ha fiúk atyáról vagy anyáról, lakosok városról (t. i. az ő atyjukról, anyjukról, illetőleg városukról) beszélnek.

121. Van még *gyűjtő (collectiv) és szétválasztó (distributiv) helyettesítés* is.

a) *Gyűjtő helyettesítés* az, amelyben a szót sok dolog összeségéről mondjuk, de e sok közül egyről nem mondhatjuk. Pl. a katonaság az ország védője, a magyar nép jó katona. Itt a „katonaság“, „magyar nép“ szót gyűjtő fogalom értelemben használjuk.

b) *Szétválasztó helyettesítés* az, amelyben a szót mindegyik egyedről mondjuk, amely az összeséget alkotja. Pl. az ember az Isten teremtménye, a ló egyiptás állat. Itt az „ember“, illetőleg „ló“ szót szétválasztó értelemben vesszük, mert az, amit róla mondunk, mindegyik emberre, illetőleg mindegyik lóra illik.

Észrevesszük, hogy a szétválasztó helyettesítés azonos az általános és részleges helyettesítéssel. Szétválasztónak csak a gyűjtővel szemben mondjuk, mert a gyűjtő helyettesítésnél sok

dolog összeségéről mint összeségről beszélünk, a szétválasztásnál pedig az, amit mondunk, a sok dolog közül mindegyikről külön-külön is mondható.

Tehát a szétválasztó helyettesítés így bontható fel: A Isten teremtménye, illetőleg egypatás állat, B Isten teremtménye, illetőleg egypatás állat, C Isten teremtménye, illetőleg egypatás állat stb., míg a gyűjtő helyettesítésnél, csak azt mondhatjuk: A katona, B katona, C katona stb., és együttesen az ország védői.

122. A szétválasztó helyettesítés kétféle.

a) *Nem teljes a szétválasztó helyettesítés*, ha a szót csupán egy nem (genus) faja helyett használjuk. Pl. a nemes fémek nem rozsdásodnak, a kisgyermekek őszinték. Itt „nemes fémek”, illetőleg „kisgyermek” nem teljes szétválasztó helyettesítés, mert a fémeknek, illetőleg gyermekeknek csak bizonyos fajtát helyettesítik.

b) *Teljes a szétválasztó helyettesítés* akkor, ha a szót valamely faj összes egyedei helyett használjuk. Pl. az állat halandó, a csillagok testek, a tehén hasznos állat.

123. Van *elnevező* vagy *megnevező (denominativ)* és *megkettőző (reduplikativ)* helyettesítés.

a) *Megnevező helyettesítés* az, amelyben a szót egyszerűen az alany helyett használjuk. Pl. a bölcselő alszik, az orvos olvas, a király beteg. Itt a „bölcselő”, „orvos”, illetőleg „király” szót az alany helyett használjuk, aki most alszik, olvas, illetőleg beteg.

b) *Megkettőző helyettesítés* az, amelyben a szót az alany helyett használjuk, amennyiben a tulajdonság, amelyet a szó jelöl, neki hozzájárul. Pl. a bölcselő következetes, a katona bátor, az anya szereti gyermekét. Itt a „bölcselő”, „katona”, illetőleg „anya” szót annyiban használjuk, amennyiben a következetesség, bátorság, illetőleg a gyermek iránt való szeretet tulajdonsága megilleti a bölcselőt, a katonát, illetőleg az anyát. E helyettesítések teljes értelme ez: a bölcselő mint bölcselő következetes, a katona mint katona bátor, az anya mint anya szereti gyermekét. Innen van a megkettőző elnevezés.

124. Van *egyszerű és korlátozott helyettesítés*.

a) *Egyszerű (simplex) helyettesítés* az, amelyben a szót minden korlátozás nélkül használjuk. Pl. az ember halandó, a kő tehetetlen. Itt az „ember”, illetőleg „kő” szó korlátozás nélkül minden emberre, illetőleg minden kőre vonatkozik.

b) *Korlátozott (restrictiv) helyettesítés* az, amelyben a szót csak bizonyos tekintetben vagy csak bizonyos korlátozással használjuk. Pl. Mózes az összes zsidókat kivezette Egyiptomból (t. i. abban az időben élt összes zsidókat). Vagy: Isten minden embert akar üdvözíteni (t. i. nem egyszerűen, hanem ha kegyelemben hálnak meg).

125. Van *összetett értelmű és elválasztott értelmű helyettesítés*.

a) *Összetett értelmű helyettesítés* az, amelyben két szót

összekötve használunk. Pl. 5 és 2 (összekötve) egyenlő 7-tel. Vagy: a házassághoz szükséges egy férfi és egy nő (összekötve).

b) *Elválasztott értelmű helyettesítés* az, amelyben két szót egymástól elválasztva használunk. Pl. 5 és 2 kisebb 7-nél, ha t. i. mindegyiket külön-külön vesszük.

126. Különös helyettesítésre képes az ige. Ez a helyettesítés háromféle.

a) Az elsőben az ige *állapotot* fejez ki. Ekkor az ige rendes állásában van, mert itt a jelentés arra az időre vonatkozik, amelyet az ige kifejez. Pl. Egert a törökök ostromolták, Afrikát négerek lakják, Ázsia leghatalmasabb állama Japán lesz.

b) A második az *elhalasztás (ampliatio)*. Ekkor a jelentés a kifejezett időn túl is terjed. Pl. a bűnös az Isten ellenségévé tette magát, Kant bölcseleti rendszere káros hatással volt, ez az ember megbetegedett. Itt az ellenséggétevés, a káros hatás, a megbetegedés a multból, amelyet az ige kifejez, a jelenbe is átnyúlik.

Ez a helyettesítés minden apriori ítéletre érvényes, amelyben az ige a jelen időben áll ugyan, mégis az ítélet minden időre érvényes. Pl. az Isten igazságos (van), az ember halandó (van), a háromszög szögeinek összege 180° (van).

c) A harmadik a *szétválasztás*. Ekkor a helyettesítés nem arra az időre szól, amelyben az ige van. Pl. sok bűnös az örök boldogságra van rendelve, t. i. nem mint bűnös, hanem akkor, ha a bűnös állapot már a multté lesz. Vagy: ez a fiú nagyra van hivatva, t. i. nem most, hanem később, ha erőit kifejti. Vagy: ez az ember meggazdagodik, t. i. nem most, hanem később, ha józanságát és szorgalmát megtartja.

Mit kell tudnunk a szavak helyes alkalmazásáról és értéséről?

127. A szavaknak az a céljuk, hogy gondolatokat közvetítsenek, vagyis velük a hallgatót oly dolgok ismeretére vezessük, amelyekről a beszélő tárgyal. Ezért szükséges, hogy a beszélő határozottan és világosan fejezze ki magát és a hallgató úgy értse a szavakat, amint azokat a beszélő érti.

Hogy a beszélő határozottan és világosan fejezze ki magát és így a hallgató azt értse, amit a beszélő mondani akar, oda a következő szabályok figyelembevételére van szükség.

a) Mindenekelőtt szükséges, hogy a beszélő a tárgyalandó dolgokat pontosan és világosan ismerje. Amit nem ismerünk, vagy csak homályosan ismerjük, arról nem tudunk világosan beszélni.

b) Azonkívül világos szavakat használjon a beszélő. Ezért, ha szükséges, a szavakat meghatározással vagy körülírással magyarázza meg, hogy a hallgató ugyanazt értse a szó alatt, mint a beszélő. Homályos szavakat ne használjon, mert ez az érthetőség rovására van. Ezért szóképeket vagy képes kifejezéseket úgy

alkalmazzon, hogy a hallgató értelmüket tisztán felfoghassa és csak akkor alkalmazzon, ha a hallgató az ilyenek felfogására és megértésére képes. Végül ha a szónak több jelentése van, vagy több jelentésben használatos, akkor meg kell jelölnie, hogy ő melyik jelentésben veszi a szót és a szónak ezt a jelentését végig meg kell tartania. Ha a beszélő valamely szót majd ebben, majd abban a jelentésében használja, akkor ez azt jelenti, hogy a beszélőt félrevezetni akarja, vagy tréfálni akar.

c) Tudományos tárgyalásnál ama szavakkal éljen, amelyeket az illető tudomány használ fogalmainak jelölésére és olyan értelemben használja, amilyenben a tudomány használja. E szabály ellen az irányzatos tudomány sokszor vét, mert fogalmakat gyárt és e gyártott fogalmakat a régi szavak alá takarja. Ha — mint a modern bölcseletben történik — a beszélő a régi szavakkal él, de alájuk az eddig használatos értelemmel nem megegyező értelmet csempész azért, hogy palástolja a régi igazságtól való eltérését, akkor ez egyenlő a hamisítással, amely sokszor rosszabb, mint a régi igazsággal való nyílt szembehelyezkedés, mert sokakat megtéveszt. Aki új fogalmakat gyárt, új szavakat is gyártson s azután lássa, hogy miképpen boldogul. Továbbá ragaszkodjék a beszélő a tudományokban már állandósított kifejezőmódokhoz és ez különösen a bölcseletben fontos. Az állandó kifejezőmódok nélkül a tudomány fejlesztése és fejlődése nehéz lenne, sőt sok zavart is okozhatna.

d) Arra is tekintettel kell lennie a beszélőnek, hogy a szavakat, amelyeket használ, a hallgató megértse. A hallgató előtt érthetetlen szavakkal semmire sem megyünk.

e) A beszélő a beszédet tetszetős alakba öltöztesse, amint azt a szónokok és költők szokták, hogy gyönyörködtessen és így elhatározásra bírja a hallgatót. Mindazáltal a tudományokban a beszéd tulajdonsága az egyszerűség, mert itt csak az igazság előadására törekszünk. A tudományos tárgyalásnál és különösen a bölcseletben a nagyon ékes beszéd akadályul is szolgálhat a megértésnél, mert a gyönyörködtetés elterelheti a figyelmet az igazságtól, amennyiben fölkeltheti az érzelmeket és ezek az embert ítéletében befolyásolhatják.

Mi az írás és hányféle?

128. Gyakran megtörténik, különösen ha távollevőkkel akarunk érintkezni, hogy fogalmainkat nem szavakkal jelöljük, hanem valami más úton-módon. Ezt a másik utat-módot *írásnak* nevezzük. Az írásról ezeket kell tudnunk: a) *az írás mesterséges jel és nem alanyi*, mert előbb az írást kell ismernünk, hogy megismerhessük, mit jelez; b) *az írás közvetlenül a szót jelzi és a szó közvetítésével magát a dolgot és jelentését.*

129. Az írás kétféle: *képirás* és *betűírás*.

a) A *képirás* abban áll, hogy a tárgyat lerajzoljuk vagy

minden dolog részére bizonyos önkényes jelet állapítunk meg. Ezért a képírási nyelvekben az írás elsajátítása kissé nehéz és körülményes. Idetartozik pl. a *hieroglyphírás*. Itt a jelnek értelmét megismerhetjük a nélkül, hogy tudnók, vajjon az a bizonyos jel valamely nyelven milyen szóval fejezi ki a kérdéses dolgot. Ezért az *arab számjegyek*, valamint a *matematikai és geometriai jelek* a képírás jellegét hordják magukon. U. i. ha pl. ezt a jelet: 5 vagy (gyökjel) vagy (egybevágóság jele) vagy (a differenciál hányadosnál a független változó növekedése) látjuk, akkor ez mindegyik nyelvben ugyanazt a számot, illetőleg ugyanazt a fogalmat jelenti, bár nem tudjuk, hogy az egyes nyelvek milyen szóval fejezik ki.

b) A *betűírás (phonographica)* abban áll, hogy a szavakat kitevő hangokat bizonyos jelekhez kötjük és e jeleket egymásmellé rakjuk, illetőleg rajzoljuk. E jeleket *betűknek* nevezzük. A betűket azon sorrendben rajzoljuk egymásután, amilyen sorrendben halljuk a szóban lévő hangokat. Ha a nyelvet értjük, amelyen az írás beszél és az írás által kifejezett szavak értelmét ismerjük, akkor az írás a dolgok ismeretére vezet bennünket, de nem közvetlenül, hanem közvetve az írásban lerajzolt szavak által.

A betűírás a képírásból fejlődött, amennyiben a képek lassan az egyes hangok jelzésére szolgáltak. A mai betűírás jegyei a, b, c, stb. és ezek hosszú-hosszú alakulás után az egyiptomi hieroglyphírásból fejlődtek ki.

A betűírás sokkal tökéletesebb a képírásnál, mert nincs szükségünk nagyon sok jelre (pl. a magyarban csak 38 betű van, más nyelvben kevesebb pl. a latinban és talán nincs nyelv, amelyben 50-nél több betű volna) és a gondolatokat teljes pontossággal adja vissza. Ez a képírásnál nincs így.

130. Gondolatainkat nemcsak szavakkal és írásban fejezhetjük ki, hanem más úton-módon is. Itt csak a *taglejtéses beszéd-ről (gesticulatio)* emlékezünk meg. Ez tagjaink, különösen karjaink, ujjaink, arcizmaink, sőt néha egész testünk mozgásával történik. Így pl. fejbiccentéssel „igent”, fejcsóválással „nemet” mondunk, homlokunk felhúzásával és szemünk kimeresztésével csodálkozást fejezünk ki.

Van *mesterséges gesztikuláció* is és ezt pl. a süketnémák használják.

MÁSODIK FEJEZET.

A fogalom közelebbi meghatározása.

131. A fogalmat két oldalról vehetjük tüzetesebb megfigyelés és vizsgálat alá: a) tartalma és b) terjedelme szerint. Amikor a fogalmat tartalma szerint vizsgáljuk közelebbről, akkor meg-

határozzuk és amikor terjedelme szerint vizsgáljuk közelebről, akkor osztjuk. Tehát a következőkben először a meghatározásról szólnak, azután pedig az osztásról.

I.

Meghatározás.

Mi a meghatározás ?

132. A tudományok különböző lényű dolgokkal foglalkoznak. Ezért a tudományos gondolkodásnak az a feladata, hogy ezeket a lényeket megismerhetőségük szerint állítsa elénk. Ezt a tudomány fogalmak által teszi meg. A fogalommal több dolgot fogunk fel egyszerre s e dolgokat lényegük szerint fejezzük ki. És mert mindegyik dolognak csak egy lényege van, amely minden más dolog lényegétől különbözik, azért a dolgoknak lényegük szerint való felfogásával a dolgokat egymástól is megkülönböztetjük.

133. Nekünk még nincs logikai fogalmunk, ha a dolgoknak csak nevet adunk, mert a megnevezés még nem fejezi ki a lényegét. A fogalomhoz szükséges, hogy azt, amit magunknak előállítunk, úgy értsük, mint az állandó jelenségek valós (realis) alapjának felfogását. Amikor így fogjuk fel a dolgokat, akkor azt mondjuk, hogy a dolgokat *meghatározzuk*.

Mivel a dolgok állandó jelenségeinek valós alapja a dolgoknak alapjában lényeges jegyei, ezért *a meghatározás a dolog alapjában lényeges jegyeinek gondolatban való összefoglalása*. Tehát *a meghatározás egyenlő a logikai fogalommal*.

134. Ha a meghatározást szavakba foglaljuk, hogy mással közölhessük és így gondolatainkat kicserélhessük, akkor *magyarázatot* kapunk. A meghatározás és magyarázat között az a különbség, hogy azt, ami a meghatározásban van, a magyarázatban szavakkal fejezzük ki. Ezért a meghatározás és magyarázat fogalma egymással fölcserélhető, ha gondolatainkat másokkal közöljük, pl. könyvben vagy tanításnál.

A magyarázatnak beszédnek kell lennie, mert egy szó semmit sem magyaráz.

135. A meghatározásnak az a célja, hogy megismerjük a dolgokat és ezáltal egymástól megkülönböztethessük. Mivel a dolgokat szavakkal fejezzük ki, ezért gyakran szükséges, hogy előbb a szó jelentését adjuk, vagyis megmondjuk, hogy a szót milyen értelemben akarjuk használni és csak azután térhetünk át a szó által megjelölt dolog megmagyarázására, illetőleg meghatározására.

Igy megkülönböztetünk *névmeghatározást* és *dologi (realis) meghatározást*. Lássuk ezeket egyenkint! De előbb a fogalom és meghatározás viszonyáról szólnak.

Milyen viszony van a fogalom és meghatározás között?

136. A logikai fogalom nem más, mint a dolgot fölépítő alapján lényeges jegyek összefoglalása egy egységes gondolatban. Ha mi ezt az összefoglalást elvégezni akarjuk, akkor nemcsak az alapján lényeges jegyeket kell ismernünk, hanem az összefoglalás módját is.

Tehát a logikai fogalomhoz kettő szükséges: a) ismernünk kell a dolgot fölépítő alapján lényeges jegyeket és ezeket egymástól megkülönböztetnünk kell; b) e jegyeket mint egységet kell gondolnunk. A logikai fogalomhoz nem elégséges csupán az, hogy az alapján lényeges jegyeket ismerjük, hanem szükséges a jegyek összefoglalása is, amely összefoglalás arra képesít minket, hogy az egyes lényeges jegyeket mindenkor kiemelhessük logikai összefüggőségük szerint. Tehát **valamiről akkor van logikai fogalmunk, ha azt a dolgot meghatározni tudjuk**, mert éppen a meghatározás sorolja fel a dolog alapján lényeges jegyeit logikai összefüggésük szerint.

137. Ezek után már megmondhatjuk, hogy milyen viszony van a fogalom és meghatározás között.

Ha meghatározás alatt a kifejezést értjük, amelybe öltöztetjük, tehát a magyarázatot, akkor a meghatározás későbbi a fogalomnál, mert a gondolkodás előbbi a beszédnél. Ha pedig meghatározás alatt azt értjük, hogy ismerjük az alapján lényeges jegyeket és ismerjük a jegyeknek egy fogalomba való összefoglalási módját, akkor a meghatározás előbbi, mint a fogalom alanyilag véve. Így azután **a meghatározás út a fogalom megalkotásához**.

a) Mi a névmeghatározás és hányféle?

138. Mielőtt valamely dolog tudományos fejtegetésébe fog-nánk, gyakran szükséges, hogy előbb a szó értelmét adjuk meg, vagyis megmondjuk, hogy a szónak milyen értelmet tulajdonítunk. U. i. néha a szó értelme homályos, máskor meg a közhasználatban több jelentése van. Ilyen pl. a „szabadság” szó (szabad ember, szabad nemzet, szabad sajtó). Ekkor a homályosságot meg kell szüntetnünk és határozottan meg kell jelölnünk, hogy a szónak több jelentése közül melyiket fogjuk használni. Ezt *névmeghatározásnak* nevezzük. Tehát *a névmeghatározás valamely szónak a megmagyarázása s ezért szómagyarázatnak* is mondják.

139. A szó lehet ismeretlen, ismert vagy határozatlan.

a) Ha *ismeretlen* a szó, akkor vagy levezetéssel vagy a megfelelő ismert szóval vagy körülírással magyarázzuk meg.

Levezetéssel: némelyek pl. a „nevelés“ szót a nő igéből származtatják így: nő, növel, növelés, nevelés. Vagy: néember = nem ember, jámbor = jó ember, sem = is nem, nincs = nem van.

A megfelelő ismert szóval: pl. eb = kutyá, filozófia = bölcsesség szeretete.

Körülírással: pl. fakó az, ami színét veszti. Vagy: terem az a helyiség, amely a lakoszoba méreteinél jóval nagyobb. Ide számíthatjuk az *elhelyezést* (*locutio*) is; pl. a takarékos középúton jár a fősvény és pazarló között.

b) Ha a szó *ismert*, akkor megmagyarázására nincs szükség éppen azért, mert már ismerjük.

c) Vannak szavak, amelyek ugyan általánosan ismereteseek, mégis *határozatlanoknak* kell mondanunk, mert többjelentésűek magukban, vagy az egyes tudományokban különös jelentésük van, amint ez általában a technikai kifejezéseknél fordul elő. Többjelentésű pl. a „szabadság“ szó, vagy a mennyiségtanban különös jelentése van a „gyöktelenítés“ szónak, a magyarok történelmében a „pragmatica sanctio“, az ismerettanban az „idealizmus“ szónak. E szavakat tehát magyaráznunk kell.

140. A névmeghatározás kétféle: *általános* és *mesterséges*. Általános, amikor azt magyarázza, amit az általános használat ért e szó alatt. Mesterséges névmeghatározás akkor, amikor valaki azt nyilvánítja ki, hogy ő mit akar érteni a jelzett szó alatt.

Mivel a mesterséges névmeghatározással nem ritkán visszaélnek, azért a következőkre kell ügyelnünk: a) oly szónak nem szabad önkényes értelmet adnunk, amelynek jelentése világos és azt mindenki elfogadta; b) ha valamely oknál fogva szükséges egy-egy szót önkényesen értelmeznünk, akkor az adott jelentéshez mindvégig kell alkalmazkodnunk.

141. A névmeghatározás nem a tulajdonképeni értelemben vett meghatározás, mert nem sorolja fel a dolog jegyeit, csak a szó megjelölését magyarázza. Mégis szükséges a névmeghatározás is, mert tudnunk kell, mielőtt valamit keresnénk, hogy mit keresünk. A névmeghatározással megelőzzük azt, hogy tárgyalásunk kétértelmű vagy érthetetlen legyen.

b) Mi a dologi meghatározás és hányféle?

142. A szómagyarázattal a dolog még nincs meghatározva, tehát ezután magának a dolognak a meghatározására kell áttérnünk. Ezt *dologi meghatározásnak* nevezzük. Tehát a *dologi meghatározás magának a dolognak a megmagyarázása*. Ez abban áll, hogy megmondjuk, mi az a dolog, úgyhogy minden mástól határozottan megkülönböztethessük.

143. Arra a kérdésre, hogy mi valami dolog, jegyeivel felelünk. Ezáltal meghatározzuk a dolgot és minden mástól megkülönböztetni is tudjuk. E jegyek minden dologban háromfélék:

a) *alapjában lényeges jegyek*, t. i. a dolgok természetének

alapja s ez a faj vagy nem (genus) és a fajkülönbség, pl. az embernél az értelmesség;

b) *vezetett lényeges jegyek* vagy tulajdonságok, amelyek ugyan nem alapjai a dolog természetének, mégis hozzájárulnak; az embernél pl. az akarat szabadsága;

c) *esetleges jegyek*, amelyek más dolgokon is megvannak, de így együttesen csak bizonyos dologon vannak meg; pl. az egyes embernél a születés helye és ideje, ilyen szín, olyan magasság stb.

E jegyek szerint a dologi meghatározás háromféle:

a) ha a dolgot tekintet nélkül lényeges vagy lényegtelen jegyeire magyarázzuk, akkor *leíró (descriptiv) meghatározást* nyerünk; b) ha a dolgot vezetett lényeges jegyeivel magyarázzuk, akkor *származtató (geneticus) meghatározást* kapunk; c) ha a dolgot alapjaiban lényeges jegyeivel magyarázzuk, akkor *lényeges meghatározást* kapunk. Lássuk ezeket egyenkint!

e) Mi a leíró meghatározás és hogyan adhatjuk?

144. *Leíró meghatározás az, amelyben valamely dolgot tekintet nélkül lényeges vagy lényegtelen tulajdonságaira csak úgy magyarázunk meg, hogy megismerhető és mástól megkülönböztethető legyen.* Pl. az óra oly szerkezet, amely az időt mutatja. Vagy: a rózsa olyan virág, amilyent itt látsz az asztalon.

145. Leíró meghatározást többféleképpen adhatunk.

a) Kiemeljük a tárgynak egy vagy több különös tulajdonságát. Pl. a papír sűrű, könnyű és hajlítható test, amely írásjelek fölvevésére alkalmas. Vagy: a közmondás népies oktató mondat; vagy: a kézművesség alakító és szükségleteket kielégítő munka; vagy: a szélcsend nyugalom a levegő tömegében. (Ez Architos [Kr. e. 400 körül] meghatározása.)

Ezt a meghatározást gyakran alkalmazzuk betegségek, állatok, növények, ásványok és más természeti dolgok megmagyarázásánál. E meghatározás nem adja a dolog lényegét, csak megjelöli ama tulajdonságokat, amelyeknek alapján a dolog megismerhető és másoktól megkülönböztethető. Mivel egyes dolgok lényegét nem vagyunk képesek megismerni, azért gyakran ilyen meghatározással kell megelégednünk.

b) Csoportosítjuk a tárgynak több esetleges jegyét, amelyek csakis azt az egy dolgot illetik meg. Így leginkább az egyedeket határozzuk meg, mert lényegüket nem tudjuk észrevenni. Így határozzuk meg az egyes embereket, bizonyos tennivalókat, szokásokat stb. Pl. a fiú, aki most esett le a fáról. Vagy: a holnap kapálás; vagy: a köszönés „Dicsértessék a Jézus Krisztus”-sal történik.

c) Néha úgy is adhatunk leírást, hogy összehasonlításokat teszünk. Pl. a szoba és terem összehasonlítása által kapjuk a terem fogalmát. Összehasonlítás által kapjuk a palota fogalmát is. Vagy: a halom oly domb, amelyet az emberek hánytak.

A leíró meghatározás még nem a szó szoros értelmében vett meghatározás, mégis gyakran élünk vele, mert sokszor csak így lehet megismertetnünk a dolgokat, a lényegbe hatolni nem tudunk, az nekünk ismeretlen.

146. Mégis van a leíró meghatározások között egy, amely tökéletességre nézve gyakran megközelíti a lényeges meghatározást. Erről most lesz szó.

Leíró meghatározást úgy is adhatunk, hogy megmutatjuk a célt, amiért a dolog van, vagy amire használható. Pl. a kés olyan eszköz, amelyet tárgyak szétválasztására használunk. Vagy: a templom az imádság háza.

E meghatározást többnyire akkor használjuk, amikor eszközöket, szerveket, tehetségeket, képességeket vagy az ész és akarat tevékenységeit akarjuk meghatározni. Mindezek a dolgok céljuk által hívják fel figyelmünket s azért adjuk meghatározásukat céllal.

E meghatározásban megjelöljük a legközelebbi nemet (genus proximum), amelybe a dolog tartozik s azután megadjuk a célját, amely által az ezen nembe tartozó minden mástól különbözik. Pl. a nevelés az akarat ténye és meghatározása ez: a nevelés az embernek az Isten dicsőítésére s az örök boldogság megnyerésére való képesítése. Itt „képesítés“ a legközelebbi nem (genus proximum), amelybe a nevelés tartozik s „az Isten dicsőítésére s az örök boldogság megnyerésére“ a cél, amely által a nevelés a képesítés nemfogalmába tartozó minden mástól különbözik. Vagy: a templom az imádság háza. Itt „ház“ a nemfogalom és „imádság“ (genitivus = birtokos jelző) a célfogalom.

A leíró meghatározások közül a most tárgyalt megközelíti a lényeges meghatározást, mert megvan benne a legközelebbi nemfogalom, csak a fajkülönbséget nem adjuk magában, hanem a céllal helyettesítjük.

β) Mi a származtató meghatározás?

147. *A származtató meghatározás a dolgot keletkezése szerint magyarázza.* Pl. a kör oly görbe vonal, amelynek minden pontja adott ponttól egyenlő távolságra van. Vagy: az ellipszis oly görbe vonal, amelyben mindenegyik pontnak két adott ponttól való távolságainak összege állandó. Vagy: a téglá meggyúrt, bizonyos alakkal bíró és kiégetett agyagtömeg.

Mivel a dolog keletkezése lényegén alapszik, azért a dolog keletkezését úgy foghatjuk fel, mint levezetett lényeges jegyet az alapjában lényeges jegyekből, amelyeket azonban megközelíteni nem tudunk. Így a *származtató meghatározás a dolognak levezetett lényeges jegyeivel való megmagyarázása.*

148. A származtató meghatározás a dolgot keletkezése szerint magyarázza. Ha azonban a meghatározás egy történés, akkor a történés leírása nem származtató, hanem lényeges meghatározás, mert ahogyan kell valaminek történnie, az annak a történés-

nek fölépítő lényege. Pl. ha holdtölte idején a Föld a Nap és Hold között van egy vonalban, akkor holdfogyatkozás keletkezik. Vagy: ha a levegő valamely oknál fogva mozog, akkor e mozgást szélnek nevezzük.

A származtató meghatározás megmagyarázza a dolog keletkezési módját s ezért az az előnye, hogy a dolgot részeiben mintegy szemlélteti.

A származtató meghatározást a leíró meghatározás egyik fájának is tekinthetjük, mert a dolognak csak a keletkezését írja le, nem pedig magát a dolgot.

γ) Mi a lényeges meghatározás és hányféle?

149. *Lényeges meghatározás az, amelyben a dolgot alapjában lényeges jegyei szerint magyarázzuk.* Ez már igazi meghatározás, mert ezáltal lényege szerint ismerjük meg a dolgot. Tehát a lényeges meghatározás a dolog fogalmában lévő alapjában lényeges jegyek kifejezése. És mert ez a fogalom tartalmát fejezi ki, azért a lényeges meghatározás a dolog fogalmának megmagyarázása tartalma szerint. Ezért a lényeges meghatározás ugyanama részekből áll, mint a fogalom.

Mivel a lényeges meghatározás a dolognak alapjában lényeges jegyeit foglalja össze és meghatározás által a dolog lényegét akarjuk megismerni, azért meghatározás alatt a legszorosabb értelemben a lényeges meghatározás értendő.

150. Minden meghatározásnak legalább is két fogalmat kell magába zárnia, amelyek együttesen ugyanazt a lényegét fejezik ki. Pl. az ember meghatározása ez: az ember = eszes állat. Itt az egyik fogalom: eszes, a másik pedig: állat, amelyek együttesen ugyanazt a lényegét, t. i. az ember lényegét fejezik ki.

A fogalmak megválasztása szerint, amelyekből a meghatározás áll, a lényeges meghatározás kétféle: *fizikai és metafizikai meghatározás.* Lássuk ezeket egyenkint!

α) Mi a fizikai meghatározás?

151. *Fizikai meghatározás az, amelyben a dolog lényegét fizikai részei után, amelyekből áll, magyarázzuk.* Pl. az ember testből és lélekből áll. Ez fizikai meghatározás, mert az ember fizikai részei a test és lélek. Vagy: a levegő két rész nitrogénből és egy rész oxigénből áll.

Fizikai meghatározás csak ott lehetséges, ahol a lényegben valóban találunk fizikai részeket is. Ha valamely tényleges egész tényleges részekből áll, akkor lehetséges fizikai meghatározás, pl. az embernél vagy a levegőnél, mert az ember, illetőleg a levegő tényleges egész és tényleges részei a test és lélek, illetőleg a nitrogén és oxigén.

Tehát fizikailag nem határozható meg az, aminek nincs

fizikai összetettsége, pl. lélek, gondolkodás, akarat, nevelés, valóság, erkölcs, jog, szeretet stb. Ezért különösen a művészeti dolgok vonják ki magukat a fizikai meghatározás alól.

A fizikai meghatározásnál mindig magában tekintjük a dolgot, tehát a nemtől és fajtól eltekintünk.

152. A fizikai meghatározás fizikai részei után magyarázza a dolgot. Mivel sok fizikai dolgot képesek vagyunk így meghatározni és e meghatározást kémiai képletbe foglaljuk, azért *a kémiai képleteket úgy tekinthetjük, mint a megfelelő dolog fizikai meghatározását*. Pl. a víz kémiai képlete: H_2O . Ez azt jelenti, hogy a víz olyan test, amely két rész hidrogénből és egy rész oxigénből áll. Vagy: nátriumklorid = $NaCl$, szénsav = H_2CO_3 .

ββ) **Mi a metafizikai meghatározás és mikor adhatunk metafizikai meghatározást?**

153. *Metafizikai meghatározás az, amelyben a lényegét metafizikai részei után magyarázzuk*. E metafizikai részek a nem vagy faj és fajkülönbség. Pl. az ember metafizikai meghatározása ez: az ember eszes állat. Itt az eszeség és állatiság részei a fogalomnak, de nem részei a tényleges egésznek, t. i. az embernek, mert az ember nincs eszeségre és állatiságra osztva. Az eszeség és állatiság részei az embernek, de nem tényleges részei, hanem csak annyiban részek, amennyiben így fogjuk fel őt, amennyiben elgondolt lényre osztott. E részek tehát metafizikai részek.

A metafizikai meghatározásnál megjelöljük a nemet vagy fajt, amelybe a dolog tartozik és még hozzácsatoljuk a fajkülönbséget, amely által a dolog a nemébe vagy fajába tartozó minden más dologtól különbözik. Pl. az ember az állat fajába tartozik, de az eszeség által minden állattól különbözik s ezért az ember metafizikai meghatározása ez: az ember eszes állat.

A metafizikai meghatározást *fogalmi meghatározásnak* is mondjuk, mert benne úgy adjuk a dolog lényegét, ahogyan fel fogjuk. Ezért a *fogalmi meghatározás a legtökéletesebb meghatározás és egyúttal a legtermészetesebb is*.

154. Tehát a *metafizikai meghatározás tökéletesebb, mint a fizikai*, mert, bár a fizikai meghatározás is az alapjában lényeges jegyeket tartalmazza, de nem mutatja e jegyek egységét. Az ember nemcsak összege a testnek és léleknek, a víz nemcsak összege két rész hidrogénnek és egy rész oxigénnek.

A fizikai meghatározásnak az is gyöngéje, hogy magában tekintjük a dolgot, tehát kiszakítjuk a dolgok rendjéből, míg a metafizikai meghatározás a dolog megismerését szerves összeköttetésben adja többi ismeretünkkel és egyúttal a megkülönböztető jegyet is hozzácsatolja.

155. Metafizikai meghatározás csak oly dolgoknál lehetséges, amelyeknél a lényeg nemet vagy fajt zár magába, illetőleg nemi

vagy faji különbséget tüntet fel. Ezért a metafizikai meghatározáshoz szükséges, hogy a meghatározandó dolog valamely nembe vagy fajba tartozzék és még valami különbség is járuljon hozzá. Tehát metafizikailag nem határozhatók meg a következők:

a) Némely dolognak van neme, vagy faja, de nincs fajkülönbsége, hanem a fajkülönbséget a cél helyettesíti. Pl. a nevelés az Isten dicsőítésére s az örök üdvösség megnyerésére való képesítés. Itt „képesítés” a faj, amelybe a nevelés tartozik s „az Isten dicsőítése s az örök üdvösség megnyerése” nem fajkülönbség, hanem cél. Mivel a cél nincs a dologban, hanem a dologon kívül és a meghatározás a dologban lévő, alapjában lényeges jegyeket sorolja fel, azért azokat a dolgokat, amelyeknek nemük vagy fajuk van, de a fajkülönbséget céljuk helyettesíti, metafizikailag nem határozhatjuk meg. Tehát metafizikailag nem határozhatók meg az eszközök, szervek, képességek, tehetségek s az ész és akarat tevékenységei.

b) A legfelsőbb nemfogalmak nem határozhatók meg metafizikailag, mert más nembe nem sorozhatók. Ha mindent meghatározhatnánk, akkor minden összetett lenne; így a részek felfedezésében soha a végére nem jutnánk. Tehát hiányoznék a kiindulási pont s azért semmit sem határozhatnánk meg. Kell tehát, hogy bizonyos fogalmak közvetlenül világosak legyenek másokra való visszavezetés nélkül.

c) Metafizikailag nem határozhatók meg a transcendens (egyetemes) fogalmak sem, mert, bár a lény fogalmában vannak, de nem mint faj vagy nem (genus) alatt. Ilyen transcendens fogalom: egység, igazság, jóság.

d) A lény fogalma sem határozható meg metafizikailag, mert minden fogalom fölött áll. Ez is transcendens fogalom.

e) Továbbá vannak dolgok, amelyeknek nincs nemük és mással sincs közös jegyük. Ezek mással nem hasonlíthatók össze, hanem az ő egészük és teljességük által különböznek másoktól. Tehát ezek sem határozhatók meg metafizikailag. Ilyenek: Isten, egyház.

f) Metafizikailag nem határozhatók meg azok a fogalmak, amelyeknek legközelebbi nemét (genus proximum) nem ismerjük. Ezért nagyon kevés természeti dolgot vagyunk képesek metafizikailag meghatározni. Ezeknél a legközelebbi nemet nem vagyunk képesek megadni, hanem csak egy magasabbat. Ilyen fogalmak pl.: erő, lényeg, alany.

g) A lehetőségesség, szükségesség, azonosság, különbözőség fogalmát legföllebb a lényre vagy a lényre és nem-lényre vezetjük vissza s azért metafizikailag nem határozható meg.

h) Metafizikailag nem határozhatók meg a mesterséges dolgok, gépek, szerszámok, mert nem alkotnak egy egységes állományi egészet. Pl. az „asztal” nem határozható meg metafizikailag.

i) Logikai dolgoknak sincs metafizikai meghatározásuk, mert

a metafizikai meghatározás metafizikai lényegét követel. Tehát pl. a „fogalom“ nem határozható meg metafizikailag.

j) Nem határozható meg metafizikailag a fajkülönbség sem, mert az nem faj, hanem csak az, ami által a fajt a nemből megalkotjuk. A fajkülönbséget csak körülírással adhatjuk. Pl. ember = eszes állat. Ez metafizikai meghatározás, amelyben „eszes“ a fajkülönbség. Tehát az eszességnek nincs metafizikai meghatározása.

k) Az ember képtelen metafizikai meghatározást adni addig, amíg a fajkülönbséget nem ismeri. Ezért az egyedeket sem határozhatjuk meg metafizikailag. A metafizikai meghatározásban fajkülönbségek vannak, nem pedig egyedi különbségek. A metafizikai meghatározás nemekre és fajokra vonatkozik, nem pedig egyedekre. Tehát Péter, Pál vagy az a konkrét kutya, a nekünk világító nap nem határozható meg metafizikailag.

l) Végül nem határozhatjuk meg metafizikailag az egyes tapasztalati tényeket.

Tehát a meghatározásnak két határa van: fenn és lenn. Fenn nem vagyunk képesek meghatározni azt, aminél magasabb nemfogalom nincs, lenn pedig az egyedeket és az egyes tapasztalati tényeket.

156. Még hátra van annak a megjelölése, hogy miképpen fejezzük ki a metafizikai meghatározást. Erről tulajdonképpen már volt szó, amikor azt mondtuk, hogy a fajfogalom az első jegy, a fajkülönbség a második jegy.

Tehát mind a fajfogalmat, mind a fajkülönbséget konkrétan kell kifejeznünk, mert mind a kettőnek közös hordozója van. Továbbá a második jegyet, t. i. a fajkülönbséget jelzőleg kell kifejeznünk, mert azt mondja, hogy a fajfogalomnak milyen tulajdonsággal kell bírnia, hogy a dolog metafizikai meghatározását megkapjuk.

Miben áll a meghatározás fontossága?

157. Ha gondolkodni akarunk és másokkal közölni akarjuk gondolatainkat, akkor fogalmakra van szükségünk. Azonban a gondolkodásnál, de főképpen a tanításnál nemcsak fogalmakra, hanem meghatározásokra is van szükségünk. Hogy valamit jól fel fogjunk és e valamibe behatoljunk, különösen pedig, hogy valamit jól megmagyarázhassunk és másokat taníthassunk, oda a meghatározás feltétlenül szükséges, mert csak így tudjuk megmondani, hogy mi az a dolog, amelyet megmagyarázni vagy tanítani akarunk. Szükséges a meghatározás annál is inkább, mert a szavak értelme változik, sőt két- és háromjelentésű szavaink is vannak. Még szükségesebb a meghatározás akkor, amikor nem vagyunk képesek szemléltetni, pl. bölcseségnél, okosságnál, nevelésnél stb., t. i. ha e fogalmak megmagyarázásáról van szó.

A jó meghatározás fontossága főképpen abban áll, hogy a

tévedéseket könnyebben elkerülhetjük, fölkereshetjük és megcáfolhatjuk, mert a jó meghatározás lehetségessé teszi az éles különbségtevéseket és ez a cáfolásnál nagyon szükséges. Sokrates-nél is az volt a törekvés, hogy jó meghatározásokat kapjon és csak azután ment tovább.

158. Bár a meghatározás nagyon fontos a tudományok fölépítésében és a tanításban, mindazáltal nem tudunk mindent meghatározni, máskor meg nem is tartjuk szükségesnek, hogy egyes dolgokat logikailag meghatározzunk. A nem tanult és a gondolkodásban járatlan embereknél gyakran megtörténik, hogy nekik a helyesen adott meghatározás nem eléggé világos vagy túlságosan elvont. Ezért a szónoklásban, a népiskolai tanításban és a népszerű tárgyalásban többször meghatározások helyett szemléletességgel és példákkal élünk. Ez esetekben így könnyebben célt érünk.

Melyek a meghatározás szabályai?

159. A meghatározás nagyon fontos a tudományokban és a tanításban, következésképp körültekintő munkát igényel. A jó meghatározások mesterművek s ezért találkozunk velük oly ritkán. Némelyik meghatározáson századok dolgoztak, míg végül kész és minden tekintetben kiforrott meghatározást kaptunk. Könnyebb valamely meghatározásnak a hibáit fölfedezni, mint kifogástalan meghatározást adni.

Mivel a meghatározás annyira fontos, azért ismernünk kell a szabályait is. E szabályok vonatkoznak a) a meghatározandó tárgyra és b) magára a meghatározásra. Lássuk ezt egyenkint!

a) Milyen szabályok vannak a meghatározandó tárgy részére?

160. A meghatározandó tárgy részére a következő szabályok vannak.

a) A dolog csak egy legyen, vagyis csak egy lényege legyen. A meghatározás mindig a lényegét fejezi ki és mindegyik lényegnek más és más meghatározása van; tehát kell, hogy a meghatározandó tárgy lényegében egy legyen. Ha két lényegünk van, akkor az nem egy, hanem két dolog, tehát két meghatározást kapunk. Pl. az ember lényegileg egy s ezért van meghatározása. Innen van az, hogy a művészeti, illetőleg mesterséges dolgok, mint: gépek, szerszámok, eszközök stb. meghatározása nem adható metafizikailag, mert nem egységes állományi lényegeik.

b) Amely szabályok még vannak a meghatározandó tárgy részére, azokról már volt szó a 155. alatt.

b) Milyen szabályok vannak a meghatározás részére?

161. A meghatározás részére a szabályok a) a tartalomra és b) a meghatározás szóbeli kifejezésére vonatkoznak. Lássuk ezeket is egyenkint!

a) Milyen szabályok vannak a meghatározás tartalma részére?

162. a) A lényeges jegyeket a legközelebbi magasabb nemfogalommal és a megfelelő fajkülönbséggel adjuk vissza. Pl. az ember eszes állat. Itt „állat” a legközelebbi nemfogalom és „eszes” a fajkülönbség. Vagy: az igazságosság erény, amely mindenkinek megadja a magáét. Itt „erény” a legközelebbi nemfogalom és „mindenkinek megadja a magáét” a fajkülönbség.

Ha pedig nem a legközelebbi, hanem egy magasabb nemfogalmat veszünk, akkor a legközelebbi fajkülönbségeket is hozzáfűzzük. Ekkor tehát több fajkülönbség van a meghatározásban, mégpedig annyi, amilyen távoli nemfogalmat veszünk. Pl. az ember érzéki és eszes élőlény. Itt „élőlény” egy magasabb nemfogalom „érzéki” a nemfogalom alatt lévő „állat” fajkülönbsége és „eszes” az „állat” fájában lévő „ember” fajkülönbsége. Vagy: az igazságosság erkölcsi készség, amely mindenkinek megadja a magáét. Itt „készség” magasabb nemfogalom „erkölcsi” a nemfogalom alatt lévő „erény” fajkülönbsége és „mindenkinek megadja a magáét” az „erény” fájában lévő „igazságosság” fajkülönbsége.

A szokásos eljárás az, hogy a meghatározásnál a legközelebbi nemfogalommal élünk. A tudományos meghatározások is a legközelebbi nemfogalommal történnek, mert így rövidebb, tömörebb és áttekinthetőbb a meghatározás.

E követelések ellen akkor vétünk, ha lényegtelen és mellékes, vagy levezetett lényeges jegyeket is felvesszünk a meghatározásba. A meghatározás csak az alapjában lényeges jegyeket foglalja magában, nem pedig a levezetett lényeges jegyeket vagy a mellékeseket is. A levezetett lényeges jegyeket akkor kapjuk, amikor a fogalmat a meghatározás után taglaljuk és fejtegetjük. Tehát a meghatározás: a háromszög sicalak, amelyben a szögek összege 180° , bár igazat mond, mégis hibás, mert azt, hogy a háromszög szögeinek összege 180° , a háromszög fogalmából kell levezetnünk s ezért nem szabad kifejezetten benne lennie a meghatározásban. Vagy: az ember eszes állat, akinek szabadakarat van. Ez a meghatározás is igazat mond és mégis hibás, mert „akinek szabadakarat van” fölösleges a meghatározásban, mivel ez az eszességnek a következménye.

Hibás a meghatározás akkor is, ha az alapjában lényeges jegyek közül valamelyik hiányzik. Pl. a nevelés képesítés. Ez hibás meghatározás, mert hiányzik a fajkülönbség, t. i. meg kell

még mondanunk, hogy a nevelés milyen képesítés vagy mire való képesítés.

b) A meghatározás helyességének két próbája van: a *megfordítás (conversio)* és az *ellentét (contrapositio)*, mert a fogalom és meghatározás födi egymást, tehát e kettő fölcserélhető egymással. Pl. az ember eszes állat. Ez helyes meghatározás, tehát megfordítása is helyes: az eszes állatember, de ellentéte is helyes: ami nem eszes állat, az nem ember. Vagy: a kör oly görbe vonal, amelynek minden pontja adott ponttól egyenlő távolságra van. Ez helyes meghatározás és ezért megfordítása is helyes, t. i. adott ponttól egyenlő távolságra fekvő görbe vonal pontjai kört alkotnak: de ellentéte is helyes, t. i. amely görbe vonalnak minden egyes pontja nincs egyenlő távolságra adott ponttól, az nem kör.

c) A meghatározás ne legyen *körmagyarázat*, azaz *körbenforgó*. Ez ellen akkor vétünk, amikor azzal magyarázunk, amit a fogalomból kell levezetnünk. Ilyen rossz meghatározás ez: a nevelés a nagykorúak hatása a kiskorúakra, mert a nagykorúsággal és kiskorúsággal magyarázzuk a nevelést, pedig a kettőt a nevelés fogalmából kell levezetnünk.

d) A meghatározás ne legyen *szűk*. Szűk a meghatározás, ha több jegyet veszünk föl, mint amennyi a meghatározandót megilleti. Ilyen pl. Cicero meghatározása a szónokról: orator est vir bonus dicendi peritus (a szónok az ékesszólásban jártas jó férfiú). Itt a meghatározásban a „bonus = jó” fölösleges.

e) A meghatározás ne legyen *tág*. Tág a meghatározás, ha kevesebb jegyet veszünk föl, mint amennyi a meghatározandót megilleti. Pl. a kör görbe vonal. Ez tág meghatározás, mert kevesebb van benne, mint amennyi a kör meghatározásához szükséges. E meghatározás szerint minden görbe vonal kör, pedig van görbe vonal, amelyik nem kör. Vagy: a nevelés szoktatás, pedig van szoktatás, amely nem tartozik a neveléshez. Ilyen tág meghatározás még pl. a platonai iskolából származó ez a meghatározás: az ember kétlábú tollatlan állat.

f) Végül hibás a meghatározás, ha fölcseréljük az osztással, mert a meghatározásban nem a fogalom terjedelmét, hanem tartalmát kell előadnunk. Ilyen rossz meghatározás pl. a következő: az erény a bátorság, hűség, szeretet stb. Vagy: az iskola a népiskola, középiskola és főiskola.

?) Milyen szabályok vannak a meghatározás kifejezésére?

163. Tekintettel a szóbeli kifejezésre, a meghatározás világos legyen.

a) A meghatározásnak világosabbnak kell lennie a meghatározandónál. Ezért ne magyarázzunk tagadó (negatív) szavakkal, mert velük semmit sem magyarázunk. Ilyen rossz meghatározás pl. ez: az állócsillag oly égitest, amelyik nem bolygó,

de nem is üstökös. Ez a meghatározás nem mondja meg, hogy mi az állócsillag, hanem, hogy mi nem. Vagy: a nevelés nem-csak szoktatás. E meghatározással sem tudjuk, hogy mi a nevelés, legfőlegbb azt tudjuk, hogy több a szoktatásnál.

De az oly fogalmaknál, amelyek tagadást, hiányt vagy fogyatkozást jelentenek, már élhetünk tagadó vonatkozással. Pl. a sötétség a világosság hiánya. Vagy: vak az, aki nem lát; süket az, aki nem hall.

Továbbá ha pozitív meghatározás lehetetlen, akkor is szabad tagadó meghatározással élnünk. Pl. ha az összetettet így határozzuk meg: összetett az, ami részekből áll, akkor szabad az egyszerűt így meghatározunk: egyszerű az, ami nem áll részekből. Vagy: ha a görbe vonalakat így határozzuk meg: görbe vonal az a vonal, amelynél a mozgó pont irányát folytonosan változtatja, akkor szabad az egyenes vonalakat így meghatározunk: az egyenes vonal olyan vonal, amelynél a mozgó pont irányát sohasem változtatja.

Sokszor a látszólag negatív meghatározás nem akar lenni meghatározás, hanem csak különböztetés. Pl. a szelídség nem élehetlenség, a vakmerőség nem bátorság, a megfontoltság nem gyávaság.

b) A meghatározást más szavakkal kell adnunk, mint ahogyan a fogalom hangzik. Ha azzal akarunk valamit meghatározni, amit éppen meghatározunk, akkor csak fölöslegesen szaporítjuk a szavakat (*tautologia*), de semmit sem teszünk érthetőbbé. Ilyen rossz meghatározás pl. ez: a háromszög háromszögű alakzat. Vagy: nevetséges az, amin nevetni lehet. Vagy: vakablak az olyan ablak, amelyik vak.

c) A meghatározást határozottan és világos szavakkal kell adnunk, kerülnünk kell benne minden homályosságot és kétértelműséget, különben a fogalom tartalmát még homályosabbá tesszük. Ilyen homályos meghatározás pl. Hegelnek az érzelemről szóló meghatározása: az érzelem az érzet szubjektivitásának és objektivitásának tiszta azonossága. Itt hallottunk egy meghatározást és nem tudjuk, hogy mit mond.

Itt azonban arra is tekintettel kell lennünk, vajjon a meghatározás meghatározás akar-e lenni, avagy csak szellemes összehasonlítása a dolgoknak, hogy a szóban lévő dolog magasztos voltát méginkább kiemeljük. Ilyen pl. a munka az élet sava. Vagy: tudod, mi az akarat? Erő, amely minden nehézségen diadalt arat. (Arany János.) Vagy: quid est fides? quid non vides; spes? futura res; caritas? in mundo raritas. (Mi a hit? amit nem látsz; remény? jövő dolog; szeretet? ami a világon ritkaság.)

Ilyen szónoki kiemelések a következők is: a festőművészet néma költészet, a költészet beszélő festőművészet, az építészet megfagyott zene.

Hogyan alkotjuk meg a meghatározást?

164. A meghatározás fontos szerepet játszik a tudományban és a tanításban s ezért szükséges tudnunk azt is, hogy miképpen kaphatunk pontos meghatározást.

Az értelem mindenekelőtt elvonatkoztat, a felfogott dolgot minden oldalról behatóan szemügyre veszi s a benne található jegyeket külön-külön vizsgálja. Azután összehasonlít, azaz azt vizsgálja, hogy a talált tulajdonságok és jegyek miképpen tartoznak a dologhoz: lényegesen-e és szükségesen, úgyhogy a dologból sohasem hiányozhatnak, vagy csak esetlegesen, úgyhogy nélkülük a dolog gondolható is, lehet is.

Amikor ez az összehasonlítás megtörtént, akkor különválasztjuk a lényegest a lényegteltől és a lényegtelen jegyeket elejtjük. Azután a lényeges jegyekben különválasztjuk az alapjában lényegeseket a levezetett lényegesektől és csak az alapjában lényeges jegyeket tartjuk meg. Ezután az alapjában lényeges jegyek összetevésével megalkotjuk a fogalmat. Végül a meghatározást adjuk meg.

165. A meghatározás gyakorlati megalkotásánál két út lehetséges. A dolog lényegét meghatározza a legközelebbi magasabb nem (genus proximum) és ebben más dolgokkal megegyezik; továbbá meghatározza a fajkülönbség és ezáltal a nemébe tartozó minden mástól különbözik. Tehát a meghatározás megalkotásánál mindkét követelménynek eleget kell tennünk.

a) Az első út a *szintetikus út*. Ekkor a dolgot, amelynek meghatározását akarjuk megadni, egy általános fogalom alá helyezzük, azután a megkülönböztető jegyeket fűzzük hozzá ama rendben, amelyben természetük szerint egymásután következnek, míg végül ama jegyhez érünk, amely az utolsó különbséget képviseli. Ez utolsó különbség hozzáfűggesztésével megkapjuk a meghatározást. Pl., ha a bölcsélet meghatározását akarjuk megadni, akkor a tudomány általános fogalma alá helyezzük, azután hozzáfűzzük ama megkülönböztető jegyeket, amelyek által a többi természetes tudománytól különbözik és végül hozzáfűzzük ama jegyet, amely által a hittudománytól különbözik.

b) A második út az *analitikus út*. Ekkor egy határozott és összetett fogalomból indulunk ki. Ezután elhagyjuk az utolsó különbséget, ami által új fogalomhoz jutunk, amely az előbbinél általánosabb, de határozatlanabb is. Ezután ismét elhagyjuk az utolsó különbséget, ami által ismét újabb fogalmat kapunk, amely még általánosabb, de határozatlanabb is. Ha így haladunk tovább, több különbséget nem kapunk és megkapjuk a legáltalánosabb és leghatározatlanabb fogalmat. Az első különbség, amely a meghatározandó fogalomhoz járul, adja a meghatározás első alkotó részét.

Észre vesszük, hogy az első út az általánostól halad a különöshöz, a másik a különöstől az általánoshoz.

166. Lássunk ezután mindegyikre egy példát!

a) *Szintetikus út.* Alkossuk meg pl. az igazságosság meghatározását. Mindenekelőtt egy magasabb nemfogalom alá helyezzük. Ez a nemfogalom a tulajdonság. Ezután a közelebbi meghatározottságokat keressük. Észre vesszük, hogy az igazságosság mint tulajdonság az értelmes lények tulajdonsága és az akathoz tartozik; tehát az igazságosság erkölcsi tulajdonság. Továbbá ez a tulajdonság jó és állandó tulajdonság, vagyis erény. Ezzel megkaptuk a legközelebbi nemfogalmat. Így az igazságosság erkölcsi erény.

Ezután a fajkülönbséget kell fölkeresnünk, hogy a többi erénytől megkülönböztethessük. A fajkülönbség megismerésénél azt keressük, hogy ez az erény milyen különböző formákban nyilatkozik meg, pl. a kereskedőnél, a bírónál, az előjárónál stb. A közös ismertetőjegy abban áll, hogy mindenkinek adjuk meg azt, ami őt megilleti. Tehát az igazságosság meghatározása ez: az igazságosság az az erény, amely mindenkinek megadja azt, ami őt megilleti.

b) *Analitikus út.* Alkossuk meg pl. az élő fogalmát.

Észre vesszük, hogy élőnek mondjuk az embert, állatot és növényt. Ha az embert és állatot összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy az ember eszessége által több az állatnál; mindazáltal az állat is él. Tehát az „eszesség” jegyet elhagyjuk, mert nem tartozik az élő fogalmához.

Ezután összehasonlítjuk az állatot és növényt. Az állat az érzékiséggel több a növénynél és a növény mégis él. Tehát az „érzékiség” jegyet elhagyjuk, mert ez sem tartozik az élő fogalmához. Így megmarad a képesség, hogy az élőlények önmagukat mozgassák és önmaguktól tökéletesedjenek. Tehát az élő meghatározása ez: élő az, ami önmagától mozog és önmagától tökéletesedik.

167. Néha a szó is, amellyel a fogalmat kifejezzük, rávezet minket a meghatározás megalkotására. Mindenesetre az lenne a legjobb, ha a szavak, amelyeket fogalmaink megjelölésére használunk, a lényeges jegyeket is kifejeznék. De ezt nem várhatjuk a szavaktól, mert a fogalmaknak csak mesterséges jelei. Mindazáltal az összetett szavak néha útbaigazítást adnak arra nézve, hogy a meghatározást megadhassuk. Ilyen szó pl. a holdfogyatkozás.

A holdfogyatkozás mindenesetre a hold elsötétülése. De nem minden elsötétülés egyúttal holdfogyatkozás is, mert ha pl. a holdat felhő takarja el, vagy egy ház miatt nem láthatjuk, még nincs holdfogyatkozás. Tehát a megkülönböztető jegyet kell fölkeresnünk, amely által a hold elsötétülése valóban holdfogyatkozás lesz. E megkülönböztető jegyet úgy ismerjük meg, hogy megvizsgáljuk, miképpen keletkezik a holdfogyatkozás. A csillagászat azt tanítja, hogy holdfogyatkozás akkor keletkezik, amikor a föld a hold és nap közé kerül egy vonalba és akkor a föld árnyéka elsötétíti a hold felületét. Tehát a holdfogyatkozás meg-

határozása ez: a holdfogyatkozás a hold elsötétülése a föld árnyéka által.

Igy még más összetett szavak által takart fogalom meghatározását is megadhatjuk.

Mi a kifejtés és hányféle?

168. Gyakran megtörténik, hogy meghatározás helyett *kifejtéssel* (*declaratio*) élünk. A *kifejtés* rendszeren hosszabb beszéd, amellyel valamely dolgot így akarunk mások elé állítani, hogy más dolgoktól megkülönböztethető legyen. Tehát a kifejtés úgy viszonylik a meghatározáshoz, mint a nem (*genus*) a fajhoz. U. i. a kifejtés azt eszközli, hogy a dolog fogalma világos lesz, míg a meghatározásban ezenfelül még határozottságra is törekszünk, amennyiben a fogalomnak alapjában lényeges jegyeit fejezzük ki.

169. A kifejtéshez tartozik a *megvilágítás* (*illustratio*), a *példa* (*exemplificatio*), a *különböztetés* (*distinctio*) és a *jellemzés* (*characterismus*). Lássuk ezeket egyenkint!

a) *Megvilágítás és példa*. Ekkor képekkel, konkrét példákkal és hasonlatokkal magyarázzuk a dolgot. Pl. áruló az olyan ember, mint Júdás, Ephialtes. Vagy: az ibolya oly virág, amilyent itt látsz. Ez a mód főképen egyedi példákkal akarja megvilágítani a dolgot, úgyhogy az ilyen példákból könnyen felfoghassuk az általános igazságot. Így pl. a geometria egy konkrét körön mutatja meg, hogy mi a kör és ekkor látás által vezet rá minket arra, hogy a kör minden pontja adott ponttól egyenlő távolságra van. Ugyanígy a nyelvtan is konkrét példákon szemlélteti az általános szabályokat. Megvilágítással és példával élünk különösen akkor, ha a gondolkodásban kevésbé járatos embereknek akarunk valamit megmagyarázni, pl. a népiskolában, falusi szószékeken.

b) *Különböztetés*. A különböztetés által csak a hasonlóktól különböztetjük meg a dolgot, de nem mondjuk meg, hogy mi az a dolog. Pl. a lelkesedés nem fanatizmus. Vagy: a kultúra különbözik a civilizációtól, a nevelés nem azonos a tanítással.

c) *Jellemzés*. A jellemzéssel körülírjuk a dolgot leginkább jellemző jegyeivel. Pl. a szeretet türelmes, a vakmerőség esztelen-ségekre ragad.

II.

Osztás.

Mi az osztás?

170. A fogalmat nemcsak tartalma, hanem terjedelme szerint is vizsgálhatjuk tüzetesebben. Amikor a fogalmat terjedelme szerint vizsgáljuk, akkor azt mondjuk, hogy a fogalmat osztjuk.

Az osztás általában nem más, mint kiválasztása a részeknek, amelyeket az egész magában foglal. Ekkor az egészet bizonyos szempontból tekintjük. Tehát a fogalom osztása az, hogy terjedelméből kiválogatjuk a részeket.

Amikor a fogalmat osztjuk, nem osztjuk közvetlenül a konkrét dolgot, amelyet a fogalom jelöl. Mindazáltal a fogalom osztása által a fogalom által jelölt dolgot is csoportosíthatjuk.

A fogalom terjedelmét fajfogalmakkal fejezzük ki, amelyek a nemfogalomban vannak. Tehát az osztásnál mindig általános fogalomra van szükségünk, hogy ezt mint nemfogalmat fajfogalmaira bonthassuk. Így osztjuk pl. a kúpszeletet körre, ellipsziszre, hiperbolára és parabolára; vagy így osztjuk pl. a testeket szerves és szervetlen testekre. Tehát az osztás a nemfogalomnak fajfogalmaira való szétszedése.

171. A meghatározás megmondja, hogy mi az a dolog és akkor felsorolja ama jegyeket, amelyek lényegét alkotják. Az osztás ugyanama dologgal foglalkozik, mint a meghatározás, csak-hogy a dolgot fajfogalmi szerint vizsgálja, a meghatározás által kapott egészet részeire bontja, hogy a részek ismerete által teljesebben ismerhessük meg az egészet és fogalmainkat a helyes rendben tárgyalhassuk. Tehát a meghatározás és osztás együvé tartozik és egymást kiegészíti.

172. Amikor így osztjuk az egészet, akkor az egészet *logikai egésznek* nevezzük. A logikai egész abban különbözik a tulajdonképeni egésztől, hogy a tulajdonképeni egész nem található teljesen az ő részeiben, míg a logikai egész teljesen benne van részeiben. Pl. az ember fogalma nem található meg teljesen tényleges részeiben, t. i. a test és lélek fogalmában, de megtalálható egészen felosztásaiban: a malájban, négerben stb. Vagy: a fa fogalma nem található meg teljesen tényleges részeiben, t. i. a levélben, virágban, gyümölcsben stb., de megtalálható egészen felosztásaiban: a szilvafa, tölgyfa, pálmafa stb. fogalmában. Eppen így az érzéki lény fogalma egészen megtalálható felosztásaiban, t. i. az állatban és emberben.

Melyek az osztás szabályai?

173. Az osztás különösen fontos, hogy a dolgot jól felfoghassuk és következetesen magyarázhassuk. A fogalom osztása nélkül tanításunk vagy folytonos ismétlés lesz, vagy a dolog megmagyarázása lesz hézagos. Az osztás nagy fontossága miatt szabályait is ismernünk kell.

Az osztásnál a következő szabályok vannak.

a) Az osztás *pontos* és *szoros* legyen, vagyis mindama tagokra kiterjedjen, amelyeket a fogalom magában foglal. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, akkor osztásunk *tág* vagy *szűk*.

¹⁾ *Tág* az osztás, ha olyan tagokat is magában foglal, amelyek nem tartoznak a szóban lévő osztáshoz. Pl. ha a háromszöget felosztjuk hegyes-, derék-, tompaszögű háromszögekre és egybevágó háromszögekre, akkor ez a felosztás tág, mert az egybevágó háromszögek nem tartoznak e felosztásba. Ugyanígy tág a felosztás, ha az erényeket szeretetre, engedelmességre, tisztaságra . . . és ügyességre osztjuk, mert az ügyesség nem ide tartozik.

²⁾ *Szűk* az olyan felosztás, amelyből a tagok közül valamelyik hiányzik. Pl. a háromszögnek derék- és hegyesszögű háromszögekre való felosztása szűk, mert hiányzik belőle a tompaszögű háromszög. Éppen így szűk a felosztás, ha az erények osztásából hiányoznak pl. a tisztaság erénye.

b) Az osztásnál meg kell keresnünk az *alapot*, amely szerint az osztást végbevinni akarjuk. Ez az alap a felosztásra kerülő fogalomnak valamelyik jegye. Pl. az embernél a bőr színe lehet fehér, sárga, fekete stb. és ezért az emberek lehetnek fehér, sárga, fekete stb. bőrűek. Így osztjuk pl. az évszakokat a nap állása szerint tavaszra, nyárra, ősze és télre.

Az *alap csak egy lehet*, különben zavar lesz a felosztásban. Ha pl. az embereket európaiakra, szerencsésekre, tanultakra, zenészekre és kézművesekre osztjuk, akkor ez a felosztás teljesen hasznavehetetlen, mert hiányzik az egységes alap. Éppen így hasznavehetetlen a következő felosztás is: az emberek férfiak, nők, gyermekek, ifjak és öreg asszonyok, mert itt is hiányzik az egységes alap.

A felosztás alapja egy és ugyanazon dolognál sokféle lehet. Ezért ugyanazt a dolgot különböző alapokon oszthatjuk.

¹⁾ Ha a felosztás a felosztandó egész természetéből folyik, akkor a felosztás a *belső alap szerint* történik. Pl. a testeknek szerves és szervetlen testekre való felosztása a felosztandó egész belső alapja szerint való felosztás. Éppen így a belső alap szerint való felosztás az is, amikor az ember tehetségeit érzelmi és szellemi tehetségekre osztjuk.

²⁾ Ha a felosztás a felosztandó egésznek valamely külső sajátága szerint történik, akkor ez *külső alap szerint való felosztás*. Ilyen pl. Linné rendszere, amely a növényeket porzóik

száma szerint osztja fel. Ilyen külső alap szerint való felosztás az is, hogy az embereket a bőr színe szerint osztályozzuk.

A belső alap szerint való felosztást *lényeges* vagy *logikai*, vagy *természetes felosztásnak* is nevezzük, a külső alap szerint való felosztást pedig *mesterségesnek* mondjuk és ilyen alapot sokat találhatunk.

A felosztás tökéletessége mindig az alaptól függ. Ha a felosztást magában tekintjük, akkor annál tökéletesebb, tehát annál tudományosabb is, minél inkább a belső alap szerint történik a felosztás. Így pl. tökéletesebb a növényeknek belső alapjuk szerint való felosztása, mint Linné rendszere, amelyben a hasonlók sokszor távol állanak egymástól, a nem hasonlók pedig sokszor egy csoportba kerülnek.

Ha azonban a felosztást viszonylagosan tekintjük, t. i. a célra való tekintettel, amelyet elérni akarunk, akkor a felosztás annál tökéletesebb, minél jobban és kényelmesebben tudjuk elérni célunkat. Így a járulékos alapon való felosztás sokszor jobb lehet, mint a lényeges felosztás. Így tekintve pl. a fákat, jobb az a felosztás, amely azokat lombos és tűlevelű fákra osztja, mint az az osztás, amelyet a növénytan alkalmaz, bár a növénytané tudományosabb. Éppen így jobb az a felosztás, amely az állatokat hasznos és kártékony állatokra osztja, mint az állattan tudományos felosztása.

A felosztás akár lényeges, akár mesterséges, sohasem lehet önkényes, hanem a fölvetett alaphoz kell alkalmazkodnia. De ha az alap fajalkotó jegyeinek a száma végtelen, mint a folytonosságoknál (continuum pl. az emberi életkor), akkor többé-kevésbé önkényes határpontok szerint alkothatunk csoportokat. Ilyen önkényes felosztás pl. a történelemnek ó-, közép-, és újkorra való felosztása; vagy a föld kiemelkedéseinek dombokra és hegyekre való felosztása; a síkvidékeknek alföldekre és felföldekre való felosztása stb.

c) A felosztásnak *fokozatosnak* kell lennie. Ugrás nélkül lejjebb és lejjebb kell haladnia. Így tehát a természettárgyaknak általánosan használt ásvány-, növény- és állatországokra való felosztása nem fokozatos, mert azokat előbb szerves és szervetlen testekre kell felosztanunk, a szerveseket pedig még érzéki és érzéknélküli testekre. Éppen így nem fokozatos felosztás a nevelésnek testi, értelmi és erkölcsi nevelésre való felosztása sem, mert előbb testi és szellemi nevelésre kell felosztanunk, s azután a szellemi nevelést értelmi és erkölcsi nevelésre. Mindazáltal a fokozatosság szabálya alól a gyakorlat néha enged kivételt. Így pl. a bölcséletet logikára, metafizikára és erkölcsbölcsületre osztjuk.

A fokozatos felosztásnak az a nagy előnye van, hogy belőle a meghatározás is leolvasható, de nem ama fogalomé, amelyet osztunk, hanem azoké, amelyek a felosztás tagjait alkotják, csak

a fajokülönbségeket kell hozzáfűznünk, amelyeket azonban föl kell keresnünk, mert nincsenek kifejezetten az osztásban.

d) Az osztás részei egymást kizárják, vagyis egy tag sem foglalja magában a másik tagot vagy egy részét. Pl. ez helytelen felosztás: az emberi cselekedetek jók, rosszak és közömbösek, mert a közömbös cselekedetek részint jók, részint rosszak. Ilyen rossz felosztás ez is: a testek szervesek, szervetlenek és égi testek.

e) Az osztás *rendezett* legyen, vagyis a tagok a megfelelő rangsorban következzenek egymásután. Tehát ez az osztás nem rendezett: a természetrajzot állat-, ásvány- és növényországra osztjuk. Vagy: a történelmet ó-, új- és középkorra osztjuk.

174. Hogy helyes-e az osztás, annak legkényelmesebb próbája az *ellentét (contrapositio)*. Ha igaz az, hogy az érzéki lények emberekre és állatokra oszlanak, tehát az érzéki lények szükségképen emberek vagy állatok, akkor igaz az is, hogy az, ami nem ember és nem állat, az nem tartozik az érzéki lényekhez. Vagy: ha igaz az, hogy a szellem tehetségei csak az értelem és az akarat, akkor igaz az is, hogy az, ami nem értelem és nem akarat, az nem tartozik a szellemi tehetségek közé.

Hogyan osztjuk be az osztást?

175. Különböző osztások vannak.

a) Mindenekelőtt vannak *kéttagú osztások (dichotomia)*. Kéttagú az az osztás, amelyben csak két tag van. Pl. az emberek férfiak és nők, a testek szervesek és szervetlenek, a nevelők természetes és megbízott nevelők.

A kéttagú osztások közül különösen azok fontosak, amelyek a nemet két ellentmondó fajra osztják, főképen, ha az ellentmondó faj alá tartozó egyedek értékes, pozitív jegyekben egyeznek. Pl. nemes és nem nemes fémek, üdvözültek és nem üdvözültek, merev és nem merev testek. Az ilyen felosztás azért tűnik ki, mert a teljes szétválasztás által bizonyosak vagyunk abban, hogy egy tagot sem hagyunk el. Mégis e felosztásnak néha az a hibája van, hogy a negatív tag nincs eléggé meghatározva.

b) *Háromtagú* az az osztás, amelynek három tagja van. Pl. a természetrajz állat-, növény- és ásványországra oszlik, a transzcendens tulajdonság egység, igazság és jóság.

c) *Négytagú* az az osztás, amelyben négy tag van. Pl. az emberek vérmérsékletük szerint vérmesek, epések, nyálkások és mélák. Vagy: az Anyaszentegyház ismertetőjegyei szerint egy, szent, általános és apostoli.

d) *Többtagú* az az osztás, amelynek négynél több tagja van. Pl. öttagú osztás: az emberek fehérek, négerek, mongolok, indiánok és malájok. Vagy héttagú osztás: a szentségek: keresztség, bérmlás, Oltáriszentség, bűnbánat szentsége, utolsó kenet, egy-

házi rend és házasság. Vagy tíztagú osztás: a kategóriák állomány (substantial), kiterjedés, minőség, viszony, tevékenység, szenvedés, hely, idő, helyzet vagy állapot és készség.

176. Ha valamely egészet tagjaira bontunk, azaz a fogalmat legközelebbi fajfogalmaira szedjük szét, akkor az egyes tagokat *főosztásoknak* nevezzük. Ha még ezeket is osztjuk, akkor *alosztásokat* kapunk. Pl. a testek szervesek és szervetlenek, a szervesek állatok és növények, az állatok gerincesek és gerinctelenek és így tovább. Vagy: a szentségek keresztség, bérálás stb.; a keresztség víz-, vér- és vágykeresztség stb.

Az alosztásokat ismét oszthatjuk. Ez az osztás nem lehet határnélküli, hanem egyszer végére kell érniünk. Ennek oka mindenekelőtt a dolog természete. Ha a fogalmat alacsonyabb fajfogalmaira már nem tudjuk osztani, akkor itt a szigorúan tudományos felosztásnak vége van. Tehát a legelső fajfogalmak és az egyedi fogalmak nem oszthatók. Az osztásnak felül nincs határa, de alul van.

Az osztás keresztülvitelénél nehézséget okoz az, hogy értelmünk korlátoltságánál fogva sokszor nehezen találja meg a lényeges fajokülönbségeket.

177. Az egész különböző szempontok szerint osztható. Így keletkeznek a *mellék- és oldalosztások*. Pl. az ember osztályozható nem, faj, családi viszony, nyelv, foglalkozás, műveltség, vallás stb. szerint.

Ha a mellékosztást következetesen visszük keresztül, *osztályozást* kapunk. És ha az alosztások és mellékosztások a fogalom egész terjedelmét kimerítik, *rendszer*t kapunk. Erre példa a természetrajz bármely ága.

Az osztályozás nem mehet nagyon messze, mert nem lesz áttekinthető s inkább zavart okoz, mint világosságot. Továbbá az osztályozás inkább könyvekben, mint beszédekben vihető keresztül, mert a könyvben mintegy térben is előállíthatjuk az osztásokat részekkel, a részeket szakaszokkal, a szakaszokat fejezetekkel, a fejezeteket A, B, C, . . . betűkkel és így tovább.

Mellékosztás több is lehet, de lényeges, vagyis logikai felosztás (fő- és alosztások) csak egy, mert a dolognak csak egy lényege van és a részek csak egyféleképpen alkotják a lényegét. Azonban a dologt járulékos tulajdonságai szerint már több szempontból vizsgálhatjuk és ezért több mellékosztás lehetséges.

Mi az elrendezés?

178. Az osztástól megkülönböztetendő az *elrendezés* (*dispositio*), bár e kettőt azonosnak szokták mondani. Az elrendezés már föltételezi, hogy az egész részeire van osztva, az osztásokat csak bizonyos szempont szerint állítja össze. Tehát az elrendezés abban különbözik az osztástól, hogy az elrendezés lényegesen szintétikus, az osztás pedig lényegesen analitikus, mert az egész-

ről halad részeire. Ha most a logikai egészet felosztjuk s ezt szavakkal is kifejezzük, akkor a logikai egész rendezve van. A tudományokban az osztás és elrendezés együtt jár.

179. A felosztással rokon művelet még a *felsorolás* (*enumeratio*). Ekkor a fogalom jelentősebb fajait vagy egyedeit emeljük ki a nélkül, hogy teljességre vagy rendszerességre törekednénk. Ezt többnyire a szónokok használják.

Mi a részelés?

180. Ha valamely dologban részeket találunk, akkor ezek vagy *fizikai részek*, amikor egymástól reálisan különböznek, vagy *metafizikai részek*, amikor csak gondolkodásunkban különböznek egymástól.

A részek vagy *lényegesek*, t. i. amelyek nélkül a dolog nem gondolható, vagy *nem lényegesek*, amelyek nélkül a dolog gondolható. Pl. az embernél lényeges rész a test és lélek, vagy az emberi testnél lényeges rész a szív, a tüdő, mert az ember test és lélek nélkül nem gondolható, úgy szintén nem gondolható az emberi test tüdő és szív nélkül. De már pl. a szem nem lényeges része az embernek, mert szem nélkül nemcsak gondolható az ember, hanem vannak is ilyen szerencsétlenek.

A nem lényeges részeket *kiegészítő* (*integralis*) *részeknek* nevezzük, ha valamely dolog teljességéhez tartoznak. Pl. a szem nem lényeges része az embernek, de kiegészítő része, mert az ember teljességéhez tartozik. De ha valamely lombos fáról egy levelet leszakítok, vagy valaki szakállát leborotválja, akkor ez az egy levél, illetőleg szakáll nem lényeges része a fának, illetőleg embernek, de nem is kiegészítő része, mert ez az egy levél, illetőleg szakáll nem tartozik a fa, illetőleg az ember teljességéhez. Így vagyunk pl. a fának a fattyúhajtásaival is.

181. Azt, hogy a fogalmat logikai részeire bontjuk, osztásnak nevezzük. Ezzel az osztással a logika foglalkozik, hogy valamely dolog meghatározását adhassuk és a fogalmat kifejhessük. Van azonban egy másik osztás is, amelyben magát a dolgot osztjuk fel hozzátartozó részeire vagy ama darabokra, amelyek a dologhoz tartoznak. Ezt az osztást *részelésnek* (*partitio*) *nevezzük*.

A részelés tényleges részeire osztja az egészet és nem logikai részeire. A fa részei részelés által: gyökér, törzs, korona, míg osztás által a különböző fafajtákat (lombos fa, tűlevelű fa, almafa, körtefa stb.) kapjuk. Vagy: az ember részei részelés által: test és lélek; a test részei pedig fej, törzs, végtagok, míg osztás által a férfi és nő csoportját kapjuk.

182. A részelésnél a részek nem foglalják magukban teljesen az egészet és ezért a részelés beszédbeli kifejezése nem történhet „vagy-vagy”, „avagy”, „részint-részint” kötőszóval. Tehát nem mondhatjuk: a fa vagy gyökér vagy törzs vagy korona, hanem ezt kell mondanunk: a fa részei a gyökér, a törzs és a

korona, míg az osztásnál jogosan mondjuk: a fák részint lombosak, részint tülevelűek.

MÁSODIK SZAKASZ.

Itélet.

183. Amikor valaminek a fogalmát ismerjük, még csak ismerünk, de nem tudunk. A fogalom csak jelez valamit, azonban semmit sem jelent ki. Az ismeretből akkor lesz tudás, ha ismerjük az okot és célt, ha ismerjük a dolgoknak egymáshoz való viszonyát, valamint összefüggésüket „miként”-jük és „miért”-jük szerint. Mindezt a pusztá fogalom nem mondja meg; mindazáltal a fogalom lesz a kiindulópont abban, hogy az okot és célt, a dolgok viszonyait, valamint összefüggésüket megismerjük, tehát nemcsak ismerjük, hanem tudjunk is.

Ez okból szükséges, hogy a fogalmakat egymásra vonatkoztassuk. Ez egymásra vonatkoztatás nélkül a gyakorlati életben nem boldogulhatunk, az egymással való érintkezés és tanítás lehetetlen.

184. Amikor fogalmakat egymásra vonatkoztatunk, akkor azt keressük, vajjon van-e közöttük megegyezésesség vagy sem. A megegyezésességet *állításnak* és a nem-megegyezésességet *tagadásnak* mondjuk, a gondolkodás tényét pedig, amellyel állításhoz vagy tagadáshoz jutunk, *ítéletnek* nevezzük.

Az ítélet mint gondolkodási tevékenység ugyanazon nem-fogalom alatt áll, mint a fogalomalkotás és a következtetés, vagyis az ítélet a gondolkodásnak egyik faja.

185. Megismerésünk csak akkor nyugszik meg, ha ismeri azokat az állítmányokat, amelyek valamely dologhoz járulnak, mégpedig szükségszerűen és tudja is azt, hogy az, amit valamely dologról mondunk, szükségszerűen járul ama dologhoz. Értelmünk oly állítmányokat keres, amelyek egyszerre sok dologhoz és szükségszerűen járulnak. Ekkor általános állítmányokat kapunk, vagyis *ítélünk*. Ha tehát a logika a tudományos gondolkodás formájával foglalkozik, akkor az ítélettel is kell foglalkoznia, mégpedig az általános ítélettel, amely a dolgok lényegére vonatkozik.

186. Amint beszélünk tárgyi fogalomról, éppen úgy beszélhetünk *tárgyi ítéletről* is. A tárgyi ítélet a megítélt dolog, amely az ítélet tényétől független. Pl. a kő kemény. Ez az ítélet tárgyi értelemben azt jelenti, hogy a kő és keménység között az ítélet tényétől függetlenül megegyezésesség van. Vagy: az állat nem értelmes. Ez az ítélet tárgyi értelemben azt jelenti, hogy az állat és értelmesség között az ítélet tényétől függetlenül nincs megegyezésesség. Tehát az *ítéletet tárgyi értelemben úgy határozhatjuk meg,*

mint az ítélési tényről független két tárgyi fogalom megegyezőségét vagy nem-megegyezőségét.

Azonban itt nem vagyunk tekintettel a tárgyi ítéletre, legalább is azt nem tekintjük magában, hanem azt keressük, hogy szellemünk az ítélési tényről független tárgyi fogalmak megegyezőségét vagy nem-megegyezőségét miképpen állítja elő és miképpen mondja ki. Itt az ítélési tényről lesz szó, nem pedig arról, amire az ítélet vonatkozik.

187. A következőkben az ítéletről lesz szó, mégpedig több fejezetben. Az első fejezetben az ítéletről általában beszélünk, a másodikban a többtagú ítéletről és a harmadikban az ítéleteknek egymáshoz való viszonyáról tárgyalunk.

ELSŐ FEJEZET.

Az ítéletről általában.

Mi az ítélet?

188. Az előbb mondottakból következik, hogy **az ítélet a gondolkodásnak az a ténye, amely által valamely fogalmat egy másikról állítunk, vagy tagadunk.** Pl. az ember halandó, az állat nem értelmes. Vagy szent Tamás meghatározásában: **az ítélet az értelem tevékenysége, amely szerint az értelem összetesz vagy szétválaszt állításal vagy tagadással,**¹ t. i. fogalmakat.

189. Az ítéletben a második fogalmat vonatkoztatjuk az elsőre, vagyis keressük a megegyezőséget vagy nem-megegyezőséget két fogalom között. A második fogalmat mint a dolog értelmi felfogását vesszük, tehát mint alanyi fogalmat, az első fogalmat pedig a fogalom tárgyában, tehát mint tárgyi fogalmat. Pl. az ember halandó. Itt a halandóságot úgy vesszük, amint a dolgot felfogjuk, tehát alanyi fogalomban; az embert pedig úgy vesszük, mint valóságos és tényleges embert, tehát a fogalom tárgyában. Vagy: az állat nem értelmes. Itt az értelmességet alanyi fogalomban vesszük, az állatot pedig tárgyi fogalomban. Ha ez nem így volna, vagyis az embert, illetőleg az állatot is értelmi felfogásban vennők, akkor az ember nem volna halandó, mert az értelmi felfogás sem halandó, s az állatról sem mondhatnók, hogy nem értelmes, mert az értelem tevékenységeiről nem tagadhatjuk az értelmességet. E szerint **az ítéletben az első fogalom tárgyi fogalom, a második pedig alaki**

¹ „(Judicium est) operatio intellectus, secundum quam componit et dividit affirmando et negando.” (Aquinói szent Tamás: De veritate, qu 14, a. 1.)

vagy alanyi fogalom. Ez a lényeges különbség a fogalom és ítélet között.

190. Hogy az ítéletet jobban megérthessük, figyeljünk a következőkre.

a) *Minden ítéletben két fogalom van.* Pl. az ember halandó, a bölcs uralkodók jól kormányoznak, Jézus Krisztus csak egy Egyházat alapított. Ez ítéletekben a fogalmak: ember és halandóság, bölcs uralkodó és jól kormányzás, Jézus Krisztus és csak egy Egyház alapítása. E két fogalom az ítéelés ténye előtt már ismeretes, mert ítélet másképen nem jöhet létre.

b) Az ítéletet úgy kapjuk, hogy két fogalmat összehasonlítunk, vajjon megegyeznek-e vagy sem. Pl. az ember halandó, az állat nem értelmes. Az ítéletekben a halandóság, illetőleg az értelmesség fogalmát összehasonlítjuk az ember, illetőleg állat fogalmával, vajjon megegyeznek-e vagy sem. Tehát *minden ítéletben van összehasonlítás*, mert a megegyezőséget vagy nem-megegyezőséget csak összehasonlítás útján határozhatjuk meg.

c) *Minden ítéletben van belátás*, mely még az ítélet előtt történik. Hogy az ember halandó és hogy az állat nem értelmes, mindkét ítéletet belátással alkotjuk meg. Az ész nem vak ösztöntől hajtva alkotja meg ítéleteit. Amikor ítélünk, megvan annak az alapja, hogy miért ítélünk úgy, ahogyan ítélünk. Ez az alap abban áll, hogy még az ítélet előtt belátjuk — akár közvetlenül, akár közvetve, t. i. okok alapján — a két fogalom megegyezőségét vagy nem-megegyezőségét és azután ezt ítéletbe foglaljuk.

d) *Az ítéletben összetétel vagy szétválasztás van.* U. i. az ítéletben a második fogalom azt mondja, hogy az első fogalom ez-e vagy az, ilyen-e vagy olyan. Már pedig ennek meghatározása végett szükséges, hogy a két fogalmat összetegyük vagy szétválasszuk, mert ezáltal mondjuk meg, hogy mi a dolog, vagy milyen az. Pl. az ember halandó. Ez ítéletben összetétel van. Az állat nem értelmes. Ez ítéletben szétválasztás van.

e) Két fogalomnak egymásra vonatkoztatását ki is kell fejeznünk, ha nem is szóval, de legalább gondolatban. *A két fogalom egymásra vonatkoztatásának gondolatban való kifejezése az ítélet lényege.* E vonatkoztatásnak mint ilyennek a megismerése még nem ítélet. Ítélet csak akkor lesz, ha valóban igaznak tartjuk azt, amit a megismert vonatkozás mond. A vonatkozásba való belátás csak előfeltétele az ítéletnek, de még nem ítélet. Ítéletet csak akkor kapunk, ha a vonatkozást igaznak is tartjuk. Ez az igaznaktartás nem egyéb, mint felfogásunk megegyezése a lény valamely valóságával. Pl. az ember halandó. Ha ezt igaznak tartom, akkor ítéletet kapok, vagyis felfogásom a valóságos ember ama való tulajdonságával egyezik, amely szerint az ember halandó. Vagy: az állat nem értelmes. Ha ezt igaznak tartom, akkor ítéletet kapok, vagyis felfogásom a valóságos állattól tagadja azt a való tulajdonságot, hogy értelmes volna.

Mi a mondat?

191. A fogalmat szóval fejezzük ki. Mivel az ítélet fogalmából áll, hiszen benne egyes fogalmakat vonatkoztatunk egymásra, azért az ítéletet is kifejezhetjük szavakkal. Ha az ítéletet is szavakkal fejezzük ki, akkor *mondatot* kapunk. Tehát *a mondat az ítéletnek szavakkal való kifejezése*. Vagy más szavakkal: *ha valakiről vagy valamiről valamit gondolunk és azt kimondjuk vagy leírjuk, mondatot kapunk*.

A gyakorlati életben az ítélet és mondat között nem tesznek különbséget. Pedig van köztük különbség, t. i. az ítélet a szellemnek belső ténye, amíg a mondat az ítéletnek szavakkal vagy írásban való kifejezése. Mivel az ember szellemének belső tényeit kinyilvánítani is törekszik és ez az ítéletnél mondat által történik, azért könyvekben és tanításnál az ítéletet és mondatot fölcserélhetjük egymással. Ez okból mi is ítélet és mondat alatt ugyanazt értjük.

192. Mondat nemcsak a logikában, hanem a nyelvtanban is van. Azonban *a nyelvtanilag vett mondat* kissé tágabb, mint a logikailag vett mondat, mert nyelvteni mondattal fejezzük ki nemcsak az értelem tényeit, hanem a vágyódás tényeit is, a logikai mondat pedig csak az értelem ténykedéseit fejezi ki. Pl. a parancs, vágy, óhajtás, kívánás, kérdés, csodálkozás, buzdítás, felszólítás kifejezése mondat nyelvtenilag, de nem mondat logikailag, mert hiányzik belőlük két fogalomnak egymásra vonatkoztatása. Tehát: menj ki! — bárcsak szorgalmasabb lennél! — hány óra van? — mily szép az idő! — Isten, áldd meg a magyart! — add meg mindennapi kenyerünket! — nyelvtenilag mondat, de logikailag nem mondat.

A logika szerint a mondat mindenkor valamely ítéletnek szavakkal való kifejezése. Ezért a nyelvtenilag vett mondatok közül csak azokról lesz szó, amelyek ítéletet fejeznek ki. Ezek a *kijelentő mondatok*. Az *óhajtó, kérdő, felszólító és felkiáltó mondatokat* a logika teljesen figyelmen kívül hagyja.

Mindazáltal futólag megjegyezzük, hogy az óhajtó, kérdő, felszólító és felkiáltó mondatokat kijelentő mondatokká is alakíthatjuk, ha ítéletbe foglaljuk azt, amit ama mondatokkal kifejezni akarunk. Pl. Isten, áldd meg a magyart! = kérem az Istentől a magyar megáldását. Vagy: hány óra van? = tudakozodom az időnek órákban kifejezett száma után.

Melyek a mondat részei?

193. A mondatnak két főrésze van: a) az *alany*, amiről beszélünk és b) az *állitmány*, amit az alanyról mondunk. Ez logikailag is áll, nyelvtenilag is áll. Pl. az Isten hat nap alatt teremtette a világot. Ez logikailag is mondat, nyelvtenilag is mondat. E mondatban „Isten” az alany, „hat nap alatt teremtette a

világot" az állítmány. Vagy: Isten legszebb teremtménye itt a földön az ember. E mondatban „ember” az alany, „Isten legszebb teremtménye itt a földön” az állítmány.

Mindazáltal a nyelvtan más járulékos részeket is megkülönböztet a mondatban, amelyek logikailag vagy az alanyhoz, vagy az állítmányhoz tartoznak. E járulékos részek: *tárgy, jelző, határozó*.

194. A logikailag vett mondatnak az alanyon és állítmányon kívül még egy nagyon nevezetes része van. U. i. ha két fogalmat egymás mellé állítunk, még nem kapunk mondatot. Pl. lélek és halhatatlanság, vagy: állat, nem, értelmesség fogalmaknak egymás mellé állítása még nem alkot mondatot. Ha mondatot akarunk kapni, szükséges, hogy a két fogalmat egymásra vonatkoztassuk, vagyis az állítmányt összekössük az alannyal. Tehát a lélek halhatatlan (van), az állat nem értelmes (van). Azt, ami az állítmányt összeköti az alannyal, *kapocsnak (copula)* nevezzük.

195. Az alany és állítmány a mondatnak *anyagi eleme*, mert ebből a két részből áll a mondat, a kapocs pedig a mondat *alaki eleme*, mert ez mondja meg, hogy az alany és az állítmány mondatot alkot.

Lássuk e részeket egyenkint!

a) Alany.

196. *Alanynak nevezzük a mondatnak azt a részét, amiről beszélünk.* Pl. az ember halandó. E mondatban „ember” az alany, mert róla állítjuk a halandóságot. Vagy: a keletről jött magyarok századokon át védték a nyugati civilizációt. E mondatban az alany „a keletről jött magyarok”, mert róluk mondjuk, hogy századokon át védték a nyugati civilizációt.

A logikai mondat alanya rendszeren összeesik a kijelentő mondat alanyával. Néha hiányzik az alany, de odagondolhatjuk. Pl. futok = én futok, írsz = te írsz. Jelen esetben a nyelv szerkezete miatt az ígétőhöz járuló ragok mondják meg, hogy „én”, illetőleg „te” az alany. Némelykor ez az odagondolás nehezebb, mert a mondatba burkolt ítéletet fel kell bontanunk, hogy megmondhassuk, mi az alany. Pl. ebben a vészkiáltásban: tűz! a logikailag kihámozott ítélet: amit észlelek, az tűz = az észlelt dolog tűz. Tehát „amit észlelek” az alany, mert erről mondom, hogy az tűz. Vagy ebben a kiáltásban: segítség! „emberek” az alany, „jöjjenek segíteni” állítmány, mert a logikailag kihámozott ítélet ez: emberek, jöjjenek segíteni = én segítséget kérek.

Az *alany mindig tárgyi fogalom* (189.), mert nem a felfogásról mondunk valamit, hanem arról, amit felfogtunk.

197. Mi lehet a mondat alánya?

Minden dologról, legyen az bármi és bármilyen, lehet valami felfogásunk. Ezért a mondat alánya lehet valóságos dolog, egy szó, lefolyás, történés, észrevevés, egy gondolat, sőt a lehetséges

lény is. Tehát a mondat alanya nemcsak az lehet, ami gondolkodásunkon kívül van, hanem az is, ami csak gondolkodásunkban van. Ha a mondat alanya olyan valami, ami csak gondolkodásunkban van (fogalom, ítélet, következtetés, lehetséges lény), akkor azt keressük, hogy szellemünk valamely tevékenysége s az ezen tevékenységről való felfogásunk között van-e megegyezőség vagy sem. Pl. az ítélet két fogalomnak egymásra vonatkoztatása. Itt az alany „ítélet“, tehát olyan valami, ami csak gondolkodásomban van, vagyis szellemünknek valamely tevékenysége, az állítmány pedig „két fogalomnak egymásra vonatkoztatása“. Ebben az ítéletben az „ítélet“, vagyis szellemünk egyik tevékenysége, és az ezen tevékenységről való felfogásunk között mondottuk ki a megegyezőséget.

b) Állítmány.

198. *Állítmánynak nevezzük a mondatnak azt a részét, amelyet az alanyról mondunk.* Pl. a megváltás ténye a végtelenül jóságos Istennek kegyes leereszkedése az emberhez. Itt az állítmány: a végtelenül jóságos Istennek a kegyes leereszkedése az emberhez, mert ezt mondjuk a megváltás tényéről. Vagy: az ember testből és lélekből áll. Itt az állítmány: testből és lélekből áll, mert ezt mondjuk az emberről, mint alanyról.

A logikai mondat állítmánya többnyire összeesik a nyelvtanilag vett kijelentő mondat állítmányi részével. Néha azonban az állítmány, t. i. a nyelvtanilag vett puszta állítmány hiányzik a mondatból, de mindig odagondolható. Így van ez némely köszöntésben. Pl. jó napot = én jó napot kívánok. Vagy: Isten veled = Isten legyen veled!

Az állítmány mindig alaki vagy alanyi fogalom (189.), mert vele azt akarjuk kifejezni, vajjon felfogásunk egyezik-e vagy sem a tárgyi fogalommal.

199. Minden mondat két főrészből áll: alanyból és állítmányból s ezért minden mondat kéttagú. Mégis némelyek egytagú mondatokról is beszélnek, amelyekből hiányzanék vagy az alany vagy az állítmány. Hát vannak-e egytagú mondatok?

Ha nincs alany, akkor az állítmányt nem tudjuk mire vonatkoztatni s ezért alany nélkül nincs mondat. Ha pedig nincs állítmány, akkor az alanyról semmit sem mondunk, következésképp mondat nincs. Tehát minden mondatban van alany és állítmány, vagyis minden mondat kéttagú.

Hogy a föltett kérdésre más oldalról is megfelelhesünk, más két kérdésre is feleljünk meg: a) követel-e mondatot mind-egyik ítélet beszédbeli kifejezéséhez? b) mit fejeznek ki az ú. n. személytelen igék?

a) Követel-e mondatot mindegyik ítélet beszédbeli kifejezéséhez?

Általában igen. Az ítéletben alany és állítmány van, tehát

az ítéletet kifejező mondatban is benne kell lennie mind az alanynak, mind az állítmánynak. A valóságban mégis találunk oly kifejezéseket, amelyekből hiányzik vagy az alany, vagy az állítmány vagy mind a kettő. Pl. „tűz!”, „kész”, „jó napot”. Ezeket a nyelvtan *hiányos* vagy *kihagyásos mondatoknak* nevezi. Mit tartsunk e mondatokról?

Minden ítéletben van alany és állítmány s ezért az ítéletet kifejező mondatban is van alany és állítmány. Ha tehát az előbbi hiányos mondatokat halljuk, vagy hozzájuk hasonlókat, akkor teljesen meghatározott ítéletekre gondolunk, amely ítéletek a valósággal megegyeznek. Ennek alapja pedig az, hogy a kihagyott szó, legyen az állítmány, alany vagy mind a kettő, magátólértehetőleg nagyon könnyen odagondolható. Tehát a mi példánkban: tűz! = tűz van = valami ég = az, amit észlelek, tűz; kész = a dolog vagy munka készen van = ez vagy az elkészült; jó napot = én jónapot kívánok.

Tehát a hiányos mondatok csak a nyelvtanban hiányos mondatok, ellenben a logikában kéttagú ítéletek.

b) Mit fejeznek ki az ú. n. *személytelen igék*?

Személytelen igéknek azokat az igéket nevezzük a nyelvtanban, amelyeknek kimondásánál vagy leírásánál az alanyt sohasem mondjuk ki, illetőleg sohasem írjuk le. Ezek az igék mindig egyes szám harmadik személyben jelennek meg és többnyire természeti jelenségeket fejeznek ki. Pl. esik, dörög, havazik, villámlik, hajnalodik, pitymallik, esteledik, derül, borul stb.

A személytelen igéknél különböző nézetekkel találkozunk. Némelyek azt mondják, hogy a személytelen igék a puszta létezőt jelentik. Szerintük pl. „esik” annyit jelent, mint az eső puszta létezését, vagyis: az eső létezik. Ezt állítja pl. Miklosich, Brentano, Marty stb. Ezeknek nincs igazuk, mert ezzel: esik, nem azt mondjuk, hogy az eső létezik, hanem azt fejezzük ki, hogy az eső most, jelenleg hull a magasból. — E csoporttal szemben pl. Sigwart azt állítja, hogy a személytelen igék csak megnevezési ítéletek, mert nem a valóságot fejezik ki, hanem valaminek csak nevet adnak. Szerintük tehát nem esik, amikor esik. — Mások, mint Bergmann, Schüppe, Lotze stb. azt mondják, hogy a személytelen igék teljes mondatok, amelyekben a határozatlan általánosság az alany. E szerint „esik” nem azt fejezi ki, hogy az eső esik, hanem csak valami esik, talán ezüst, talán arany stb. Hát mit tartsunk a személytelen igékről?

A személytelen igék teljes ítéletek és bár nincs bennük kitéve az alany, még sincsenek alany nélkül. Ez ítéletek mindig felbonthatók oly ítéletekre, amelyekben már van alany. Tehát jelentésük: esik = az eső esik, havazik = a hó esik, villámlik = a villám cikázik, borul = az ég elfelhősödik, derül = az ég tisztul stb. Csak a nyelv szerkezete okozza, hogy az ilyen mondatok alany nélkül vannak. U. i. állandó az alany, azért nem

tesszük ki. Hogy a személytelen igék teljes mondatok, arról tudatunk tanúskodik, mert velük ítéletet fejezünk ki.

Tehát a személytelen igék is kéttagú mondatok, illetőleg kéttagú ítéletek.

A mondottakból következik, hogy *összes ítéleteink kéttagú ítéletek* és ha nyelvtanilag véve vannak hiányos mondatok vagy személytelen igék, *ezek is logikailag véve kéttagú ítéletek.*

c) Kapocs.

200. *Kapocsnak nevezzük a mondatnak azt a részét, amely az állítmányt az alannyal összeköti.*

A kapcsot mindig a „van” igével fejezzük ki. Vannak ugyan mondatok, amelyekből hiányzik a „van” ige a nyelv szerkezete miatt; ezek azonban mindig feloldhatók olyan mondatokra, amelyekben már benne van a „van” ige. Pl. az ember halandó — az ember halandó (van). Ez kiviláglik onnan, hogy az első és második személyben kiteszük a „van” igének első, illetőleg második személyét. Tehát: én halandó vagyok, te halandó vagy. Ennek megfelelően: (ő) az ember halandó (van). Éppen így: az ember szenved — az ember szenvedő (van).

A magyar nyelvben nemcsak ama mondatokból hiányzik a „van” ige, amelyekben nyelvtanilag véve ige az állítmány (az ember szenved), hanem azokból is, amelyekben nyelvtanilag véve állítmányi kiegészítő is van. Pl. az ember halandó — az ember halandó (van).

201. A „van” igének kétféle jelentése van: a) először léte-zést jelent és b) másodsor ez a jelentése: valaminek lenni. Az ítéletben a „van” ige mindig azt jelenti: valaminek lenni, mert az ítélettel csak így fejezhetünk ki állítást vagy tagadást. Igaz ugyan, hogy vannak olyan ítéleteink is, amelyekben a „van” ige léte-zést jelent; pl. Isten van; azonban ezeket az ítéleteket mindig felbonthatjuk olyan ítéletekre, amelyekben a „van” ige „vala-minek lenni” jelentésben van. Tehát: Isten van — Isten léte-zik — Isten léte-ző (van). Vagy: Isten van — Isten lévő (van).

202. Tehát a mondatnak három eleme van: alany, állítmány és kapocs. Ha a mondatnak három elemét tulajdon szavaival fejezzük ki, akkor a mondat *teljes*. Azonban a három elem a nyelv szerkezete miatt két vagy egy szóval is kifejezhető. Ekkor a mondatot *hiányos* vagy *kihagyásos (elliptikus) mondatnak* is nevezzük. Természetes, hogy az ilyen mondatokat mindig fel-bonthatjuk három szóba. Pl. ember van — ember léte-zik — ember léte-ző (van). Vagy: gondolkodom — én (most) gondol-kodó vagyok.

A magyar nyelvnek különösen sok hiányos mondata van, mert a „van” igét gyakran elhagyja mind az egyes számban, mind a többes számban. Pl. az ember halandó — az ember

halandó (van). Vagy: az emberek halandók — az emberek halandók (vannak). Ez a nyelv sajátosságában bírja okát.

Továbbá — amint erről még lesz szó — a kapocs természete azt követeli, hogy az alany és az állítmány között legyen, mert az állítmányt az alannal köti össze. Ez a magyar nyelvben sokszor nincs így, mert a kapocs gyakran a (logikai) állítmány után van. Pl. te jó vagy. Ez a nyelv szórendjében bírja okát.

203. A kapocs fontos szerepet játszik a mondatban. Hogy jelentőségét jól megítélhessük, tudnunk kell, hogy *az ítélet alanyi és tárgyi vonatkozást zár magába*. Alanyi vonatkozást, amennyiben az ítélet a gondolkodásban két fogalomnak az összekötése vagy szétválasztása; tárgyi vonatkozást pedig, amennyiben az ítélet megegyezőséget vagy nem megegyezőséget fejez ki.

a) Alanyi vonatkozásban a kapocs jel, jele a két fogalmat összekötő vagy szétválasztó gondolkodási ténynek, mert két fogalomnak egymásután való gondolása még nem ítélet, hanem az ítélethez szükséges, hogy a két fogalmat egymással összekössük, vagy egymástól elválasszuk. És ezt eszközli a kapocs. Az ítéletben az alaki vagy alanyi fogalmat összehasonlítjuk az alannal, mint tárgyi fogalommal, azaz az ítéletben alanyi vonatkozást mondunk ki. Ezt nem a száj mondja ki, hanem az értelem, mielőtt a száj kimondaná. Már pedig, hogy a gondolkodási tény ítélet-e, azt a kapocs mondja meg, mert ez köti össze az állítmányt az alannal, illetőleg ez választja el az állítmányt az alanytól. Tehát *a kapocs alanyi vonatkozásban jele az ítéletnek*.

A kapocs alanyi jele annak, hogy a gondolkodási tény ítélet. Mivel a gondolkodás mindig a jelenben végzi tevékenységét és még akkor is, ha a nyelv szerkezete vagy technikája miatt a múlt vagy jövő időt használjuk. A fogalmak egymásra vonatkoztatása mindig a jelenben történik, bár néha a nyelv szerkezete miatt a múlt vagy jövő időben fejezzük ki magunkat. Ez okból ha a mondat három elemét tulajdon szavaival fejezzük ki, akkor a kapocs mindig a jelen időben van. Más szavakkal: a múlt és jövő idejű mondatok mindig feloldhatók oly mondatokká, amelyekben a „van” ige a jelen időben szerepel. Pl. Jézus a világ végén ismét el fog jönni — Jézus a világ végén ismét eljövő (van). Napóleon meghalt — Napóleon meg van halva. Igaz, hogy az ilyen mondatszerkezetek ellen a stilisztika fölemeli tiltakozó szavát, mindazáltal logikailag helyesek.

b) *A kapocs tárgyi vonatkozásban is van*, mert a „van” ige az ítéletben ezt jelenti: valaminek lenni, következésképp az alannak valami ténylegességét vagy meghatározottságát fejezi ki, vagyis az ítélet megegyezőséget, illetőleg nem-megegyezőséget mond ki. U. i. az állítmány lényegét vagy járulékot mond ki és hogy minek a lényegét vagy járulékát mondja ki, azt a kapocs mondja meg, mert a kapocs fűzi az állítmányt az alanyhoz. Még az ilyen mondatokban is: ember van, a kapocs tárgyi vonatko-

zást fejez ki, mert az embernek valamivé levését, t. i. levőségét mondja ki. U. i. ember van = ember lévő (van).

204. Lássuk ezután, hogy hová tartozik a kapocs: az alanyhoz-e, avagy az állítmányhoz.

A kapocs alanyi vonatkozásban nem lehet része az alanyfogalomnak, de nem lehet része az állítmányfogalomnak sem, mert mind a kettőn kívül van, hiszen alanyi vonatkozásban csak összeköti az állítmányt az alannyal, hogy a két fogalom ítéletet alkothasson. De tárgyi vonatkozásban már vagy az alanyhoz vagy az állítmányhoz tartozik.

A *kapocs tárgyi vonatkozásban van mind az alannal, mind az állítmánnyal*, mert csak a kapocs által lesz az egyik fogalom alany, a másik pedig állítmány. A kapocs az alanyhoz tartozik, de nem úgy, mintha az alany terjedelmében állana, hiszen a kapocs nem faja az alanyfogalomnak. A kapocs az alanyhoz tartozik azért, mert az alanyhoz nem elégséges csupán valamely dolognak a felfogása, hanem kell, hogy ezt egy másiknak a terjedelme alá állítsuk. Ezt pedig a kapocs eszközli. — A kapocs az állítmányhoz is tartozik, de nem mintha az állítmány terjedelmében állana, hiszen ismét nem faja az állítmányfogalomnak. A kapocs azért tartozik az állítmányhoz, mert az állítmány oly értelmi felfogást fejez ki, amelyet az alanyról mondunk. És ezt szintén a kapocs által ismerjük meg.

205. Mivel a kapocs tárgyi vonatkozásban van az állítmánnyal, azért bármely időben állhat: jelen időben, múlt időben, jövő időben. De mert a kapocs mint alanyi jel mindig a jelent fejezi ki, azért a múlt és jövő idejű mondatokat oly mondatokká alakíthatjuk, amelyekben a kapocs a jelen időben van.

Az ítélet mindig a jelen időben történik és ezért korábbi ítéleti tényt nem a kapoccsal fejezzük ki, hanem egész mondatl. Pl. én előbb ítéltém, hogy az ember halandó.

206. Hogy mi a pontos értelme a kapocsnak, az mindmáig vitás.

a) Némelyek azt mondják, hogy a kapocs az alanyfogalmat az állítmányfogalom terjedelme alá helyezi. Ha pl. ezt mondom: az arany fém, akkor az arany fogalma a fém fogalmának a terjedelme alá kerül. Ez az *alárendelési (subsumptiv) elmélet*, amelynek híve Aristoteles, a skolasztikusok legnagyobb része, Kant stb.

b) Mások azt mondják, hogy a kapocs az alany és állítmány között azonosságot fejez ki. Ha pl. ezt mondjuk: az arany fém, akkor ez azt jelenti, hogy: arany = fém. Ez az *azonossági (identitási) elmélet*, amelynek híve néhány skolasztikus, Lotze stb.

c) A harmadik vélemény az ú. n. *reprezentációs elmélet*, amely szerint a kapocs kimondja, hogy az állítmány az alannal jelzett dolgot ábrázolja és tudatunk számára képviseli. Pl. ha az aranyat elgondolni akarom, akkor fémnek kell gondolnom és ezért mindent kell róla gondolnom, amit a fém fogalma magában zár.

E három elmélet közül az azonosság elmélet hamis, mert ide az szükséges, hogy a fogalmaknak ugyanaz a tartalmuk és ugyanaz a terjedelmük legyen. Ezt kívánja az azonosság. Már pedig az ítéletben az állítmány terjedelme többnyire nagyobb az alany terjedelménél. Pl. az arany fém. Ebben az ítéletben a fém fogalmának a terjedelme nagyobb, mint az arany fogalmának a terjedelme s ezért az arany nem lehet azonos a fémmel. És ha az azonosság elmélet hívei szerint mégis azonos és az ezüst is fém, akkor arany = ezüst. Ez pedig lehetetlenség.

Az egyedül helyes elmélet az alárendelési elmélet. Az ítéletben az ilyen alárendelést nem formálisan mondjuk ki, mert ítélessel nem formálisan mondjuk, hogy az állítmány általános fogalom, amelynek terjedelme alá az alany tartozik, hanem inkább azt állítjuk, hogy az alany olyan valami, amit az állítmány kifejez. És ezért a reprezentációs elmélet tulajdonképpen egyezik az alárendelési elmélettel.

Hogyan osztjuk fel az ítéleteket?

207. Az ítéleteket különböző szempontokból osztályozhatjuk.

A lénytani (ontológiai) rendhez való vonatkozás szerint az ítélet igaz vagy hamis a szerint, amint az állítmány megfelel az alanynak vagy sem. **Hogy az állítmány megfelel-e az alanynak, azt az elégséges alap elve mondja meg.** Ezért mondjuk: **elégséges alap nélkül, ne ítélj!**

A bizonyosság erőssége szerint van bizonyos és valószínű ítélet. Az alany és állítmány összefüggése szerint van szükséges és nemszükséges ítélet. Így folytathatók még tovább az ítéletek osztályozását. Azonban akkor, amikor a logikában van szó az ítéletek osztályozásáról, az ítéleteknek csak az értelmére vagyunk tekintettel, vagyis az osztási alap csupán az ítéletek értelme.

Amikor az ítéletet magában tekintjük, tehát csupán értelmében, akkor tekintetbe vehetjük a minőséget, azután a mennyiséget és végül a viszonyokat, amiből az ítéletek tulajdonképeni formáit kapjuk. Lássuk ezeket egyenkint!

I.

Milyenek az ítéletek minőség szerint?

208. Ítéletek minősége alatt értjük az alak tulajdonságait. Így megkülönböztetünk a) *állító ítéletet*, pl. az ember halandó, az állat érzéki lény, a katolikus Egyház Krisztus alapítása; b) *tagadó ítéletet*, pl. a lélek nem halandó, a növény nem érzéki lény. U. i. az ítélet abban áll, hogy fogalmat (az állítmányt) egy tárgyra, t. i. az alanyra vonatkoztatunk. Ha azt vesszük észre,

hogy az állítmányfogalom valamiben megegyezik az alannyal, akkor az állítmányt állítjuk az alanyról, vagyis állító ítéletet kapunk. Pl. az ember halandó. Ez állító ítélet, mert a halandóság fogalma megegyezik az ember ama tulajdonságával, hogy meg kell halnia. És ha azt vesszük észre, hogy az állítmányfogalom nem egyezik az alannyal, akkor az állítmányt tagadjuk az alanyról. Pl. a lélek nem halandó. Ez tagadó ítélet, mert a halandóság fogalma nem egyezik a lélekkel. Tehát az állító mondat összefogja az alanyt és állítmányt, a tagadó mondat pedig szétválasztja.

Kant még *limitáló ítéleteket* is megkülönböztet. Pl. az ember nem-halandó. Azonban ezek az ítéletek értelem szerint vagy állító vagy tagadó ítéletek.

209. Az állító ítéletek közül kiemelendők a) a *létítéletek*, pl. Isten van, a háromszög szögeinek összege 180° , a növény szerves test; b) *megnevezési ítéletek*; pl. az iskolában működő nevelőt tanítónak nevezzük, a föld sarkait összekötő egyenest tengelynek mondjuk.

210. A mondottakból következik, hogy állító ítélet csak akkor keletkezhet, ha az alany és állítmány bizonyos jegyben megegyezik s ezt az állítmány fejezi ki.

Mivel az állítmány fejezi ki azt, amiben az alanyfogalom és állítmányfogalom megegyezik, azért az állítmányfogalom terjedelme nagyobb az alanyfogalom terjedelménél és ennek megfelelően az állítmányfogalom tartalma kisebb az alanyfogalom tartalmánál. Pl. az ember halandó. Itt az „ember” és „halandóság” valamiben megegyezik egymással, mégpedig abban, amit a halandóság fejez ki. Ha tehát a halandóságot egész tartalma szerint állítom az emberről (másképen nem is állíthatom róla), akkor az ember fogalma benne van a halandóság fogalmában, mint a faj a nemben, vagyis a „halandóság” nagyobb terjedelmű az „embernél” (hiszen az állat és növény is halandó), de tartalma szerint kisebb nála. Tehát **az állító mondatban az alany terjedelme benne van az állítmány terjedelmében** és csak azért mondhatjuk az állítmányt az alanyról. Ezért van az, hogy a kapocsról szóló elméletek közül (206.) az egyedül helyes elmélet az *alárendelési elmélet*.

Bár az állító ítéletben az állítmányfogalom terjedelme nagyobb az alanyénál és tartalma kisebb nála, mégis van ez alól egy kivétel. Ez a kivétel a meghatározás. A *meghatározásban a meghatározó és meghatározott tartalomra és terjedeleme ugyanaz*, mert csak így állhat elő meghatározás. Pl. az ember eszes állat. Ez meghatározás. Itt az ember fogalmának tartalma és terjedelme ugyanakkora, mint az eszes állat fogalmának tartalma és terjedelme. Ha a meghatározásban a meghatározó és meghatározott mind tartalomban, mind terjedelemben nem egyeznek, akkor a meghatározás hibás.

Mivel az állító mondatban az alany úgy van az állítmány-

ban, mint a faj a nemben és a nem (genus) nemcsak tartalmának összessége, hanem egyes jegyei szerint is állítható a fajról, azért az állítmány mind tartalmának összessége, mind egyes jegyei szerint is állítható az alanyról. Tehát szabad így következtetnünk: Szent Agoston püspök volt, tehát pap is volt. Vagy: az Isten végtelenül tökéletes lény, tehát csak egy Isten van.

211. Ha az alany és állítmány nem egyezik egymással, akkor tagadjuk az alanyról, vagyis tagadó ítéletet kapunk.

Ha az állítmányt tagadjuk az alanyról, akkor ez azt jelenti, hogy az alanyfogalom nem tartozik az állítmányfogalom terjedelmébe, különben tagadás nem jöhetne létre. Így az alanyfogalom az állítmányfogalom terjedelmén kívül áll, vagyis **a tagadó mondatban az állítmányfogalmat egész terjedelmével tagadjuk az alanyról** és csak ezért lehetséges tagadás. Pl. a lélek fogalma a halandóság fogalmának terjedelmén kívül áll s ezért mondhatjuk és mondjuk: a lélek nem halandó.

212. A tagadást nyelvtanilag „nem” vagy „sem = is nem” tagadó szóval fejezzük ki. Azonban nem mindegyik mondat tagadó is, ha benne van a tagadó szócska. Ezért az a kérdés, hogy hol kell állania a tagadó szónak, hogy tagadó mondatot kapjunk.

Mivel az állítmányt az alannal a kapocs köti össze, vagyis a kapocs mondja meg, vajjon megegyezőség, illetőleg nem-megegyezőség van-e az állítmány és alany között, azért **a tagadásnak a kapcsolatra kell vonatkoznia, a kapocs előtt kell állania**. Ha nem itt van a tagadó szó, akkor nem tagadó, hanem állító mondatot kapunk. Pl. Istent nem szeretni bűn. Ez a mondat, bár van benne tagadó szó, nem tagadó, hanem állító mondat, mert a tagadás nem a kapcsolatra vonatkozik s ezért a tagadó szó nem jelenti az alany és állítmány szétválasztását.

Ha a magyar nyelvben nincs kitéve a kapocs, vagy a mondat feloldása által nem tesszük ki a kapcsolatot, akkor a tagadó szót a nyelvtanilag vett mondatban az állítmány vagy állítmánykiegészítő elé tesszük. Pl. az ember nem halhatatlan. Vagy a kő nem táplálkozik — a kő nem táplálkozó (van).

213. Még megjegyezzük, hogy különbséget kell tennünk az ilyen mondatok között, pl. a lélek nem halandó és a lélek halhatatlan. Az első mondat tagadó mondat, mert azt fejezi ki, hogy a lélek fogalma a halandóság fogalmának a terjedelmén kívül esik; a második pedig állító mondat, mert itt a „tlan” fosztó képző nem tagadást jelent, hanem inkább valami pozitív dolgot. (Az ontológiában lesz róla szó.) A lélek halhatatlan — a lélek mindig él. Eppen így: Az Isten végtelen, nem tagadó mondat, bár fosztó képzővel ellátott állítmányi kiegészítő van benne. A végtelenség pozitív dolgot jelent. De már: ez az ember jellemtelen, már tényleg tagadó mondat, mert a jellemtelenség nem pozitív dolgot fejez ki. A mondat értelme: ez az ember nem jellemes.

A tagadó mondatban az állítmányfogalmat tartalmának ösz-

szessége szerint tagadjuk az alanyról, nem pedig az állítmány egyes jegyei szerint. Ha tehát ezt mondjuk: Péter nem püspök, ezzel nem azt mondjuk, hogy Péter nem pap, hanem csak a püspöki méltóságot nem vonatkoztatjuk reá. És ha ezt mondjuk: a kő nem szerves test, ezzel nem azt mondjuk, hogy a kő nem test, hanem csak a szerves testi mivoltot nem vonatkoztatjuk rá.

214. A tagadó mondat logikailag mindig egy állító ítéletet tételez föl, tehát az állítás megelőzi, mert csak így van értelme a tagadásnak. Tagadás csak akkor lehetséges, ha már előbb állítás volt, vagy legalább is föltételezzük, hogy volt állítás. Ha pl. ezt mondjuk: a lélek nem halandó, ennek csak akkor van értelme, ha hozzá gondoljuk: ez vagy az azt állította: a lélek halandó, vagy mi gondoltuk előbb, hogy a lélek halandó.

A tagadó mondat nemcsak, hogy nem ítélet, hanem az ítéletnek szellemi szétrombolása, mert azt mondjuk benne, hogy az előbbi, vagy legalább is az előbb föltételezett mondatban az állítmányfogalom terjedelmében nincs benne az alanyfogalom. Ezért van az, hogy a tudományok állító ítéletekkel dolgoznak, és ha bennük tagadó ítéletek is előfordulnak, velük mindig az ellenfél által felállított vagy föltételezett ítéleteket romboljuk szét.

215. Mivel a tagadó ítélet tulajdonképpen nem ítélet, azért *az ítélet meghatározása alatt mindig a pozitív meghatározást kell értenünk.* Tehát **az ítélet a gondolkodásnak az a ténye, amely által valamely fogalmat egy másikról állítunk.**

A mondottakból következik, hogy az állító és tagadó ítéletek nincsenek egymásmellé rendelve, mint fajai az ítéletnek, mintha az ítélet volna a nem (genus) és ennek fajai volnának az állító és tagadó ítéletek. Tehát az állító ítélet fogalmának terjedelme akkora, mint az ítélet fogalmának a terjedelme. A tagadó ítélet föltételez egy állító ítéletet s ezért a tagadás megalkotásához egy lépéssel többre van szükségünk, mint az állító ítélet megalkotásához. A tagadó ítélet az ítélet nevet csak reduktíve kapja.

II.

Ítéletek a mennyiség szerint.

216. Az ítélet mennyisége alatt mindig a terjedelmet értjük, amelyet az alany fogalma magába zár, mert mindig az alany mondja meg, hogy hány egyedre vonatkozik az állítmány. Így következő ítéleteink vannak.

a) Van *általános ítélet*, amelyben az alany általános fogalom. Pl. az ember eszes lény, az állat érzéki lény, az emberi lélek halhatatlan. Az általános ítélet alánya mindig nem- vagy fajfogalom és azt fejezi ki, hogy az állítmány mindamaz egyedekkel egyezik, amelyek az alany fogalma alá tartoznak.

Az általános ítélet általánossága szerint háromféle.

^{a)} Az első a *metafizikai ítélet*, amelyben az állítmány az alany terjedelmében lévő minden taghoz szükségképen járul és ezért alóla nincs kivétel. Pl. az ember lelke halhatatlan, az akarat szabad tehetség; aminek kezdete van, annak oka is van.

^{β)} A második a *fizikai ítélet*, amelyben az alany minden tagjáról mondható az állítmány a természetes rendben, de lehet alóla kivétel is, azonban e kivétel nem a természetes törvényeken, hanem az Isten mindenhatóságán alapszik. Pl. a halott nem jön vissza az életbe, nyelv nélkül nem beszélhetünk, a tűz éget.

^{γ)} A harmadik az *erkölcsi ítélet*, amelyben az állítmány az alany tagjaihoz hozzájárul, bár itt az emberi akarat szabadsága miatt több kivétel van. Pl. az anya szereti gyermekét, az iskolák vallásosan nevelnek, minden ember köteles imádni az Istent. Az erkölcsi ítéleteknél a kivételt mindig a emberi akarat csinálja.

Tehát a háromféle ítélet közül a metafizikai ítélet alól soha sincs kivétel; a fizikai ítélet a fizikai világ törvényeire vonatkozik és alóla már van kivétel legalább is az isteni mindenhatóság által; végül az erkölcsi ítélet az erkölcs birodalmának a törvényeit fejezi ki s alóla sok kivétel van, de mindig csak az emberi akarat miatt.

b) Van *részleges ítélet*, amelyben az alany részleges fogalom. Ekkor az állítmány nem vonatkozik az alany egész terjedelmére, hanem csak egy részére s ezért részleges ítélet. Pl. némelyik állat hatlábú, egyes emberek földművesek, sok ember bűnökben él. Itt a „hatlábú”, „földművesek”, „bűnökben él” állítmány nem vonatkozik az állat, illetőleg ember fogalmának egész terjedelmére, hanem csak egy részére s ezt a „némelyik”, „egyes” és „sok” jelző fejezi ki.

A részleges ítélettől jól megkülönböztetendő az ilyen ítélet: Sokrates, Platon és Aristoteles bölcsészek voltak. Ez nem részleges ítélet, bár a bölcsészek közül csak három van megnevezve. Ez több egyedi ítéletnek egy nyelvtani mondatba való összefoglalása. Pl. az adott mondat a következő mondatokból áll: Sokrates bölcsész volt, Platon bölcsész volt, Aristoteles bölcsész volt. Mind a három mondat egyedi ítéletet fejez ki.

Az általános ítélet fontosságban felülmúlja a részleges ítéletet, mert az utóbbi az előbbinek terjedelmében benne van. Ha ismerjük az általános ítéletet, akkor hallgatólagosan és bennfoglaltan a részlegeset is ismerjük; de megfordítva már nem. Ha pl. tudom, hogy a háromszög szögeinek összege 180° , akkor hallgatólagosan már azt is tudom, hogy az egyenlőszárú háromszög szögeinek összege szintén 180° . De ha csak ez utóbbit tudom, akkor ezt nem állíthatom minden háromszögre.

c) Van *egyedi (individualis) ítélet*, amelyben az alany egyedi fogalom, tehát az állítmány csak egyetlenegy dologra vonatkozik. Pl. a hold magában véve sötét égitest, ez az ember sánta, Jézus Krisztus a mi megváltónk.

Az egyedi ítélet is *metafizikai, fizikai, vagy erkölcsi egyedi ítélet* a szerint, amint alanya a metafizikai, fizikai, vagy erkölcsi világból való. Pl. metafizikai ítélet: az Isten mindenható; fizikai ítélet: a mi napunk állócsillag; erkölcsi ítélet: a trianoni béke igazságtalan.

d) Végül van a *határozatlan ítélet (iudicium indefinitum)*, amely az alany megegyezőségét vagy nem-megegyezőségét fejezi ki ugyan, de nem mondja meg határozottan, hogy az alany egész terjedelmében vagy csak egy részében van-e véve. Pl. az emberek nagyon hajlamosak másokat megítélni, a politikusok gyakran görbe utakon járnak. E mondatokból nem tudjuk határozottan megítélni, hogy az emberek, illetőleg politikusok alatt minden embert, illetőleg minden politikust értünk-e, vagy csak egy részüket.

III.

Ítéletek viszonyalak szerint.

217. Az ítélet viszonyalakja alatt értjük azt a módot, amelyben felfogásunk (állítmány) a tárggyal (alany) összefügg; más szavakkal: ahogyan az állítmányt az alanyra vonatkoztatjuk. A viszonyalak szerint megkülönböztetünk *kategórikus, föltételes (hypotheticus)* és *határozatlan ítéletet*. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Kategórikus ítélet.

218. *Kategórikus ítéletnek* azt az ítéletet nevezzük, amelyben azt fejezzük ki, hogy felfogásunk ténylegesen a tárgyra vonatkozik s ezért benne az állítmányt az alanyról állítjuk vagy tagadjuk. Pl. az ember értelmes, az állat nem értelmes. Mind a két ítélet kategórikus ítélet, mert az értelmességet az emberre s a nem-értelmességet az állatra vonatkoztatjuk ténylegesen és ezért az emberről állítjuk az értelmességet, az állatról pedig tagadjuk.

A kategórikus ítélet többféle.

a) Van *általános állító kategórikus ítélet*, amelyben az alany általános fogalom és az ítélet állító. Pl. az ember értelmes, az angyal lélek, a víz folyékony test.

b) Ha az alany általános fogalom és az ítélet tagadó, akkor *általános tagadó kategórikus ítéletet* kapunk. Pl. az állat nem értelmes, a növény nem érzéki lény, a kő nem cseppfolyós test.

c) Van *részleges állító kategórikus ítélet*, amelyben az alany részleges fogalom és az ítélet állító. Pl. némelyik ember beteg, egyes állatok a vízben élnek, néhány fém rozsdásodik.

d) Ha a részleges ítélet tagadó, akkor *részleges tagadó kategórikus ítéletet* kapunk. Pl. egyes emberek nem igazságosak, néhány állat nem hasznos, némelyik kő nem értékes.

e) Van *egyedi állító kategórikus ítélet*, amelyben az állító ítélet fogalma egyedi fogalom. Pl. Isten végtelenül bölcs, Magyarország a kereszténység védőpajzsa volt, a mi holdunk életnélküli.

f) Végül ha az egyedi ítélet tagadó, akkor *egyedi tagadó kategórikus ítéletet* kapunk. Pl. Péter nem tudós, ez az okoskodás nem helyes, napunk nem bolygó csillag.

b) Föltételes ítélet.

219. *Föltételes ítélet* az az ítélet, amelyben az állítmány csak bizonyos körülmények között állíttatik az alanyról. Pl. ha az ember gondolkodik, akkor értelmes. Itt az állítmány: értelmes, amelyet csak ama föltétel mellett állítunk az alanyról, t. i. az emberről, ha ő gondolkodik. Éppen így: ha van nevelés, akkor ez csak a végső célra való képesítés lehet, amelyet csak ama föltétel mellett állítunk az alanyról, t. i. a nevelésről, ha ez van. A föltételes ítéletben mindig van bizonyos föltétel, amelyre az állítmány következik. Jellemző kötőszava: ha, akkor. Ideszámíthatjuk a *megengedő mondatot*, illetőleg *ítéletet* is, amelynek kötőszava: bár (habár, jóllehet), — mégsem (mégis). Pl. bár szegény vagyok, mégsem vagyok boldogtalan.

220. A föltételes ítélet két részítéletből áll, amelyek közül a „ha” kötőszós ítélet fejezi ki az alanyt, az „akkor” kötőszós pedig az állítmányt. Pl. ha komolyan tanulsz, akkor tudsz. Itt az alany: ha komolyan tanulsz, az állítmány: akkor tudsz.

Némelyek kételkednek abban, vajjon van-e a föltételes ítéletben alany és állítmány. Pedig ezen nem lehet kételkednünk, mert alany és állítmány nélkül nincs ítélet; már pedig tagadhatatlan, hogy a föltételes ítélettel ítéletet fejezünk ki. Ha tehát pl. ezt mondóm: ha van világ, akkor Teremtő is van, ezzel a föltételes ítélettel valóságos ítéletet fejezek ki, mert ezt mondóm: a világ létezése föltétele a Teremtő létezésének, vagy: a világ és Teremtő létezése között a föltétel és föltételezett viszonya van. És mert a föltételről állítjuk a föltételezettet, azért a „ha” kötőszós részítélet az alany, az „akkor” kötőszós részítélet pedig az állítmány.

Hogy a föltételes ítéletben van alany és állítmány, ezt még jobban bizonyíthatjuk akkor, ha a föltétel bekövetkezik. Pl. ha az ember gondolkodik, akkor értelmes. Ha a föltétel bekövetkezik, vagyis: az ember gondolkodik, akkor a föltételezett is bekövetkezik, vagyis: tehát az ember értelmes.

Amikor pl. ezt mondjuk: ha az ember gondolkodik, akkor értelmes, — itt a két részítélet közül egyiket sem állítjuk ténylegesen. Tehát nem mondjuk: az ember gondolkodik, de azt sem mondjuk: az ember értelmes. A föltételes ítéletben csak azt mondjuk, hogyha a föltételezett, amelyben a felfogás (állítmány) tárgyához (alany) mint annak alapja, oka vagy föltétele áll, akkor a

második ítélet is áll. Tehát a föltételes ítéletben a két részítélet csak együttesen alkot valóságos ítéletet, külön-külön érthetetlenek.

221. A föltételes ítélet tulajdonképpen két részítéletből áll: az *előtételből* (*protosis*) és az *utótételből* (*apadosis*), amelyek együttesen egy ítéletet fejeznek ki, t. i. hogy akkor, ha az egyik tétel áll, akkor a másik is áll. A föltétel, tehát a „ha” kötőszós mondat az előtétel és a másik mondat az utótétel. Nyelvtanilag véve a föltételes ítélet föltételes alárendelő összetétel, amelyben a mellékmondat az előtétel, a főmondat pedig az utótétel. A nyelvtan azonban abban téved, hogy a föltételes ítélet előtétele mellékmondat, mert a mellékmondat mindig visszatehető a főmondatba, azonban a föltételes ítélet előtétele nem tehető az utótételbe, mint nyelvtani főmondatba.

A föltételes ítéletben a két részítélet egyidejűséget fejez ki és tárgyi összefüggésben kell lenniök. Ha a két részítélet között nincs tárgyi összefüggés, akkor a föltételesnek mondott ítélet csak nyelvtanilag föltételes mondat, de logikailag nem. Tehát: ha a nap fölkel, akkor a fa a kertben van, — föltételes mondat ugyan nyelvtanilag, de nem föltételes ítélet logikailag, mert a két részítélet között nincs tárgyi összefüggés. A hibás gondolkodás sok ilyen föltételes ítélettel dolgozik. Pl. ha a nap fölkel, én barátomnál leszek. Ez teljesen helytelen beszéd, mert mondatunkkal nem föltételt akarunk kifejezni, hanem időpontot. A helyes beszéd ez: amikor a nap fölkel, én barátomnál leszek. Általában azt tapasztaljuk, hogy a köznapi életben, sőt tudományos könyvekben is az időhatározói mellékmondatot gyakran fölcserélik a föltételes mellékmondatral és megfordítva.

Éppen így jól megkülönböztetendők a föltételes ítéletektől ama nyelvtanilag vett föltételes mondatok, amelyek akarati tényeket fejeznek ki, mert az ítélet mindenkor a gondolkodás tényét és nem az akarat tényeit fejezi ki. Tehát: ha holnap nem esik, akkor kimegyek sétálni, — nyelvtanilag föltételes mondat, de logikailag nem föltételes ítélet, mert akarati tényt fejez ki s az eső és sétálásom között nincs tárgyi összefüggés, ami a föltételes ítéletnél lényeges kellék. De pl. az ilyen mondat: ha valaki megismeri a katolikus Egyház igaz voltát, köteles katolikussá lenni, — már nemcsak nyelvtanilag föltételes mondat, hanem logikailag is föltételes ítélet, mert észényt fejez ki, t. i. érvényes, általános, erkölcsi igazságot.

222. A föltételes ítéletben az előtétel alapja, oka vagy föltétele annak, hogy az utótételt megismerjük. Tehát *az előtételnél elégséges, hogy csak logikai előtétel* s azért az teljesen közömbös, hogy az előtételt az utótétel előtt vagy után mondjuk-e. Pl. ha az erkölcsi világregd az Isten megismerésére vezet, akkor az erkölcsi világregd megismerése az Isten megismerésének föltétele. Ezért mondhatjuk: ha van erkölcsi világregd, akkor Isten is van. De így is mondhatjuk: Isten van, ha erkölcsi világregd van. Ugyanígy: ha Jézus Isten, akkor kötelesek vagyunk Őt

imádni. Mivel e föltételes ítéletben a két részítélet között tárgyi összefüggés van, azért így is mondhatjuk: kötelesek vagyunk Jézust imádni, ha Ő Isten.

A föltételes ítéletben a részítéletek nem fizikai, hanem csak logikai egymásutánt követelnek, tehát csak tárgyi összefüggést. Sőt az előtétel utótétel s az utótétel előtétel is lehet; vagyis az, ami az egyik embernél föltétel, azaz előtétel, egy másik embernél föltételezett, azaz utótétel is lehet és megfordítva: az, ami az egyik embernél utótétel, egy másiknál előtétel lehet. De még ugyanaz az ember is változtathatja a két tételt alanyi állapota szerint, mert ezt a tárgyi összefüggés megengedi. Tehát az egyik ember mondhatja: ha van erkölcsi világrénd, akkor Isten is van; a másik ember pedig így mondhatja: ha van Isten, akkor erkölcsi világrénd is van. Vagy az egyik ember ezt mondja: ha a nap a déli pontban van, akkor árnyékunk a legrövidebb; a másik ember pedig így mondhatja: ha árnyékunk a legrövidebb, akkor a nap a déli pontban van. Vagy valaki ezt mondja: ha az ember értelmes, akkor akaratában szabad. És ha ugyanaz az ember az akarat szabadságából indul ki, akkor ezt is mondhatja: ha az ember akaratában szabad, akkor értelmes is. Mind a három ítélet jó, mert az erkölcsi világrénd és Isten létezése, a nap delelése és árnyékunk hosszúsága, valamint az eszesség és szabadakarat tárgyi összefüggésben van egymással. Ezért azt kell mondanunk, hogy *az előtételnek az alanyi föltételt kell magában foglalnia a tárgyi összefüggéssel együtt.*

223. A föltételes ítélet kétféle.

a) Van *állító föltételes ítélet*. Pl. ha az ember érényes, akkor jutalmat kap; vagy: ha az ember a logikai törvény szerint gondolkodik, akkor megismeri az igazságot.

b) Van *tagadó föltételes ítélet*. Pl. ha a víz megfagy, akkor nem folyik; vagy: ha az ember nem teszi meg kötelességét, akkor megrovásra méltó.

Néha megtörténik, hogy a föltételes ítélet csak látszólagosan tagadó, valóban pedig állító. Ez akkor történik, ha mind az előtétel, mind az utótétel tagadó részítélet. Pl. ha az ember nem teljesíti kötelességét, akkor nem méltó becslésre. Ennek az ítéletnek tulajdonképen ez az értelme van: az ember csak akkor méltó becslésre, ha teljesíti kötelességeit. Ilyen látszólagosan tagadó föltételes ítélet a következő is; ha nem lesztek olyanok, mint e kisdedek, akkor nem mentek be a mennyek országába.

A föltételes ítéletben az egyik részítélet az alany, a másik részítélet pedig az állítmány. Mivel tagadó ítéletet úgy kapunk, hogy az állítmányt tagadjuk az alanyról, azért a föltételes ítélet csak akkor tagadó, ha az előtétel és az utótétel között lévő viszonyt tagadjuk. Más szavakkal: *a föltételes ítélet csak akkor lehet tagadó, ha csak az egyik részítélet tagadó*. Pl. ha az ember alszik, akkor nincs öntudatánál; vagy: ha Jézus nem jött volna el, akkor a mennyország zárva maradt volna.

Mivel a tagadó ítéletben az állítmányt tagadjuk az alanyról, azért a legszorosabb értelemben a föltételes ítélet csak akkor tagadó, ha a tagadás az utótételben van, mert a föltételes ítéletben az utótétel az állítmány. Tehát: ha az ember nem eszik, akkor éhen hal. Ez az ítélet tulajdonképpen állító ítélet, mert a nem-evőről állítjuk az éhenhalást, nem pedig tagadjuk. De: ha az ember alszik, akkor nincs öntudatánál, — ez valóban tagadó föltételes ítélet, mert az alvóról tagadjuk az öntudatnál levőséget.

224. Mivel a föltételes ítélet tényleges ítéletet fejez ki, azért igaz vagy hamis. **A föltételes ítélet csak akkor igaz, ha az egész ítélet igaz tárgyi összefüggés szerint,** nem pedig akkor, ha az egyes ítéletek igazak, mert a föltételes ítélet nemcsak azt fejezi ki, hogy részítelei igazak, hanem még inkább azt, hogy a két részítelel tárgyilag függ össze, hiszen az utótétel csak következménye az előtételnek, mert a föltételes ítéletnek csak így van értelme. Pl. ha a lámpa ég, akkor este van. Itt mind a két részítelel igaz lehet, t. i. éghet a lámpa és este is lehet s mégis az egész föltételes ítélet hamis, mert a lámpa égése és az este között nincs tárgyi összefüggés; u. i. éghet a lámpa és még sincs este, vagy este lehet és még sem ég a lámpa. De ha ezt mondjuk: ha a nap lenyugszik, akkor este van, — akkor ez a föltételes ítélet már igaz ítélet, mert a nap lenyugvása és az este között tárgyi összefüggés van.

225. Az ilyen ítélet: ha az ember gondolkodni képes, akkor ebből szükségképpen következik, hogy értelmes is, — nem föltételes ítélet, bár annak látszik, mert akkor, amikor ezt mondjuk: abból szükségképpen következik, — ezzel nem föltételt fejezünk ki, hanem határozott és föltétlen állítást. Tehát a fenti ítéletben nincs föltétel s ezért nem is lehet föltételes ítélet. Az az ítélet azonos ezzel: a gondolkodási képességből következik az értelmesség.

c) Határozatlan ítélet.

226. *Határozatlan ítélet* az az ítélet, amelyben az alanyról való állítás vagy tagadás határozatlan. Pl. a nap vagy mozog vagy nem mozog. Ez határozatlan ítélet, mert nem tudjuk, hogy a mozgást, illetőleg a nem mozgást állítjuk-e a napról. Határozatlan ítéletet úgy is kapunk, hogy nem tudjuk, melyik alanyra vonatkozik az állítás vagy tagadás. Pl. vagy a nap vagy a föld mozog. Ez szintén határozatlan ítélet, mert nem tudjuk, hogy a mozgást miről állítjuk: a napról-e, illetőleg a földről-e.

A határozatlan ítélet kétféle: a) *szétválasztó (disjunctiv)* és b) *foglaló (conjunctiv)* ítélet. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Szétválasztó ítélet.

227. *Szétválasztó ítélet* az az ítélet, amelyben több alany vagy több állítmány van úgy összeállítva, hogy akkor, ha az

egyik áll, a másik nem áll. Pl. vagy a föld vagy a nap mozog. Ebben az ítéletben ha a föld mozog, akkor a nap nem mozog; ha pedig a nap mozog, akkor a föld nem mozog. Vagy: a lélek vagy halandó vagy halhatatlan. Ebben az ítéletben ha a lélek halandó, akkor nem halhatatlan és ha a lélek halhatatlan, akkor nem halandó. Vagy: ez az érzékelő lény vagy állat vagy növény vagy ásvány. Ez ítélet szerint ha ez az érzékelő lény állat, akkor nem növény, illetőleg nem ásvány; ha növény, akkor nem ásvány, illetőleg nem állat; ha végül ásvány, akkor nem állat, illetőleg nem növény. A szétválasztó ítélet jellemző kötőszava: vagy-vagy.

A szétválasztó ítélet határozatlan ítélet, mert akkor, ha az ítéletben több alany van, nincs meghatározva, hogy az adott állítmány melyik alanyhoz tartozik (vagy a föld vagy a nap mozog); és ha az ítéletben több az állítmány, akkor meg az nincs megmondva, hogy az állítmányok közül melyik vonatkozik az adott alanyra (a lélek vagy halandó vagy halhatatlan; ez az érzékelő lény vagy állat vagy növény vagy ásvány). Az első ítéletben nem azt mondjuk, hogy a föld mozog, de azt sem állítjuk, hogy a nap mozog. Éppen így a második ítéletben nem azt mondjuk, hogy a lélek halandó, de azt sem állítjuk, hogy a lélek halhatatlan. A harmadik ítéletben pedig nem azt mondjuk, hogy ez az érzékelő lény állat; azt sem mondjuk, hogy ez az érzékelő lény növény; de azt sem mondjuk, hogy ez az érzékelő lény ásvány. Mindazonáltal a szétválasztó ítélethől nem hiányzik egy teljesen meghatározott állítás, amely mint ilyen igaz vagy hamis és a megismerésre nézve van értéke. Ez a meghatározott állítás abban áll, hogy a szétválasztó ítéletbe foglalt két, illetőleg több ítélet közül mind a két ítélet, illetőleg valamennyi ítélet nem lehet egyszerre igaz és mind a két, illetőleg valamennyi ítélet nem lehet egyszerre hamis, hanem csak az egyik lehet igaz, a másik, illetőleg a többi pedig hamis. Pl. ha azt mondjuk, hogy a lélek vagy halandó vagy halhatatlan, akkor nem azt mondjuk, hogy a lélek halandó, de azt sem állítjuk, hogy a lélek halhatatlan. Ez az ítélet azt fejezi ki, hogy akkor, ha a lélek halandó, nem lehet halhatatlan, és akkor, ha a lélek halhatatlan, nem lehet halandó; vagyis a „halandóság” és „halhatatlanság” állítványok közül csak az egyik illik a lélekre. Éppen így, ha ezt mondjuk: vagy a föld vagy a nap mozog, akkor nem azt mondjuk, hogy a föld mozog, de azt sem állítjuk, hogy a nap mozog. Ennek az ítéletnek az az értelme, hogy a „mozog” állítvány a „föld” és „nap” alanyok közül csak az egyikre illik. Végül ha ezt mondjuk: ez az érzékelő lény vagy állat vagy növény vagy ásvány, — akkor ez azt jelenti, hogy az „állat”, „növény”, „ásvány” állítványok közül csak az egyik illik erre az érzékelő lényre, mint alanyra.

A mondottakból következik, hogy **a szétválasztó ítélet akkor igaz, ha részei kölcsönösen kizárják egymást.** Tehát hamis ez az ítélet: a lélek vagy értelmes vagy halhatatlan,

mert a halhatatlanság benne van az értelmességben: ha a lélek értelmes, akkor máris halhatatlan és ha nem halhatatlan, akkor nem is értelmes. Éppen így, hamis ez az ítélet is: vagy az ember, vagy az állat érzéki lény, mert az érzéki lény fogalmában benne van az állat fogalma is, az ember fogalma is: az állat és ember érzéki lény.

A szétválasztó ítéletnek *teljesnek* is kell lennie, vagyis mind-ama részeknek benne kell lenniök, amelyek lehetségesek, mert csak így lehetséges a kölcsönös kizárás. Pl. János vagy tanul vagy alszik, nem teljes szétválasztó ítélet, mert mást is tehet, pl. játszhat, ugráncsozhat stb. Éppen így nem teljes szétválasztó ítélet a következő sem: vagy az állatok vagy az emberek élőlények, mert a növények is élőlények.

228. A szétválasztó ítélet megállhat ugyan magában véve is, mert valami meghatározott állítást foglal magában; mindazáltal bizonyos csonkaságot is veszünk észre benne, mert utána oly ítéletet várunk, amely határozottan állást foglal a szétválasztó ítéletben kifejezett eshetőségek között. E logikai csonkaságot el-tüntethetjük, ha a szétválasztó ítéletet föltételes ítélettel kötjük össze. Ekkor előáll a *föltételes-szétválasztó (hypothetikus-disjunctív) ítélet*. Pl. legyen a szétválasztó ítélet: az, aki fölöslegesen is tud, vagy boldogul vagy nem boldogul. Ha e szétválasztó ítéletben a logikai csonkaságot meg akarjuk szüntetni, vagyis határozottan állást akarunk foglalni pl. a mellett, hogy a boldoguláshoz a fölösleges tudás szükséges, akkor föltételes-szétválasztó ítélettel így fejezzük ki: ha boldogulni akarunk, akkor vagy el kell ismer-nünk, hogy jobb fölöslegeset is tudni, mint semmit sem, vagy nem boldogulhatunk. És ha ebben a szétválasztó ítéletben: az ember célját vagy itt a földön vagy halála után éri el, — a logikai csonkaságot megszüntetni akarjuk, akkor a következő föltételes-szétválasztó ítéletet mondjuk: ha az ember eléri célját, akkor vagy halála után éri el, vagy sohasem éri el.

Még inkább megszűnik a szétválasztó ítélet logikai csonka-sága, ha azt mint valamely kategorikus ítélet indokolását vezet-jük be. Pl. legyen a szétválasztó ítélet: barátainkat vagy a becsületes emberek közül kell megválogatnunk, vagy a nem becsületes emberek közül. A logikai csonkaság megszüntetése végett a szétválasztó ítéletet, mint valamely kategorikus ítélet indokolását így vezetjük be: mert vagy becsületes az ember vagy nem s ezért jól meg kell válogatnunk barátainkat. És ebben a szétválasztó ítéletben: vagy a férfi vagy az asszony a család feje, — a logikai csonkaságot kategorikus ítélet segítségével így szüntet-jük meg: mivel vagy a férfi vagy az asszony a család feje, azért meg kell ítélnünk, hogy a kettő közül melyik.

Általában a szétválasztó ítéletet mindig átalakíthatjuk föltételes ítéletté, ha a szétválasztás tagjai egymással ellentmondók. Pl. a világ vagy magától vagy mástól van. E szétválasztó ítéletben a tagok egymást kizárják s ezért föltételes ítélettel így fejez-

zük ki: ha a világ nincs magától, akkor mástól van. Vagy legyen a szétválasztó ítélet: vagy a test vagy a lélek életelve az embernek. Mivel ebben az ítéletben is a tagok kizárják egymást, azért föltételes ítélettel így fejezzük ki: ha a lélek életelve az embernek, akkor a test nem lehet az.

229. A szétválasztó ítéletben az ellentétes tagokat *szétválasztó (disjunctív) tagoknak* nevezzük. E tagok lehetnek ellentmondók vagy ellentétesek és ezért megkülönböztetünk *ellentmondó és ellentétes szétválasztó ítéleteket*. Ellentmondó szétválasztó ítélet pl. a lélek vagy egyszerű vagy összetett állomány; vagy a test vagy a lélek életelve az embernek. Ellentétes szétválasztó ítélet: a lélek vagy teremtés, vagy nemzés folytán állt elő.

A valódi, azaz a teljes szétválasztó ítélet mindig igaz, ha t. i. a tagok egymásnak ténylegesen ellentmondók. Tehát igaz ez a szétválasztó ítélet: a lélek vagy összetett vagy egyszerű állomány, mert az összetettség és egyszerűség egymást kizárják. Éppen így igaz ez a teljes szétválasztó ítélet: a társadalmon kívülálló ember vagy állat vagy Isten.

Ha az ellentétes szétválasztó ítéletben a tagok mind fel vannak sorolva, akkor *valódi ellentétes szétválasztó ítéletet* kapunk. Ekkor a felsorolt tagok közül csak az egyik járulhat az alanyhoz és ezért **a valódi vagy teljes ellentétes szétválasztó ítélet mindig igaz**. Tehát igaz a következő ítélet: a lélek vagy teremtés vagy nemzés folytán állt elő.

230. Vannak még olyan ellentétes szétválasztó ítéleteink is, amelyekben az állítmányok ugyan ellentétesek, de nem találtatnak ugyanazon alanyban úgy, mintha az alanyhoz egyedi, vagy faji meghatározottság szerint járulnának. Pl. az érzéki lények vagy értelmesek vagy észnélküliek; a testek vagy szervesek vagy szervetlenek. Itt az állítmány „értelmesek”, illetőleg „észnélküliek”, a másodikban „szervesek”, illetőleg „szervetlenek”. Mind a két állítmány illik az alanyra (érezéki lények, illetőleg testek), de nem faji meghatározottság szerint. Itt az alany nemfogalom, az állítmányok ellenben fajfogalmak s ezért mindegyik állítmány hozzájárul az alanyhoz. Az ilyen ítéleteket *osztó (divisív) ítéleteknek* nevezük, mert az állítmányok az alany nemfogalmát fajfogalmaira osztják. Ilyen pl. a következő is: az élőlények vagy növények vagy állatok vagy emberek.

A mondottakból következik, hogy osztó ítéletet akkor kapunk, amikor valamely nemfogalmat fajfogalmaira bontunk. Tehát az **osztó ítélet akkor igaz, ha a nemfogalomnak fajfogalmaira való felosztása teljes**. Pl. ez emberek vagy négerék vagy indiánok, — nem igaz osztó ítélet, mert a nemfogalomnak fajfogalmaira való felosztása nem teljes. Éppen így hamis a következő ítélet is: a testek a halmazállapot szerint vagy szilárdak, vagy cseppfolyósak, mert itt sem teljes a nemfogalomnak fajfogalmaira való bontása. De a következő osztó ítélet: a háromszögek oldalaik szerint vagy egyenlőtlenoldalúak,

vagy egyenlőszárúak, vagy egyenlőoldalúak, — igaz, mert a háromszög nemfogalmát tekintve az oldalakat összes fajfogalmaira felbontottuk.

Mivel az osztó ítéletben az alany nemfogalom, az egyes állítmányok pedig a nemfogalomnak a fajai, illetőleg fajfogalmai, azért az osztó ítéletben az alanyfogalom terjedelme nagyobb, mint az állítmányfogalmak terjedelme egyenként véve, míg a többi ítéletben az állítmány terjedelme a nagyobbik. De ha az osztó ítélet teljes, vagyis az összes állítmányok, amelyekre a nemfogalom mint fajfogalmaira bontható, fel vannak sorolva, akkor az állítmányfogalmak az alanyfogalom egész terjedelmét kimerítik. Ezért van az, hogy **a teljes osztó ítélet mindig igaz.**

Még megjegyezzük, hogy helyesebb az osztó ítéletben a „vagy” kötőszó helyett az „és” kötőszót használni, mert a „vagy” kötőszó inkább szétválaszt, mint oszt. Tehát nem: az érzéki lények vagy értelmesek vagy észnélküliek, hanem: az érzéki lények értelmesek és észnélküliek. Azonban még helyesebb, ha a „részint” kötőszót használjuk, mert ez csak osztást fejez ki. Tehát az érzéki lények részint értelmesek, részint észnélküliek.

A szétválasztó ítéletekhez hasonlítanak amaz ítéletek, amelyeket „akár-akár” kötőszóval alkotunk. Pl. akár iszom, akár nem, mégis csak korhely az én nevem. (Népdal.) Az ilyen ítéleteket csak a nyelvtan nevezi szétválasztó ítéleteknek, logikailag nem azok, mert nincs bennük szétválasztás, vagyis nem mondhatjuk, hogy ha az egyik tag igaz, akkor a másik nem igaz.

3) Foglalo ítélet.

231. *Foglalo (conjunctiv) ítélet* az az ítélet, amelyben az alany és állítmány összeegyeztethetetlen s ezt nyelvtanilag „és” kötőszóval fejezzük ki. Pl. a test ugyanazon időben nem mozog és nyugszik; vagy: a test nem lehet egyszerre világos és sötét. Itt az egyidejű mozgás és nyugvás, illetőleg egyidejű világosság és sötétség összeegyeztethetetlen.

A foglaló ítélet akkor igaz, ha az alanyhoz járulható és kimondott állítmányok összeegyeztethetetlenek. Ekkor nem szükséges, hogy a tagok felsorolása teljes legyen, mert a foglaló ítélet csak az összeegyeztethetetlenséget akarja kifejezni és ez már két tag között is fennállhat. Tehát igaz a következő foglaló ítélet: nem lehet egyszerre szolgálni az Istennek és a mammonnak.

232. A foglaló ítélet nem sorolja fel az összes egymással összeegyeztethetetlen tagokat, mert nem is szükséges. És ha mégis felsorolja, akkor szétválasztó ítéletté alakíthatjuk. Pl. a lélek és test nem lehet egyidejűleg életelve az embernek. Ez foglaló ítélet. E foglaló ítéletben az összes lehetséges tagok fel vannak sorolva s ezért szétválasztó ítélettel is kifejezhetjük. A szétvá-

lasztó ítélet így hangzik: vagy a test, vagy a lélek életelve az embernek.

Viszont az ellentmondó szétválasztó ítéletet is átalakíthatjuk fogláló ítéletté, ha benne a föltételezett összeegyeztethetlenséget határozottan kimondjuk. Pl. a lélek vagy összetett vagy egyszerű állomány. Ez ellentmondó szétválasztó ítélet. Ha benne a föltételezett összeegyeztethetlenséget határozottan kimondjuk, akkor fogláló ítéletet kapunk. A fogláló ítélet így hangzik: a lélek nem lehet egyidejűleg egyszerű és összetett állomány.

A szétválasztó és fogláló ítélet nagyon közel esik egymáshoz. Közöttük az a különbség, hogy a szétválasztó ítélet az összeegyeztethetlenséget csak föltételezi s ez magyarázza a benne lévő logikai csonkaságot, a fogláló ítélet ellenben ezt határozottan ki is mondja. Ezért van az, hogy a fogláló ítéletben nem szükséges az összes tagokat felsorolnunk.

233. A kategorikus, föltételes és határozatlan ítéleteket *alaptételeformáknak* nevezzük, mert valamennyi ítéletünk közülük valamelyikhez tartozik.

Analitikus és szintetikus ítélet.

234. Az ítélet nem más, mint az alanynak és állítmánynak összekötése, jobban mondva: az állítmánynak az alannal való összekapcsolása. Ahogyan mi valamely alanyunk az állítmányát megkapjuk, t. i. a dolog természetéből-e, avagy megfigyelés és tapasztalat által, a szerint ismét feloszthatjuk az ítéleteket. Mivel bármely alanyhoz csak kétféle úton kaphatjuk az állítmányt, t. i. vagy a dolog természetéből vezetjük le, vagy megfigyelés és tapasztalat által kapjuk, azért az ítéleteket még két nagy csoportba oszthatjuk: a) *analitikus ítéletekre* és b) *szintetikus ítéletekre*.

235. Az első az *analitikus* ítélet. Analitikus ítéletnek azt az ítéletet nevezzük, amelyben az állítmány az alanyunk alkotórésze, vagyis az állítmány az alanyban benne van, mint alkotórész s ezért belőle mintegy kihámozzuk, kielemezzük; vagy az állítmány az alanyban benne van mint következmény s ezért az állítmányt a dolog természetéből kapjuk. Pl. a háború harcokból áll. Itt a „harc” benne van a háború fogalmában, amelyet belőle csak kiemelünk és állítmánnyá teszünk. Vagy: a nevelés tulajdonképpen az akarat fejlesztése végső céljára való tekintettel. Itt az „akarat fejlesztése” következménye a nevelés fogalmának s ezért mondhatjuk a nevelésről.

Az analitikus ítéletet kétféleképpen kaphatjuk: a) Az első esetben ismét kétféleképpen kaphatjuk: „) Kaphatjuk a tulajdonképeni elemzés (analysis) által s ekkor az alany részei közül közvetlenül emeljük ki az állítmányt. Pl. a háború harcokból áll; a beszéd a mondatok szakadatlan egymásutánja. Ezeket *közvet-*

len analitikus ítéleteknek nevezzük. 3) Úgy is kaphatunk közvetlen analitikus ítéletet, hogy két fogalom összehasonlításánál közvetlenül észrevesszük, hogy valamely jegyben megegyeznek. Pl. ha a szellem és halhatatlanság fogalmát összehasonlítom, már közvetlenül észreveszem, hogy az egyszerűségben egyeznek s ezért mondhatom: a szellem halhatatlan. Vagy: ha a világ és mulandóság fogalmát összehasonlítom, már közvetlenül észreveszem, hogy az összetettségben és változóságban egyeznek s ezért mondhatom: a világ mulandó. b) Úgy is kaphatunk analitikus ítéletet, hogy az alany és állítmány fogalmát egy harmadik fogalommal hasonlítjuk össze és így tudjuk meg, hogy az állítmány benne van az alanyban. Pl.

a szellem halhatatlan;
az emberi lélek szellem,
tehát az emberi lélek halhatatlan.

Itt: az emberi lélek halhatatlan, már *közvetett analitikus ítélet*, mert benne a lélek és halhatatlanság fogalmát nem közvetlenül hasonlítottuk össze, hanem csak közvetve, t. i. a szellem fogalmának a közvetítésével és így kaptuk ezt az ítéletet: az emberi lélek halhatatlan. Vagy:

a háromszög szögeinek összege 180° ;
a négyszög az egyik átlóval két háromszögre bontható,
tehát a négyszög szögeinek összege $2 \times 180^{\circ} = 360^{\circ}$.

Itt: a négyszög szögeinek összege 360° , szintén *közvetett analitikus ítélet*, mert benne a négyszög és 360° fogalmát nem közvetlenül hasonlítottuk össze, hanem csak közvetve, t. i. a háromszög fogalmának a közvetítésével és így kaptuk ezt az ítéletet: a négyszög szögeinek összege 360° .

Az analitikus ítéletet úgy kapjuk, hogy az alany fogalmából valami módon kiemelünk egy mozzanatot és ezt állítmányként csatoljuk hozzá. Ezáltal az alany fogalmát taglaljuk, elemezzük, felbontjuk és ezért az analitikus ítéletet *ismerettaglaló ítéletnek* is nevezzük. Mivel ezáltal kifejezetten ismerjük meg azt, ami az alanyban csak hallgatólagosan és bennrejlőleg van meg, tehát amiről csak az ítélet által lesz határozott és tudatos ismeretünk, azért **az analitikus ítélet ismeretgyarapító ítélet**.

Néhányan azt mondják, hogy az analitikus ítélet nem gyarapítja ismereteinket, mert az állítmány már benne van az alanyban. Ez azonban téves állítás. Az alanyban benne van az állítmány, de nem tudunk róla, ha csak ítéletet nem mondunk. Ezért az analitikus ítélet nagyon is gyarapítja ismereteinket. Pl. az, amit a matematikából és geometriából tudunk, mind analitikus ítélet. Ezek az igazságok mindig megismerhetők voltak és mégis a matematika és geometria csak lassan-lassan fejlődött. Az elemi iskolás gyermek tud valamit a háromszögről, mégis semmit sem tud a középméretegesek egy pontban metszéséről, a szögfelezők egy pontban metszéséről, a magasságpontról, a súlypontról a Brocard-féle pontokról, Euler egyeneséről stb.; de tudhat ez

igazságokról később, ha az ide szükséges ítéleteket lehozza. Ugyanezt kell mondanunk a neveléstudományról, erkölcsbölcseletről, metafizikáról stb., sőt a természettudományok sok kérdéséről is. Így vagyunk az Istenről való ismereteinkkel is.

236. A második *a szintetikus ítélet*. Szintetikus ítéletnek azt az ítéletet nevezzük, amelyben az állítmányt nem az alany taglálása vagy fejtegetése által nyerjük, hanem más úton, t. i. megfigyelés és tapasztalat által és így tudjuk meg, hogy az állítmány hozzátartozik az alanyhoz. Pl. a víz folyik, a tűz éget, a higany 40°-nál megfagy. Ezekben az ítéletekben a víz, illetőleg a tűz, illetőleg higany fogalmából nem tudjuk kikövetkeztetni folyását, illetőleg égetését, illetőleg 40°-nál megfagyását, hanem csak tapasztalati úton ismerjük meg, hogy a víz és folyás, tűz és égetés, higany és 40°-os hideg között szoros viszony van, úgyhogy e fogalmakból ítéletet alkothatunk, bár mind a két-két fogalom magában is megállhat.

A szintetikus ítélet is kétféle: a) *közvetlen szintetikus ítélet*, amelyben két fogalom összehasonlítása által közvetlenül kapjuk a szintetikus ítéletet. Pl. a tűz éget, a Duna Vácnál délre fordul, télen hideg van; b) *közvetett szintetikus ítélet*, amelyben az alany és állítmány fogalmát egy harmadik fogalommal hasonlítjuk össze és így kapjuk az ítéletet. Pl. a föld vonzza a levegőt. Ezt az ítéletet nem úgy kapjuk, hogy alanyát és állítmányát közvetlenül hasonlítjuk össze, hanem úgy, hogy segítségül hívunk egy harmadik fogalmat, t. i. a test fogalmát és vele hasonlítjuk össze az alanyt és állítmányt. Így:

a levegő test;
a föld minden testet vonz,
tehát a föld vonzza a levegőt.

Vagy:

ami a földet megporhanyítja, az hasznos;
a gilisza porhanyítja a földet,
tehát a gilisza hasznos.

Itt: a gilisza hasznos, szintén közvetlen szintetikus ítélet, mert az alanyt és állítmányt összehasonlítottuk egy harmadik fogalommal, t. i. a föld megporhanyításának a fogalmával és így kapjuk: a gilisza hasznos.

237. Mivel a szintetikus ítéletnél mindig tapasztalatra van szükségünk, azért ezeket az ítéleteket *aposteriori* (a posteriori = posteriora, quam experientia) *ítéleteknek* is nevezzük és velük szemben az analitikus ítéleteket *apriori* (a priori) *ítéleteknek* mondjuk. Tehát: a tűz éget, — aposteriori ítélet, mert előbb van a tapasztalat, hogy az ítéletet megalkothassuk. Ez az ítélet pedig: a lélek halhatatlan, — apriori ítélet.

Ez elnevezések értelmét könnyű belátni. A szintetikus ítéletnél az állítmány alakilag véve valósan (realisan) különbözik az alanytól és későbbi az alanytól, vagyis posterius. Ellenben az analitikus ítéletben az állítmány nem jelensége az alanynak, mint a

szintetikus ítéletben, hogy tapasztalat által kelljen megismernünk, hanem maga az alany felfogva, mint valós (realis) alapja a jelenségek bizonyos fájának. Az, ami a dolog természetéhez és lényegéhez tartozik, a dologból sohasem hiányozhat; itt az a valami és a dolog mindig együtt van, mindig egyszerre van és ezért azt a valamit a dologból valami úton-módon csak ki kell hámozni, hogy határozott és kifejezett ismeretünk legyen. Így az alanyban vannak az állítmányok, tehát az analitikus ítélet apriori — a priori.

A mondottakból következik, hogy az analitikus ítéletek abszolút, föltétlen, metafizikai érvényességűek és sohasem változhatnak, tehát alóluk kivétel nincs. Ezért ezeket az ítéleteket *föltétlenül szükséges, abszolút, metafizikai vagy tiszta értelmi ítéleteknek* is nevezzük. Ezekkel szemben a szintetikus ítéleteket *tapasztalati, föltételesen szükséges vagy fizikai ítéleteknek* mondjuk, mert a fizikai világ törvényeit adják és alóluk kivételnek is van helye. Pl. a hideg összehúzza a testeket. E törvény alól a víz kivétel, mert $+ 4\text{ C}^\circ$ -tól lefelé tágul.

A szintetikus ítélet is ismeretgyarapító, mert oly állítmányt csatol az alanyhoz, amelyet az alanyban még hallgatólagosan sem gondolhatunk.

238. Az analitikus és szintetikus ítéletek között középtag nincs, mert „tapasztalat előtt” és „tapasztalat után”, vagy „az alany analízise által” és „az alany analízise nélkül” egymást ellentmondóan kizáró fogalmak, tehát közéjük más fogalmat nem szűrhatunk. Mégis Kant egy középtagot vett föl közéjük és azt állította, hogy vannak *apriori szintetikus ítéletek* is amaz értelemben, hogy az állítmányfogalmat nem az alanyfogalomból, de nem is a tapasztalat által ismerjük meg. Ilyennek mondta ő pl. ezt az ítéletet: minden hatásnak van oka, mert (Kant szerint) a hatás fogalmában nincs meg az ok, mégis szellemünk alanyi törvényszerűsége szerint minden tapasztalat előtt igaznak kell tartanunk.

Kantnak nincs igaza, mert, ha sem a tapasztalat segítségével, sem a fogalmak összehasonlítása által nem láthatjuk be, hogy két fogalom összekötése ítéletet alkothat, akkor nem is kaphatunk ítéletet, mert ítéletalkotásra más eszközünk nincs. Tehát **apriori szintetikus ítéletek nincsenek**. Tehát: minden hatásnak van oka, — nem apriori szintetikus ítélet, hanem analitikus ítélet, mert az ok a hatásban van, hiszen a hatás az, amely kezdi a létet és nem magától, következőleg mástól kapja létét, amelytől függ; és ez az ok. És ha valaki mégis ellenvetné, hogy ez az ítélet nem analitikus, tehát nem apriori, mert tapasztalat által ismerjük meg ezt az igazságot, akkor az ellenvető szerint ez az ítélet szintetikus, csak nem apriori szintetikus ítélet.

239. Pauler Ákos az analitikus és szintetikus ítéletek mellett még egy fajta ítéletet vesz fel. Ezt *autotetikus ítéletnek* nevezi s benne az állítmány az alanynak logikai előföltétele. Ilyennek

mondja ő pl. a következő ítéletet: ami gondolkodik, az létezik¹ — a gondolkodó létezik. „Itt az állítmány (létezik) azon az alapon kapcsolódik az alanyhoz (ami gondolkodik), mert a gondolkodás előfeltétele a létezés, t. i. csak az gondolkozhat, ami létezik.”

Ezt az ítéletet: ami gondolkodik, az létezik, — a következő logikai mozzanatokon át kapjuk:

ami tevékenységet fejt ki, az létezik;
ami gondolkodik, az tevékenységet fejt ki,
tehát ami gondolkodik az létezik.

Ebből következik, hogy a Pauler által adott ítélet analitikus ítélet és nem autotetikus, mert a létezés benne van a tevékenységben, amennyiben a tevékenység fogalma oly messzire terjed, mint a létezés fogalma; a gondolkodás pedig a tevékenységnek egyik faja.

Pauler másik példája: az államélet előfeltétele az erkölcsiségnek bizonyos minimuma. Ezt az ítéletet a következőképen kapjuk. Az ember életmegnyilvánulásai: világra jövedele, születése utáni tehetetlensége és gyámoltalansága, szükségletei, beszédje stb. azt bizonyítják, hogy az ember csak társaságban tudja életét fenntartani, erőit és tehetségeit kifejteni, vagyis teljesen kifejlődni. Tehát az ember társas lény és e mivolta testi-szellemi adottságai-ban bírja alapját. Hogy az ember társas lény, erre az ismeretre a tapasztalat segít bennünket. A társas élet kifejeződése állam. Hogy állami életet élhessünk, oda nem elégséges a pusztá társulási hajlam, hanem kell, hogy ez a társulási hajlam bizonyos tevékenységbe menjen át, vagyis szükséges az erkölcsiségnek bizonyos minimuma. Tehát az államélet előfeltétele az erkölcsiségnek bizonyos minimuma.

Igy az út szerint, ahogyan Pauler ítéletéhez jutottunk, vagy analitikus vagy szintetikus ítélet, csak nem autotetikus ítélet. Tehát **autotetikus ítéletek olyan értelemben, hogy ezek az analitikus és szintetikus ítéletekkel az ítéletnek egyenrangú mellérendelt osztásai lennének, nincsenek.**

240. Néha nem könnyű megmondani, hogy valamely ítélet analitikus-e, vagy szintetikus. Pl. a hó hideg. Ha a hidegséget mint a víz kristályosodásának lényeges tulajdonságát vesszük, akkor az ítélet analitikus; ha azonban a hidegség fogalma nincs szükségképen összekötve a hó fogalmával, akkor az egyiket a másik nélkül is gondolhatjuk, és összetartozásuk csak tapasztalat által határozható meg. Ekkor az ítélet szintetikus.

Mivel mi a létező dolgokat csak tökéletlenül ismerjük és amit megismerünk bennük, azt tulajdonságaik és állandó jelenségeik által ismerjük meg, azért több olyan ítélet van, amely ingadozik az analitikus és szintetikus ítélet között, vagyis az egyik ember analitikusnak, a másik szintetikusnak mondja. Mégis az ítéletek analitikusak vagy szintetikusak, mert e kettő között közép-

¹ Pauler Ákos: Logika, 1925, 78. oldal.

tag nincs, csak némelyik ítéletről nem tudjuk biztosan megmondani, hogy analitikus-e, avagy szintetikus. Jobban mondva: az ilyen ítéleteket mind a két úton kaphatjuk és ezért az ilyen ítéletek majd analitikusak, majd szintetikusak a szerint, hogy mely úton alkotjuk meg azokat.

241. Még megjegyezzük, hogy vannak ítéletek, amelyeket a logikailag kevésbé képzett ember szintetikusaknak mond, bár tulajdonképpen analitikusak. Pl. a kemény testek nehezek. Ezt az ítéletet a logikailag kevésbé képzett ember szintetikusnak fogja mondani, mert őt a tapasztalat így értesíti. Azonban logikai megfontolás által mégis azt találjuk, hogy a nehézség a kemény test természetében bírja alapját és ennek megfelelően az ítélet analitikus. E szerint azt kell mondanunk, hogy amaz ítélet a logikailag kevésbé képzett embernél szintetikus ítélet, mert ténylegesen szintetikus úton kapja, ellenben a logikailag képzett természettudósnál analitikus ítélet, mert ő meg analitikus úton kapja.

Igy vagyunk pl. Pauler (239.) második ítéletével is (az államélet előfeltétele az erkölcsiségnek bizonyos minimuma). Vannak emberek, akik ezt az ítéletet szintetikusnak mondják, mert őket a tapasztalat értesíti arról, hogy az államélet előfeltétele az erkölcsiségnek bizonyos minimuma. Mások meg analitikusnak mondják ezt az ítéletet, mert az ember társas természetéből következtetik ki, hogy az államélet előfeltétele az erkölcsiségnek bizonyos minimuma.

Módosulhatnak-e az ítéletek?

242. Az ítéletben két fogalmat vonatkoztatunk egymásra, t. i. az állítmányt az alanyra. Így az állítmány és alany között bizonyos viszony van. Ezt a viszonyt különböző kifejezésekkel különbözőképpen emelhetjük ki. Ahogyan mi az alany és állítmány közötti viszonyt kiemeljük, azt az *ítélet módosulásának* nevezzük. Hasonlítsuk össze pl. a következő két ítéletet: a) az egyik ítélet: minden ember meghal; b) a másik ítélet pedig: minden embernek meg kell halnia. A második ítéletben a „kell” módosítja az alanyról való állítást, különben e módosítás nélkül a „kell”-nek nem volna értelme, hanem az ítélet az első ítélettel egyezné meg, az első állítás pedig a második nélkül is érthető. Ezért a második ítéletnek a következő értelme van: minden ember meghal, mégpedig szükségképpen. *A módosulás mindig a kifejezésben van*, mert csak ezzel emelhetjük ki az alany és állítmány viszonyát.

243. A módosulást rendszerint határozószóval emeljük ki. Pl. az értelmes lélek szükségképpen halhatatlan; vagy: minden hatásnak föltétlenül van oka. Itt a „szükségképpen” és „föltétlenül” határozóval van kifejezve az alany és állítmány között lévő viszony. E viszony kiemelése a pusztá állítmánnyal is kifejezhető. Pl. Isten van, a katolikus Egyház megdönthetetlen. E két ítéletben a pusztá állítmány fejezi ki az alany és állítmány közötti

viszonyt, mert e két ítéletnek ez az értelme: az Isten szükségképen van, a katolikus Egyház szükségképen megdönthetetlen. — Az alany és állítmány közötti viszonyt még kifejezhetjük több szóval is, mintegy körülírással. Pl. a katolikus Egyház állni fog az emberek és ördögök minden erőlködése ellenére. Itt az alany és állítmány közötti viszonyt (a katolikus Egyház állni fog) e szavakkal emeljük ki: az emberek és ördögök minden erőlködése ellenére. Végül ez a viszony kifejezhető egész mondatral is. Pl. csak egy a szükséges: keressétek mindenekelőtt az Isten országát, a többi mind hozzáadatik nektek. Itt a viszonyt (csak az Isten országának a keresése szükséges) kifejezi ez a mondat: a többi mind hozzáadatik nektek.

244. A módosulás kifejezetten kiemeli az állítmány viszonyát az alanyhoz, tehát nemcsak egyszerűen azt mondja, hogy az állítmány hozzájárul az alanyhoz. Mivel e kiemelés különös nyomatékkal történik és csak szavakkal történhet, azért a szavaknak, amelyekkel ez történik, olyanoknak kell lenniök, amelyek valóban e viszony kiemelésére vonatkoznak. Tehát nem tartoznak a módosult ítéletek közé azok az ítéletek, amelyekben az állítmányt emeljük ki, mert az ítélet módosulása az alany és állítmány viszonyát emeli ki, e viszony kiemelését célozza; már pedig ha az állítmányt emeljük ki, akkor e kiemelés az alany és állítmány viszonyát érintetlenül hagyja. Pl. a gyermek az iskolában tanul, a nap 8 órakor kel, a ló gyorsan fut. Ezek nem módosult ítéletek, mert az „iskolában“ helyhatározó, „8 órakor“ időhatározó és „gyorsan“ módhatározó az állítmányt emeli ki.

Általában *ha határozóval történik a kiemelés, akkor a határozót kifejező szónak ok vagy cél természetével is kell birnia*, mert csak az ok és cél emeli ki az állítmány és alany viszonyát. A többi határozót kifejező szó az állítmányt emeli ki.

Mivel a módosulás az alany és állítmány viszonyára vonatkozik, azért nem tartoznak a módosult ítéletek közé azok az ítéletek sem, amelyekben az alanyt emeljük ki. Tehát ezek az ítéletek: még a kecske is kérődző állat, itt a földön csak az ember eszes lény, — nem módosult ítéletek, mert bennük csak az alanyt emeltük ki és az alany kiemelése nincs befolyással az alany és állítmány viszonyára.

A módosulás az állítmánynak az alanyhoz való tárgyi viszonyát fejezi ki és emeli ki. Ez okból a módosult ítéletek közé nem tartoznak amaz ítéletek sem, amelyek csupán alanyi véleményt fejeznek ki, bármily nagyfokú valószínűséget is mondjanak ki. Pl. ha Mátyás királynak lett volna törvényes fia, a török hódoltság bizonyára nem következett volna be. Ez nem módosult ítélet, ha nagy is a valószínűsége, mert csupán alanyi véleményt fejez ki. Éppen így: ebből a fiúból pap lesz, — szintén nem módosult ítélet, mert csak alanyi véleményt mond ki és nem tárgyi összefüggést.

245. Az ítélet módosulásánál mindenekelőtt tekintetbe vesz-

szük azt, ami a módosulás által módosul, vagyis az alany és állítmány viszonyát és azután a módosulás tartalmát, vagyis a módokat, ahogyan az állítmány az alanyhoz járulhat. Lássuk e ketőt egyenkint!

a) Hogyan módosul az alany és állítmány közötti viszony?

246. Ha azt keressük, hogy miképen módosulhat az alany és állítmány közötti viszony és e módosulást pusztán az állítmány fejezi ki, akkor az ítélet: a) vagy azt mondja, hogy valami szükségképeni; b) vagy azt mondja, hogy valami lehetetlen; c) vagy azt mondja, hogy valami lehetséges. Más lehetőség nincs. E szerint háromféle ítéletet különböztetünk meg: a) *szükséges*, b) *lehetetlen* és c) *lehetséges ítéletet*. Lássuk ezeket egyenkint!

a) *Szükséges ítélet* az az ítélet, amelyben az állítmány úgy járul az alanyhoz, hogy lehetetlen hozzá nem járulnia. Pl. az ember értelmes, mert nem ember, ha nem értelmes. Vagy: a tűz éget, mert nem tűz, ha nem éget. Vagy: az Istent a legmélyebb hódolat illeti meg, mert ezt követeli az erkölcsi rend.

A szükséges ítélet háromféle.

α) Van *metafizikailag szükséges ítélet*, amelyben az állítmány metafizikai szükségességgel járul az alanyhoz; más szavakkal: amelyben az állítmány a dolog metafizikai lényegét vagy e lényeg következményét fejezi ki, tehát alóla nincs és nem is lehet kivétel. Pl. Isten van, az ember értelmes, az egész nagyobb részénél, minden hatásnak van oka.

A metafizikailag szükséges ítéletet nem lehet igazolni tapasztalattal vagy megfigyeléssel. Az ilyen ítélet állítmánya hallgatólagosan vagy bennrejlőleg már benne van az alanyban, amelyet belőle csak kiemelni kell vagy az alany taglalása által, vagy pedig a fogalmak közvetlen, illetőleg közvetett összehasonlítása által. **A metafizikailag szükséges ítéletek mind analitikus ítéletek.**

β) Van *fizikailag szükséges ítélet*, amelyben az állítmány fizikai szükségességgel járul az alanyhoz; más szavakkal: amelyben az állítmányt nem az alanyból kapjuk taglalás vagy a fogalmak közvetlen, illetőleg közvetett összehasonlítása által, hanem megfigyelés és tapasztalat útján. A fizikailag szükséges ítélet a dolognak csak fizikai lényét fejezi ki, vagyis úgy fejezi ki a dolgot, mint bizonyos jelenségek hordozóját, alapját. Pl. a támasznélküli testek a földre esnek, a testek a melegben kiterjednek, a víz H_2O .

A fizikailag szükséges ítéleteknél van kivétel, vagy legalább is lehet kivétel a természetes törvényeknél magasabb erő által, t. i. az isteni mindenhatóság által.

A fizikailag szükséges ítélet igazolásához tapasztalatra vagy megfigyelésre van szükségünk és ezért a **fizikailag szükséges ítéletek mind szintetikus ítéletek.**

7) *Van erkölcsileg szükséges ítélet*, amely az akarat cselekvéseinek szabályát és zsinórmértékét fejezi ki. Ezen ítélet alól nagyon sok kivétel van az emberi akarat szabadsága miatt, mert az akarat az erkölcstörvényeket megtarthatja, de ellenük is tehet; mindazáltal e kivételek nem rontják le az erkölcsi ítélet igazságát, csak azt mondják, hogy az akarat nem alkalmazkodott szabályához, zsinórmértékéhez. Pl. felebarátunkat szeretnünk kell, az Istent a legmélyebb hódolat illeti, a hazával szemben kötelességeinket teljesítenünk kell.

Az erkölcsileg szükséges ítéletek lehetnek a) analitikusak, ha az alanyból kapjuk az állítmányt az alany taglalása által vagy a fogalmak összehasonlítása által, b) szintetikusak, ha az állítmányt tapasztalat vagy megfigyelés által kapjuk. Így **az erkölcsileg szükséges ítéletek részint erkölcsileg szükséges analitikus ítéletek, részint erkölcsileg szükséges szintetikus ítéletek.** Erkölcsileg szükséges analitikus ítélet pl. Isten a legmélyebb hódolatot követeli tőlünk, a nevelésnek vallásosnak kell lennie, az értelmesség következménye a szabadakarat. Erkölcsileg szükség, szintetikus ítélet pedig pl. minden ember nevelésre szorul, az állam mai fejlettségében az iskolák szükségesegek.

b) *Van lehetetlen ítélet*, amelyben oly állítmányt csatolunk az alanyhoz, amelyet az alany nem illet meg. Pl. az állat értelmes. Ez lehetetlen ítélet, mert az állat már nem állat, amint értelmes. Ilyen lehetetlen ítélet ez is: az államnak mindenütt van működési joga, köre és tere.

A lehetetlen ítélet szintén háromféle.

a) Az első lehetetlen ítélettel csak azt állítjuk, hogy a természet mostani berendezésénél fogva, tehát a természetben most működő erőknél fogva valamely eredmény nem jöhet létre. Pl. hogy a halott feltámadjon, az a most működő természeti törvényeknél fogva lehetetlen és ha valamely halott feltámadása mégis bebizonyosodik, ez a természetet messze felülmúló erő hatása folytán jött létre. Idetartoznak az összes csodák, mert a csodák éppen azt bizonyítják, hogy az eredmény nem természetes úton jött létre. Ezeket az ítéleteket *fizikailag lehetetlen ítéleteknek* nevezzük.

3) A második esetben azt állítjuk a lehetetlen ítélettel, hogy valami nemcsak bizonyos föltételek mellett (pl. a természet mostani berendezése mellett), hanem magában véve is lehetetlen. Ezeket az ítéleteket *metafizikailag lehetetlen ítéleteknek* nevezzük. Ezek az ítéletek ellentmondást zárnak magukba s ezért minden körülmények között lehetetlenséget fejeznek ki. És mert csak az lehetetlen minden körülmények között, ami ellentmondást foglal magában, azért az első esetben vett ítéletek, vagyis a fizikailag lehetetlen ítéletek abszolút véve lehetségesek. Metafizikailag lehetetlen ítélet pl. a gondolkodás anyagi folyamat, a világ magától lett, a kör négyszögű.

7) A harmadik esetben azt állítjuk a lehetetlen ítélettel, hogy az emberi akarat nem alkalmazkodik szabályához és mértékéhez. Ezek az *erkölcsileg lehetetlen ítéletek*. Pl. lehetetlen, hogy az anya ne szeresse gyermekét. Vagy: lehetetlen, hogy a gyermek ne szeresse szülőit.

c) Végül van a *lehetséges ítélet*, amelyben az állítmányt bizonyos körülmények között mondhatjuk az alanyról, de bizonyos körülmények között tagadhatjuk is róla. A lehetséges ítéletek mind járulékokat fejeznek ki s ezért van az, hogy bennük az állítmány ugyanazon alanyról egyszer állítható, másszor tagadható. Pl. az ember fehér, az ember fekete. Vagy: János nem tud olvasni, János már tud olvasni.

Mivel a járulékokat csak tapasztalat és megfigyelés által ismerhetjük meg s az így kapott ítéletek mind szintetikusak, ezért **a lehetséges ítéletek mind szintetikusak.**

A lehetséges ítéletektől jól megkülönböztetendők az *erkölcsileg szükséges ítéletek*. Pl. az ember igazságos, az ember szereti felebarátját. Mind a két ítélet erkölcsileg szükséges ítélet, bár tapasztaljuk, hogy egyes emberek az igazságosság ellen vagy a felebaráti szeretet ellen cselekesznek. Mind a két ítélet erkölcsileg szükséges ítélet és nem lehetséges ítélet, mert az embernek igazságosnak kell lennie és szeretnie kell felebarátját, vagyis az igazságosság és felebaráti szeretet az ember lényegéhez tartozik, tehát nem járuléka neki; ellenben pl. a fehér és fekete szín, vagy az olvasni-tudás és olvasni-nemtudás járuléka neki. Hogy van ember, aki nem igazságos és van ember, aki nem szereti egyik-másik felebarátját, az lehetséges, mert az emberi akarat szabad és ezért az erkölcstörvényeket megtarthatja, de ellenük is tehet. Más szavakkal: az embernek igazságosnak kell lennie és szeretnie kell felebarátját, de Péter vagy Pál az emberi akarat szabadságánál fogva esetleg túlteszi magát ezen a két erkölcsi törvényen, bár ez nincs jogában.

b) Milyen ítéletek vannak a módosulás tartalma szerint?

247. Még az a kérdés, hogy mi lehet a módosulás tartalma, vagyis az állítmány milyen különböző módokon járulhat az alanyhoz. Így is többféle ítéletet különböztetünk meg.

a) Van *valószínű (problematikus) ítélet*, amelyben az állítmány csak merőben lehetséges módon járul az alanyhoz. Ezek az ítéletek csak merő lehetségességet fejeznek ki. A lehetséges ítéleteknél az alap, amiért az állítmányt az alanyról mondjuk, nem annyira ismeretes, hogy szükségesnek mondhatnók az ítéletet. Pl. lehetséges, hogy valaha megszűnik a háború; valószínű, hogy csak a földön van élet. Néha a merő lehetőséget a „talán”, „esetleg”, „véletlenül” és más hasonló szavakkal fejezzük ki. Pl. holnap talán esni fog; a sorsjegyen esetleg nyerhetsz. Ezek egy-

értelműek ezekkel az ítéletekkel: lehetséges, hogy holnap esni fog; illetőleg: lehetséges, hogy a sorsjegyen nyerni fogsz.

A valószínű ítéletekhez, csak olyan ítéletek tartoznak, amelyeknek a lehetőségessége még nem szűnt meg, tehát a jelenben is fennáll. Ezért a multa vonatkozó alanyi vélemények nem tartoznak a valószínű ítéletek közé, mert lehetőségességük már megszűnt. Pl. ha nincs a török hódoltság, akkor Magyarország Európa legelső hatalmassága. Ez nem valószínű ítélet, mert a jelenben nincs lehetősége.

A valószínű ítéletet jól meg kell különböztetnünk a lehetséges ítélettől. A lehetséges ítéletnél mindig bizonyosan tudjuk, mert erről a tapasztalat értesít, hogy az állítmány bizonyos körülmények között hozzájárulhat az alanyhoz, ellenben a valószínű ítéletnél, ez a bizonyosság mindig hiányzik.

b) Van *asszertórikus ítélet*, amelyben az állítmány valóban hozzájárul az alanyhoz. Ez az ítélet a bizonyosságot már erősebben hangsúlyozza, mint a valószínű ítélet, sőt bizonyosak is vagyunk az ilyen ítélet igazságáról. Ilyen ítélet pl. az írást az emberek találták fel, a szem a lélek tükre.

Az asszertórikus ítélet ellentéte a *tagadó ítélet*, amelyben az alanyhoz nem járulhat az állítmány.

c) Végül van az *apodiktikus (föltétlenül bizonyos) ítélet*, amelyben az állítmány szükségképen járul az alanyhoz. Ez a leghatározottabban és legteljesebben mondja ki a bizonyosságot. Pl. az Isten igazságos, az állam alapja a tiszta erkölcs, a ferde hajítás törvényei az ágyúlövésnél is érvényesek.

Néha még jobban kiemeljük a bizonyosságot az ilyen mondatokban s ezt okot vagy célt kifejező határozóval vagy néha egész mondattal szoktuk megtenni. Pl. az Isten szükségképen igazságos; vagy: minden ország talpköve a tiszta erkölcs, mely ha elvész, Róma ledül s rabigába görnyed. (Költői kiemelés.) Az ilyen kiemelések által az ítélet nem lesz bizonyosabb, csak mondatbeli kifejezése erősebb.

248. Amikor az ítéleteket szükséges, lehetetlen és lehetséges ítéletekre osztjuk, akkor az ítéleteket tárgyilag tekintjük. És amikor az ítéleteket valószínű, asszertórikus és apodiktikus ítéletekre osztjuk, akkor az ítéleteket alanyi szempontból tekintjük, vagyis az ítélő ész állapota szerint, hogy milyen és mekkora bizonyossággal mond ki valamit.

249. A valószínű, asszertórikus és apodiktikus ítélet nem annyira magára az ítéletre, mint az ítéletnek szavakkal való kifejezésére, tehát a mondatra vonatkozik, mert mindegyik ítélet tulajdonképpen állító vagy tagadó ítélet. Ezért a valószínű, valamint az apodiktikus ítéletből mindig alkothatunk állító (asszertórikus) ítéletet, úgyhogy az egész ítéletet alanynak és a módosulást állítmánynak tesszük meg. Pl. valószínű: a kő lehet kerek; valószínű, hogy csak a földön van élet. Ebből asszertórikus ítélet: a kő kerekége lehetséges, illetőleg: az életnek csak a földön

való létezése valószínű. Vagy apodiktikus ítélet: az Isten szükségképpen igazságos, az állat bizonyosan észnélküli. Ebből asszer-tórikus ítélet: az Isten igazságossága szükséges, illetőleg: az állat észnélkülisége bizonyos.

Bővített ítéletek.

250. Nagyon gyakran megtörténik, hogy az alany vagy az állítmány vagy mind a kettő összetett, t. i. nem egy, hanem két vagy több szóból áll. Az ilyen ítéleteket *bővített ítéleteknek* nevezzük. Ez a bővítés úgy történik, hogy az alanyhoz, illetőleg az állítmányhoz vagy mind a kettőhöz jelzőt vagy más meghatározó szót teszünk. Pl. a bölcs ember boldog; a tigris kegyetlen állat; a jószívű ember könnyen megbocsát. Az első ítéletben az alany összetett, mert jelzője van; a második ítéletben az állítmány összetett, mert szintén jelzője van; a harmadik ítéletben pedig mind az alany, mind az állítmány összetett, mert az alanynak jelzője van s az állítmánynak módhatározója van.

A bővített ítéletek nyelvtanilag véve bővített mondatok. Nyelvtanilag véve a bővítő részek az alanyból a tulajdonságjelző, a számjelző, az értelmező és a birtokos jelző, az állítmánynál pedig a tárgy, a részeshatározó és a többi határozó (hely-, idő-stb. határozó).

Még megjegyezzük, hogy a nyelvtan az állítmányi kiegészítőt is bővítő résznek veszi, pedig ez logikailag állítmány. Pl. a pápa Krisztus földi helytartója. Nyelvtanilag véve a mondatban „van” az állítmány, „helytartója” állítmányi kiegészítő, amelynek „földi” tulajdonságjelzője és „Krisztus” birtokos jelzője. Ezzel szemben a logikában „Krisztus földi helytartója” az állítmány.

251. A bővített ítélet csak azt követeli, hogy az alany vagy az állítmány vagy mind a kettő legyen összetett, nem pedig azt, hogy az alany és állítmány viszonyát kiemeljük. Ezért nem tartoznak a bővített ítéletek közé azok az ítéletek, amelyekben az alany és állítmány viszonya van kiemelve, tehát nem tartoznak ide a módosult ítéletek. Pl. a lélek szükségképpen halhatatlan. Ez nyelvtanilag bővített mondat, de logikailag nem bővített ítélet, mert módosult ítélet. Tehát azok az ítéletek, amelyekben a bővítés ok vagy cél jellegével bír és ezért az alany és állítmány viszonyát emeli ki, nyelvtanilag bővített mondatok, de logikailag nem bővített ítéletek. Tehát: az ember az Isten dicsőítéséért van, — nem bővített ítélet, bár nyelvtanilag bővített mondat, mert „az Isten dicsőítéséért” célt fejez ki, ez pedig az alany és állítmány viszonyát emeli ki.

252. A bővített ítéletek nyelvtanilag mindig felbonthatók alárendelt mondatokra. Ez úgy történik, hogy a jelző vagy más meghatározó rész mellékmondat lesz és a jelzővel vagy más meghatározó résszel ellátott alany, illetőleg állítmány megmarad alany-nak, illetőleg állítmánynak. Pl. a bölcs ember boldog — az az

ember, aki bölcs, boldog. Vagy: a tigris kegyetlen állat = a tigris állat, amely kegyetlen. Vagy: a jószívű ember könnyen megbocsát = az ember, aki jószívű, könnyen megbocsát = az ember, aki jószívű, megbocsát úgy, hogy hamar felejt.

Néha az állítmányt meghatározó résznek mellékmondattá való alakítása kissé nehezebb és más szavakkal történik. Pl. a ló gyorsan fut = a ló úgy fut, hogy szinte repül.

253. A mondottakból következik, hogy a határozóval ellátott módosult ítélet nyelvtanilag nem bontható fel fő- és mellékmondatra, tehát alárendelt összetételre, hanem csak két főmondatra, vagyis mellérendelt összetételre. Pl. a lélek szükségképpen halhatatlan = a lélek halhatatlan, mégpedig szükségképpen halhatatlan. Ez az oka annak, hogy a határozóval ellátott módosult ítéletek nem tartoznak a logikailag vett bővített ítéletek közé, bár nyelvtanilag bővített mondatok.

Mégis megjegyezzük, hogy az ok- és célhatározóval ellátott módosult ítélet gyakran fő- és mellékmondattal fejezzük ki a nyelv szerkezete miatt. Tehát: az ember az Isten dicsőítéséért él = az ember él, hogy az Istent dicsőítse. Helyesebb azonban az ilyen felbontás: az ember él, mégpedig az Isten dicsőítéséért él.

254. A bővítés kétféle: *magyarázó* és *korlátozó*.

a) A bővítés akkor *magyarázó*, ha az alany vagy állítmány fogalma e jegyet magában foglalja, de a bővítés jobban kiemeli és határozottabbá teszi. Pl. a mindenható Isten a világot teremtette. Itt a mindenhatóság benne van az Isten fogalmában, de a bővítés határozottabbá teszi a jegyet. Vagy: a kéz nagy hasznára van az embernek. Itt a „hasznára van” magában foglalja azt is, hogy nagy hasznára van.

Az *állandó jelzők* is magyarázó jelzők, amelyek hosszas szószaporítás nélkül is megmondják és megértetik az emberrel, hogy miről van szó. Így beszélünk fekete seregről, Nagy Lajosról, Szent István királyról, arany bulláról, II. Szilveszter pápáról stb. Állandó jelzőkkel minden tudomány él, de legfeltűnőbb ez a történelemtudományban.

A magyarázó bővített mondat akkor igaz, ha az egyszerű alany az egyszerű állítmánnyal igaz ítéletet fejez ki, mert a meghatározó rész benne van az alanyban, illetőleg az állítmányban. Pl. a bátor Cicero államférfi. Ez az ítélet akkor is igaz, ha Cicero talán nem volt bátor. Vagy: a vasárnap szükséges ünnep. Ez az ítélet akkor is igaz, ha a vasárnapot nem mondjuk szükséges ünnepnek.

b) A bővítés akkor *korlátozó*, ha az alany vagy állítmány terjedelmét megsűkíti. Pl. a bölcs ember boldog. Itt a „bölcs ember” fogalma szűkebb terjedelemben van véve, mint az ember fogalma. Vagy: a kutya tanulékony állat. Itt a „tanulékony állat” fogalma kisebb terjedelmű, mint az állat fogalma.

Ha a korlátozás az alanyra vonatkozik, akkor a korlátozott bővített ítélet akkor igaz, ha az állítmány

a korlátozott alannak megfelel. Pl. a terhes felhő alacsonyan lebeg. Ez az ítélet csak a korlátozással együtt igaz. Vagy a 4C⁰-ú víz a legsűrűbb. Ez az ítélet is csak a korlátozással igaz. — **Ha pedig a korlátozás az állítmányra vonatkozik, akkor a korlátozott bővített ítélet igaz, ha az alany ama lénynembe tartozik, amelynek jegye a korlátozó rész.** Pl. az ember értelmes érzéki lény. Ez az ítélet igaz, mert az ember fogalma az „értelmes érzéki lény” nemébe tartozik. Vagy: a jó mód sok embernek a romlására van. Ez az ítélet is igaz, mert a jó mód nem minden embernek van a romlására, csak soknak.

MÁSODIK FEJEZET.

Többtagú ítéletek.

Mi a többtagú ítélet?

255. Az olyan ítéleteket, amelyekben csak egy alany és csak egy állítmány van, *egyszerű ítéleteknek* nevezzük. Pl. Petőfi költő volt, az ember imádkozik, a föld forog. Ezek az ítéletek valamennyien csak egy gondolatot fejeznek ki.

Ide tartoznak a nyelvtanilag vett összes *tőmondatok*. Pl. az ember dolgozik, a fa nő, a víz folyik. Ide tartoznak a nyelvtanilag vett mindama bővített mondatok, amelyekben az alany jelzővel van ellátva. Pl. a magyar föld termékeny, Jézus anyja Szűz Mária, a kis gyermek tanul. Ide tartoznak ama *bővített mondatok* is, amelyekben nyelvtanilag véve állítmánykiegészítő van és az állítmánykiegészítőnek jelzője van. Pl. a tigris kegyetlen állat, a háború borzalmas dolog, a hold sötét égitest. Végül ide tartoznak a nyelvtani mondatok közül amaz *alárendelt mondatok* is, amelyekben a fő- és mellékmondat alánya ugyanaz, mert ezek a mondatok is csak egy állítást vagy egy tagadást fejeznek ki. Pl. azok a csillagok, amelyek más csillagok körül keringenek, nem bírnak saját fénnel = a más csillagok körül keringő csillagok nem bírnak saját fénnel. Vagy: a katolikus Egyház oly társaság, amelyet Krisztus alapított = a katolikus Egyház Krisztus által alapított társaság. Az ilyen ítéletek egyszerű ítéletek, bár a nyelvtan összetett mondatoknak mondja azokat.

Ha azonban az alárendelt összetételben a főmondat és mellékmondat alánya nem azonos, akkor az ilyen mondat nem fejez ki egyszerű ítéletet éppen az alanyok különbözősége miatt. Pl. amikor Jézus Krisztus megszületett, akkor általános béke volt a földön. E mondat nem egyszerű ítélet, mert két alany (a mellékmondatban: Jézus Krisztus és a főmondatban: általános béke) és két állítmány (a mellékmondatban: megszületett és a főmondat-

ban: volt a földön) van benne. Ez az ítélet két gondolatot fejez ki: Jézus megszületett és általános béke volt akkor. Vagy: a hely, ahol Jézus született, istálló. Ez szintén nem egyszerű mondat, mert két gondolat van benne: a hely istálló és Jézus született.

256. Mivel a nyelvtanilag vett mellékmondat a főmondatnak valamely részét helyettesíti, azért a főntebb mondottakból következik, hogy a nyelvtanilag vett ama bővített mondatok sem egyszerű ítéletek, amelyeknek alárendelt mondatná való alakítása által a főmondat és mellékmondat alanya nem ugyanaz. Pl. Napóleon 1821-ben halt meg. Ez a nyelvtanilag vett bővített mondat nem egyszerű ítélet, mert tulajdonképpen két ítélet van benne, t. i. Napóleon meghalt és akkor az emberek 1821-et írtak. Tehát: Napóleon meghalt, amikor az emberek 1821-et írtak. Vagy: a nappal és éjjel váltakozásának az oka a földnek tengely körüli forgása = a nappal és éjjel váltakozik, mert a föld forog tengelye körül. Ez sem egyszerű ítélet, mert két ítélet van benne: a nappal és éjjel váltakozik és a föld forog tengelye körül. Általában mindama nyelvtanilag vett bővített mondatok, amelyekben helyhatározó, időhatározó, okhatározó, célhatározó, hasonlítóhatározó van, nem egyszerű ítéletek. Mindezekről később lesz szó.

Végül a nyelvtanilag vett *mellérendelt mondatok* sem fejeznek ki egyszerű ítéletet, mert nem egy, hanem több állítás vagy tagadás van bennük.

257. Vannak olyan ítéleteink is, amelyekben több egyszerű ítélet van. Az ilyen ítéleteket *többtagú* vagy *összetett ítéleteknek* nevezzük, a nyelvtan pedig *többtagú mondatoknak* mondja. Az összetett ítéletben vagy több alany van egy állítmánnyal (a fiú és a leány tanulnak), vagy több állítmány van egy alannal (a fiú tanult és játszott), vagy több alany és több állítmány van (a fiú és leány tanultak meg játszottak). Sőt vannak oly bővített ítéletek is, amelyek összetett ítéletek, mert csak látszólagosan van bennük egy alany és egy állítmány. (Róluk főntebb volt szó.)

Az összetett ítéletek ismerete nagyon fontos és szükséges, hogy másoknak állításait és tagadásait képesek legyünk pontosan megvizsgálni és megítélni.

258. Az ítéletet mondat által fejezzük ki. Az eddigiekben is többször volt alkalmunk olyan ítéletekről szólni, amelyeket egynél több nyelvtani mondatdal fejeztünk ki; azonban ezek nem voltak többtagú vagy összetett ítéletek, mert csak egy állítást, illetőleg egy tagadást fejeztek ki. Ilyen volt pl. a föltételes ítélet. A többtagú ítéletben több egyszerű ítéletet kötünk össze s ezt a beszédben többtagú mondatokkal vagy alárendelt és mellérendelt mondatokkal vesszük keresztül, sőt sokszor egyszerű bővített mondatokkal is.

259. A többtagú ítéletnél több eset van.

a) Van többtagú ítélet, amelyben egy állítmány több alannal kapcsolódik. Pl. az ember és állat érzéki lény. Ennek az

ítéletnek ez az értelme: az ember érzéki lény, az állat érzéki lény. Vagy: János és Péter tanulnak = János tanul, Péter tanul.

Vannak ez esetben oly mondatok, amelyekben nyelvtanilag véve két alany van, mégis logikailag a két alany csak egy alany, mert az állítmány oly természetű, hogy nem engedi meg a két alany szétválasztását. Pl. a kutya és macska nem jó barátok. Itt nyelvtanilag két alany van, de logikailag csak egy, mert az állítmány (barátok) oly természetű, hogy nem engedi meg az alanyok szétválasztását, mert a nem jó barátság a kutyánál csak a macskára, a macskánál pedig csak a kutyára vonatkozik. Tehát ítéletünk egyszerű ítélet, mert nem bontható fel egyszerű ítéletekre, vagyis nem mondhatjuk: a kutya nem jó barát, a macska nem jó barát.

b) Van többtagú ítélet, amelyben egy alany több állítmánnyal kapcsolódik. Pl. anyám elutazott, de nemsokára visszatér. Ennek ez az értelme: anyám elutazott, anyám nemsokára visszatér. Vagy: minden lény nemcsak igaz, hanem jó is = minden lény igaz és minden lény jó. Vagy: megy, fut, rohan a száműzött (Tárkányi) = a száműzött megy, a száműzött fut, a száműzött rohan.

c) Van olyan többtagú ítélet is, amelyben több alany több állítmánnyal kapcsolódik. Pl. az ember és állat érzéki lény és ezért mind a kettő ugyanama lénynembe tartozik. Ennek ez az értelme: az ember érzéki lény, az állat érzéki lény, az ember és állat ugyanabba a lénynembe tartozik. Vagy: az ujság és könyv hasznos, de veszedelmes is lehet = az ujság hasznos, a könyv hasznos, az ujság veszedelmes lehet, a könyv veszedelmes lehet.

d) Vannak oly többtagú ítéletek is, amelyekben nyelvtanilag csak egy alany és csak egy állítmány van, de a mondatban lévő bővítő rész oly természetű, hogy hallgatólagosan egy másik ítéletet zár magába. Az ilyen látszatra egyszerű ítéletet mindig felbonthatjuk többtagú ítéletre alárendelt mondat segítségével. Ilyenek ama mondatok, amelyekben a bővítés helyhatározó, időhatározó, okhatározó, célhatározó, hasonlítóhatározó stb. Pl. a gólyák ősszel elköltöznek. Ez többtagú ítélet, mert felbontva így hangzik: amikor az ősz bekövetkezik, akkor a gólyák elköltöznek. Ez pedig két egyszerű ítélet. Vagy: a nevelés az emberért van = a nevelés van, hogy az embert neveljük. Tehát ez is többtagú ítélet.

260. Ha a viszonyt tekintjük, amelyben a különböző ítéletek egymással lehetnek, akkor a többtagú ítéletek nagyon sokfélék. Mégis a többtagú ítéleteknél két nagy csoportot különböztethetünk meg. Az egyikbe tartoznak a *nyílt többtagú ítéletek*, a másikba a *rejtett többtagú ítéletek*. Lássuk ezeket egyenként!

a) Nyílt többtagú ítéletek.

261. *Nyílt többtagú ítéleteknek* azokat az ítéleteket nevezük, amelyekben az egyszerű ítéleteket rögtön és határozottan megismerjük. Közülük nevezetesebbek a következők.

a) Kapcsolt ítéletek.

262. *Kapcsolt ítéleteknek* azokat az ítéleteket nevezzük, amelyekben egyszerű ítéleteket helyezünk egymásmellé. Ezek a nyelvtanban a *kapcsolt mondatok*. A kapcsolt ítéleteket a beszédben „és” kötőszóval, vagy „mind-mind”, illetőleg „sem-sem” páros kötőszóval fejezzük ki, sőt sokszor kötőszó nélkül is. Pl. az ember eszes lény, az angyal értelmes lény. Vagy: mind az alany, mind az állítmány része a mondatnak. Vagy: sem apám, sem anyám.

Amikor a „mind-mind” páros kötőszót használjuk, akkor a kapcsolt csak egyszer tesszük ki. Pl. mind a szeretet, mind a szorgalom erény, t. i. van. Vagy: mind az apa, mind az anya tényezője a nevelésnek. Sokszor a „mind-mind” kötőszót nem is használjuk és mégis a kapocs csak egyszer szerepel. Ez akkor történik, amikor egy állítmány több alannyal kapcsolódik. Pl. az írás és olvasás hasznos dolog (van). Vagy: a kéz és láb végtagok. Az ilyen mondatok csak a logikában kapcsolt ítéletek, a nyelvtanban ellenben többtagú és nem kapcsolt mondatok.

263. Mivel a kapcsolt ítélet egyszerű ítéletek egymásmellé helyezéséből áll, azért mindig felbontható egyszerű ítéletekre, ha t. i. még nincs felbontva. Pl. az írás és olvasás hasznos dolog. Felbontva: az írás hasznos dolog, az olvasás hasznos dolog. Vagy: ég és föld elmúlnak, de igéim el nem múlnak = az ég elmúlik, a föld elmúlik, igéim nem múlnak el.

Néha megtörténik, hogy a kapcsolt ítélet, ha tagadó, két föltételes ítéletre bontható. Ez akkor történik, amikor két állítmány van és ezek az állítmányok ugyanazon alanyra vonatkoztatva összeférhetetlenek egymással. Pl. az ember nem lehet egyszerre irigy és igazságos. Ezt az ítéletet föltételes ítéletre így bontjuk fel: ha az ember igazságos, akkor nem irigy és ha irigy, akkor nem igazságos. Vagy: a család feje nem lehet egyszerre az apa és az anya = ha a család feje az apa, akkor nem az anya, és ha az anya, akkor nem az apa.

264. A kapcsolt ítélet, ha felbontással is, tulajdonképpen több önálló ítéletet foglal magában. Ezek az ítéletek csak egymásmellé vannak állítva és összefűzésük nem logikai megfontoláson nyugszik, hanem csak a beszéd technikája által történik. Ezért **a kapcsolt ítéletek akkor igazak, ha az egyes ítéletek, melyekből állanak, igazak.**

β) Ellentétes ítéletek.

265. *Ellentétes ítéleteknek* azokat az ítéleteket nevezzük, amelyekben a második ítélet nem azt fejezi ki, amit az elsőből várunk. Ezért az első ítélet viszonyban a második állítóval tagad, vagy viszonyban a második tagadóval állít. Tehát a két ítélet közül az egyik mindig állító s a másik mindig tagadó ítélet. Jellemző kötőszava: de, hanem, mégis, azonban, mindamellett, mindazáltal. Pl. tüzet rakott az asszony, de nem volt mit főznie. Itt az első ítéletből azt várjuk, hogy az asszony valamit főzni fog és a második ítélet mégis az ellenkezőt mondja. Vagy: a betegség nem jó, mégis hasznos. Itt pedig az első ítéletből azt várjuk, hogy a betegség nem hasznos és várakozásunk ellenére a második ítélet mégis azt mondja, hogy a betegség hasznos.

A mondottakból következik, hogy az *ellentétes ítéletekben a két ítélet nem lehet egyszerre állító ítélet és nem lehet egyszerre tagadó ítélet.*

266. Az ellentétes ítélet mindig szétrombolása egy *okozati ítéletnek* (később lesz róla szó), mert tagadja az első és második ítélet összefüggését. Pl. az agy a gondolkodásnál elfárad, mindazáltal nem alanya a gondolkodásnak. Itt tagadjuk azt az összefüggést, mintha az agy alanya lehetne a gondolkodásnak, bár a gondolkodásnál elfárad. Vagy: beáll a halál, amikor a szív megszűnik működni, mégis nem a szív az emberi test éltetője. Itt pedig a szív működése és a test éltetése között lévő okozati viszonyt tagadjuk, bár a szív működésének a megszűnésével fejeződik be az emberi élet.

267. Az ellentétes ítélet tulajdonképpen két egyszerű ítéletet köt össze, csak hogy az egyik valamit állít és a másik ugyanarról valamit, amit az elsőből várunk, tagad. Ezért **az ellentétes ítéletek akkor igazak, ha az egyes ítéletek igazak és a megjelölt ellentét fennáll.** Ha pedig az ellentétesnek mondott ítéletben nincs ellentét, akkor természetes, hogy az ítélet nem ellentétes. Pl. ez nem szép, hanem ostobaság. Ez nem ellentétes ítélet, mert szépség és ostobaság nem ellentétes fogalmak. Ez az ítélet tulajdonképpen kapcsolt. Feloldása ez: ez nem szép, és ostobaság. Vagy helyesebben: ez nem szép, sőt ostobaság.

γ) Időhatározói ítéletek.

268. *Időhatározói ítéleteknek* azokat az ítéleteket nevezzük, amelyekben az egyik rész olyasmit fejez ki, ami idő szerint a másik résszel viszonyban van. Ha az ilyen ítéletet nyelvtanilag kifejezzük, akkor a két mondatot *időhatározói alárendelt mondatnak* nevezzük és eme mondatok kötőszavaival kapcsoljuk össze. Ilyen kötőszavak: amikor, midőn, miután, mielőtt, mihelyt. Pl. amikor Jézus Krisztus megszületett, egy rendkívüli csillag jelent meg az

égen. Vagy: miután az ellenség meghátrált, mi bevonultunk a városba. Vagy: mielőtt nyugovóra tér a keresztény, előbb imádkozik.

Az időhatározói ítéletnél a két részítéletben kifejezett események tisztán külsőlegések, természetük szerint nincs közöttük összefüggés, t. i. szükséges összefüggés és azért nem kényszerítik az értelmet arra, hogy szükségképen elfogadja. Mégis **az időhatározói ítélet is igaz lehet, ha az egyes ítéletek között a jelzett időbeli vonatkozás fennáll.** Pl.: amikor Jézus meghalt, nagy csodák történtek. Ez az ítélet igaz, ha minden úgy történt, amint azt az ítélet mondja. Mégis megjegyezzük, hogy ha az időhatározói ítélet erkölcsi igazságot fejez ki, akkor az időbeli vonatkozás fennállása nélkül is igaz, bár a szabadakarat túlteheti magát rajta. Pl.: mielőtt munkába fognánk, Isten segítségét kérjük. Ez erkölcsi igazságot fejez ki, tehát az időbeli vonatkozásra való tekintet nélkül is igaz, mert az időbeli vonatkozás az erkölcsi igazságban benne van.

269. A bővített ítéletben az alany vagy állítmány vagy mind a kettő mellett valami meghatározó rész van. E meghatározó részt egy mellékmondatl is kifejezhetjük és megfordítva: a mellékmondatot mint mondatrészt visszatehetjük a főmondatba. Ha tehát időhatározói ítéletünk van, akkor az időt kifejező részítéletet mint időhatározót visszahelyezhetjük a főmondatba. Pl.: mihelyt az ősz beköszönt, a fecskék elköltöznek. Ez időhatározói ítélet s egyenlő ezzel: az ősz beköszöntével a fecskék elköltöznek. Vagy: amikor Jézus meghalt, a nap elsötétedett = Jézus halálakor a nap elsötétedett. Mivel ez minden időhatározói mellékmondatlal megtehető, azért **az időhatározói ítéletek bővített ítéletek.**

δ) Helyhatározói ítélet.

270. *Helyhatározói ítéletnek* azt az ítéletet nevezzük, amelyben az egyik rész olyant fejez ki, ami a másik résszel hely szerint viszonyban van. Az ítéletben a két mondatot nyelvtanilag *helyhatározói alárendelt mondatnak* nevezzük és e mondatok kötőszavaival kapcsoljuk össze. Ilyen kötőszavak: ahol, ahová, ahonnan, amerre, ameddig. Pl. a háborúban elesetteket ott temették el, ahol meghaltak. Vagy: ahol nincs, ott ne keress.

A helyhatározói ítéletnél is a két részítéletben kifejezett események között nincs szükséges összefüggés és ezért nem kényszerítik az ész az ítélet elfogadására. Mégis **a helyhatározói ítélet is igaz lehet, ha az egyes ítéletek között az említett helyi vonatkozás fennáll.** Pl. ott dőlt el a harc, ahol legkevésbé várták. Ez az ítélet igaz, ha az történt, amit az ítélet állít.

271. *A helyhatározói ítéletek is bővített ítéletek,* mert a nyelvtanilag vett helyhatározói mellékmondat mint helyhatározó

visszatehető a főmondatba. Pl. szívesen kívánkozunk oda, ahol gyermekkorunkat eltöltöttük. Ennek az ítéletnek bővített ítéletté való alakítása így hangzik: szívesen kívánkozunk gyermekkorunk helyére. Vagy: Jézus ott született, ahol a jövendölések szerint születnie kellett = Jézus a jövendölések által megjelölt helyen született.

272. Megtörténik az is, hogy az ítéletben egyszerre helyi és idői vonatkozás van. Pl.: amikor az ősz beköszönt, akkor a fecskék oda költöznek, ahol melegebb van. Vagy: amikor Augusztus elrendelte a népszámlálást, mindenki oda ment beiratkozni, ahonnan családjá származott. **Az egyidejűleg helyi és idői vonatkozást kifejező ítéletek akkor igazak, ha az egyes ítéletek között a jelzett helyi és idői vonatkozás fönáll.** Tehát a felírt ítéletek igazak, ha igaz az, amit az ítéletrészek a helyi és idői vonatkozással együtt kifejeznek.

Az egyidejűleg helyhatározói és időhatározói ítéletek szintén bővített ítéletek, mert minden nyelvtani alárendelt mondat a megfelelő mondatrészként visszatehető a főmondatba. Pl.: amikor az ősz bekövetkezik, a fecskék oda költöznek, ahol melegebb van. Ennek az ítéletnek bővített ítéletté való alakítása így hangzik: az ősz beköszöntével a fecskék melegebb vidékre költöznek.

e) Okozati ítélet.

273. *Okozati (causalis) ítéletnek* azt az ítéletet nevezzük, amelyben az egyik ítélet okozati összefüggést fejez ki a másik ítélettel, vagyis az egyik ítélet megokolja a másik ítéletet. Ez az ítélet a nyelvtanban *okhatározói alárendelt mondat*. Jellemző kötőszava: mert, mivel, minthogy. Pl. az ember mérlegelheti cselekedeteit, mert szabad. Vagy: a feldobott test visszaesik a földre, mert a föld vonzza a testeket. Vagy: mivel minden embernek ugyanaz a lényege van, azért ugyanaz a végső célja is van.

Az okozati ítéletet *következtető ítéletnek* is nevezzük, ha az egyik ítélet a másikkal a következménye. Ekkor a jellemző kötőszó: tehát, ennél fogva. Pl. az ember értelmes, tehát szabad. Vagy: a nevelés az embert a végső cél elérésére képesíti, tehát az Isten dicsőítésére s az örök üdvösség megnyerésére. A mondottakból következik, hogy a nyelvtanilag vett *következtető mellérendelt mondatok* logikailag következtető, illetőleg okozati ítéletek.

274. Az okozati ítélet nyelvtanilag két mondatból áll ugyan, de logikailag három ítéletből áll, mert az okozati összefüggés is ítéletet követel. Pl. az ember mérlegelheti cselekedeteit, mert szabad. Ez az ítélet a következő három ítéletből áll: az ember mérlegelheti cselekedeteit, az ember szabad, a cselekedetek mérlegelésének az oka az embernél az ő szabadságában van. Vagy: az ember értelmes, tehát szabad. Ez a következtető ítélet a következő három ítéletből áll: az ember értelmes, az ember

szabad, az ember szabadsága az ő értelmességének a következménye.

275. Az okozati ítéleteket nyelvtanilag alárendelt mondatokkal fejezzük ki, hiszen az okozati ítélet nyelvtanilag nem más, mint okhatározói mellékmondat. És mert az okhatározói mellékmondat mint okhatározó visszatehető a főmondatba, azért *minden okozati ítélet bővített mondat nyelvtanilag*. Pl. az ember eszes lény, mert van lelke — az ember lelke miatt eszes lény. Vagy: az állat nem tud beszélni, mert nem tud gondolkodni — az állat a gondolkodásra való képtelenség miatt nem tud beszélni. — Bár az *okozati ítélet* nyelvtanilag bővített mondat, mégis *logikailag módosult ítélet*, mert az okhatározó az alany és állítmány viszonyát fejezi ki.

Éppen így a *következtető ítéletek is bővítő ítéletek*, mert a következményt kifejező ítéletnek a másik ítélet tulajdonképpen oka. Pl. az ember értelmes, tehát szabad. Ennek az ítéletnek bővített ítéletté való alakítása így hangzik: az ember értelmessége miatt szabad. — Itt még megjegyezzük, hogy a nyelvtanok a következtető mondatokat mellérendelt mondatoknak veszik, tehát bővített mondatokká való alakításukat nem mondják lehetségesnek. Itt a nyelvtan eltér a logikától.

Bár a következtető ítélet nyelvtanilag bővített ítéletté alakítható, mégis logikailag inkább módosult ítélet, mert a következmény az alany és állítmány viszonyát emeli ki.

276. Az okozati ítélet akkor igaz, ha az ítéletrészek és a közöttük lévő okozati összefüggés igazságot fejez ki, mert az okozati ítélet három ítéletből áll, tehát mind a három ítéletnek igaznak kell lennie. Éppen így a **következtető ítélet is akkor igaz, ha az egyes ítéletrészek s a közöttük lévő következményes összefüggés igazságot fejez ki**.

§) Célzatos ítélet.

277. *Célzatos (finalis) ítéleteknek* azokat az ítéleteket nevezük, amelyekben az egyik rész a másik résszel célösszefüggést fejez ki, vagyis az egyik rész a másik résznek a célját mondja ki. Ez az ítélet a nyelvtanban *célhatározói alárendelt mondat*. Kötőszava a magyar nyelvben állandóan: *hogy*. Pl. az ember azért él itt a földön, hogy az Isten dicsőítése által örök boldogságát megnyerhesse. Vagy: az emberek azért alkottak államokat, hogy földi boldogságukat előmozdíthassák.

278. A célzatos ítélet is nyelvtanilag két mondatból fejezhető ki, bár logikailag három egyszerű ítéletből áll, mert a célösszefüggés kifejezése is ítéletet követel. Pl. barátom a szabóhoz ment, hogy ruhát csináltasson. Ez célzatos ítélet és három egyszerű ítéletből áll; amelyek a következők: barátom a szabóhoz ment, barátom a szabónál ruhát csináltat, barátomnál a szabóhoz

menetel célja a ruhacsináltatás volt. *Vagy*: nem azért élünk, hogy együnk-igyunk. Ez a célzatos ítélet a következő három ítéletből áll: mi élünk, mi eszünk-iszunk, mi nem az evésért-ivásért élünk.

279. A célzatos ítéleteket nyelvtanilag alárendelt mondatokkal fejezzük ki, hiszen a célzatos ítélet nyelvtanilag nem más, mint célhatározói mellékmondat. És mert a célhatározói mellékmondat mint célhatározó mindig visszatehető a főmondatba, azért *a célzatos ítéletek bővített mondatok nyelvtanilag*. Pl. nem azért élünk, hogy együnk = nem az evés végett élünk. *Vagy*: a gyermekek azért járnak iskolába, hogy tanuljanak = a gyermekek tanulás végett járnak iskolába.

Bár *a célzatos ítélet* nyelvtanilag bővített ítélet, logikailag mégsem bővített ítélet, hanem *módosult ítélet*, mert a cél az alany és állítmány viszonyát emeli ki.

280. A célzatos ítélet akkor igaz, ha az az ítélet, amely a célt fejezi ki, igaz és még a cél előzménye igaz.

7) Hasonlító ítéletek.

281. *Hasonlító (comparativ) ítéleteknek* azokat az ítéleteket nevezzük, amelyekben valamely tényt valamely tulajdonság bizonyos fokával összehasonlítunk. Ezek az ítéletek a nyelvtanban *hasonlító alárendelt mondatok*. Jellemző kötőszavuk: mint. Pl. János szerencsésebb, mint József. Itt azt mondjuk, hogy János szerencsés és egyúttal azt is kifejezzük, hogy szerencsésebb Józsefnél. Ez az ítélet tulajdonképpen ezt fejezi ki: János szerencsésebb, mint amilyen szerencsés József.

282. A hasonlító ítéletet is nyelvtanilag két mondattal fejezzük ki, bár logikailag három egyszerű ítéletből áll, mert az összehasonlítás is ítéletet követel. Pl. az arany értékesebb, mint az ezüst. Ez a hasonlító ítélet a következő három ítéletből áll: az arany értékes, az ezüst értékes, az arany értéke nagyobb az ezüst értékénél.

Az eddigi ítéletekben az egyik ítéletrész a tulajdonság magasabb fokát fejezte ki, mint a másik ítéletrész. Azonban vannak olyan hasonlító ítéletek is, amelyekben a két ítéletrész a tulajdonság ugyanolyan fokát fejezi ki. Ekkor is a kötőszó „mint”, és az egyik ítéletben ilyen szavak vannak: ilyen, olyan, ennyi, annyi, ennyire, annyira. Pl. János olyan jól tanul, mint József. *Vagy*: ez a ház annyira magas, mint amaz. Az ilyen hasonlító ítéletek is három egyszerű ítéletből állanak. Pl. János olyan szorgalmas, mint József. Ez az összehasonlító ítélet a következő három ítéletből áll: János szorgalmas, József szorgalmas, mind a ketten egyformán szorgalmasak.

283. A hasonlító ítéleteket nyelvtanilag hasonlító alárendelt mondatokkal fejezzük ki, hiszen a hasonlító ítélet nyelvtanilag nem más, mint hasonlító mellékmondat. És mert a hasonlító

mellékmondat mint hasonlító határozó visszatehető a főmondatba, azért *a hasonlító ítéletek bővített ítéletek*. Pl. az Istent jobban kell szeretnünk, mint a világ bármely javát. A bővített ítélet így hangzik: az Istent a világ minden javánál jobban kell szeretnünk.

Ha azonban a hasonlító ítéletben a két rész a tulajdonság ugyanoly fokát fejezi ki, akkor bővített ítéletté való alakítása alkalmával az összehasonlítás nem lesz nyelvtanilag hasonlító határozó, hanem módhatározó. Pl. János oly szorgalmas, mint József = János és József egyformán szorgalmasak.

284. A hasonlító ítélet akkor igaz, ha az említett tény igaz és az összehasonlítás foka is igaz.

Néha azonban a hasonlító ítélettel csupán az összehasonlítás fokát akarjuk kiemelni. Pl. János szerencsésebb, mint József. Ha itt pusztán csak az összehasonlítás fokát akarjuk kiemelni, t. i. hogy János szerencsésebb, mint József, akkor nem vagyunk tekintettel arra, hogy szerencsés-e vagy szerencsétlen. Ezért **ha az összehasonlító ítélettel csak az összehasonlítás fokát akarjuk kiemelni, akkor a hasonlító ítélet igaz, ha az összehasonlítás foka igaz.**

b) Rejtett többtagú ítéletek.

285. *Rejtett többtagú ítéletnek* azt az ítéletet nevezzük, amely látszólagosan csak egy ítéletből áll, mégis a valóságban több ítéletnek az összevonásából keletkezett. Ezt az összevonást a beszédben bizonyos szavakkal visszük keresztül. Az ilyen ítélet mindig felbontható annyi ítéletre, amennyinek az összevonásából keletkezett, és a felbontás által magyarázzuk is az ítéletet. A nevezetesebb rejtett ítéletek a következők: *kizáró ítéletek, kivételes ítéletek, ismétlő ítéletek, különösítő ítéletek*. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Kizáró ítéletek.

286. *Kizáró vagy korlátozó (exclusiv) ítéletnek* azt az ítéletet nevezzük, amelyben az alany vagy az állítmány valamely kizáró szóval van összekötve. Ilyen kizáró szavak: csak, csupán, egyedül stb. Ha a szavak az állítmányhoz járulnak, akkor az alanytól minden más állítmányt kizárnak. Ezek a *kizáró ítéletek*. Pl. az állatnak csak érzéki tehetségei vannak. Vagy: a nevelésnek csupán két eszköze van, t. i. a tanítás és példa. Ha pedig a kizáró szó az alanyhoz járul, akkor az állítmány csak amaz alanyhoz járulhat, máshoz nem. Ezek a *korlátozó ítéletek*. Pl. csak a vallásos nevelés nevelés. Vagy: egyedül az Isten imádásra méltó. A kizáró és korlátozó ítéleteket közös néven csak *kizáró ítéleteknek* nevezzük.

287. Hogy a kizáró ítéleteket magyarázhasuk, azért amaz ítéletekre kell felbontanunk, amelyekből keletkeztek. A kizáró

ítélet felbontásánál különbséget kell tennünk az állító és tagadó ítéletek között.

a) Ha az ítélet állító ítélet, akkor a felbontás kapcsolt ítélettel történik, amelyben az egyik ítéletrész állító mondat, a másik ítéletrész pedig tagadó mondat. Pl. csak a vallásos nevelés nevelés. Felbontva: a vallásos nevelés nevelés és minden nevelésnek mondott más eljárás nem nevelés. Vagy: csak egy Isten van = egy Isten van és ezen az Istenen kívül nincs Isten. Vagy: az állat csak érzéki lény = az állat érzéki lény és nem több.

Mivel a kapcsolt ítélet akkor igaz, ha az egyes ítéletek, amelyekből áll, igaz ítéletek, azért **az állító kizáró ítélet akkor igaz, ha a felbontás által keletkezett ítéletek igazak.**

b) Ha a kizáró ítélet tagadó ítélet, akkor három esetet kell megkülönböztetnünk.

a) Ha a tagadás és kizáró szó az állítmányhoz tartozik, akkor a felbontás két ítélettel történik, amelyek szétválasztó ítéletet alkotnak s közülük az első tagadó mondat, a második pedig állító mondat. Pl. az ember nem csupán érzéki lény. Felbontva: az ember vagy nem érzéki lény, vagy több az érzéki lénynél. Vagy: az ember nemcsak testből áll = az ember vagy nem puszta test, vagy több a testnél.

β) Ha a tagadás az állítmányra vonatkozik és a kizáró szó az alanyhoz tartozik, akkor a felbontás kapcsolt ítélettel történik, amelyikben az egyik ítéletrész tagadó mondat, a másik ítéletrész pedig állító mondat. Pl. csak az Isten nem változik. Felbontva: az Isten nem változik és minden más lény változik. Vagy: az egyházak közül csak a katolikus Egyház nem emberi alkotás = az egyházak közül a katolikus Egyház nem emberi alkotás és a többi egyház mind emberi alkotás.

γ) Ha a kizáró szó tagadással van ellátva (nemcsak) és az állítmány is tagadással van összekötve, akkor a felbontás szintén szétválasztó ítélettel történik. E szétválasztó ítéletben az egyik ítéletrész állító mondat, a másik ítéletrész pedig tagadó mondat. Pl. nemcsak a ló nem eszes lény. Felbontva: a ló vagy állat, vagy az állat nem eszes lény. Vagy: nemcsak a bölcelet nem istenellenes = a bölcelet vagy tudomány, vagy a tudomány nem istenellenes.

Mivel a tagadó kizáró ítélet felbontásánál szétválasztó vagy kapcsolt ítéletet kapunk, azért **a tagadó kizáró ítélet akkor igaz, ha a felbontás által keletkezett szétválasztó, ille-tőleg kapcsolt ítélet igaz.**

3) Kivételes ítélet.

288. *Kivételes (exceptiv) ítéletnek* azt az ítéletet nevezzük, amelyben az alany vagy az állítmány általános fogalma valaminek a kizárásával korlátozva van. Pl. az Isten szolgálatán kívül

minden hiúság. Itt a kivétel az alanyra vonatkozik. Vagy: a régi görögök a szervezésen kívül mindenben felülmúlták a rómaiakat. Itt a kivétel az állítmányra vonatkozik.

289. A kivételes mondatnak csak akkor van értelme, ha a kizárás ama fogalom alá tartozik, amelynél az kivételként szerepel. Tehát az ilyen mondatok teljesen értelmetlenek: minden állatnak a növényeken kívül van érzéke.

A kivétellel ellátott fogalomnak bizonyos összességet kell átfognia, tehát általános vagy gyűjtő fogalomnak kell lennie, mert csak ez alól lehet kivétel. Mégis részleges fogalom, bár bizonyos összességet fog át, nem lehet a kivétellel ellátott fogalom, mert nem tudjuk, hogy a kizárás a részleges fogalom alá tartozó egyedekre vonatkozik-e vagy sem. Pl. az ilyen mondatok értelmetlenek: a növényeken kívül némelyik lény érzéki lény.

290. A kizáró és kivételes ítéletek közel esnek egymáshoz, bár van közöttük különbség. Közöttük a különbség a kizárás módjában van.

A kizáró ítéletben a kizárt dolgok csak általánosan és határozatlanul vannak megnevezve, ellenben az állítmány vagy az alany határozottan van megemlítve. Pl. itt a földön csak az ember értelmes. Ez kizáró ítélet, amelyben az alany (csak az ember) határozottan van megjelölve, a kizárt dolgok pedig, t. i. a többi lény, amely nem értelmes, csak határozatlanul van megnevezve. Éppen megfordítva van ez a kivételes ítéletben. A kivételes ítéletben a kizárt dolog határozottan van megnevezve, ellenben az alany vagy állítmány határozatlan vagy általános. Pl. az Isten szolgálatán kívül minden hiúság. Ez kivételes ítélet, amelyben az állítmány (minden hiúság) általános fogalom, ellenben az alany (Isten szolgálata) határozottan van megjelölve.

291. A kivételes ítéleteket felbonthatjuk amaz ítéletekre, amelyeknek összevonásából keletkezett. Ez a felbontás úgy történik, hogy a kivételt külön ítélettel fejezzük ki. Itt két eset lehetséges a szerint, hogy az ítélet állító-e vagy tagadó.

a) Ha állító kivételes mondatunk van, akkor a kivételt kifejező mondat tagadó mondat lesz. Pl. az Isten szolgálatán kívül minden hiúság. Felbontva: minden hiúság, de az Istent szolgálni nem hiúság. Vagy: az elemeken kívül mindent elfelejtett = mindent elfelejtett, de az elemeket nem felejtette el. Észre vesszük, hogy a felbontás által keletkezett mondat ellentétes mondat.

b) Ha azonban a kivételes mondat tagadó mondat, akkor a kivételt kifejező mondat állító mondat lesz. Pl. Júdáson kívül az apostolok nem voltak árulók. Felbontva: az apostolok nem mindnyájan voltak árulók, Júdás volt az áruló. De így is mondhatjuk: az apostolok közül Júdás volt az áruló és nem mindnyájan. Itt a felbontás által keletkezett ítélet kapcsolt ítélet.

A mondottakból következik, hogy **a kivételes ítélet akkor igaz, ha a felbontás által keletkezett ellentétes, illetőleg kapcsolt ítélet igazságot fejez ki.**

7) Ismétlő ítéletek.

292. *Ismétlő* vagy *megkettőzött (reduplicativ) ítéleteknek* amaz ítéleteket nevezzük, amelyekben az alanyt megkettőzzük vagy különös nyomatékkal emeljük ki és így mutatjuk meg, hogy az állítmány miért járul az alanyhoz. Ezért az ilyen ítélet tulajdonképpen *okozati ítélet*, mert a megkettőzés megokolja az állítmánynak az alanyra való vonatkozását. Pl. az ember mint érzéki lény az anyag hatásának van alávetve. Vagy: az Isten mint végtelen tökéletességű lény nem csálhat és nem csalatkozhat.

Az ismétlő ítéletben rendszeren a „mint” szócska is előfordul és többnyire ezzel történik az alany kiemelése vagy megkettőzése.

293. Az ismétlő ítéletet is felbontás által magyarázzuk. Mivel az ismétlő ítélet tulajdonképpen okozati ítélet, azért felbontása okozati ítélettel történik. Pl. az ember mint érzéki lény az anyag hatásának van alávetve. Felbontva: az ember az anyag hatásának van alávetve, mert érzéki lény. Vagy: az állatnak mint állatnak van érzéki megismerése = az állatnak van érzéki megismerése, mert állat.

A mondottakból következik, hogy **az ismétlő ítélet akkor igaz, ha a felbontás által keletkezett okozati ítélet igaz.**

8) Különösítő ítéletek.

294. *Különösítő (specificativ) ítéleteknek* amaz ítéleteket nevezzük, amelyekben az alanyt megkettőzzük, hogy kiemeljük azt, amit az állítmány csak egyszerűen fejez ki. Itt is a kiemelés rendszeren a „mint” szócskával történik, mint az ismétlő ítéletnél. Pl. az ember mint ember olvas.

295. Az ismétlő és különösítő ítéletek közel esnek egymáshoz, mégis van közöttük különbség. Közöttük a következő különbség van.

Az ismétlő ítélet magában foglalja az alapot, amiért az alanyt kiemeljük. Pl. az ember mint érzéki lény az anyag hatásának van alávetve. Ez az ítélet ismétlő ítélet és magában foglalja az alapot, t. i. az ember érzéki lény voltát, amiért azt mondjuk, hogy az ember az anyag hatásának van alávetve. — A különösítő ítélet nem az alapot, hanem csak a szempontot tartalmazza, amiért az állítmány az alanyhoz járul. Pl. az ember mint ember olvas. Ez különösítő ítélet, mert az olvasás csak esetlegesen és nem szükségképpen van összekötve az emberrel. Ilyen különösítő ítélet még pl.: a gyermek mint gyermek játszik, mert a játék nem szükségképpen, hanem csak esetlegesen van összekötve a gyermekkel.

296. A különösítő ítéletet is felbonthatjuk amaz ítéletekre, amelyeknek összevonásából keletkezett és így magyarázzuk.

Mivel a különösítő ítélet nem az alapot, hanem csak a szem-

pontot tartalmazza, amiért az állítmány az alanyhoz járul, azért a különösítő ítéletet nem okozati ítélettel oldjuk fel, hanem kapcsolts ítélettel, amelyben az a vonatkozás jut kifejezésre, amelyik szempont szerint az állítmány az alanyhoz járul. Pl. az ember mint ember olvas. Felbontva: az ember olvas és az olvasás neki természete szerint lehetséges. Vagy: a gyermek mint gyermek játszik = a gyermek játszik és a játék a gyermek természetéhez tartozik.

A mondottakból következik, hogy **a különösítő ítélet akkor igaz, ha a felbontás által keletkezett kapcsolts ítélet igazságot fejez ki.**

HARMADIK FEJEZET.

Mit kell értenünk ítéleteknek egymáshoz való viszonya alatt?

297. Az ember nagyon sok ítéletet mond ki, hiszen állandóan állítással vagy tagadással élünk. E sok ítélet között sok van olyan is, amelyek egymástól teljesen el vannak választva, tehát nincs közöttük viszony. Pl. „Szent László elfoglalta Horvátországot” és „az ember tollal ír.” E két ítélet között semmi közelebbi vagy távolabbi összefüggés nincs. Mindazáltal nagyon sok olyan ítélet is van, amelyek viszonyban lehetnek egymással, tehát az egyes ítéletek egymással összehasonlíthatók. Ez az ítélet természetében bírja az alapját. Pl. az ember értelmes, az ember nem értelmes. Hamar észrevesszük, hogy a két ítélet között van valami viszony, hiszen mind a két ítéletben ugyanaz az alany és ugyanaz az állítmány van, csak hogy az egyik ítéletben az állítmányt állítjuk az alanyról, a másikban pedig tagadjuk.

Amikor ítéleteket egymással összehasonlítunk, tehát az ítéleteknek egymáshoz való viszonyát keressük, akkor ezáltal új és másfajta ítéleteket, mint amilyenekről eddig is volt szó, nem kapunk, mert e viszonyítás által az ítéletek nem veszítik el faji jellegüket, hogy más és más ítéletekké legyenek. Az ítéletek különböző fajait az előzőkben tárgyaltuk. Az ítéleteknek egymáshoz való viszonyítása által csak más és más, újabb és újabb elnevezéseket kapunk, mert az egyes viszonyításoknak nevet adunk. E nevek nem takarnak újabb ítéletfajt.

E viszonyítás ismerete nagyon fontos az igazság fölkeresésében és előadásában, de még inkább fontos a tévedés felismerésében és megcáfolásában. A valamely dologgal való komoly tudományos foglalkozás megkívánja, hogy az ítéleteknek egymáshoz való viszonyítását ismerjük, hogy a tévedéseket elkerülhessük s ha tévedtünk, a tévedést megkereshessük és kijavíthassuk.

298. Az ítéleteknek egymáshoz való viszonyításánál három

eset lehetséges: a) az első eset az, amelyben két ítélet egymásnak ellentéte; b) a második eset az, amelyben az egyik ítélet a másikat magába zárja; c) a harmadik eset pedig az, amelyben az egyik ítélet a másiknak a megfordítása. Lássuk ezeket egyenkint!

I.

Ítéletek ellentéte.

Miben áll az ítéletek ellentéte?

299. Az ellentét meghatározza, hogy valamely igazságból miképen és mennyiben következik az ellentét tévedése és megfordítva: valamely tévedésből miképen és mennyiben következik az ellentét igazsága. Ezért annak, aki valamely dologgal komolyan és tudományos alapon akar foglalkozni, ismernie kell az ítéletek ellentétét. Ha az ítéleteknek ezt az ellentéteségét nem ismerjük, nagyon könnyen megtörténhet, hogy tévely ellenébe ismét tévelyt állítunk; pedig az volt a célunk, hogy igazságot állítsunk vele szembe. De megtörténhet az is, hogy magunk is tévedünk, amit csak későbbi fejtegetéseinkben veszünk észre s nem fogjuk tudni, hogy hol tévedtünk.

300. *Ellentét (oppositio)* csak két olyan ítélet között lehetséges, amelyekben ugyanaz az alany és ugyanaz az állítmány van, de az egyik ítélet állító, a másik ítélet pedig tagadó ítélet, mert ellentét csak így lehetséges. Ha két ítélet közül mindegyikben más és más az alany, bár az állítmány ugyanaz, akkor az ítéletek között nem lehet ellentét, mert a közös állítmányt más és más dologról állítjuk, illetőleg tagadjuk. Pl. az ember eszes lény, az állat nem eszes lény. E két ítélet nincs ellentétben egymással, mert a közös állítmányt (eszes lény) más és más alannal (ember és állat) hozzuk állító, illetőleg tagadó vonatkozásba. Ha pedig a két ítéletben az állítmány más és más, bár az alany ugyanaz, akkor ismét nem kapunk ellentétet, mert ugyanazon alanyról mást és mást állítunk, illetőleg tagadunk. Pl. az állat érzéki lény, az állat nem eszes lény. E két ítélet sincs ellentétben egymással, mert a közös alannal (állat) más és más állítmányt (érezki lény és eszes lény) hozunk állító, illetőleg tagadó vonatkozásba. *Ezért az ellentét ugyanazon állítmánynak állítása és tagadása ugyanazon alanyról.*

301. Az így meghatározott ellentét a *logikai* vagy *alaki ellentét* és ez az ellentét mindig ítéletek között van. Ettől az ellentétől jól megkülönböztetendő a *fizikai ellentét*, amely dolgok

és fogalmak között van és abban áll, hogy ugyanazon dologban valami ugyanazon tekintetben nem lehet és lehet egyszerre. Pl. a tűz és víz fizikai ellentét, vagy: eső és szárazföld szintén fizikai ellentét. A fogalmaknál pedig: test és halhatatlanság, vagy: anyag és gondolkodás fogalma fizikai ellentétben van egymással. A logika csak a logikai ellentéttel foglalkozik.

302. Az ellentéteséghez még az is szükséges, hogy az alany és állítmány ugyanazon értelemben vétessék, különben nincs ellentét. Tehát a következő mondatok nem fejeznek ki ellentétet: Hunyadi János hadvezér, Széchenyi István nem hadvezér, — mert, bár mind a két mondatban az alany személynév, mégis különböző személyeket állítanak elő és ezért a két mondat alánya különböző, tehát nem ugyanaz, következésképp a közös állítmányt különböző alanyokról állítjuk vagy tagadjuk. Éppen így a következő mondatok sem fejeznek ki ellentétet: az ember erkölcsileg szabad, az ember fizikailag nem szabad, — mert, bár mind a két mondatban ugyanaz az állítmány van, de különböző értelemben (erkölcsi és fizikai értelemben) s ezért a két mondat állítmánya tulajdonképpen mégsem ugyanaz, következésképp a közös alanyról más és más állítmányt mondunk állítva, illetőleg tagadva.

Továbbá az ellentéthez az is szükséges, hogy az ellentét az ítéletnek ugyanazon szavaiban jelenjék meg előttünk; más szavakkal: az ellentétes ítéleteknek azonos alanyuk és azonos állítmányuk legyen. Pl. a sír őrei aludtak, — a sír őrei látták, hogy a tanítványok Krisztus testét ellopták. E két ítélet ellentétben van ugyan egymással, de az ellentét anyagi ellentét, mert az ellentét a két ítéletben nem ugyanazokkal a szavakkal van kifejezve. A logika az ítéleteknek nem anyagi, hanem alaki ellentétével foglalkozik. Ezért az *ellentétes ítéletekben mind az alany, mind az állítmány ugyanazon szavakkal van kifejezve.*

Melyek az ellentét fajai?

303. Mondatok, amelyekben ugyanaz az alany és ugyanaz az állítmány van, kétféleképpen lehetnek ellentétesek, t. i. részint mennyiségileg, részint minőségileg.

a) Az első eset az, amelyben két ítélet mennyiségileg van ellentétben egymással: a másik mondat alánya mint rész benne van az első mondat alanyában. Ekkor az első mondat alánya általános fogalom, a második mondaté pedig részleges fogalom. Pl. minden ember halandó, — némely ember halandó. Vagy: minden állat érzéki lény, — némely állat érzéki lény. Itt az első mondatok alanyai (minden ember, minden állat) általános fogalmak, amelyek magukban foglalják a második mondat alanyát (némely ember, némely állat) mint részleges fogalmat. Vagy: egy ember sem halhatatlan, — némely ember nem halhatatlan. Itt is az első mondat alánya (egy ember sem) mint általános

fogalom magában foglalja a második mondat alanyát (némely ember), mint részleges fogalmat.

Az ilyen ítéletek a szó szoros értelmében nem is fejeznek ki ellentétet, mert az *ellentét*hez szükséges, hogy a két ítéletben az alany ugyanazon terjedelmű legyen, mivel a két ítéletben az alany és állítmány csak így lehet ugyanaz. Különböző terjedelmű alanyok nem ugyanazok az alanyok; már pedig az ilyen mondatokban a másik mondat alanya kisebb terjedelmű, mint az első mondat alanya, következésképp a két mondat alanya nem azonos. Ezek az ítéletek csak annyiban nevezhetők ellentéteseknek, amennyiben a második mondat alanya néhány egyedet kivon az első mondat alanyának a terjedelme alól, mintha rájuk nem vonatkoznék a közös állítmány. De ez is csak látszat, mert az első mondat alanya magában foglalja a második mondat alanyának összes egyedeit is. Végül az *ellentét*hez az is szükséges, hogy a két mondat közül az egyik tagadó legyen; már pedig ebben az esetben mind a két ítélet állító ítélet. Tehát az ilyen ítéletek a szó szoros értelmében nem ellentétes ítéletek.

Az ilyen ítéleteket *alárendelt (subaltern) ítéleteknek* nevezzük, amelyek közül az első, t. i. az, amelyiknek az alanya általános fogalom, *alárendelő ítélet*, a másik pedig, t. i. az, amelyikben az alany részleges fogalom, *alárendelt ítélet*.

A mondottakból következik, hogy az *alárendeltségben két ítélet mennyiség szerint áll egymással szemben*.

b) A második eset az, amelyben a két ítélet minőség szerint ellentétes. Pl. minden ember halandó, — minden ember nem halandó. Vagy: némelyik állat csúszó-mászó, — némelyik állat nem csúszó-mászó. Az ellentétes ítéleteknél az alany és állítmány ugyanaz még terjedelemben is és ezért az *ítéletek a szó szoros értelmében csak minőség szerint lehetnek ellentétesek*. Így az ellentétes ítéleteknek háromféle elnevezésük van.

a) Az olyan ellentétes ítéleteket, amelyekben mindegyik ítélet általános ítélet, *ellenkező (contrarius) ítéleteknek* mondjuk. Pl. minden madár tollal van fedve, — minden madár nincs tollal fedve. Vagy: minden ember meghal, — minden ember nem hal meg.

Az *ellenkezésben (contrarietas) két általános ítélet áll egymással szemben úgy, hogy a második ítélet csak annyit tagad, amennyi az első ítélet igazságának a lerontásához szükséges*.

Az ellenkező ítéletek minőségileg ellentétesek. Az ilyen ítéletekben a tagadó ítélet lerontja az állító ítélet igazságát. És mert az ellentéttel azt célozzuk, hogy az egyik ítélet lerontsa a másik ítélet igazságát, azért **az ellenkezés tökéletes ellentétet fejez ki**.

β) Az olyan ellentétes ítéleteket, amelyekben mindegyik ítélet részleges ítélet, *alellenes (subcontrarius) ítéleteknek* nevezzük. Pl. némelyik állat négylábú, — némelyik állat nem négylábú.

Vagy: egyes emberek igazságosak, — egyes emberek nem igazságosak.

Az *alellenességben* (*subcontrarietas*) két részleges ítélet minőség szerint áll egymással szemben és a második ítélet nem rontja le az első ítélet igazságát, mert az első ítélet részleges alanya éppen a részlegességnél fogva nem zárja magába a második ítélet részleges alanyának egyedeit. Ezért az alellenesség nem mindenkor, hanem csak bizonyos föltételek mellett fejez ki ellentétességet. E föltételekről majd később lesz szó.

γ) Az oly ellentétes ítéleteket, amelyekben mind a két ítélet egyedi ítélet, *ellentmondó* (*cantradictorius*) *ítéleteknek* nevezzük. Pl. Aristoteles bölcsész, — Aristoteles nem bölcsész. Vagy: ez az asztal fából van, — ez az asztal nincs fából.

Az *ellentmondásban* (*contradictio*) a második ítélet az első ítéletet egész terjedelmében tagadja, mert azt, amit az első ítélet egy meghatározott egyedről állít, ugyanarról a meghatározott egyedről a másik ítélet tagadja. **Az ellentmondás a legtökéletesebb ellentét.**

Az *ellentmondó ítéletek minőség és mennyiség szerint állanak egymással szemben*. Ez az oka annak, hogy a legtökéletesebb ellentétet az ellentmondás fejezi ki.

304. Hogy az ellentétes ítéletek között a kölcsönös viszonyt szemléltethessük, azért rendszerint az ú. n. *logikai négyzet*hez folyamodunk, amely az egyes ítéletek viszonyát minőség és mennyiség szerint nagyon szemléletesen állítja elénk. Ezt a négyzetet a következő módon adjuk: (ábrát lásd a következő oldalon).

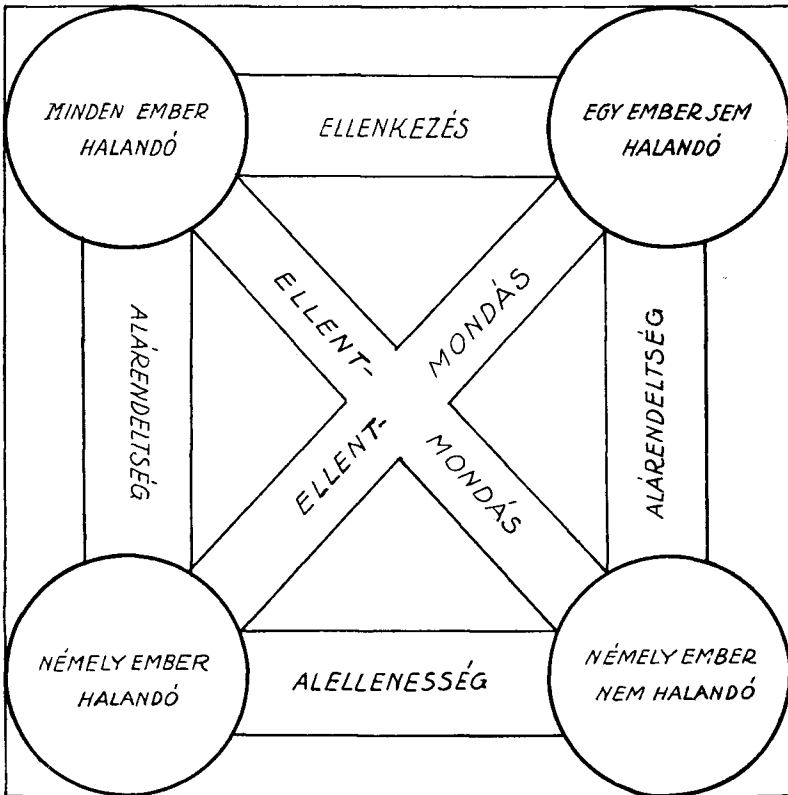
Milyen a kölcsönös viszony az ellentétes ítéletek között?

305. Az ellentétes ítéletek között kölcsönös viszony van. Ezt a kölcsönös viszonyt a következőkben fogjuk vizsgálni. Mivel az ellentétes ítéletekben az egyik ítélet által a másik igazságát akarjuk lerontani, azért akkor, amikor ellentétes ítéletek között a kölcsönös viszonyról van szó, ez a vizsgálat az ítéletek igazságára, illetőleg hamisságára vonatkozik. Lássuk az ellentéteket egyenkint!

a) Ellentmondás.

306. Az ellentmondásban egyedi ítéletek állanak egymással szemben, mégpedig mind minőségileg, mind mennyiségileg. Mivel az ellentmondásban a tagadó ítélet az állító ítéletet egész terjedelmében tagadja, továbbá az ellentmondás elve szerint lehetetlen, hogy valami ugyanazon időben legyen és ne legyen, vagy ugyanazon időben és ugyanazon körülmények között ez is legyen, az is legyen, illetőleg ilyen is legyen, olyan is legyen, azért az ellentmondó ítéletek közül mind a kettő nem lehet igaz és mind a kettő nem lehet hamis. Ebből következik, hogy **ha az ellent-**

mondásban az egyik ítélet igaz, akkor a másik föltétlenül hamis és ha az egyik ítélet hamis, akkor a másik föltétlenül igaz. Pl. a világ öröktől fogva van, — a világ nincs öröktől fogva. Ezek ellentmondó ítéletek. Ha ebben az ellentmondásban ez az ítélet hamis: a világ öröktől fogva van, akkor igaz ez az ítélet: a világ nincs öröktől fogva. Vagy: az emberi lélek halhatatlan, — az emberi lélek nem halhatatlan. Ezek is ellentmondó ítéletek. Ha ebben az ellentmondásban ez az ítélet hamis: az emberi lélek nem halhatatlan, akkor igaz ez az ítélet: az emberi lélek halhatatlan.

b) Ellenkezés.

307. Az ellenkezésben általános ítéletek állanak egymással szemben, mégpedig minőség szerint. Hogy ezen ítéletek igazságát, illetőleg hamisságát meghatározhassuk, két lehetséges esetet megkülönböztetünk: a) az állítmány szükségszerűen járul-e az alanyhoz, b) az állítmány csak esetlegesen járul-e az alanyhoz. Lássuk ez eseteket egyenkint!

a) Ha az állítmány szükségszerűen járul az alanyhoz, akkor lehetetlen, hogy az ellenkezésben mind a két ítélet egyszerre igaz, illetőleg mind a két ítélet egyszerre hamis legyen. U. i. az ellenkezés általános mondatokkal dolgozik, t. i. olyan mondatokkal, amelyekben az alany általános fogalom és ezért az általános ítélet az alany általános fogalma alá tartozó mindegyik egyedre vonatkozik. Ez okból ha az állítmány szükségszerű, akkor az állítmány az alany minden egyedét szükségszerűen illeti meg, következőleg az állító mondat szükségszerűen igaz és a tagadó mondat szükségszerűen hamis. Tehát: minden ember értelmes, — minden ember nem értelmes. Ezek ellenkező ítéletek. Mivel az értelmesség szükségszerűen megilleti az embert, azért: minden ember értelmes, — igaz ítélet és: minden ember nem értelmes, — hamis ítélet. Hasonlóképpen igaz ez az ítélet: *omne vivum ex ovo*, azért téves az ősnemződés (*generatio aequivoca*).

Ha azonban az állítmány az alany általános fogalma alá tartozó egyedek közül egyikről sem mondható, akkor nyilvánvalóan a tagadó mondat fejez ki igazságot és ennek megfelelően az állító ítélet hamis. Tehát: minden állat eszes lény. Ez hamis ítélet, mert az eszesség semmiképpen sem illeti meg az állatot, vagyis sem mint lényeges tulajdonság, sem mint járulékos nem mondható az állatról. Ezért ez az ítélet igaz: egy állat sem eszes lény. Vagy: minden gondolat az anyagi erők eredménye. Ez az ítélet hamis, mert az anyag természeténél fogva képtelen gondolatokat előállítani. Tehát igaz ez az ítélet: egy gondolat sem az anyagi erők eredménye.

b) Ha az állítmány csak esetlegesen járul az alanyhoz, vagyis az állítmány az alany fogalma alá tartozó egyedek közül csak egyesekhez járul, másokhoz pedig nem járul, akkor mind a két ítélet hamis lehet, mert az esetleges jegy az általános fogalom egyedei közül csak egyesekhez járul. Pl. minden ember fehér, — egy ember sem fehér. Ezek ellenkezést kifejező ítéletek. Mivel a fehérség csak járulékos jegy az embernél, azért ítéleteink közül mindegyik hamis. Az első ítélet azért hamis, mert nemcsak fehér emberek vannak; a második ítélet pedig azért hamis, mert fehér emberek is vannak. Éppen így: minden ember tud olvasni, — egy ember sem tud olvasni, ellenkezésben mindkét ítélet hamis, mert az olvasni-tudás csak járulékos tulajdonsága az embernek.

A mondottakat így foglaljuk össze: **az ellenkezésnél az egyik ítélet igazságából a másik ítélet hamissága következik**, mert az ítéletek nem lehetnek egyszerre igazak; **de már az egyik ítélet hamisságából csak akkor következik a másik ítélet igazsága, ha az állítmány szükségképpen járul az alanyhoz, vagy semmiképpen sem járulhat hozzá.**

c) Aellenesség.

308. Az aellenességben két részleges ítélet áll egymással szemben, mégpedig minőség szerint. Ezen ítéletek igazságának a meghatározásánál szintén két eset lehetséges, mint az ellenkezésnél: a) az állítmány szükségszerűen járul-e az alanyhoz, b) az állítmány esetlegesen járul-e az alanyhoz. Lássuk e két esetet egyenkint!

a) Ha az állítmány szükségképen járul az alanyhoz, vagy semmiképen sem járulhat hozzá, akkor a két ítélet egyidejűleg nem lehet igaz és a két ítélet egyidejűleg nem lehet hamis. U. i. ha az állítmány szükségszerűen illeti meg az alanyt, akkor minden egyed, amelyekre a részleges jelző nélkül álló alany illik, szükségszerűen illet meg. Ezért az állító mondat szükségszerűen igaz ítélet és a tagadó mondat szükségszerűen hamis ítélet. Pl. némelyik ember értelmes, — némelyik ember nem értelmes. Itt az értelmesség szükségszerűen járul az alanyhoz és ezért az állító mondat igaz, a tagadó mondat pedig hamis ítéletet fejez ki.

Ha pedig az állítmány semmiképen sem járulhat az alanyhoz, akkor a részleges jelző nélkül álló alany egyedei közül egyikről sem mondható, következésképpen a tagadó mondat fejezi ki szükségszerűen az igazságot és ennek megfelelően az állító mondat hamis ítélet. Pl. némelyik kőnek van érzéke, — némelyik kőnek nincs érzéke. Ebben az aellenességben az érzék semmiképen sem járulhat az alanyhoz és ezért a tagadóítélet igazságot mond ki, az állító ítélet pedig hamis ítélet.

Még megjegyezzük, hogy szükséges állítmánynál fölösleges részleges ítélettel élni, mert az állítmány a részleges jelző nélkül álló minden egyedre illik. Ha tehát az értelmesség lényegesen hozzájárul az emberhez, akkor ne ezt mondjuk: némely ember értelmes, hanem azt kell mondanunk: minden ember értelmes, vagy rövidebben: az ember értelmes. Mindazáltal a logika az aellenességet ilyen mondatokban is fejtegeti, mert ez is lehetséges eset, tehát az emberek használhatják. — Ugyanezt kell mondanunk, ha az állítmány semmiképen sem járulhat az alanyhoz.

b) Ha az állítmány csak esetlegesen járul az alanyhoz, akkor mind a két ítélet igaz lehet, mert az esetleges állítmánynál az nincs adva a dolog természetével, tehát az esetleges tulajdonságot a részleges jelző nélkül álló alanyfogalom egyes egyedei bírhatják, más egyedei pedig nem. Pl. némelyik ember fehér, — némelyik ember nem fehér. Itt mind a két ítélet igaz, mert vannak fehér emberek, de vannak oly emberek is, akik nem fehérek.

Továbbá ha az állítmányok esetlegesen járulnak az alanyhoz, akkor mind a két ítélet nem lehet hamis, mert ha pl. az első részleges ítélet hamis, akkor annál inkább hamis a megfelelő általános ítélet, mert az, ami nem tulajdonsága egynek, illetőleg néhánynak, még kevésbé tulajdonsága valamennyinek. De ebből az következik, hogy a második részleges ítélet igaz. Pl. némelyik

ember fehér, — némelyik ember nem fehér. Ha ebben az allelenségben az első részleges ítélet (némelyik ember fehér) hamis, akkor annál inkább hamis ez az általános ítélet: minden ember fehér. Ebből pedig az következik, hogy a második ítélet igaz (némelyik ember nem fehér), mert ez ellentmondásban van az általános ítélettel.

A mondottakat így foglaljuk össze: **az allelenségben az egyik ítélet hamisságából a másik ítélet igazsága következik, de már az egyik ítélet igazságából a másik ítélet hamissága csak akkor következik, ha az állítmány szükségképen járul az alanyhoz, vagy semmiképen sem járulhat hozzá.**

d) Alárendeltség.

309. Az alárendeltségben egy általános ítélet és egy részleges ítélet áll egymással szemben, mégpedig csak mennyiség szerint. Pl. minden ember halandó, — némelyik ember halandó.

Az alárendeltségben lehet mind a két ítélet egyidejűleg igaz, mert ha az általános ítélet igaz, akkor a részleges ítélet is igaz, hiszen a részleges ítélet bennfoglaltatik az általános ítéletben. Pl. minden ember értelmes, — némelyik ember értelmes. Itt mind a két ítélet igaz, mert az általános ítélet igaz. De az alárendeltségben lehet mind a két ítélet egyidejűleg hamis is, mert ha az általános ítélet hamis, akkor a részleges ítélet is hamis, hiszen ismét a részleges ítélet benne van az általános ítéletben. Pl. minden állat eszes lény, — némelyik állat eszes lény. Ez alárendeltségben mindegyik ítélet hamis ítélet, mert az általános ítélet hamisságot fejez ki.

Az alárendeltségben az általános ítélet igazságából következik a részleges ítélet igazsága, de a részleges ítélet igazságából csak akkor következik az általános ítélet igazsága, ha az állítmány szükségszerűen járul az alanyhoz, vagy semmiképen sem járulhat hozzá. Továbbá a részleges ítélet igazságából nem következik az általános ítélet igazsága, ha az állítmány csak esetlegesen járul az alanyhoz; de a részleges ítélet hamisságából mindig következik az általános ítélet igazsága. Végül az általános ítélet hamisságából mindig következik a részleges ítélet hamissága akkor, ha az állítmány szükségképen járul az alanyhoz, vagy semmiképen sem járulhat hozzá; de ha esetleges állítmányról van szó, akkor az általános ítélet hamisságából nem következik a részleges ítélet hamissága.

Az ellentmondásról különösen.

310. Minden ítélettel, bármilyen ítélet is legyen az, ellentmondó ítéletet állíthatunk szembe, mert az állítást leronthatjuk s a tagadást állítással érvényteleníthetjük. Az ellentmondó ítéletek nagy szerepet játszanak a tudományban és különösen a cáfolatban, mert segítenek minket a tévedés felismerésében és lerontásában. Ezért az ellentmondó ítéletek felismerése és fölkeresése nagyon szükséges. Azonban valamely ítélet ellentmondó ítéletének a feltalálása nem mindig könnyű feladat, mert a különböző fajú ítéletektől függ.

Mivel az ellentmondás csak egy adott ítéletnek az igazságát szünteti meg, azért általánosságban az ellentmondó ítélet feltalálásához szükséges, illetőleg elégséges, hogy az adott ítélet fölé oly ítéletet állítsunk, amely az adott ítélet igazságát lerontsa, tehát hamisságát mondja ki. Pl. ha valaki ezt mondaná: az ember állatból fejlődött lény, akkor ennek az ítéletnek ellentmondó ítéletét úgy alkotjuk meg, hogy fölébe állítunk oly ítéletet, amely az adott ítélet igazságát tagadja. Ezt így mondjuk: nem igaz az, hogy az ember állatból fejlődött lény. Ha pedig valaki ezt mondaná: az embernek nincs szabadakarata, ezt az ítéletet így rontjuk le: hamisság az, hogy az embernek nincs szabadakarata.

Ha azonban nem fölébe helyezett ítélettel akarjuk, adott ítélet ellentmondó ítéletét megalkotni, akkor a különböző ítéleteknél különbözőképen járunk el. Lássuk mindezt egyenkint!

a) Egyszerű ítéletek ellentmondó ítélete.

311. Egyszerű ítéleteknek azokat az ítéleteket nevezzük, amelyekben csak egy alany és csak egy állítmány van. Ezek az ítéletek lehetnek általános, részleges és egyedi ítéletek.

Amikor az egyszerű ítéleteknek ellentmondó ítéletét keressük, akkor csak az után kutatunk és kérdezősködünk, hogy milyennek kell lennie ennek az ítéletnek, hogy általános, részleges vagy egyedi ítéletnek az ellentmondása lehessen.

a) **Az általános ítéletnek ellentmondása ugyanaz az ítélet megváltoztatott minőséggel,** vagyis ha az első ítélet állító, akkor a második tagadó lesz és ha az első ítélet tagadó, akkor a második állító lesz. U. i. az általános ítélet, mert alanya általános fogalom, az alanyfogalom minden egyedére vonatkozik. Ha tehát a minőséget megváltoztatjuk, akkor az általános ítélet igazságát lerontjuk, vagyis ellentmondást kapunk. Pl. minden ember halandó. Ez igaz ítélet. Igazságát a következő ellentmondó ítélet rontja le: minden ember nem halandó. Vagy: az állat nem eszes lény. Ez igaz ítélet. Ellentmondó ítélete: az állat eszes lény.

Általános ítéletnek részleges ítélet is lehet ellentmondó ítélete. Ha tehát azt akarjuk, hogy általános ítéletnek részleges ítélet

legyen az ellentmondó ítélete, akkor kell, hogy az általános ítéletben az általánosság ne tűrjön meg kivételt, vagyis az általánosság metafizikai általánosság legyen, amely alól tényleg semmi körülmények között nem lehet kivétel, míg a fizikai és erkölcsi általánosság kivételeket megenged; a részleges ítélet részéről pedig az szükséges, hogy benne az alany az általános fogalom meghatározatlan részét fejezze ki. Pl. az ember halandó, — némelyik ember nem halandó. Ha az ember halandósága metafizikai általánosság, tehát nincs alóla kivétel és mégis azt állítjuk, hogy némelyik ember nem halandó, akkor a második ítélet (némelyik ember nem halandó) lerontja az első ítélet (az ember halandó) igazságát, vagyis a második ítélet ellentmondása az elsőnek. És ha azt mondjuk: az állat nem eszes lény, — némelyik állat eszes lény, és az eszeség metafizikai lehetetlenség az állatnál, akkor a második ítélet (némelyik állat eszes lény) lerontja az első ítélet (az állat nem eszes lény) igazságát. Tehát ekkor is részleges ítélet lett ellentmondó ítélete általános ítéletnek. De ha pl. ezt mondjuk: az ember igazságos, — némelyik ember nem igazságos, akkor a második ítélet (némelyik ember nem igazságos) nem rontja le az első (az ember igazságos), mert az igazságosság erkölcsi általánosság s az akarat szabadsága miatt vannak emberek, akik nem igazságosak.

Tehát **általános ítéletnek ellentmondása részleges ítélet csak akkor lehet, ha az állítmány metafizikai szükségességgel járul az alanyhoz.**

b) **Részleges ítéletnek ellentmondó ítélete mindig általános ítélet,** mert ez az összes egyedekre, tehát a részleges ítélet egyedeire is vonatkozik. Pl. némelyik állat gondolkodik. Ennek ellentmondó ítélete: egy állat sem gondolkodik. Vagy: némelyik embernek nincs szabadakarata. Ennek ellentmondó ítélete: minden embernek van szabadakarata.

c) **Az egyedi ítélet ellentmondó ítélete ugyanaz az ítélet megváltoztatott minőséggel.** Pl. Sokrates bölcsész. Ennek ellentmondó ítélete: Sokrates nem bölcsész. Vagy: János nem tanul. Ennek ellentmondó ítélete: János tanul.

Ugyanez érvényes amaz ítéletekre is, amelyekben az alany egyedi fogalom gyanánt vehető. Pl. az ember teremtett lény. Ennek ellentmondása: az ember nem teremtett lény. Vagy: a nevelés nem az akarat fejlesztése. Ennek ellentmondása: a nevelés az akarat fejlesztése.

Ez okból idetartoznak amaz ítéletek is, amelyekben az alany gyűjtőfogalom értelemben vehető. Pl. Jézus apostolai tizenketten voltak. Ennek ellentmondó ítélete: Jézus apostolai nem voltak tizenketten. Vagy: a katonaság nem szükséges. Ennek ellentmondása: a katonaság szükséges.

b) Módosult ítéletek ellentmondó ítélete.

312. A módosult ítéletben az alany és állítmány között lévő viszonyt valamiképpen kiemelni akarjuk. Pl. a lélek szükségképpen halhatatlan. Ha tehát ennek az ítéletnek az ellentmondó ítéletét akarjuk megalkotni, akkor azt kell tagadnunk, ami által az ítélet módosul. Ezért az ellentmondó ítélet: a lélek nem szükségképpen halhatatlan.

A módosult ítélettel sokszor nemcsak azt akarjuk kifejezni, hogy milyen vonatkozás van az állítmány és az alany között, hanem az ítélet tartalmát mint ténylegest akarjuk mondani, amely ténylegességet szükségesnek vagy esetlegesnek gondoljuk. Ha a ténylegességet szükségesnek gondoljuk, akkor az ilyen módosult ítéletről éppen az előbb volt szó és azt mondtuk, hogy ellentmondó ítéletnél azt kell tagadnunk, ami által az ítélet módosul.

Ha a módosult ítélet oly ténylegességet fejez ki, amely esetlegesség, akkor az ilyen ítélettel kettőt fejezünk ki, amelyek közül az egyik hamis is lehet. Pl. János szükségképpen beszél. Hogy János beszél, az igaz lehet, amennyiben csak a beszélést mondjuk róla; de ez az ítélet hamis, ha János beszédét szükségképinek mondjuk. Ezért az ilyen ítélet kapcsolt ítélettel egyenlő. Tehát János szükségképpen beszél = János beszél és szükségképpen beszél.

Mivel a kapcsolt ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet (amiről később lesz szó), azért, hogy az ilyen módosult ítélet ellentmondó ítéletét megalkossuk, ha a módosulást kiemelni akarjuk, akkor szétválasztó ítélettel tesszük azt. Tehát: János vagy nem beszél, vagy nem szükségképpen beszél.

Ezekután a **módosult ítélet ellentmondó ítéletét megkapjuk, ha tagadjuk azt, ami által az ítélet módosul. Ha azonban a módosult ítélettel valami ténylegességet is akarunk mondani, amely ténylegesség esetlegesség és a módosulást kiemelni akarjuk, akkor az ellentmondó ítélet szétválasztó ítélet lesz.**

A módosulás ellentmondó ítéleteit a következő *logikai négyzet* szemlélteti. (Az ábrát lásd túloldalon.)

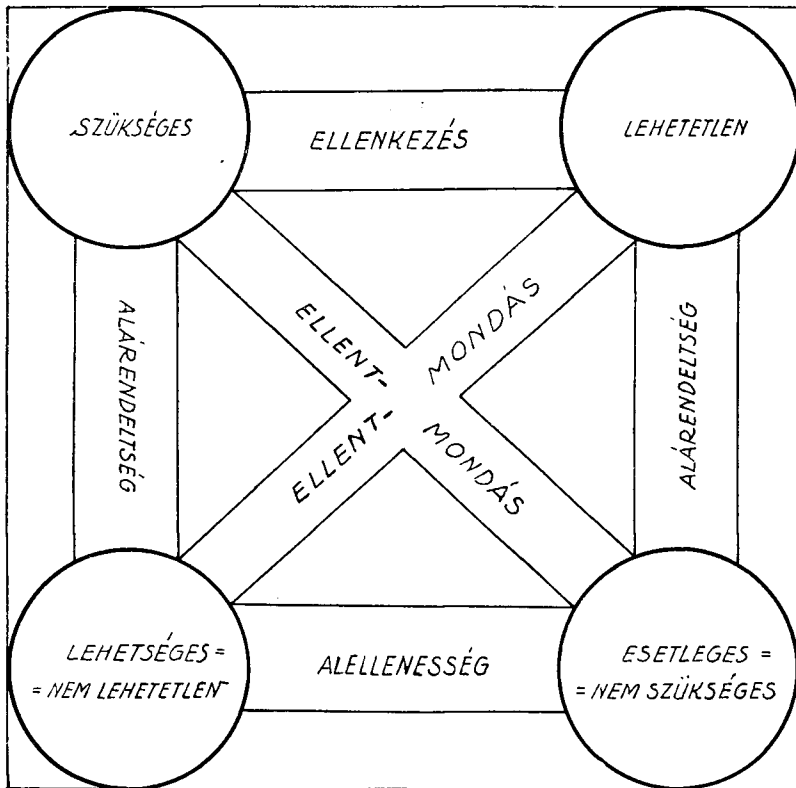
c) A bővített ítéletek ellentmondó ítélete.

313. A bővített ítéleteket úgy kapjuk, hogy az alanyhoz vagy az állítmányhoz, vagy mind a kettőhöz jelzőt, illetőleg meghatározó részt teszünk. Ha a bővített ítéletet úgy vesszük, mint amit kifejez, akkor ellentmondó ítéletét úgy alkotjuk meg, mint az egyszerű ítéletét, t. i. a minőséget megváltoztatjuk. Pl. a bölcs ember boldog. Ennek ellentmondó ítélete: a bölcs ember nem boldog. Vagy: a tigris kegyetlen állat. Ennek ellentmondó ítélete: a tigris nem kegyetlen állat. Vagy: a jószívű ember adakozó

lelkületű. Ennek ellentmondó ítélete: a jószívű ember nem adakozó lelkületű.

314. Ha pedig a bővített ítéletet nyelvtanilag alárendelt mondatnál fejezzük ki, akkor itt három eset lehetséges a szerint, hogy a bővítés az alanyhoz, az állítmányhoz vagy mindkettőhöz tartozik-e. Lássuk ez eseteket egyenként!

a) Ha a bővítés az alanyra vonatkozik, akkor a főmondatot megváltoztatott minőséggel vesszük, mert az eredeti mondatban is ez történik, a mellékmondat pedig megmarad eredeti minőségében.

Pl. a bölcs ember boldog = az ember, aki bölcs, boldog. Ennek ellentmondó ítélete: az ember, aki bölcs, nem boldog.

b) Ha a bővítés az állítmányra vonatkozik, akkor az ellentmondásnál a mellékmondatot vesszük megváltozott minőséggel, mert az eredeti mondatban az állítmány jelzőjét tagadjuk és a főmondat megmarad eredeti minőségében. Pl. a tigris kegyetlen állat = a tigris állat, amely kegyetlen. Ennek ellentmondó ítélete: a tigris állat, amely nem kegyetlen.

c) Ha a bővítés mind az alanyra, mind az állítmányra

vonatkozik, akkor az állítványhoz tartozó jelzőt kifejező mellékmondatot vesszük megváltoztatott minőséggel, mert ez történik az eredeti mondatban is. Pl. a jószívű ember adakozó lelkületű = az az ember, aki jószívű, olyan lelkületű, hogy adakozik. Ennek ellentmondó ítélete: az az ember, aki jószívű, olyan lelkületű, hogy nem adakozik.

315. A bővített ítélet a valóságban két gondolatot fejez ki, mint sok módosult ítélet és ezért kapcsolt ítélettel is egyenlővé tehetjük. Pl. a bölcs ember boldog. Ez a bővített ítélet tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy a) vannak bölcs emberek és még azt is mondja b) hogy ezek a bölcs emberek boldogok. Mivel a kapcsolt ítélet ellentmondása szétválasztó ítélet (később lesz róla szó), azért a bővített ítélet ellentmondását szétválasztó ítélettel is kifejezhetjük. Pl. a bölcs ember boldog = vannak bölcs emberek és ők boldogok. Ennek ellentmondó ítélete: vagy nincsenek bölcs emberek, vagy ők nem boldogok. Vagy: a tigris kegyetlen állat = vannak kegyetlen állatok és a tigris ilyen. Ennek ellentmondó ítélete: vagy nincsenek kegyetlen állatok, vagy a tigris nem ilyen állat.

Tehát a bővített ítélet ellentmondó ítéletét, ha a bővített ítéletet úgy vesszük, mint amit kifejez, megkapjuk, ha az adott ítéletet megváltoztatott minőséggel vesszük. Ha pedig a bővített ítéletet alárendelt mondat alakjában vesszük, akkor az ellentmondásban vagy a főmondatot vagy a mellékmondatot vesszük megváltoztatott minőséggel a szerint, hogy a bővítés az alanyra vagy az állítványra vonatkozik-e. Ha végül a bővített ítéletet úgy vesszük, hogy kétféle mond, akkor ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet.

d) Nyílt többtagú ítéletek ellentmondó ítélete.

316. *Kapcsolt ítélet.* A kapcsolt ítélet akkor igaz, ha az egyes ítéletek, amelyekből áll, igazságot fejeznek ki. Ha tehát a kapcsolt ítélet ellentmondását akarjuk megalkotni, akkor elégséges, hogy a részek közül az egyik ne legyen igaz. Ezt szétválasztó ítélettel érjük el, amelyben nem ellentétet állítunk fel, hanem egyszerűen csak azt mondjuk ki, hogy a kapcsolt ítélet részei közül az egyik nem igaz. Pl. az írás és olvasás hasznos dolog. Ennek ellentmondó ítélete: vagy az írás vagy az olvasás nem hasznos.

Tehát a kapcsolt ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet.

317. *Ellentétes ítélet.* Az ellentétes ítélet tulajdonképpen két egyszerű ítéletből áll és akkor igaz, ha az egyes ítéletek igazak és a megjelölt ellentét fennáll. Ha tehát az ítéletek igazságát lerontjuk, akkor az ellentétes ítélet igazságát is lerontottuk, vagyis megkaptuk az ellentmondó ítéletet. Ezt szétválasztó ítélet-

tel érjük el. Pl. Cicero jó államférfi, de rossz hadvezér volt. Ennek ellentmondó ítélete: Cicero vagy nem volt jó államférfi, vagy jó hadvezér volt. Vagy: a munka gyökere keserű, de gyümölcse édes. Ennek ellentmondó ítélete: vagy a munka gyökere nem keserű, vagy gyümölcse nem édes.

Tehát **az ellentétes ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet.**

318. *Összehasonlító ítélet.* Az összehasonlító ítélet két gondolatot fejez ki, t. i. magát a tényt és valamely tulajdonság bizonyos fokát. Pl. János szerencsésebb, mint József. Itt azt mondjuk, hogy mind János, mind József szerencsés és azt is kifejezzük, hogy Jánosnál a szerencse nagyobb fokban van meg, mint József-nél. Ezért az összehasonlító ítélet két egyszerű ítélet összevonásából keletkezett, vagyis az összehasonlító ítélet hasonlít a kapcsolt ítélethez. (János szerencsés és szerencsésebb Józsefnél.) Ebből következik, hogy az összehasonlító ítélet ellentmondó ítéletét is úgy kapjuk, mint a kapcsolt ítélet ellentmondó ítéletét, vagyis **az összehasonlító ítélet ellentmondó ítéletét szétválasztó ítélettel fejezzük ki.** E szerint: János szerencsésebb, mint József. Ennek ellentmondó ítélete: János vagy nem szerencsés, vagy nem szerencsésebb Józsefnél. Vagy: a bűn nagyobb rossz, mint bármely más rossz. Ennek ellentmondó ítélete: a bűn vagy nem rossz, vagy nem nagyobb bármely más rossznál.

Többször megtörténik, hogy az összehasonlító ítélettel csak az összehasonlítás fokát akarjuk kifejezni. Ekkor az összehasonlító ítélettel csak egy gondolatot akarunk kimondani, t. i. az összehasonlítás fokát. Ezért ha lerontjuk az összehasonlítás fokát, akkor lerontottuk az összehasonlító ítélet igazságát is, vagyis megkaptuk az összehasonlító ítélet ellentmondó ítéletét. Ezt a minőség megváltoztatásával érjük el. Ha tehát **az összehasonlító ítélettel csupán az összehasonlítás fokát akarjuk ki fejezni, akkor az ellentmondó ítélet maga az összehasonlító ítélet megváltoztatott minőséggel.** Pl. az angyal értelmesebb, mint az ember. Ennek ellentmondó ítélete: az angyal nem értelmesebb az embernél.

319. *Időhatározói ítélet.* Az időhatározói ítélettel is két-félét fejezünk ki, t. i. az időt és az időnek az eseményre való vonatkozását. Ha tehát a kettő közül az egyiknek az igazságát lerontottuk, akkor az időhatározói ítélet igazságát is lerontottuk, vagyis megkaptuk az időhatározói ítélet ellentmondó ítéletét. Ez szétválasztó ítélettel történik. Tehát **az időhatározói ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet.** Pl. miután az ellenség meghátrált, mi bevonultunk a városba. Ennek ellentmondó ítélete: az ellenség vagy nem hátrált meg, vagy mi nem vonultunk be a városba.

Néha megtörténik, hogy az időhatározói ítélettel csak az időnek az eseményre való vonatkozását akarjuk különösebb módon hangsúlyozni. Ekkor az ítélet csak egy gondolatot fejez ki

és ezért ellentmondó ítélete ugyanaz az ítélet lesz megváltoztatott minőséggel. Tehát **ha az időhatározói ítélettel csupán az időnek az eseményre való vonatkozását akarjuk hangsúlyozni, akkor az ellentmondó ítélet maga az időhatározói ítélet megváltoztatott minőséggel.** Pl.: miután az ellenség meghátrált, mi bevonultunk a városba. Ha ebben az ítéletben csak az időt akarjuk kiemelni, akkor ellentmondó ítélete így hangzik: az ellenség nem hátrált meg, amikor mi bevonultunk a városba = nem az ellenség meghátrálása alkalmával vonultunk a városba.

320. *Helyhatározói ítélet.* A helyhatározói ítélettel szintén kétfélét fejezünk ki, t. i. a helyet és az eseménynek a helyre való vonatkozását. Ha tehát e kettő közül az egyiknek az igazságát lerontjuk, akkor lerontjuk a helyhatározói ítélet igazságát is, vagyis megkapjuk a helyhatározói ítélet ellentmondó ítéletét. Ezt szétválasztó ítélettel érjük el. Tehát **a helyhatározói ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet.** Pl. a harcban elesetteket ott temették el, ahol meghaltak. Ennek ellentmondó ítélete: a harcban vagy senki sem esett el, vagy nem haláluk helyén temették el őket.

Ha azonban a helyhatározói ítélettel csak egy gondolatot akarunk kiemelni, t. i. az eseménynek a helyre való vonatkozását akarjuk kiemelni, akkor ellentmondó ítélete maga a helyhatározói ítélet megváltoztatott minőséggel. Pl. a harcban elesetteket ott temették el, ahol meghaltak. Ha ebben az ítéletben csak azt akarjuk kiemelni, hogy hol temették el a harcban elesetteket, akkor az ellentmondó ítélet így hangzik: a harcban elesetteket nem ott temették el, ahol elesetek = a harcban elesetteket nem haláluk helyén temették el.

321. *Okozati ítélet.* Az okozati ítélettel kétfélét fejezünk ki, t. i. a tényeket és még azt is mondjuk, hogy az egyik állítás a másiknak a hatása, illetőleg a következménye. Pl. az ember szabad, mert értelmes. Ez okozati ítélet, amelyben két tényt mondunk, t. i. az ember szabad, az ember értelmes és még azt is mondjuk, hogy az ember szabadsága értelmességének a következménye.

Ha tehát az akarati ítélet ellentmondó ítéletét keressük, akkor elégséges csak az egyik állítás igazságát megszüntetnünk, hogy az akarati ítélet ellentmondó ítéletét megkapjuk. Ezt szétválasztó ítélettel érjük el. Így az adott okozati ítélet ellentmondása a következő: az ember vagy nem szabad vagy nem értelmes.

Ha azonban az okozati ítéletben főképpen a két tény okozati összefüggését hangsúlyozzuk, akkor az ellentmondó ítéletet úgy kapjuk, hogy tagadjuk a két tény okozati összefüggését. E szerint az előbbi okozati ítélet ellentmondó ítélete így hangzik: az ember nem azért szabad, mert értelmes.

Tehát **az okozati ítélet ellentmondó ítélete vagy**

szétválasztó ítélet, ha úgy vesszük az okozati ítéletet, mint két tény kifejezését, **vagy olyan ítélet, amely a tények okozati összefüggését tagadja**, ha azt akarjuk hangsúlyozni.

322. *Célzatos ítélet.* A célzatos ítélet is kétféle fejez ki, t. i. a tényeket és azt is kifejezi, hogy a tények célösszefüggésben vannak egymással. Pl. azért eszünk, hogy éljünk. Ez célzatos ítélet, amelyben két tény jut kifejezésre, t. i. eszünk, élünk és még e két tény célösszefüggése is ki van mondva, t. i. az evés célja életünk fenntartása. Ha tehát a célösszefüggést tagadjuk a két tény között, akkor a célzatos ítélet igazságát lerontottuk, vagyis megkaptuk a célzatos ítélet ellentmondó ítéletét. A megadott ítélet ellentmondó ítélete: nem azért eszünk, hogy éljünk = nem életünk fenntartása végett eszünk.

Tehát a **célzatos ítélet ellentmondó ítélete olyan ítélet, amely a célösszefüggést tagadja.**

e) Föltételes ítélet ellentmondó ítélete.

323. A föltételes ítélet azt fejezi ki, hogy az egyik állítás a másiktól függ. Ha tehát a két állítás között a függőséget tagadjuk, akkor lerontjuk a föltételes ítélet igazságát, vagyis megalkotjuk a föltételes ítélet ellentmondó ítéletét. Pl. ha az ember szorgalmas, akkor boldogul. Ez föltételes ítélet, amelynek ellentmondó ítélete: nem boldogul az ember, ha szorgalmas. Vagy így is mondhatjuk: ha az ember szorgalmas, ebből még nem következik, hogy boldogul.

Tehát a **föltételes ítélet ellentmondását megkapjuk, ha az állításoknak egymástól való függőségét tagadjuk.**

f) Szétválasztó ítélet ellentmondó ítélete.

324. A szétválasztó ítélet tagjai között vagy nincs, vagy van ellentmondás.

a) Ha a szétválasztó ítélet tagjai között nincs ellentmondás, akkor a szétválasztó ítélet azt mondja, hogy a tagok közül az egyik igaz. Ha tehát az ilyen ítélet ellentmondó ítéletét keressük, akkor oly ítéletet kell alkotnunk, amelyben egyik tag sem igaz. Ez kapcsolt ítélettel történik. Pl. János vagy az iskolában van, vagy otthon. Ez szétválasztó ítélet, amelyben a tagok között nincs ellentmondás. Tehát az ellentmondó ítélet kapcsolt ítélet és így hangzik: János nincs az iskolában és otthon sincs.

Mivel az ilyen szétválasztó ítéletet *ellentétes szétválasztó ítéletnek* nevezzük, azért **az ellentétes szétválasztó ítélet ellentmondó ítélete kapcsolt ítélet.**

b) Ha pedig a szétválasztó ítélet nemcsak azt fejezi ki, hogy a tagok közül az egyik igaz, hanem a tagok között ellentmondás is van, úgyhogy mind a kettő nem lehet igaz és nem lehet hamis sem mind a kettő, akkor az ilyen szétválasztó ítélet értel-

mére nézve a kapcsolt ítélethez hasonlít és ezért ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet. Pl. a lélek vagy halandó vagy halhatatlan. Ez olyan szétválasztó ítélet, amelyben a tagok ellentmondásban vannak egymással. Tehát az ellentmondó szétválasztó ítélet így hangzik: a lélek nem vagy halandó vagy halhatatlan. Ennek ez az értelme: a lélek vagy halandó és halhatatlan egyidejűleg, vagy sem halandó, sem halhatatlan.

Mivel az ilyen szétválasztó ítéletet *ellentmondó szétválasztó ítéletnek* nevezzük, azért **az ellentmondó szétválasztó ítélet ellentmondása szétválasztó ítélet.**

g) Rejtett többtagú ítélet ellentmondó ítélete.

325. *Kizáró ítélet.* Ha a kizáró ítéletet felbontjuk és a felbontás által kapcsolt ítéletet kapunk, akkor ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet, mint a kapcsolt ítéleté. Pl. csak a vallásos nevelés nevelés. Ez kizáró ítélet és felbontása által kapcsolt ítéletet kapunk. Ez a kapcsolt ítélet a következő: a vallásos nevelés nevelés és minden más nevelésnek mondott eljárás nem nevelés. Ennek ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet, t. i. vagy a vallásos nevelés nem nevelés, vagy minden nevelésnek mondott eljárás nevelés.

Ha pedig a kizáró ítélet felbontása által szétválasztó ítéletet kapunk, akkor ellentmondó ítélete kapcsolt ítélet lesz, mert a felbontás által kapott szétválasztó ítélet ellentétes szétválasztó ítélet. Pl. nem csak a ló nem eszes lény. Ez kizáró ítélet és felbontása által szétválasztó ítéletet kapunk: a ló vagy állat, vagy az állat nem eszes lény. Ennek ellentmondó ítélete: a ló nem állat és eszes lény.

Tehát **a kizáró ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó vagy kapcsolt ítélet a szerint, amint a felbontás által kapcsolt vagy szétválasztó ítéletet kapunk.**

326. *Kivételes ítélet.* A kivételes ítélet felbontása által ellentétes ítéletet nyerünk és ezért **a kivételes ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet.** Pl. az Isten szolgálatán kívül minden hiúság. Ez kivételes ítélet és felbontva: minden hiúság, de Istent szolgálni nem hiúság. Ennek ellentmondó ítélete: vagy semmi sem hiúság, vagy Istent szolgálni hiúság.

327. *Ismétlő vagy kettőzött ítélet.* Az ismétlő ítélet felbontása által okozati ítéletet kapunk és ezért **az ismétlő ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet, vagy oly ítélet, amelyben az okozati összefüggést tagadjuk.** Pl. az ember mint érzéki lény az anyag hatásának van alávetve. Ez ismétlő ítélet és felbontva: az ember az anyag hatásának van alávetve, mert érzéki lény. Ennek ellentmondó ítélete: az ember vagy nincs alávetve az anyag hatásának, vagy nem érzéki lény. De az ellentmondó ítélet így is szólhat: az ember nem azért van alávetve az anyag hatásának, mert érzéki lény. Ez utóbbi ítéletet

ilyen alakba is önthetjük: az ember nem mint érzéki lény van az anyag hatásának alávetve.

328. *Különösítő ítélet.* A különösítő ítélet felbontása által kapcsolt ítéletet kapunk és ezért **a különösítő ítélet ellentmondó ítélete szétválasztó ítélet.** Pl. az ember mint ember olvas. Ez különösítő ítélet és felbontása a következő kapcsolt ítélet: az ember olvas és az olvasás természete szerint lehetséges. Ennek ellentmondó ítélete: az ember vagy nem olvas, vagy az olvasás természete szerint nem lehetséges.

II.

Ugyanazon jelentésű ítéletek.

Az ugyanazon jelentésű ítéletekről általában.

329. Az ember nagyon szereti ugyanazt a gondolatot különböző módon kifejezni egyrészt, hogy beszédje és írása választékosabb legyen, másrészt pedig, mert ezt pedagógiai és szónoki szempontok sokszor meg is követelik. A gondolatoknak mindig ugyanazon szavakkal való ismétlése úntat, s ezért, ha szükség van ugyanazon gondolat ismétlésére, azt mindig más és más alakba öltöztetjük. Pl. a gyermeknek nincs vétké. Ez az ítélet egyjelentésű ezzel: a gyermek ártatlan. Vagy: a fémek elemek. Ez az ítélet pedig egyjelentésű ezzel: a fémek kémiaiilag nem összetett testek. Az ilyen ítéleteket *egyjelentésű (aequipollens) ítéleteknek* nevezzük.

Az előbb említett egyjelentésű ítéletek anyagilag egyjelentésű ítéletek, mert a szavakat tartalmilag ugyanazon jelentésű szavakkal helyettesítettük. Azonban a logika, mert csupán az ítéletek alakjával foglalkozik és ezért eltekint az anyagtól, illetőleg az anyagot, tartalmat csak annyiban veszi tekintetbe, amennyiben az ítéletnek valami anyag, tartalom megfelel, csak azokat az ítéleteket mondja egyjelentésűeknek, következőleg csak azokkal foglalkozik, amelyek ugyanazon alakban jelennek meg, tehát ugyanaz az alanyuk és ugyanaz az állítmányuk van s az egyik ítélet a másiktól csak a tagadásban különbözik, de úgy, hogy jelentésük ugyanaz.

330. Ha tagadó ítéletünk van és egy másik ítéletben, amelyben ugyanaz az alany és ugyanaz az állítmány van, más módon élünk tagadással, akkor lehetséges, hogy a két ítéletnek ugyanaz az értelme legyen. Pl. nem minden ember igazságos. Ebben az ítéletben „nem minden ember” annyi mint: némelyik ember. És mert adott ítéletünkben az „igazságos” tulajdonság nem mindegyik emberhez járul állítmányként, azért adott ítéletünknek ugyanaz

a jelentése van, mint a következőnek: némelyik ember nem igazságos. E két ítéletnek ugyanaz a jelentése van, mert a tagadás különböző helyzeténél a fogalom terjedelmét jelölő rész változik. De azt is észrevevesszük, hogy e két egyjelentésű ítéletben ugyanaz az alany van (ember) és ugyanaz az állítmány van (igazságos). Tehát a két ítélet logikailag egyjelentésű ítélet.

331. A logika csak ilyen egyjelentésű ítéletekkel foglalkozik. Mivel ilyen egyjelentésű ítéleteket a tagadás helyzetének változtatásával érjük el és a változtatás négyféleképpen lehetséges, azért négy esetet különböztetünk meg: a) a tagadás az alany előtt áll; b) a tagadás az alany után áll; c) a tagadás mind az alany előtt, mind az alany után áll; d) végül a módosult ítéletek egyjelentésű ítéleteivel foglalkozunk. Lássuk ez eseteket egyenkint! Ez esetek tárgyalásával egyúttal a nyelvtani tagadás logikai szerepét is tisztázzuk.

a) A tagadás az alany előtt áll.

332. Amikor a tagadás az alany előtt áll, akkor négy esetet különböztetünk meg.

a) Legyen az ítélet *általános állító ítélet*, pl. minden ember gondolkodik. Ha ebben az ítéletben a tagadó szócskát az alany elé tesszük, lesz: nem minden ember gondolkodik. Ez utóbbi ítéletben: nem minden ember = némelyik ember. És mert a tagadó szóval ellátott ítéletben a gondolkodás nem minden emberhez járul állítmányként, azért: nem minden ember gondolkodik = némelyik ember nem gondolkodik. Ez az utolsó ítélet az adott ítéletet (minden ember gondolkodik) mennyiségileg és minőségileg változtatta meg, tehát az adott ítéletnek ellentmondó ítélete. Ugyanígy: minden állat érzéki lény. Ha a tagadó szócskát az alany elé tesszük: nem minden állat érzéki lény = némelyik állat nem érzéki lény.

b) Legyen az ítélet *részleges és állító ítélet*, pl. némelyik ember gondolkodik. Ha ebben az ítéletben az alany elé tesszük a tagadó szócskát, lesz: nem némelyik ember gondolkodik. Ez az ítélet megváltoztatta az adott ítéletet mennyiségileg és minőségileg, vagyis egyjelentésű az adott ítélet ellentmondó ítéletével: egyetlen ember sem gondolkodik. Tehát: nem némelyik ember gondolkodik = egyetlen ember sem gondolkodik. Hasonlóképpen: némelyik állat érzéki lény. Ha a tagadó szócskát az alany elé tesszük: némelyik állat érzéki lény = egy állat sem érzéki lény.

c) Legyen az ítélet *általános és tagadó ítélet*, pl. nincs ember, aki gondolkodik. Ha az alany elé tesszük a tagadó szócskát, lesz: nem nincs ember, aki gondolkodik. Ez utóbbi ítéletnek ez az értelme: van ember, aki gondolkodik. Ez az ítélet egyjelentésű ezzel az ítélettel: némelyik ember gondolkodik. Mivel pedig ez az ítélet az adott ítéletet megváltoztatta mennyiségileg és minőségileg, azért az adott ítélet ellentmondó ítéletét

kaptuk. Tehát: nem nincs ember, aki gondolkodik = némelyik ember gondolkodik. Hasonlóképen: nincs állat, amely érzéki lény. Ha a tagadó szót az alany elé tesszük, akkor: nem nincs állat, amely érzéki lény = némelyik állat érzéki lény.

d) Legyen az ítélet *részleges és tagadó ítélet*, pl. némelyik ember nem gondolkodik. Ha az alany elé tesszük a tagadó szócskát, lesz: nem némelyik ember nem gondolkodik. Ez az ítélet egyjelentésű ezzel: minden ember gondolkodik. Ez az ítélet megváltoztatta az adott ítéletet mennyiségileg és minőségileg, vagyis az adott ítélet ellentmondó ítéletét kaptuk. Tehát: nem némelyik ember nem gondolkodik = minden ember gondolkodik. Hasonlóképen: némelyik állat nem érzéki lény. Ha az alany elé tesszük a tagadó szócskát, akkor: nem némelyik állat nem érzéki lény = minden állat érzéki lény.

A mondottakat így foglaljuk össze: **ha a tagadás az alany elé kerül, akkor az egész ítélet megváltozik minőségileg és mennyiségileg s ezért az így keletkezett ítélet az adott ítéletnek ellentmondó ítéletével egyenlő.**

b) A tagadás az alany után áll.

333. Ha a tagadás az alany után áll, akkor szintén négy esetet különböztetünk meg.

a) Legyen az ítélet *általános és állító ítélet*, pl. minden ember boldog. Ha a tagadó szócskát az alany után helyezzük el, lesz: minden ember nem boldog. Ez az ítélet megváltoztatta az adott ítélet minőségét s ezért ugyanazt fejezi ki, mint az adott ítélet ellenkező ítélete, vagyis: nincs ember, aki boldog = az ember nem boldog. Tehát minden ember nem boldog = nincs ember, aki boldog = az ember nem boldog. Hasonlóképen: minden állat négylábú. Ha a tagadó szócskát az alany után helyezzük el, akkor: minden állat nem négylábú = nincs állat, amely négylábú = az állat nem négylábú.

b) Legyen az ítélet *általános és tagadó ítélet*, pl. nincs ember, aki boldog. Ha a tagadó szócskát az alany után tesszük, lesz: nincs ember, aki nem boldog. Ez az ítélet megváltoztatta az adott ítélet minőségét s ezért ugyanazt fejezi ki, mint az adott ítélet ellenkező ítélete, vagyis: minden ember boldog. Tehát: nincs ember, aki nem boldog = minden ember boldog. Hasonlóképen: nincs állat, amely négylábú. Ha a tagadó szócskát az alany után helyezzük el, akkor: nincs állat, amely nem négylábú = minden állat négylábú.

c) Legyen az ítélet *részleges és állító ítélet*, pl. némelyik ember boldog. Ha a tagadó szócskát az alany után helyezzük el, lesz: némelyik ember nem boldog. Ez az ítélet megváltoztatta az adott ítéletet minőségileg s ezért ugyanazt fejezi ki, mint az adott ítélet alelennes ítélete, vagyis: némelyik ember nem bol-

dog = némelyik ember nem boldog. Hasonlóképen: némelyik állat négylábú. Ha a tagadó szócskát az alany után helyezzük el, akkor: némelyik állat nem négylábú = némelyik állat nem négylábú.

d) Legyen az adott ítélet *részleges és tagadó ítélet*, pl. némelyik ember nem boldog. Ha a tagadó szócskát az alany után helyezzük el, lesz: némelyik ember nem nem boldog. Ez az ítélet megváltoztatta az adott ítéletet minőségileg és ezért ugyanazt fejezi ki, mint az adott ítélet alellenes ítélete, vagyis: némelyik ember boldog. Tehát: némelyik ember nem nem boldog = némelyik ember boldog. Hasonlóképen: némelyik állat nem négylábú. Ha a tagadó szócskát az alany után helyezzük el, akkor: némelyik állat nem nem négylábú = némelyik állat négylábú.

A mondottakat így foglaljuk össze: **ha a tagadást az alany után helyezzük el, akkor az ítélet minőségileg változik meg és így a keletkezett ítélet az adott ítélet ellenkező vagy alellenes ítéletével egyenlő a szerint, amint az adott ítélet általános vagy részleges.**

c) A tagadás mind az alany előtt, mind az alany után áll.

334. Ha a tagadás mind az alany előtt, mind az alany után áll, akkor csak két esetet fogunk megkülönböztetni.

a) Legyen az ítélet *általános állító ítélet*, pl. minden fém kiterjedt. Ha a tagadó szócskát mind az alany előtt, mind az alany után kitesszük, lesz: nem minden fém nem kiterjedt. Az alany előtt álló tagadó szócska mennyiségileg és minőségileg változtatta meg az ítéletet. De az alany után álló tagadó szócska visszaváltoztatta az ítélet minőségét, vagyis az eredeti minőség állott vissza s ezért a kettős tagadás, t. i. az alany előtt és az alany után álló tagadás csak mennyiségileg változtatta meg az ítéletet. Ebből következik, hogy az utóbbi ítéletnek ugyanaz a jelentése van, mint az adott ítélet alárendelt ítéletének, vagyis: némelyik fém kiterjedt. Tehát: nem mindegyik fém nem kiterjedt = némelyik fém kiterjedt. Hasonlóképen: minden ember eszes lény. Ha a tagadó szócskát mind az alany előtt, mind az alany után kitesszük, akkor: nem minden ember nem eszes lény = némelyik ember eszes lény.

b) Ha pedig az ítélet *általános tagadó ítélet*, pl. nincs fém, amely kiterjedt, és a tagadó szócskát mind az alany előtt, mind az alany után kitesszük, lesz: nem nincs fém, amely nem kiterjedt. Itt is az alany előtt álló tagadó szócska megváltoztatta az ítéletet mennyiségileg és minőségileg, de az alany után álló tagadó szócska visszaváltoztatta a minőséget, vagyis az ítélet csak mennyiségileg változott. Ezért az ítélet ugyanazt fejezi ki, mint az adott ítélet alárendelt ítélete, t. i. némelyik fém kiterjedt. Tehát: nem nincs fém, amely nem kiterjedt = némelyik fém

nem kiterjedt. Hasonlóképen: egy ember sem eszes lény. Ha a tagadó szócskát mind az alany előtt, mind az alany után kitesszük, akkor: nem egy ember sem nem eszes lény = némelyik ember nem eszes lény.

Tehát összefoglalva: **ha az ítéletben mind az alany előtt, mind az alany után kitesszük a tagadó szócskát, akkor az ítélet csak mennyiségileg változik meg s ezért a keletkezett ítéletnek ugyanaz a jelentése van, mint az adott ítélet alárendelt ítéletének.**

Még megjegyezzük, hogy oly ítéletekkel, amelyekben a tagadás mind az alany előtt mind az alany után áll, a mesterkéeltség miatt a gyakorlati életben alig találkozunk. Mindazáltal a logika velük is foglalkozik a teljesség kedvéért, de meg azért is, mert előfordulhatnak.

d) Módosult ítéletek.

335. A módosult ítéletben kettőt különböztetünk meg: a) az állítást és b) a módosulást. Pl. a lélek szükségképen halhatatlan. Ebben az ítéletben azt mondjuk: az ember lelke halhatatlan; de ezt is mondjuk: a lélek halhatatlansága szükségképeni.

Ha a módosult ítéletben tagadással élünk, akkor a tagadás vonatkozhat vagy az állításra, vagy a módosulásra, vagy mind a kettőre egyenkint. Tehát itt három esetet különböztetünk meg. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Legyen az ítélet: az ember lelke szükségképen értelmes. Ha a tagadás az állítmányra vonatkozik, lesz: az ember lelke szükségképen nem értelmes. Ez az ítélet az adott ítéletet megváltoztatta minőségileg s ezért ugyanazt jelenti, mint az adott ítélet ellenkező ítélete, vagyis: az, hogy az ember lelke értelmes, lehetetlen. Tehát: az ember lelke szükségképen nem értelmes = az, hogy az ember lelke értelmes, lehetetlen. Hasonlóképen: ég és föld szükségképen hirdeti az Isten dicsőségét. Ha a tagadás az állítmányra vonatkozik, akkor: ég és föld szükségképen nem hirdeti az Isten dicsőségét = az, hogy az ég és föld hirdeti az Isten dicsőségét, lehetetlen.

b) Legyen az ítélet ismét: az ember lelke szükségképen értelmes. Ha a tagadás a módosulásra vonatkozik, lesz: az ember lelke nem szükségképen értelmes. Itt a módosulás előtt álló tagadó szócska megváltoztatta az ítéletet mennyiségileg és minőségileg, vagyis az adott ítélet ellentmondó ítéletét kaptuk. Ezért az utóbbi ítélet ugyanazt fejezi ki, mint az adott ítélet ellentmondó ítélete, vagyis: az, hogy az ember lelke értelmes, esetlegesség. Tehát: az ember lelke nem szükségképen értelmes, esetlegesség. Hasonlóképen: ég és föld szükségképen hirdeti az Isten dicsőségét. Ha a tagadást a módosulás elé tesszük, akkor: ég és föld nem szükségképen hirdeti az Isten dicsőségét = az, hogy ég és föld hirdeti az Isten dicsőségét, esetlegesség.

c) Végül legyen az ítélet ismét: az ember lelke szükségképpen értelmes. Ha a tagadás az állításra, vagyis az állítmányra vonatkozik, de a módosulásra is egyszerre, lesz: az ember lelke nem szükségképpen nem értelmes. Itt a módosulásra vonatkozó tagadó szócska megváltoztatta az ítéletet mennyiségileg és minőségileg, de az állítmány előtt álló tagadó szócska visszaváltoztatta az ítéletet minőségileg. Ezért a kettős tagadással adott ítélet csak mennyiségileg változott meg. Így az állításra és módosulásra vonatkozó tagadás által keletkezett ítélet az adott ítélet alárendelt ítéletével egyenlő, vagyis: az, hogy az ember lelke értelmes, lehetséges. Tehát: az ember lelke nem szükségképpen nem értelmes = az, hogy az ember lelke értelmes, lehetséges. Hasonlóképpen: ég és föld szükségképpen hirdeti az Isten dicsőségét. Ha a tagadó szócska a módosulás és az állítmány előtt áll egyszerre, akkor: ég és föld nem szükségképpen nem hirdeti az Isten dicsőségét = az, hogy az ég és föld hirdeti az Isten dicsőségét, lehetséges.

A mondottakat így foglaljuk össze: **ha a módosult ítéletben élünk tagadással, akkor ellenkező, ellentmondó vagy alárendelt ítéletet kapunk a szerint, amint a tagadás az állítmányra, a módosulásra vagy mind a kettőre vonatkozik.**

III.

Ítéletek megfordítása.

336. Az ítéletben két fogalmat vonatkoztatunk egymásra, amelyek között megegyezőség van az állító ítéletben és nem-megegyezőség van a tagadó ítéletben. Az ítéletet alkotó fogalmak közül mindegyiknek, t. i. az alanyfogalomnak és állítmányfogalomnak meghatározott terjedelme van. Ha a fogalmaknak ugyanaz a terjedelme megmarad, akkor nemcsak az állítmányt mondhatjuk az alanyról, hanem megtörténhet, hogy az alanyt mondhatjuk az állítmányról, úgyhogy mind a két ítélet igaz marad. Ez utóbbi esetben az állítmányból lesz alany s az alanyból lesz állítmány. Pl. az állat nem ember. Ha itt az alany és állítmány helyzet cserél, vagyis az alanyt állítmánynak s az állítmányt alanynak tesszük, lesz: az ember nem állat. És mind a két ítélet igaz. Vagy: az ember eszes állat. Ha itt is az állítmányt és alanyt fölcseréljük egymással, lesz: az eszes állat ember. És ismét mind a két ítélet igaz.

Azt, hogy így fölcserélhetjük valamely mondat alanyát és állítmányát, az *ítélet megfordításának (conversio)* nevezzük. Tehát ítéletet megfordítani annyit tesz, mint az alanyt állítmánnyá s az állítmányt alanná tenni, úgyhogy az így keletkezett új ítélet is

igaz legyen. Ez a megfordítás azért lehetséges, mert az alany és állítmány terjedelmének legalább is egy része közös.

337. Az ítéletek megfordítása kétféle lehet:

a) Az első a *tiszta* vagy *kölcsönös megfordítás* (*conversio simplex*). Ez a megfordítás a két ítéletből kizárja a mennyiség-változást, tehát az alanyfogalom és az állítmányfogalom terjedelme a fölcserélés után is megmarad. Pl. az ember nem állat. Ha fölcseréljük az alanyt az állítmánnyal, lesz: az állat nem ember. Mind a két ítélet igaz. Ez tiszta megfordítás, mert az alany és állítmány terjedelme a megfordítás által nem változott. Vagy: az ember eszes állat. Megfordítva: az eszes állat ember, — és mind a két ítélet igaz. Ez is tiszta megfordítás, mert az alanynak és állítmánynak helycseréje által mind a két fogalomnak a terjedelme megmaradt.

b) A második a *nem tiszta* vagy *részleges megfordítás* (*conversio per accidens*). Ebben a megfordításban a mennyiség változik, vagyis az alany terjedelme nem marad meg. Pl. minden ló állat. Ha fölcseréljük az alanyt az állítmánnyal és igaz ítéletet akarunk kapni, akkor csak ezt mondhatjuk: némelyik állat ló. Ez részleges megfordítás, mert az első mondat állítmányának a terjedelme, amikor a második mondat alanya lett, megváltozott (állat — némelyik állat). Vagy: mindegyik rózsa növény. Megfordítva: némelyik növény rózsa. Ez is részleges megfordítás, mert az első mondat állítmányának a terjedelme, amikor a második mondat alanya lett, megszőkült.

338. Az ítéletek megfordításánál lényeges kellék az, hogy az eredeti és a megfordítás által keletkezett ítélet igazságot fejezzen ki, mert csak így tudjuk hasznát venni a megfordításnak. Az eredeti ítélet és a megfordítás által keletkezett ítélet csak akkor fejezhet ki igazságot, ha a fogalmak, amelyek helyet cserélnek, tehát az alany és állítmány terjedelmüket nem tágítják, mert az, ami néhányról igaz, még nem bizonyos, hogy mindegyikről is igaz. De ha a megfordított ítéletben a terjedelmet megszőkítjük, akkor az ítélet igazsága megmarad, mert az, ami minden egyedről igaz, néhányról is igaz, amelyek ugyanazon fogalom alá tartoznak. Tehát **az ítéletek megfordításánál a helyet cserélő fogalom terjedelmét szűkítenünk szabad, de tágítanunk nem szabad.**

339. Lássuk ezekután az ítéletek megfordítását!

Mivel mindegyik ítélet részint általános, részint részleges, részint egyedi ítélet, de a tudomány az egyedi ítéletekkel nem foglalkozik, azért a következőkben csak az általános és részleges ítéletek megfordításáról lesz szó. És mert ezek az ítéletek állító és tagadó ítéletek lehetnek, azért általános és részleges ítéleteket állító és tagadó alakjukban fogjuk vizsgálni megfordításuknál.

a) *Általános tagadó ítélet.* „) **Ha az ítélet általános és tagadó ítélet, akkor tiszta megfordítást kapunk,** mert a megfordítás által az ítélet mennyisége változatlan marad. Pl. a

szellemnek nincs teste. Ennek megfordítása: az, aminek van teste, nem szellem. Ez tiszta megfordítás. Hasonlóképpen: a gondolkodás nem anyagi folyamat. Megfordítva: az, ami anyagi folyamat, nem gondolkodás.

β) Az általános tagadó ítéletnél a részleges megfordítás is lehetséges, mert az, ami minden egyedről igaz, a fogalom alá tartozó néhány egyedről is igaz. Pl. a növény nem fém. Ennek részleges megfordítása: némely fém nem növény.

Amikor az ítéleteket megfordítjuk, akkor nagyon ügyeljünk arra, hogy az egész alanyt tegyük állítmánynak és az egész állítmányt alanynak. Legyen pl. az általános tagadó ítélet: a férfi nem lehet gyermek. Ha az ítéletet így fordítjuk meg: a gyermek nem lehet férfi, akkor nyilvánvalóan hamis ítéletet kapunk. E hamisságnak az az oka, hogy nem az egész állítmányt tettük meg alanynak, hanem csak egy részét. Az első mondat állítmánya nem „gyermek”, hanem „lehet gyermek”. Ekkor a megfordítás így hangzik: aki lehet gyermek, az nem férfi. Vagy: az észnélküli lények nem gondolkodnak. Ha ezt az ítéletet így fordítjuk meg: az, ami gondolkodik, nem lény, akkor ismét hamis ítéletet kaptunk. Ennek oka pedig az, hogy nem az egész alanyt tettük meg állítmánynak, hanem csak egy részét, mert az első ítélet alanya nem „lény”, hanem „ész nélküli lény”. A helyes megfordítás így hangzik: az, ami gondolkodik, nem ész nélküli lény.

b) Általános állító ítélet. Ha az ítélet általános állító ítélet, akkor csak a részleges megfordítás lehetséges, mert a tiszta megfordítás által az alany fogalma nagyobb terjedelmű lenne, mint az állítmány fogalmának a terjedelme s ez hamisságra vezet, mert nem az állítmány van az alany terjedelmében, hanem megfordítva: az alany van az állítmány terjedelmében. Ha tehát a megfordítás által igaz ítéletet akarunk kapni, akkor az állítmány fogalmát, amikor a második ítéletben alany lesz, meg kell szűkítenünk s ezt részleges fogalommal érjük el. Pl. a ló négy lábú állat. Ennek megfordítása: némelyik négy lábú állat ló. Vagy: a szabadesés egyenletesen gyorsuló mozgás. Megfordítva: némelyik egyenletesen gyorsuló mozgás szabad-esés. Mind a kettő részleges megfordítás.

Mindazáltal az általános állító ítéletnél is lehetséges a tiszta megfordítás, mégpedig két esetben.

a) Ha az ítélet meghatározás, akkor szabad a meghatározót a meghatározottal fölcserélnünk és ez a meghatározás próbája. Ennek oka a következő. A meghatározásban az alany és állítmány egyenlő terjedelmű, különben nem mondhatnók, hogy az állítmány ugyanaz mint az alany, vagyis az állítmány nem lehetne meghatározója az alanynak. Ha tehát az állítmányt tesszük alanynak és az alanyt állítmánynak, akkor az így keletkezett ítéletben az alany nem lett nagyobb terjedelmű, hogy nem mondhatnók róla az állítmányt és az állítmány nem

lett kisebb terjedelmű, hogy nem mondhatnók az alanyról. Tehát az állítmány érvényes az állítmányfogalom egész terjedelmén belül, úgyhogy az alany is mondható az állítmányról. Pl. az ember eszes állat. Helyes és igaz ez a megfordítás: az eszes állat ember. Vagy: az igazság az értelemnek a megismert dologgal való egyezése. Ez is meghatározás és ezért igaz ez a tiszta megfordítás: az értelemnek a megismert dologgal való egyezése igazság.

β) **Ha valamely általános állító ítéletben az állítvány oly tulajdonságot fejez ki, amely csakis az ítélet alanyának felel meg, akkor szabad az alanyt az állítmánnyal fölcserélnünk,** mert ekkor is az alany és állítvány terjedelme egyenlő, s ezért a megfordítás által az alany terjedelme nem tágul, következésképp az állítványt mondhatjuk az alanyról és az alanyt mondhatjuk az állítványról. Pl. az Isten végtelen igazság. Ennek megfordítása tiszta megfordítás: a végtelen igazság Isten, mert az alany és állítvány terjedelme ugyanaz. Vagy: a pápa Szent Péter utóda. Ebben az ítéletben is az alany ugyanolyan terjedelmű, mint az állítvány s ezért lehetséges a tiszta megfordítás: az, aki Szent Péter utóda, pápa.

c) **Részleges állító ítélet. Ha az ítélet részleges állító ítélet, akkor csak a tiszta megfordítás lehetséges,** mert az ítélet mennyisége a megfordításnál változatlan marad. Pl. némelyik fém kiterjedt. Ennek megfordítása: némelyik kiterjedt dolog fém. Ez tiszta megfordítás. Vagy: némelyik rágcsáló állat. Megfordítva: némelyik állat rágcsáló.

d) **Részleges tagadó ítélet. Ha az ítélet részleges tagadó ítélet, akkor megfordítása nem lehetséges, ha a tagadást meg akarjuk tartani.**

340. Az ítélet megfordítása megköveteli, hogy az alanyt és állítványt alkotó fogalmakat megtartsuk. Ha tehát e fogalmak meghatározottságát megszüntetjük, akkor a tulajdonképeni megfordítás nem lehetséges. Pl. minden ló állat. Ha ezt az ítéletet megfordítjuk és a fogalmak meghatározottságát megszüntetjük, lesz: minden nem-állat nem-ló. Ez nem a tulajdonképeni megfordítás, hanem *ellentétbe-állításnak (contrapositio)* nevezzük.

Ilyen ellentétbe-állítást nyerünk, ha részleges tagadó ítéletet fordítunk meg. Pl. némelyik állat nem négylábú. Ennek ellentétbe-állítása: némelyik nem-négylábú nem-állat.

Az ítéletek megfordításánál csak a mennyiségre voltunk tekintettel; az ellentétbe-állításnál nemcsak a mennyiség változik, hanem a minőség is, vagyis állító ítélet tagadó lesz és tagadó ítélet állító lesz. Pl. minden ember halandó. Ennek ellentétbe-állítása: a nem halandó nem ember = a halhatatlan nem ember.

Közvetlen következtetés.

341. Az állítmány az alanyról különbözőképpen mondható. Ebben azután megvan adva a logikai lehetősége annak, hogy egy megadott ítéletből egy másikra mehessünk át, vagyis következtethessünk. Mert, ha mi azt vesszük észre, hogy több ítéletnek ugyanaz az alanya és állítmánya van és mégis ezek az ítéletek különbözők lehetnek azáltal, hogy ezek az elemek különböző módon vonatkoznak egymásra, akkor az egyik ítéletből a másik levezethető. Pl. legyen adva ez az ítélet: az ember természetéhez tartozik a gondolkodó képesség. Ebből az ítéletből a következő ítéleteket kapjuk:

- a) minden embernek van gondolkodó képessége;
- b) az a lény, amelynél hiányzik a gondolkodó képesség, nem ember;
- c) az emberek szükségképpen bírnak gondolkodó képességgel;
- d) a gondolkodó képesség az ember lényegéhez tartozik;
- e) az embernél a gondolkodó képesség nem esetlegesség;
- f) a gondolkodó képesség az embernél nem lehetetlenség stb.

Azonban az ilyen következtetés csak amaz esetben lehetséges, ha valamely ítélet igazsága vagy hamissága rögtön szembeszökővé teszi egy másik ítélet igazságát vagy hamisságát a nélkül, hogy egy harmadik ítélet segítségére, illetőleg közvetítésére lenne szükségünk. Az ilyen két összetartozó ítéletet, amelyeknél a második az elsőnek közvetlen következtetése, tehát a második ítéletet minden harmadik ítélet közvetítése nélkül kapjuk az elsőből, *közvetlen következtetésnek* mondjuk.

342. A közvetlen következtetésnél egy ítéletből kapjuk az eredményt, t. i. a másik ítéletet. Ha pedig két ítéletre van szükségünk, hogy eredményhez jussunk, akkor a három összetartozó ítéletet *közvetett következtetésnek*, vagy röviden: *következtetésnek* mondjuk. (Ez utóbbiról alább lesz szó.)

A közvetlen következtetés a közvetett következtetéssel, röviden: a következtetéssel valamiben megegyezik, de valamiben különbözik is tőle. A megegyezés abban áll közöttük, hogy mind a kettő gondolatfejlődés, hogy valamit megismerjünk, mert mind a kettőnél a már ismertből indulunk ki, hogy az ismeretlenhez haladjunk. A különbség pedig az közöttük, hogy a közvetlen következtetés csak két ítéletből áll, amelyek közül mindegyikben ugyanama fogalmak vannak, a közvetett következtetés pedig három ítéletet foglal magában, amelyek közül mindegyikben más és más fogalmak vannak. Továbbá a közvetlen következtetésnél a második ítélet közvetlenül következik az elsőből, tehát nincs szükségünk egy harmadik fogalomra, illetőleg ítéletre, mint közvetítőre, hogy az eredményt megkapjuk, a közvetett következtetésnél pedig más fogalomra, illetőleg ítéletre is van szükségünk, hogy a föltételből levezethessük a zárótételt.

Így pl.

minden ember érzéki lény,
tehát némely ember érzéki lény.

Ez közvetlen következtetés, mert mind a két ítéletben ugyan-
ama fogalmak vannak és a második ítélet levezetéséhez nincs
szükségünk harmadik fogalomra, illetőleg ítéletre, mint közvetí-
tőre, mert a „minden ember“ magában foglalja a „némely ember“-t
is. Azonban

az emberi lélek szellemi állomány,
tehát halhatatlan,

már közvetett következtetés, azaz következtetés, mert a két
ítéletben a fogalmak nem ugyanazok (az alanyok ugyanazok, de
az állítmányok, bár összetartoznak, mégis különbözőek) és a másod-
dik ítéletben a halhatatlan fogalmat, illetőleg állítmányt úgy nyer-
tük, hogy az első ítélet után, vagy az első ítélet fölé odagond-
doltuk:

a szellemi állomány halhatatlan,
és ebből következik: az emberi lélek halhatatlan. Tehát az egész
következtetés így hangzik:

az emberi lélek szellemi állomány;
a szellemi állomány halhatatlan,
tehát az emberi lélek halhatatlan.

Vagy:

a szellemi állomány halhatatlan;
az emberi lélek szellemi állomány,
tehát az emberi lélek halhatatlan.

Logikailag mindegy, akármelyik következtetést is használjuk.

343. A közvetlen következtetés mind a két ítéletében ugyan-
ama fogalmak vannak. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a fogal-
maknak ugyanama terjedelemmel és még kevésbé, hogy ugyan-
ama helyzettel is kell bírniok. A második ítéletben az egyik fogal-
lom kisebb terjedelmű is lehet, de a fogalmak helyet is cserél-
hetnek, tehát helyzetük megváltozhat. Pl.

minden ember halandó,
tehát János is halandó.

Ez közvetlen következtetés, amelynél a második ítéletben az
alany fogalma ugyanaz, mint az első ítéletben, t. i. ember, de
terjedelme megszőkült, mert az első ítéletben az „ember“ általá-
nos fogalom, a második ítéletben pedig egyedi fogalom (János).

Vagy:

az állat nem ember,
tehát az ember nem állat.

Ez is közvetlen következtetés, amelynél a második ítéletben
az első ítélet alanya és állítmánya helyet cserélt, vagyis az alany-
ból állítmány lett és az állítmányból alany lett.

344. Lássuk ezekután a közvetlen következtetésnek egyes
szabályait.

a) **Az ítéletek megfordítása által közvetlen követ-**

kezetétést kapunk akár tiszta, akár részleges a megfordítás. Ekkor az alanyt nem magában tekintjük, hanem az állítmányhoz való vonatkozásában és az állítmányt sem tekintjük magában, hanem az alanyhoz való vonatkozásában. Pl.

a növény nem állat,
tehát az állat nem növény.

Vagy:

minden rózsza növény,
tehát némelyik növény rózsza.

b) Ha két ugyanazon jelentésű ítéletünk van, akkor az egyik a másiknak közvetlen következése, hiszen jelentésük teljesen ugyanaz, csak a tagadó szócska helyzete más és más az ilyen ítéletekben. Pl.

nem mindegyik ember tudós,
tehát némelyik ember nem tudós.

Vagy:

nem némely ember gondolkodik,
tehát egy ember sem gondolkodik.

c) Két ítéletnél, amelyek ellentétet fejeznek ki, az egyik ítélet a másiknak közvetlen következése. Ez a közvetlen következtetés azon alapszik, hogy két ellentmondó ítélet nem lehet egyidejűleg igaz és nem lehet egyidejűleg hamis, két ellenkező ítélet pedig nem lehet egyidejűleg igaz, azonban lehet egyidejűleg hamis. Pl.

az ember halandó,
tehát hamis ez: az ember nem halandó.

d) Ha az alanyt egy másik alannyal, amely az első ítélet alanyfogalmának a terjedelmébe tartozik, helyettesítjük, szintén kaphatunk közvetlen következtetést. Pl.

minden ember halandó,
tehát János is halandó.

Vagy:

a kétcsülkű állatok kérődzők,
tehát a tehén is kérődző.

Ezt a helyettesítést *kiválasztó helyettesítésnek* nevezzük, mert az általános fogalomból (kétcsülkű állatok, ember) választjuk ki a részfogalmat (tehén) vagy az egyedi fogalmat (János).

Tehát közvetlen következtetést akkor is kapunk, ha az általános fogalmat a terjedelmébe tartozó részfogalommal vagy egyedi fogalommal helyettesítjük.

Ha a második ítélet alanya gyűjtőfogalom, akkor a közvetlen következtetés csak akkor helyes, ha az állítmány a gyűjtőfogalmat alkotó egyedek közül mindegyikhez hozzájárul. Tehát helyes ez a közvetlen következtetés:

minden egyes katona jól van fölfegyverezve,
tehát a katonaság is jól van fölfegyverezve.

Vagy:

minden hatalom az Istentől van,
tehát a felsőbbség hatalma is az Istentől van.

Amikor a második ítélet alanya gyűjtőfogalom, akkor a közvetlen következtetés helytelen, ha az állítmány hozzájárul a gyűjtőfogalomhoz mint ilyenhez és mégis tagadjuk róla, vagy az állítmány csak a gyűjtőfogalmat alkotó néhány egyedhez járul s ebből azt következtetjük, hogy a gyűjtőfogalomhoz mint ilyenhez is hozzájárul. Pl. helytelen a következő közvetlen következtetés:

mindenegyed katona nem bátor,
tehát a katonaság sem bátor.

Vagy:

néhány fa elpusztult,
tehát az erdő is elpusztult.

e) Ha az állítmányt helyettesítjük, akkor is kaphatunk közvetlen következtetést a következő esetekben.

a) Ha állító ítéletünk van, akkor közvetlen következtetést úgy kapunk, hogy az adott ítélet állítmányát nagyobb terjedelmű állítmánnyal cseréljük föl. Pl.

János ember,
tehát János érzéki lény is.

Vagy:

az ember a boldogság után vágyik,
tehát az Isten után is vágyik.

De már helytelen ez a közvetlen következtetés:

a kutya nem ember,
tehát érzéki lény sem.

Ez a közvetlen következtetés hamis, mert szabályunk csak az állító ítéletekre vonatkozik; már pedig adott ítéletünk (a kutya nem ember) nem állító, hanem tagadó ítélet.

β) Ha pedig az ítélet tagadó ítélet, akkor közvetlen következtetést úgy kapunk, hogy az állítmányt kisebb terjedelmű állítmánnyal cseréljük föl. Tehát helyes a következő közvetlen következtetés:

a kő nem érzéki lény,
tehát nem is ember.

Vagy:

az ember nem angyal,
tehát nem is tiszta szellem.

De már helytelen a következő következtetés:

az ember nem angyal,
tehát nem is gondolkodó lény,

mert a tagadó ítéletben csak szűkíteni szabad az állítmányfogalmat, tágítani nem szabad.

345. Az ítéletek módosulásából szintén kaphatunk közvetlen következtetést a következő esetekben.

a) **A valóságból közvetlenül következik a lehetőség.** Pl.

a világ van,
tehát lehetséges.

Vagy:

csodák történtek,
tehát történhetnek ezután is.

De már **a lehetségesből nem következik a valóság.**

Ezért helytelen ez a közvetlen következtetés:

lassú fejlődés lehetséges,
tehát van is.

b) **A lehetetlenségből közvetlenül következik a nem-létel.** Pl.

az anyag nem lehet örök,
tehát nem is örök.

Vagy:

lehetetlen, hogy az ember az állatból fejlődött
legyen,

tehát nem is fejlődött állatból.

De már **a nem-létből nem következik a lehetetlenség.**

Ezért helytelen ez a közvetlen következtetés:

az anyag nem semmisül meg,
tehát nem is semmisülhet meg.

c) **A szükségből közvetlenül következik a valóság.** Pl.

kell lennie teremtetlen lénynek,
tehát van is.

Vagy:

a vallás szükséges,
tehát van is.

De már **a valóságból nem következik a szükségesség is.**

Ezért helytelen a következő következtetés:

a világ van,
tehát szükségképpen van.

d) **Az egyidejű lehetőségességből nem következik a lehetőségesség egyidejűsége.** Ezért helytelen a következő következtetés:

az ember alszik is, gondolkodik is,
tehát egyidejűleg alszik és gondolkodik.

A szavak és mondatok nyelvtani alakjáról.

346. A fogalmakat szavakkal fejezzük ki, az ítéleteket pedig mondatokba fűzzük. Az ember természetéből következik, hogy azt, amit észzel gondolunk, szájunk által fejezzük ki, hogy másokkal közölhessük. Gondolatainkat nem is vagyunk képesek közölni másokkal másképpen, mint úgy, hogy szavakba öntjük és mondatokba fűzzük. Minden emberi gondolatközlés végeredményben

szavakkal és mondatokkal történik. Így a szájjal előállított szavakat és mondatokat mindig az ész fogalmai és ítéletei előzik meg, kormányozzák, illetőleg alakítják és viszont a szavaknak és mondatoknak különböző alakjait, amelyeket a nyelvtan tárgyalt és fejteget, a gondolkodás különböző módjai hozzák létre, úgy-hogy a gondolatok és nyelvtani formáik között összefüggés van. Ezért a logika is foglalkozik némileg a nyelvtani formákkal, bár az erre vonatkozó ismereteink még bizonytalanok, de homályosak is; mindazáltal nem kevésbé hozzájárulnak a nyelv megértéséhez.

Amikor a logikában a nyelvtani alakokról szólunk, előbb beszélünk a szavakról és azután a mondatokról.

a) A szavak nyelvtani alakjainak a jelentéséről.

347. Fogalmainkat szavakkal fejezzük ki. A nyelvtan a szavakat beszédrészeknek nevezi és tíz beszédrészt különböztet meg: *főnevet, melléknévet, számnevet, névmást, névelőt, névutót, határozószót, kötőszót, indulatszót, ígét*. Lássuk ezeket egyenkint!

a) *Főnév*. A főnévvel állományt (substantia) jelölünk, vagy olyan dolgot, amelyet úgy vehetünk, mintha állomány volna. Pl. férfi, katona, város, fehérség, magasság.

A főnév *közfőnév, tulajdonnév, gondolati főnév és gyűjtő főnév*.

a) *Közfőnévnek* azt a nevet mondjuk, amelyet sok dologról állíthatunk. Pl. ember, asztal, ház, mert minden ember ember, minden asztal asztal, minden ház ház. A közfőnév mindig általános fogalmat jelöl.

β) *Tulajdonnévnek* azt a főnevet mondjuk, amelyet csak egyedi mivoltában meghatározott egyedről mondhatunk. Pl. Isten, János, Duna, Magyarország.

γ) *Gondolati főnévnek* azt a nevet mondjuk, amelyet elvonással kapunk, tehát csak más alanyban van. Pl. fehérség, szívesség, eszesség.

δ) *Gyűjtő névnek* azt a nevet mondjuk, amelyet sok dologról összességben állíthatunk, de a sokban egyről nem mondhatunk. Pl. erdő. Egy fa nem erdő, de sok fa egymásmellett erdő. Ilyen még: nép, katonaság, lomb.

A főnévnek a magyarban öt esete van: *alanyeset, tárgyeset, birtokos jelző esete, részeshatározó esete és határozó esete*. (A főnévnek más nyelvben kevesebb esete lehet, pl. a németben csak négy eset van.) Ezek az esetek a megjelölt dolognak más dolgokhoz való viszonyait jelölik, mert akkor, amikor beszélünk, a szavakat nem eredeti alakjukban írjuk egymásmellé (én asztal levél ír) hanem kissé változtatunk a szavakon (én az asztalnál levelet írok) és ezáltal a megjelölt dolognak más dolgokhoz való viszonyát akarjuk kifejezni. Nem könnyű azt megmondani, hogy mit jelentenek az egyes esetek. Úgy látszik, hogy

a sokszoros használat által az egyes eseteknek ugyanaz az általános jelölésük van. Mások ezt tagadják. Mindenesetre azt tapasztaljuk, hogy az egyes eseteknek bizonyos közös jelölésük van. Így a gyakorlatból az egyes esetekre a következőket kell mondanunk.

^{a)} *Alanyeset.* Az alanyeset a szó eredeti alakjában. Pl. a szálló ősszel érik. Itt a „szálló” alany és a szó alanyesetben van. Az alanyeset tulajdonképpen nem esete a főnévnek, mert semmi viszonyt nem jelöl más dolgokhoz, hiszen a mondatban az alanyról beszélünk, tehát hozzá viszonyítjuk a szóban forgó dolgokat. A *tulajdonképeni esetek* a tárgy eset, a birtokos jelző esete, a részeshatározó esete és a határozó esete.

^{b)} *A tárgy eset.* A tárgy eset jelöli a cselekvés közvetlen végét, vagyis azt, amire az alany cselekvése kihat. Pl. könyvet írni, ruhát szabni, kenyeret venni. Ha a cselekvést kifejező ige tárgyias ige, akkor a cselekvés valamely külső dologra irányul és ekkor a tárgyat meg kell neveznünk. Pl. embert gyógyítani, házat építeni, szülőt tisztelni. Ha pedig a cselekvés a cselekvő alanyra vonatkozik, vagyis visszahat az alanyra, akkor a magyar nyelvben a tárgyat nem fejezzük ki, hanem a cselekvést visszaható igével adjuk, amely hallgatagon a tárgyat is magában foglalja. Pl. mosakodom = mosom magamat, fordul = fordítja magát, borotválkozol = borotválod magadat. Ha azonban az ige nem cselekvést, hanem állapotot fejez ki, akkor sokszor az ilyen tárgy esetet kiteszük visszaható névmásban. Pl. jól érzem magamat, kipihente magát = felüdült.

^{c)} *Birtokos jelző esete.* A birtokos jelző esete azt a dolgot jelöli, amelyhez valami tartozik, akié vagy amié egy másik dolog. Pl. az embernek a háza, a falunak a temploma, a háznak a fala. Néha a birtokos jelző esete az alanyesettel egyenlő. Pl. az asztal lába, az ember lelke. Ekkor a birtokos jelző esete alakra alanyeset (asztal), értelemre pedig birtokos jelző.

^{d)} *Részeshatározó esete.* A részes határozó esete azt jelöli, amiben a cselekvés megnyugszik. Pl. szegénynek adni, valakinek írni, Istennek hódolni. Sokszor alakra a birtokos jelzővel egyezik a részeshatározó (szegénynek adni — szegénynek a nyomora). Ekkor csak az értelem mondja meg, hogy birtokos jelző-e, avagy részeshatározó.

^{e)} *Határozó esete.* A határozó esete jelöli az alany cselekvéseinek különböző körülményeit: helyet, időt, módot, állapotot, eszközt, társat stb. Pl. templomban imádkozni, reggel fölkelni, betegen feküdni. Néha a határozót az alanyesettel és valamely névutóval fejezzük ki. Pl. a fa alatt ülni („fa” alanyeset), 12 óra után enni („óra” alanyeset), Isten a próféták által szólott az emberekhez („próféták” alanyeset többes számban).

Hogy mit jelölnek az egyes esetek, azt nagyon nehéz meghatározni, mert a különböző nyelvekben az egyes igék különböző eseteket vonzanak. Pl. a magyar így mondja: a fiút nyelvtanra

tanítom. Ezt a latin már kettős tárgyesettel fejezi ki: *doceo puerum grammaticam*. Vagy: a magyar így mondja: ne feledkezzél meg anyádról! A német pedig e mondatban birtokos jelzöt használ: *vergiss nicht deiner Mutter!*

b) *Melléknév*. A melléknév nem magát a dolgot jelöli, hanem a dologhoz tartozó formát vagy minőséget, a dolog lényeges vagy esetleges tulajdonságát. Pl. jó ember, magas ház, igaz ítélet. A melléknévet néha főnévként is használjuk és akkor mindig odagondolható az a valami, aminek a minőségét, tulajdonságát jelzi a melléknév. Pl. az üdvözültek, t. i. az üdvözült emberek; a négylábúak, t. i. a négylábú állatok; a tudósok szerények.

Ha a melléknévet főnévként használjuk, akkor mindamaz eseteket fölveheti, amelyeket a főnév, mert a főnév helyett áll, tehát főnévi jellege lett.

c) *Számnév*. A számnév az önmagában álló, vagy önmagában állónak gondolt dolgok mennyiségét jelöli. Pl. nyolc, tíz, sok, kevés. Ha a számnév meghatározott egységet jelöl, akkor *határozott számnévnek* mondjuk; pl. öt, tíz, háromnegyed, hetedik, nyolcszor, hármankint. És ha a számnév meghatározatlan egységek mennyiségére vonatkozik, akkor *határozatlan számnévnek* nevezzük. Pl. sok, kevés, néhány, tömérdek.

d) *Névmás*. A névmás mindig valamely főnevet vagy főnévként használt szót helyettesít. Pl. én, te, ez, enyém, valaki. Hogy beszéd közben ne kelljen valamely szót folytonosan ismételnünk, azért a szóban lévő dolgot a névmások helyettesítik. Tehát a névmás a beszéd technikájához tartozik.

A névmás főnevet vagy főnévként használt szót helyettesít és ezért fölveheti a főnév eseteit.

A szerint, hogy a névmás mit helyettesít, a nyelvtan különböző névmásokat különböztet meg. Így vannak: a) *személyes névmások*: én, te, ő, mi, ti, ők; b) *visszaható névmások*: magam, magad, maga, magunk, magatok, maguk; c) *birtokos névmások*: enyém, tied, övé, mienk, tietek, övék; d) *mutató névmások*: ez, emez, ugyanez (*közelve mutatók*), az, amaz, ugyanaz (*távolra mutatók*); e) *kérdő névmások*: ki, mi, melyik, micsoda, milyen; f) *vonatkozó névmások*: aki, ami, amely (ki, mi, mely); g) *határozatlan névmások*: valaki, valami, bárki; h) *kölcsönös névmás*: egymás.

e) *Névelő*. A magyarban a névelő „a” és „az”. Valószínűleg a mutató névmásból keletkezett mind a kettő. A névelők meghatározzák, hogy mely dologról van szó és ezért valószínű a mutató névmásból való keletkezésük.

f) *Névutó*. A névutó az előtte álló, alanyesetben lévő főnévvel vagy főnévként használt más szóval együtt az alany cselekvésének valamely körülményét fejezi ki: helyét, idejét, módját, állapotát stb. Pl. asztal alatt, ebéd közben, nincsen rózsza tövis nélkül.

g) *Határozószó*. A határozószó ugyanazt fejezi ki, mint a határozó esete, vagy a névutóval ellátott főnév. Pl. itt, ott, most, rögtön, együtt, egyedül. Tehát a magyar a határozót háromféleképpen fejezheti ki: a) határozó esettel (ragos határozóval), b) névutós főnévvel és c) határozószóval.

h) *Kötőszó*. A beszédben a kötőszó mondatokat és mondatrészeket kapcsol össze. Pl. és, mint, mert, hogy. A kötőszó a beszéd technikájához tartozik.

i) *Indulatszó*. Az indulatszavakkal egyes érzelmeinket vagy a kedély egyes állapotait fejezzük ki. Pl. jaj, tyű, tyuhaj, no, óh. A nyelvtan ideszámítja még az *állathivogató*, *állatheszegető* és *állatnógató* szavakat is. Pl. pi-pi, ruc-ruc, sicc, gyü, hajdé.

j) *Ige*. Az ige mindig valamely cselekvést (eszik, iszik, fut), történést (villámlik, dörög, sugárzik) és állapotot (alszik, pihen, meghal) fejez ki. A történést és állapotot úgy is lehet felfognunk, mint valamely cselekvést.

a) Az igének három módját különböztetjük meg: a *jelentő módot*, a *föltételes módot* és a *felszólító módot*.

A jelentő mód valóságot vagy valónak vett dolgot fejez ki s ezért mindig az ész tényeit fejezi ki. Ebből következik, hogy az ítéletben és következtetésben csak jelentő móddal találkozhatunk

A föltételes mód a kívánságot és vágyat fejezi ki, tehát ez a mód mindig az akarat tényeit állítja elének.

A felszólító mód a parancs, buzdítás, óhajlás, felszólítás és kérés kifejezésére szolgál, tehát ismét az akarat tényeit állítja elének, mint a föltételes mód.

A jelentő mód a beszéd logikai oldalára vonatkozik, a föltételes és felszólító mód pedig a beszéd lélektani szempontjait tárja elének.

β) Az igéből képezzük a *melléknévi igeneveket*, amelyek a dologhoz tartozó minőség módjára valamilyen cselekvést jelölnek. Háromféle melléknévi igenevet különböztetünk meg: *jelenidejű*, *multidejű* és *jövőidejű melléknévi igenevet*.

Ha a cselekvés a jelenben történik, akkor jelenidejű melléknévi igenevet kapunk. Pl. imádkozó, dolgozó, henyélő.

Ha a cselekvés már véget ért, akkor multidejű melléknévi igenevet kapunk. Pl. megírt (könyv), érett (gabona), fölépített (ház).

Ha a cselekvés még csak be fog következni, akkor jövőidejű melléknévi igenevet kapunk. Pl. adandó, kelendő, halandó, megtanulandó.

Mivel a melléknévi igenév tulajdonképpen melléknév, csak igéből képezzük, azért főnévként is használható, tehát fölveheti a főnév eseteit is. Pl. a Megfeszítettet mindenki köteles Megváltónak elismerni.

γ) Van *főnévi igenév* is. A főnévi igenév oly cselekvést jelöl, amelyet a cselekvőtől elválasztva magában állónak gondo-

lunk és ezért némi főnévi jellege is van. Pl. járni, írni, olvasni.

^{b)} Az igének még három ideje is van. Az igeidők: a) *jelen idő*, amely azt fejezi ki, hogy a cselekvés most folyik; b) *mult idő*, amely azt fejezi ki, hogy a cselekvés már befejeződött; c) *jövő idő*, amely azt fejezi ki, hogy a cselekvés még csak ezután fog bekövetkezni. Az igeidők nemcsak magát a beszélőt tekintik, hanem más tényt is.

348. Még megemlékezünk röviden a ragokról is. Amikor a főnév eseteit képezzük, vagy az igéket a különböző időkben a különböző személyek szerint alakítjuk, vagy a birtokos viszonyokat képezzük, akkor a szóhoz vagy igéhez bizonyos végzeteket teszünk. Pl. kalap-ot, olvas-tam, könyv-eim. E szóvégzeteket *ragoknak* nevezzük. A ragok nem változtatják meg a szó értelmét, hanem csak a főnév mondatbeli viszonyát határozzák meg, az iginél a személyt és a birtokos viszonyt a birtokost.

b) A mondatok nyelvtani alakjáról.

349. A *nyelvtani mondat* terjedelme tágabb, mint a logikai mondaté, mert a logikai mondat csak az ész tényeit adja vissza s azért benne csak jelentő mód lehet, a nyelvtani mondat pedig az akarat tényeit is kifejezi s ezért benne mind a három mód lehetséges: jelentő mód, föltételes mód, fölszólító mód. A felszólítás, parancs, kérés, kívánság, óhajtás, buzdítás, kérdés az akarat tényei s ha ezeket kifejezzük, csak nyelvtani mondatot kapunk, nem pedig logikait is. Pl. Isten, áldd meg a magyart! — menj a szobába! — szeretnék szántani, — hány óra van? Ezek és hasonló mondatok csak nyelvtani mondatok. A nyelvtani mondat terjedelme magában foglalja a logikai mondatot is.

350. Az akarat tényeit kifejező nyelvtani mondatokat úgy kapjuk, hogy értelmünk az akarat tényeit felfogja, megítéli s azután mi a nyelv szerkezetének a segítségével a megítélt akaratit tényeket nyelvtani mondatba foglaljuk. Ebből következik, hogy az akarat tényeit kifejező mondatokat átalakíthatjuk logikai mondatokká, ha a mondatokat úgy adjuk vissza, ahogyan az akarat tényeiről az ész ítélt. Pl. Isten, áldd meg a magyart! Ez csak nyelvtani mondat és logikai mondattá való átalakítása így hangzik: Isten, a te áldásodat kérem a magyarra = akaratom az Isten áldását kéri a magyarra = Istentől áldást kérek a magyarra. Vagy: hány óra van? Ez szintén csak nyelvtani mondat. Ha logikai mondattá változtatjuk, akkor így hangzik: akarom tudni az órák számát.

351. A logikai mondat két részből áll: az alanyból és az állítmányból. Pl. Hannibal a rómaiakat sok csatában legyőzte. Ebben a logikai mondatban „Hannibal” az alany és „a rómaiakat sok csatában legyőzte” az állítmány. Ha most nyelvtanilag vesszük a mondatot, akkor ismét „Hannibal” az alany, a logikai állítmányból pedig „legyőzte” a nyelvtani állítmány. A nyelvtan

a logikai állítmányhoz tartozó többi részt (rómaiakat, sok, csatában) az állítmánytól megkülönbözteti és külön nevekkkel látja el. A nyelvtan a mondatban lévő részeket *mondatrészeknek* nevezi. Hat ilyen mondatrészt különböztetünk meg: *alanyt, állítmányt, tárgyat, jelzőt, határozót és kiegészítőt.*

Ha a nyelvtani mondat csak alanyból és állítmányból áll, akkor *tőmondatnak* mondjuk. Pl. az ember dolgozik, a fa él, a gyermek játszik. Ha pedig a mondatban az alanyon és állítmányon kívül más mondatrész is van, akkor *bővített mondatnak* nevezzük. Pl. három árva sír magában; — virágot ültettem anyám sírhalmára; — Jézus iszonyú testi kínok és még nagyobb lelki keserőségek árán váltott meg minket.

352. Sokszor megtörténik, hogy több mondatot egymásmellé helyezünk kötőszóval vagy néha kötőszó nélkül is. Így *összetett mondatot* kapunk. Ha ilyenkor mindegyik mondatnak magában is van értelme, akkor a mondatokat *mellérendelt mondatoknak* nevezzük. Pl. sem apám, sem anyám; — az anya szereti gyermekét és érte minden áldozatra kész. Ha pedig valamely mondat csak akkor érthető, ha másik mondatunk is van, akkor az utóbbi mondatot *főmondatnak*, az előbbi *mellékmondatnak* nevezzük és a kettőt együttesen *alárendelt mondatoknak* mondjuk. Pl. azért vagyunk a világon, hogy az Istent megismerjük, Őt szeressük, Neki szolgáljunk és ezáltal üdvözlünk. Itt a főmondat: azért vagyunk a világon, a többi pedig mellékmondat. Vagy: nappal és éjszaka azért van, mert a föld forog tengelye körül. Itt az első mondat főmondat, a második pedig mellékmondat.

353. A nyelvtan a fő- és mellékmondatot két mondatnak veszi, bár azt is tanítja, hogy a mellékmondat visszahelyezhető a főmondatba, mert a mellékmondat tulajdonképpen nem más, mint a főmondat valamely mondatrészének mondat alakjában való kifejezése. Tehát a mellékmondat mindig a főmondatnak valamely mondatrészét helyettesíti. Pl. a gyermek nem volt iskolában, mert beteg = a gyermek betegsége miatt nem volt iskolában. Ezzel szemben a logika a nyelvtanilag vett fő- és mellékmondatot csak egy mondatnak mondja, mert e kettő csak egy ítéletet fejez ki. Pl. amikor az ős beköszönt, akkor a fecskék elköltöznek. Ez nyelvtanilag két mondat, de logikailag csak egy mondat, t. i. az ős beköszöntével a fecskék elköltöznek.

Mivel a mellékmondat mindig a főmondat valamelyik mondatrészét helyettesíti, azért a mellékmondatot a szerint nevezzük el, amilyen mondatrészt helyettesít. Így vannak *alanyi, tárgyi, jelzői, határozói és kiegészítő mellékmondatok*. Állítmányi mellékmondat nincs, mert az állítmány sohasem hiányozhat a főmondatból, tehát mellékmondattal nem helyettesíthető.

HARMADIK SZAKASZ.

Következtetés.**Mi a következtetés?**

354. Amikor valamiről van fogalmunk, akkor van ismeretünk is róla. Azonban a fogalom nem ad teljes ismeretet. A teljes ismeret az ítéletben áll elő, mert itt vonatkoztatjuk egymásra a fogalmakat, itt történik a megegyezőség vagy nem megegyezőség kimondása. De nem vagyunk képesek mindenkor közvetlenül megítélni, hogy két fogalom összetartozik-e vagy sem, hanem sokszor és bizony legtöbbször egy harmadik fogalmat vagyunk kénytelenek segítségül hívni közvetítőként, ami által kettőnél több ítéletet kapunk; azonban ezek az ítéletek szorosan összetartoznak, szorosan összefüggnek egymással. Pl. hogy az emberi lélek halhatatlan, ezt pusztán a lélek és halhatatlanság fogalma nem mondja meg nekünk. Ezért egy harmadik fogalomhoz folyamodunk. E harmadik fogalmat közvetítőnek használjuk, hogy a lélek és halhatatlanság fogalmát összeköthessük, tehát ítéletet alkothassunk. E harmadik fogalom a szellem fogalma. Így a következő gondolatmenetet kapjuk:

minden szellem halhatatlan;
az emberi lélek szellem,
tehát az emberi lélek halhatatlan.

Lássunk egy másik példát! A neveléstan azt mondja, hogy a nevelés az akaratban van. Hogy a nevelés az akaratban van, ennél az igazságnál így okoskodunk:

a cselekedetek az akarat tényei:
a nevelés cselekedetekből áll,
tehát a nevelés az akarat ténye.

Ezt más szavakkal így mondjuk: a nevelés az akaratban van.

A gondolkodásnak azt a tényét, amely által kettőnél több fogalom által, illetőleg kettőnél több ítélet által jutunk az eredményhez, *közvetett következtetésnek* vagy röviden: *következtetésnek* mondjuk. A *közvetett következtetés a tulajdonképeni következtetés* és ezért a továbbiakban csak a „következtetés” elnevezést fogjuk használni.

355. Nem mindegyik következtetés következtetés, t. i. a tulajdonképeni értelemben vett következtetés. A *közvetlen következtetések nem következtetések*. A *következtetéshez szükséges, hogy az ismeretlent az ismertből egy harmadik fogalom, illetőleg harmadik ítélet közvetítésével nyerjük* és ez a következtetés lényege, de egyúttal az ítélettől való megkülönböztetője is. Ha a következtetést úgy vesszük, mint valamely felfogásnak (állítmány) tárgyához (alany) való vonatkozását, amely vonatkozásaí állításhoz vagy tagadáshoz jutunk, akkor a következtetés az ítélethez tarto-

zik, mert ezt jelenti az ítélet is. Ha azonban úgy vesszük a következtetést, hogy a felfogásnak tárgyhöz való vonatkozását egy középtag segítségével nyerjük, akkor ez gondolkodásunknak újabb ténye s következtetésnek nevezzük. Tehát az ítélet és következtetés között az a különbség van, hogy az ítéletben az állítmánynak és alannak megegyezőségét, illetőleg nem megegyezőségét középtag nélkül ismerjük meg, a következtetésnél pedig e középtagra szükségünk van.

Hogy mi a különbség a közvetlen következtetés és a következtetés között, arról már volt szó.

356. A következtetésnek szóbeli kifejezését szintén *következtetésnek* mondjuk, idegen néven *sylogismusnak* nevezzük. Mindaz, ami a következtetésre érvényes, érvényes a sylogismusra is, hiszen a sylogismus szavakba foglalt következtetés, hogy gondolatmenetünket mással közölhessük; csak hogy a sylogismusban a következtetés fogalmi és ítéletei szavak és mondatok.

357. A következtetés roppant fontosságú, mert legtöbb ismeretünket úgy szerezzük, hogy egy harmadik fogalmat hívunk segítségül annak megismerése végett, vajjon két fogalom összetartozik-e vagy sem. A következtetéssel való ismeretszerzés az ember természetéhez tartozik. Minden szellemi élő természeténél fogva ösztönöztetik tökéletesedésére, amely tökéletesedés az igazság megismerésében áll. Mármost a tapasztalat azt bizonyítja, hogy mi csak haladó mozgással ismerjük meg az igazságokat és csak kevés olyan igazság van, amely megjelenésével rögtön világos előttünk. És mert haladó mozgással ismerni annyit tesz, mint igazságról igazságra menni át és ezt következtetésnek nevezzük, azért az ember természetszerinti megismerési módja a következtetés. Ez az oka annak, hogy az ember nem annyira értelmes, mint csak eszes lény.¹ Az ember következtetésekkel építi föl összes tudományait.

A következtetés nemcsak a tudományokban fontos és nélkülözhetetlen, hanem minden téren. A gyakorlati életben még megmocnani sem tudnánk következtetések nélkül. A fölfedezések és feltalálások következtetésekön nyugszanak. Így pl. a napóra ismeretlen feltalálóját egy karó árnyékának figyelése a nap különböző állásainál a következő következtetésre vezette:

a nap állásától függ az idő;

a nap állásától függ bármely karó árnyékának a hossza;

tehát az idő az árnyék után is meghatározható.

És e következtetés segítségével feltalálta a napórát. Hasonlóképpen Amerika fölfedezése is egy következtetésnek köszönhető. Ez a következtetés így hangzik:

ha a föld gömbölyű, akkor nyugatra haladva is eljuthatunk Indiába;

de a föld gömbölyű,

¹ Aquinói szent Tamás: De veritate, qu. 15, a. i.

tehát nyugatra haladva is eljuthatunk Indiába. Kolumbus hajóra szállt, elindult nyugat felé; azonban nem jutott el Indiába, hanem a közben elterülő földrészt, Amerikát fedezte fel.

A tudatos cselekvés szintén következtetéseken alapszik. Ekkor a megismerésből, hogy a megismert kívánatosat meg kell tennünk és az elhatározásból, hogy azt a kívánatosat meg is fogjuk tenni, származik a végrehajtás, vagyis a cselekedet. Általában minden cselekedetünk meghatározott cselekedet és minden meghatározott cselekedet megítélése következtetésekkel történik.

Az igazságszolgáltatás is következtetésekkel történik. Ekkor a bíró az esetet egy törvényparagrafus mint nem (genus) alá helyezi s azután az esetre a paragrafus alkalmazását következteti. Általában minden törvény, szabály és rendelkezés alkalmazása az egyes esetekre következtetést követel.

Igy végig mehetnénk a gyakorlati élet minden terén és mindenütt következtetésekkel találkozánk.

A következtetés roppant fontosságú azért is, mert hozzászoktatja az eszt az előrelátáshoz, tehát fegyelmezi is az eszt, ami azután az ember magaviseletére is hatással van. A következtetés feltünteti, hogy miként lesz hibás az okoskodás, ha egy szót elhagyunk, egy kifejezést megváltoztatunk, vagy kétértelmű szót használunk. A következtetés igazságok birtokába juttat bennünket s egyúttal a más által elkövetett hibák alapjaira mutat rá.

Hogy korunk annyira felületes gondolkodásában, és minden tanítást, amely érzékiségének hízeleg és önzését legyezi, képes elfogadni, ennek egyik főoka, hogy eszt nem fegyelmezték a syllogistika által. Ezért az ékes szavak, a szónoki ötletek s a választékos és pufogó irály leple alatt minden hóbortot elfogadtatnak és minden mérget megítatnak vele. Ennek a következménye azután az, hogy a társadalom szinte roskadozik a sok erkölcsi és gazdasági baj súlya alatt¹.

Melyek a következtetés alkotó részei?

358. Minden következtetésben három fogalom, illetőleg három ítélet van és ezek a következtetés *alkotó részei*. Ez a következtetés természetéből folyik, mert azt, hogy két fogalom között van-e megegyezés vagy sem, csak egy harmadik fogalom, illetőleg ennek megfelelően csak egy harmadik ítélet közvetítésével tudjuk meg a következtetésben. Végeredményben a következtetésben három fogalmunk van, amelyeket bizonyos sorrendben kötünk össze egymással, hogy eredményhez jussunk. E három fogalmat a következtetés *távolabbi vagy közvetett alkotó részeinek* nevezzük.

Azonban a következtetés ítéletekkel dolgozik, amelyeket

¹ Gonzalez—Michalek: Tanulmányok Aquinói szent Tamás bölcsészetéről. I. kötet. 1883, 74. és következő oldalai.

az adott fogalmakból alkotunk meg. Mi a következtetéssel nem új fogalmat akarunk kapni, hanem új ítéletet akarunk alkotni, hiszen azt keressük, hogy két fogalom között van-e megegyezésesség vagy sem. Ezt pedig csak ítéletekkel tudjuk meg. A három ítéletet, amelyekből a következtetés áll, a következtetés *közelebbi* vagy *közvetlen alkotó részeinek* nevezzük. Pl.

az elektromosság vezethető;
a villám elektromosság,
tehát a villám vezethető.

Ebben a következtetésben a három ítélet a következő: a) az elektromosság vezethető, b) a villám elektromosság, c) a villám vezethető. E három ítélet a következtetés közelebbi vagy közvetlen alkotó része. A három fogalom pedig: a) elektromosság, b) villám, c) vezethető. E három fogalom a következtetés távolabbi vagy közvetett alkotó része, mert csak az ítéleteken át alkotó része a következtetésnek.

Lássunk egy másik példát!

Aki tud választani jó és rossz között, az szabad,
az ember tud választani jó és rossz között,
tehát az ember szabad (akaratában).

E következtetésben a három ítélet: a) aki tud választani jó és rossz között, az szabad; b) az ember tud választani jó és rossz között, c) az ember szabad. A három fogalom pedig: a) a jó és rossz közötti választás, b) ember, c) szabad.

359. A következtetésben mindenekelőtt két fogalom áll elénk, amelyeknek megegyezőségét vagy nem-megegyezőségét egy harmadik fogalommal mint közvetítővel mondjuk ki. Legyen a két fogalom: lélek és halhatatlan, illetőleg: villám és vezethető; keressük, vajjon mondhatjuk-e a lélekről, hogy halhatatlan és mondhatjuk-e a villámról, hogy vezethető.

Hogy a két fogalom között van-e megegyezőség, vagyis halhatatlan-e a lélek, illetőleg vezethető-e a villám, azt magából a két fogalomból nem tudjuk kiokoskodni, hanem egy harmadik fogalomnak, t. i. a szellem, illetőleg elektromosság fogalmának a segítségével mondjuk ki, mert a szellemről, illetőleg az elektromosságról már tudjuk, hogy halhatatlan, illetőleg vezethető és tudjuk azt is, hogy a lélek fogalma a szellem fogalma alá tartozik, a villám fogalma pedig az elektromosság fogalma alá tartozik. Ekkor a harmadik fogalom (szellem, illetőleg elektromosság) az adott fogalmak (lélek, halhatatlan, illetőleg villám és vezethető) közé lép és azokat összeköti egymással, hogy kimondhassuk ezt az ítéletet: a lélek halhatatlan, illetőleg a villám vezethető. Ezért a harmadik fogalmat, amelynek közvetítésével az első két fogalom megegyezőségét vagy nem megegyezőségét kimondjuk, *középfogalomnak (medium)* nevezzük és latin elnevezése után a jele: M. Ezzel szemben a szóban levő ítélet (a lélek halhatatlan, a villám vezethető) alanyát *alanyfogalomnak (subiectum)* és állítmányát *állítmányfogalomnak (praedicatum)* mondjuk. Az alany-

és állítmányfogalom jele a latin elnevezésük után S, illetőleg P.

360. A következtetésben a három ítéletet e három fogalom által kötjük össze, mégpedig a következőképpen: az első ítéletben a középfogalmat (M) összekötjük az állítmányfogalommal (P), a második ítéletben az alanyfogalmat (S) összekötjük a középfogalommal (M) és végül a harmadik ítéletben az alanyfogalmat (S) összekötjük az állítmányfogalommal (P): Ez a harmadik ítélet adja az eredményt, amelyet kerestünk. Tehát

$$\begin{aligned} M &= P \\ S &= M \\ S &= P \end{aligned}$$

vagysis:

a szellem (M) halhatatlan (P);
a lélek (S) szellem (M),
tehát a lélek (S) halhatatlan (P).

Ugyanígy:

az elektromosság (M) vezethető (P);
a villám (S) elektromosság (M),
tehát a villám (S) vezethető (P).

361. A fogalmakat szavakkal jelöljük. Mivel a szavakat terminusoknak nevezzük, azért azt mondjuk, hogy a szavak a következtetés terminusai.

A fogalmakat képviselő szavak a következtetésben különböző helyeken állanak. E különböző helyek szerint a szavaknak különböző elnevezéseik vannak.

Ezek a elnevezések a következők:

a) az egyik szó az *alfogalom (terminus minor)* és ez az alanyfogalommal egyenlő;

b) a másik szó a *középfogalom (terminus medius)* és ez az előbb említett középfogalommal egyenlő;

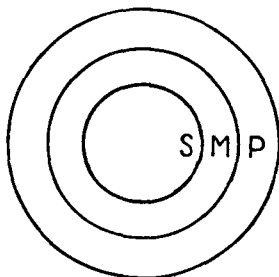
c) végül a harmadik szó a *főfogalom (terminus maior)* és ez ugyanaz, mint az állítmányfogalom.

Az alfogalmat és főfogalmat közös névvel is jelöljük, mégpedig *szélső terminusoknak (termini extremi)* vagy röviden: *extrema* mondjuk. Ezekután az alfogalmat *extremum minusnak* és a főfogalmat *extremum maiusnak* is mondjuk.

362. Amikor ítélnünk, akkor az alanyról valamit mondunk és ezzel mindig azt fejezzük ki, hogy az alany fogalma az állítmányfogalom terjedelme alá tartozik. Ebből következik, hogy az alany a kisebbik és az állítmány a nagyobbik terjedelmű fogalom. Azonban a következtetésben a középfogalom is állítmány, t. i. akkor, amikor a második ítéletben az alanyfogalom az alany és ezért a középfogalom nagyobb terjedelmű az alanyfogalomnál. Végül pedig a középfogalom a következtetés első ítéletében alany és az állítmányfogalom állítmány, következésképpen az állítmányfogalom erjedelme nagyobb, mint a középfogalom terjedelme. A fogalmak erjedelmük szerint így következnek egymásután:

vagy: $S < M < P$

vagy körökkel: $P > M > S$

E körök világosan jelzik, hogy a következtetés fogalmi terjedelm szerint hogyan következnek egymásután. Itt látjuk, hogy P terjedelmében benne van M is, S is és M terjedelmében benne van S. Ha tehát P mondható M-ről és M mondható S-ről, akkor P mondható S-ről is.

Lássunk egy példát!

minden test kiterjedt;
minden ásvány test,
tehát az ásvány kiterjedt.

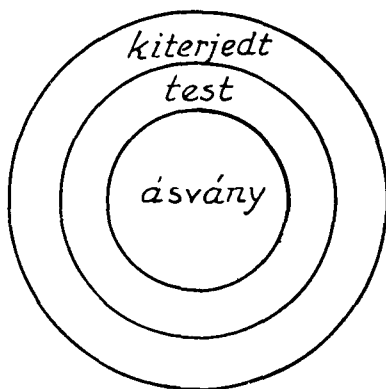
Ebben a következtetésben az alany (S): ásvány, az állítmány (P): kiterjedt és a középfogalom (M): test. Tehát e következtetésben a fogalmak terjedelmük szerint így következnek egymásután:

$\text{ásvány} < \text{test} < \text{kiterjedt}$

vagy:

$\text{kiterjedt} > \text{test} > \text{ásvány}.$

vagy körökkel:

Ha pedig a következtetés ez volna:

erkölcstelen elbeszélések nem használhatók fel a nevelésnél;
némelyik isten-mítosz erkölcstelen,

tehát némelyik isten-mítosz nem használható fel a nevelésnél.¹

Ebben a következtetésben a fogalmak így következnek egymás-
után terjedelmük szerint:

némelyik isten-mítosz < erkölcstelen elbeszélések < használ-
ható fel a nevelésnél.

Tehát a következtetésben a legnagyobb terjedelmű az állítmányfogalom, utána következik a középfogalom és végül van az alanyfogalom. Megfordítva: a következtetésben a legkisebb terjedelmű az alanyfogalom, ennél nagyobb terjedelmű a közép-fogalom és a legnagyobb terjedelmű az állítmányfogalom.

363. Amint a következtetést alkotó fogalmakat különböző-
képen nevezünk el, éppen úgy a következtetést alkotó ítéleteknek is vannak elnevezéseik.

a) Az egyik ítéletet *altételnek* mondjuk. Az altétel egy másikhoz mint eredmény járul, vagyis ez a következtetés eredménye s ebben van az alany és állítmány.

b) A második ítéletet *főtételnek* mondjuk. A főtételnek az eredménye az altétel s ebben a középfogalom alany, az altétel állítmánya pedig állítmány.

c) A harmadik ítéletet *középtételnek* nevezük. A középtétel az, amelynek segítségével kapjuk a főtételből az altételt és benne az altétel alanya alany, a középfogalom pedig az állítmány. A középtétel foglalja magában az okot, amiért a főtételből kapjuk az altételt; más szavakkal: amiért kimondjuk, hogy az altétel alanya és állítmánya között megegyezőség van-e vagy sem.

Az altételt *zárótételnek* is mondjuk, mert vele zárjuk a következtetést. Mi az altétel elnevezés helyett a következőkben mindig a zárótétel elnevezést fogjuk használni. A főtételt és középtételt *előzménynek (praemissa)* is nevezük s a zárótételt *következménynek (conclusio, consequens)* is mondjuk. Végül a zárótételt akkor, amikor bizonyítani akarjuk, tehát keressük fő-tételét és középtételét, *kérdésnek* vagy *tételnek* mondjuk. Pl.

az egyenlő oldalakkal és egyenlő szögekkel bíró alakzat szabályos alakzat;

némelyik háromszögnek egyenlő oldalai és egyenlő szögei vannak,

tehát némelyik háromszög szabályos alakzat.

Ebben a következtetésben a főtétel: az egyenlő oldalakkal és egyenlő szögekkel bíró alakzat szabályos alakzat; a középtétel: némelyik háromszögnek egyenlő oldalai és egyenlő szögei vannak; a zárótétel pedig: némelyik háromszög szabályos alakzat.

Legyen még a következtetés:

¹ Ez Platon következtetése, amelynek alapján az epikai költőket szám-
üzte az iskolából.

ami annyira nyilvánvaló, hogy nyilvánvalóbb nem lehet, az nem bizonyítható;
 az elegendő alap elve annyira nyilvánvaló, hogy nyilvánvalóbb nem lehet,
 tehát az elegendő alap elve nem bizonyítható.

Ebben a következtetésben a főtétele: ami annyira nyilvánvaló, hogy nyilvánvalóbb nem lehet, az nem bizonyítható; középtétele: az elegendő alap elve annyira nyilvánvaló, hogy nyilvánvalóbb nem lehet; a zárótétel pedig: az elegendő alap elve nem bizonyítható.

364. Hogy a következtetés három ítélete milyen sorrendben következik egymásután, az nem befolyásolja a következtetés helyességét, mert a következtetésben csak logikai összefüggésnek kell lennie, nem pedig sorrendi összefüggésnek. Tehát összeköthetjük először S-et M-mel és azután M-et P-vel. És tényleg a következtetésnek ezt az alakját használja néhány arab bölcselő, mert a középtételt teszi meg első ítéletnek, a főtétele pedig második ítéletnek. Az ítéleteknek ez az elhelyezése azért jó, mert ezen a módon a középtag természete mind a gondolkodásban, mind a következtetés formájában világosabban áll elénk. Pl.

a lélek szellem (középtétel);
 a szellem halhatatlan, (főtétele);
 tehát a lélek halhatatlan (zárótétel).

Mindazáltal leghelyesebb, ha Aristoteles szerint járunk el. Aristoteles a főtétele tette az első helyre, vagyis M és P összekötését, a második helyre pedig a középtételt tette, vagyis S és M összekötését és az egészet a zárótétellel zárta, vagyis S és P összekötésével. Az ítéleteknek ez az elrendezése azért a leghelyesebb, mert ezen a módon a levezetés érthetőbb és világosabb. Tehát:

a szellem halhatatlan (főtétele);
 a lélek szellem (középtétel);
 tehát a lélek halhatatlan (zárótétel).

365. A zárótételtől jól megkülönböztetendő a következtetés menete, vagyis a *következetesség*. A zárótétel állítást vagy tagadást fejez ki s többnyire „tehát” kötőszóval kezdjük, bár más kötőszavakat is használhatunk, mint: következésképp, ennél fogva, e szerint. A következetesség pedig azt fejezi ki, hogy az eredmény, tehát a zárótétel a főtételeből a középtétel segítségével lesz, vagyis a következetesség a három ítélet belső összefüggését fejezi ki. Ezért megtörténhet, hogy a zárótétel magában véve helyes, a következetesség pedig, vagyis az ítéleteknek belső összefüggése helytelen. Tulajdonképpen a következetesség teszi a következtetést igazi következtetéssé. (A következetességről még lesz szó alább.)

366. A következtetésben megkülönböztetjük még a) az *anyagot*, vagyis a következtetés alkotó részeit, a fogalmakat és különösen az ítéleteket; b) az *alakot*, amely abban áll, hogy a zárótétel a főtételeből a középtétel segítségével lesz.

Ebből következik, hogy a következtetésben különbséget kell tennünk a következtetés *anyagi igazsága* és *alaki igazsága* között. A következtetésnek anyagi igazsága az, hogy a következtetést alkotó ítéletek közül mindegyik igaz tartalmilag; a következtetés alaki igazsága pedig az, hogy a zárótétel tényleg következménye a főtételeknek. Lehet valamely következtetés anyagilag igaz és alakilag hamis; de megfordítva is: lehet valamely következtetés anyagilag hamis és alakilag igaz.

Amit főntebb a következetességről mondtunk, abból következik, hogy *a következtetés alaki igazsága a következetesség, azaz a három ítélet okozati összefüggése.*

367. A következtetésben három ítélet van. Néha azonban megtörténik, hogy a következtetést nem három mondattal fejezzük ki, hanem csak kettővel. Ekkor is tulajdonképpen három ítélet van a következtetésben, csupán a harmadikat nem mondjuk, illetőleg nem írjuk, hanem csak odagondoljuk. Pl.

gondolkodom,
tehát vagyok.¹

Itt a hallgatólágos ítélet: aki gondolkodik, az van. Tehát az egész következtetés így hangzik:

aki gondolkodik, az van;
én gondolkodom,
tehát én vagyok.

Vagy:

én vagyok,
tehát Isten is van.

Itt a hallgatólágos ítélet: ha van valami, akkor Isten is van. Az egész következtetés így hangzik:

ha van valami, akkor Isten is van;
de én vagyok,
tehát Isten is van.

Máskor ismét két ítéletből áll a következtetés, de e két ítéletet összevonjuk. Ekkor is tulajdonképpen három ítéletünk van, de a harmadikat nem mondjuk vagy írjuk, hanem csak gondoljuk. Pl.

a lélek, mert szellem, halhatatlan.

Ezt teljes következtetéssel így mondjuk:

a szellem halhatatlan;
a lélek szellem,
a lélek halhatatlan.

Vagy:

az ember, mert érzéki lény, az anyag hatásának van alávetve.

Ez teljes következtetéssel így hangzik:

az érzéki lény az anyag hatásának van alávetve;
az ember érzéki lény,

¹ Descartes erre az öntudati tényre akarta fölépíteni az egész tudományt.

tehát az ember az anyag hatásának van alávetve. Ezekről az ítéletekről később még lesz szó.

Mi a következőkben oly ítéletekről szólunk, amelyekben mind a három ítélet kifejezetten megvan.

Mi a levezetés és következetesség?

368. Ahogyan mi a főtételeből a zárótételt kapjuk a közép-tétel segítségével, azt *levezetésnek* vagy *következetességnek* mondják. Bár a levezetést és következetességet azonosnak szokták venni s ezért egyiket a másik helyett használják, mégis van közöttük különbség, vagyis nem azonosak.

A következetesség az ítéletek belső összefüggése, okozati kapcsolata, tehát a következtetés alaki igazsága, a levezetés pedig az értelem tevékenysége, ahogyan az ítéletet egy másik ítéletből nyeri. Tehát a levezetés valami alanyi, mert az egyes ember értelmének működése; ezzel szemben a következetesség valami tárgyi, mert okozati összefüggést tüntet fel s ezért független az értelemről.

A következőkben mi is egynek, illetőleg azonosnak vesszük a levezetést a következetességgel, mert tárgyalásunk menetét nem zavarja s a lehozandó tételek igazságát sem befolyásolja.

369. A levezetés, illetőleg következetesség *helyes* vagy *helytelen*. Helyes a következetesség, ha az ítéletek valóban tárgyi, tehát okozati összeköttetésben vannak egymással; és ha nincsenek okozati kapcsolatban egymással, akkor helytelen. A zárótétel igaz vagy hamis, mert ítélet, tehát megegyezőséget vagy nem-megegyezőséget foglal magában. Mivel pedig a következetesség nem ítélet, hanem csak az ítéletek összefüggése, azért nem lehet igaz vagy hamis, hanem csak helyes vagy helytelen.

A következetesség nem függ, vagyis független a következtetést alkotó ítéletek igazságától vagy hamisságától. Az ítéletek igazak lehetnek és a következetesség mégis helytelen lehet, vagy megfordítva: az ítéletek hamisak lehetnek, mindazáltal a következetesség helyes lehet. Pl.

Sokrates ember,
tehát bölcselő.

Itt az ítéletek magukban véve igazak és a következetesség mégis helytelen, mert az ítéletek között nincs összefüggés. Itt két ítélet minden összefüggés nélkül egymásmellé került úgy, hogy akár ezt is mondhattuk volna:

az oroszlán állat,
tehát az ember eszes lény.

Vagy:

a rózsza állat,
tehát van érzéke.

Itt az ítéletek hamisak és a következetesség mégis helyes, mert az ítéletek között van összefüggés, amennyiben annak, ami állat,

van érzéke. Ha tehát a rózsza tényleg állat lenne, akkor lenne is érzéke.

Amikor tehát a következetesség helyességéről vagy helytelenségéről beszélünk, akkor nem azt keressük, vajjon az ítéletek magukban véve igazak-e, avagy hamisak, hanem csupán azt kutatjuk, ami az előzményekből mint ilyenekből következik.

Mikor igaz a következtetés?

370. A következtetés összetett gondolkodási folyamat, mert két ítéletből kapjuk a harmadik ítéletet. Ez okból különös módon kell szem előtt tartanunk a gondolkodás törvényeit és nagyon kell ügyelnünk egyrészt, hogy a hamis következtetéseket elkerülhessük, másrészt pedig, hogy másoknál a következtetésekre becsúszott hibákat fölfedezhessük.

Következtetéssel igazság birtokába akarunk jutni, tehát a zárótételnek igaz ítéletnek kell lennie. Amikor tehát azt keressük, hogy mely esetekben igaz a következtetés, akkor tulajdonképpen az után kutatunk, hogy következtetések által mely esetekben kaphatunk igaz zárótételeket.

Hogy a zárótételt helyes következtetéssel vezessük le s egyúttal igaz is legyen, ahhoz kettő szükséges: a) az előzmények (főtétel és középtétel) igazak legyenek; más szavakkal: a következtetés anyagilag igaz legyen; b) a következtetés alakilag is igaz legyen, vagyis a következetesség helyes legyen.

Tehát a következtetésnek anyagi és alaki igazsága az a két föltétel, mégpedig lényeges föltétel, amelyek mellett a következtetés minden tekintetben jó, vagyis igaz. Ha mind a két föltétel teljesül, akkor szükségképpen kell kapnunk igaz zárótételt; ha pedig a zárótétel hamis, akkor bizonyos, hogy vagy az egyik vagy mind a két előzmény hamis, vagy a következetesség helytelen, vagy az előzmények is hamisak és a következetesség is helytelen egyszerre. Tehát a következtetés teljes ismerete nagyon szükséges a tudományokkal való foglalkozáshoz, hogy ne tanítsunk tévelyeket igazság helyett és ne fogadjunk el ugyancsak tévelyeket igazság helyett.

371. Ha föltételezzük, hogy a következetesség helyes, akkor igaz zárótételt a következő esetekben kapunk.

a) Ha az előzmények igazak, akkor a zárótétel is igaz, mert igazságból csak igazság származhat. Ha tehát a zárótétel hamis, akkor föltétlenül bizonyos, hogy vagy mind a két előzmény hamis, vagy legalább is az egyik előzmény hamis. Ha igaz előzményekből hamis zárótételt kaphatnánk, akkor a zárótétel is, mert az előzmények igazak a tárgyi rendben, érvényes volna a tárgyi rendben. Azonban a zárótétel hamis, tehát nem érvényes a tárgyi rendben. Így ugyanazon tárgyi rendben volna valami, ami egy időben és ugyanazon körülmények között igaz is és hamis is, azaz van és nincs egyszerre. Ez pedig az ellentmondás elvébe

ütközik. Tehát **ha föltételezzük, hogy a következetesség helyes és még az előzmények is igazak, akkor a zárótétel igaz ítélet; ha pedig a zárótétel hamis, akkor helyes következetesség mellett az előzmények is hamisak, vagy legalább is az egyik előzmény hamis.** Ezért **helyes következetesség mellett az előzmények elégséges eszközök ahhoz, hogy igaz zárótételt, vagyis igazságot kapjunk.** Pl.

a szellem halhatatlan;
a lélek szellem,
tehát a lélek halhatatlan;

Ebben a következtetésben az előzmények igaz ítéletek, tehát a zárótétel is igaz ítélet.

b) Hamis előzményekből igaz, de hamis zárótételt is kaphatunk. Lássuk ezt egyenkint;

1) Ha az előzmények hamisak, akkor magától értetődik, hogy a zárótétel hamis is lehet. Ez annyira természetes, hogy ezt bizonyítanunk nem kell.

2) Azonban az, hogy hamis előzményekből igaz zárótétel is kapható, már nem önmagában nyilvánvaló igazság, tehát ezt bizonyítanunk kell.

Ha az előzmények hamisak, de tartalmilag olyanok, hogy ha igazak volnának, akkor a következetesség helyessége miatt alapjai lehetnének az igaz zárótételnek, amely zárótétel azonban más alapokon igaz, akkor kaphatunk hamis előzményekből igaz zárótételt. Pl.

minden állat tollal van fődve;
a sas is állat,
tehát a sas tollal van fődve.

Itt a zárótétel: a sas tollal van fődve. Ez igaz ítélet, de nem amaz alapok miatt, amelyeket az előzmények mondanak, hiszen a főtétel hamis ítélet. Ha azonban az előzmények tartalmilag igazak volnának, akkor a következetesség helyessége miatt a zárótétel igazsága csakis az előzményekből következne.

Vagy:

minden ember bölcselő;
Sokrates ember,
tehát Sokrates is bölcselő.

Itt is a zárótétel igaz ítélet, de nem az előzmények igazságánál fogva, hiszen itt is a főtétel hamis ítélet. Ha azonban tényleg minden ember bölcselő volna, akkor a következetesség helyessége miatt az előzményekből következne Sokrates bölcselői mivolta.

Lássunk még oly következtetést, amelyben a középtétel a hamis ítélet. Pl.

az ember érzéki lény;
a majom ember,
tehát a majom érzéki lény.

Itt is igaz a zárótétel, de a középtétel hamis. Ha azonban a

középtétel is igaz lenne, akkor a felírt következtetésnél fogva volna igaz a zárótétel.

Mivel a hamis előzményekből igaz, de hamis zárótételt is kaphatunk, azért **az igaz zárótételből még a következetesség helyessége mellett sem következik az előzmények igazsága.**

c) **Ami az előzményekkel megegyezik, az a következetesség helyessége miatt a zárótétellel is megegyezik.** U. i. az, ami az előzmények igazságát nem rontja le, az előzményekből folyó zárótétel igazságát sem rontja le, hiszen a zárótétel hallgatólagosan benne van az előzményekben. Pl.

az, ami az embert tökéletesíti, jó az embernek;

az erény tökéletesíti az embert,

tehát az erény jó az embernek.

Ha most ez az igaz ítélet: az erény nehezen szereshető meg, — nem szünteti meg az előzmények igazságát, akkor a zárótétel igazságát sem szünteti meg.

Vagy:

az élet nem magyarázható meg mechanikailag;

a lelki élet élet,

tehát a lelki élet nem magyarázható meg mechanikailag.

Ha most ez az igaz ítélet: a lelki élet legtökéletesebb a kereszténységben, — nem szünteti meg az előzmények igazságát, akkor a zárótétel igazságát sem rontja le.

De **ha valami az előzményekkel összeegyeztethetetlen, még a következetesség helyessége mellett sem bizonyos, hogy a zárótétellel is összeegyeztethetetlen,** mert — mint előbb mondtuk — hamis előzményekből igaz zárótételt is kaphatunk. Pl.

minden állat tollal van fődve;

a sas állat,

tehát a sas tollal van fődve.

Ha most ez a tétel: az állat tojások által szaporodik, — összeegyeztethetetlen a főtétellel, a zárótétellel mégis megegyezik.

Vagy:

minden növénynek van virága;

a rózsza növény,

tehát a rózsának van virága.

Mármost ez a tétel: minden növény nemesíthető, — a főtétellel összeegyeztethetetlen s a zárótétellel mégis megegyezik.

d) **Ami a zárótétellel összeegyeztethetetlen, az a következetesség helyessége miatt az előzményekkel is összeegyeztethetetlen.** U. i. az, ami a zárótétel helyességét megszünteti, az előzményeknek, amelyekből a zárótételt kaptuk, az igazságát is megszünteti, hiszen a zárótétel hallgatólagosan benne van az előzményekben. Pl.

a szellem halhatatlan;

a lélek szellem,

tehát a lélek halhatatlan.

Mivel ez a tétel: a lélek elpusztítható, — ellenkezik a zárótétellel, azért ellenkezik az előzményekkel is.

Vagy:

az embernek a végső célja az Isten dicsőítése;
a nevelés az embert a végső célra képesíti,
tehát a nevelés az embernek az Isten dicsőítésére való képesítése.

Mármost ez a tétel: a nevelésnek nem kell vallásosnak lennie, — ellenkezik a zárótétellel, tehát ellenkezik az előzményekkel is.

e) A mondottakból következik, hogy **a zárótétel ellentmondó ítéletéből következik az előzmények ellentmondása is.** Pl.

a szellem halhatatlan;
a lélek szellem,
tehát a lélek halhatatlan.

Itt a zárótétel: a lélek halhatatlan, amelynek ellentmondó ítélete: a lélek nem halhatatlan. Mivel pedig ez az ellentmondó ítélet hamis, azért a főtétel ellentmondása is, t. i. a szellem nem halhatatlan, mert a hamis zárótételből következik az előzmények hamissága.

Vagy:

a nevelésnek vallásosnak kell lennie;
az iskola nevelési intézmény,
tehát az iskolának vallásosnak kell lennie.

Itt a zárótétel: az iskolának vallásosnak kell lennie, amelynek ellentmondása: az iskolának nem kell vallásosnak lennie. Ez hamis ítélet. És mert a következetesség helyes, azért a főtétel ellentmondó ítélete is hamis ítélet, t. i. a nevelésnek nem kell vallásosnak lennie; de hamis a középtétel ellentmondó ítélete is, t. i. az iskola nem nevelési intézmény.

Ezen alapszik az ú. n. *lehetetlennel való bizonyítás (deductio ad absurdum)*. Pl.

ha Isten a bűnnek megtorlója s az erénynek megjutalmazója nem volna,
akkor a jók nyomorúságosabbak lennének a gonoszoknál.

Mivel a zárótétel (a jók nyomorúságosabbak lennének a gonoszoknál) lehetetlenséget fejez ki, azért a főtétel is lehetetlenséget mond, következésképp: Isten van.

Vagy:

ha az egyenesre adott pontjában több merőleges állítható a saját síkjában, akkor a merőlegesek párhuzamosak és közös pontjuk is van.

Mivel pedig párhuzamosoknak nem lehet közös pontjuk, azért hamis a főtétel, vagyis igaz a főtétel ellentmondó ítélete, t. i. az egyenesre adott pontjában csak egy merőleges állítható.

De már **az előzmény ellentmondásából nem követ-**

kezik a zárótétel ellentmondása, mert hamis előzményekből igaz és hamis zárótételt kaphatunk. Pl.

minden ember bölcselő;

Sokrates ember,

tehát Sokrates bölcselő.

Itt a főtétele ellentmondó ítélete: nem minden ember bölcselő. Ebből pedig nem következik, hogy Sokrates nem bölcselő.

Vagy:

a szárazföldi állatoknak négy lábuk van;

a kutya szárazföldi állat,

tehát a kutyának négy lába van.

Itt a főtétele ellentmondó ítélete: a szárazföldi állatoknak nincs négy lábuk. Ebből pedig szintén nem következik, hogy a kutyának nincs négy lába.

Hogyan osztjuk fel a következtetést?

372. Gondolatmenetünk nem mindig ugyanolyan, hanem a körülmények szerint egyszer ilyen, másszor meg olyan. Mivel pedig következtetéseink gondolatmenetünket követik, azért a gondolatmenet különbözősége szerint különbözőképpen osztjuk fel a következtetést. Hogy miképpen jutunk valamely következtetéshez, arra két utunk van. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Lehet adva egy ítélet, amely a középfogalmat már magában foglalja. Ekkor abban áll a gondolkodási tevékenység, hogy a meglévő állítmányhoz újabb alanyt keresünk, vagy a meglévő alanyhoz újabb állítmányt, a már megadott középfogalom segítségével. Mindkét esetben meghatározott igazságból indulunk ki, hogy a még ismeretlen igazságot megismerhessük.

^{a)} Keressük a megadott állítmányhoz az újabb alanyt. Pl. adva van ez az ítélet: a szellem halhatatlan. Mivel itt az állítmány megmarad, azért az új alany a szellem fogalmának a terjedelmében van. Tehát ezt az újabb alanyt a szellem fogalmának terjedelméből kiemeljük. Van-e ilyen alany? Azt vesszük észre, hogy a szellem fogalma a lélek fogalmát is magába zárja („szellem” a megadott középfogalom). A következtetés így hangzik:

a szellem halhatatlan;

a lélek szellem,

tehát a lélek halhatatlan.

Ezáltal megismertük ezt az igazságot: a lélek halhatatlan. Észre vesszük, hogy itt a főtételeből indultunk ki.

^{b)} Keressük a megadott alanyhoz az újabb állítmányt. Legyen adva ez az ítélet: az ember gondolkodik. Itt a meglévő „ember” alanyhoz újabb állítmányt keresünk és a megadott középfogalom: gondolkodik. Hogy a következtetést megalkothassuk, a középfogalomról (gondolkodik) valami igazságot kell állítanunk. Mivel gondolkodni annyit tesz, mint az igazságot keresni, azért következtetésünk így fog hangzani:

az, aki gondolkodik, az igazságot keresi;
 az ember gondolkodik,
 tehát az ember az igazságot keresi.

Tehát megkaptuk a meglévő alanyhoz az újabb állítmányt. Észre-
 vesszük, hogy itt a középtételből indultunk ki.

b) A megadott ítélet kérdéses is lehet, vagyis azt kell ki-
 mutatnunk, hogy az ítéletben az alany és állítmány megegyező-
 séget vagy nem-megegyezőséget tüntet-e fel. Ekkor adva van az
 alany és az állítmány s keresnünk kell a középfogalmat, amely-
 nek segítségével igazolnunk kell, hogy adott ítéletünk igaz-e vagy
 sem. Pl. ha igazolnunk kellene ezt az ítéletet: a nevelés az
 embernek az Isten dicsőítésére való képesítése, akkor mindenek-
 előtt a középfogalmat kell keresnünk, mert az alany (nevelés) és
 az állítmány (az embernek az Isten dicsőítésére való képesítése)
 már adva van. Ez a középfogalom: az embernek a végső célja.
 Ezek után következtetésünk így hangzik:

az embernek a végső célja az Isten dicsőítése;
 a nevelés az embernek végső célra képesítése,
 tehát a nevelés az embernek az Isten dicsőítésére való
 képesítése.

Mivel ez a következtetés anyagilag és alakilag igaz, azért igazol-
 tuk vele ezt az ítéletet: a nevelés az embernek az Isten dicsőíté-
 sére való képesítése.

373. Az előbb mondottak szerint a következtetéshez kétféle
 úton juthatunk. E kétféle lehetőségnek megfelelően a következtetésnek a meghatározását is kétféle módon adhatjuk.

a) Ha azt az esetet tekintjük, amelyben egy meghatározott
 igazságból kell kiindulnunk, hogy a még ismeretlen igazságot
 megismerhessük, akkor a következtetés meghatározása ez: *a következtetés ama gondolkodási tevékenység, amely egy megadott ítéletből vezet le újabb igazságot.* Ez Aristoteles meghatározása. Amikor valamely újabb igazság birtokába akarunk jutni, akkor az ítéleteket összekapcsoljuk egymással és ez a *tulajdonképeni következtetés.*

Az előbbi pontban két ítéletünk volt adva: a) a szellem halhatatlan, amelyben a megadott középfogalom: szellem; b) az ember gondolkodik, amelyben a megadott középfogalom: gondolkodik. Az első ítéletnél az állítmányhoz (halhatatlan) újabb alanyt kerestünk, tehát az első ítélet főtétele; a második ítéletnél pedig az alanyhoz (ember) újabb állítmányt kerestünk, tehát a második ítélet középtétele. Így a következő igazságokat kaptuk: a) a lélek halhatatlan, b) az ember az igazságot keresi. Ahogyan ezt a két igazságot a megadott igazságokból kaptuk, *következtetésnek* nevezzük.

b) Ha ezután a második esetet vesszük, amelyben azt keres-
 sük, hogy valamely ítélet igaz-e vagy sem, akkor a következtetés meghatározása ez: *a következtetés ama gondolkodási tevékenység, amely által azt keressük, hogy adott ítéletben az állít-*

mány megfelel-e az allynak vagy sem. Ekkor egy ismert tétel igazságát akarjuk kimutatni, vagy pedig a hamisságát. Ekkor is következtetést kapunk, de a következtetést már nem következtetésnek mondjuk, hanem *bizonyításnak* nevezzük.

Az előbbi pontban a következő tételt kellett igazolnunk: a nevelés az embernek az Isten dicsőítésére való képesítése. E tételben adva van az alany és állítmány, amelyeknek megegyezőségét kellett kimutatnunk. Ezt a tételt úgy igazoltuk, hogy megkerestük a középfogalmat (az embernek a végső célja) s azután az egész gondolatmenetet következtetésbe foglaltuk. Ez a következtetés bizonyítás. *A bizonyítást mindig következtetésekkel kapjuk.*

Tehát *a következtetést felosztjuk: a) tulajdonképeni következtetésre, vagy röviden következtetésre és b) bizonyításra.* Ez a felosztás tulajdonképen nem is felosztás, hanem egy és ugyanazon dolognak csak két különböző elnevezése a szerint, hogy miképen jutunk a következtetéshez: levezetés által-e, avagy visszavezetés által. Ha levezetés által, akkor következtetésnek mondjuk és ha visszavezetés által, akkor bizonyításnak nevezzük.

374. Mind a következtetésben, mind a bizonyításban ugyanazok a logikai részek fordulnak elő, t. i. főtételek, középtételek és zárótételek, csak hogy a következtetésben előttünk ismeretlen igazságot ismerünk meg, a bizonyításnál pedig azokat az ítéleteket keressük, amelyeknek helyes összekötése által a már ismert tétel bizonyos lesz. Más szavakkal: a következtetésben az előzményekhez keressük a zárótételt s így lesz az ismeretlen igazság ismertté, a bizonyításban pedig a zárótételhez keressük az előzményeket s így igazoljuk a már ismert igazságot.

Mind a kettőnél a gondolkodás munkája különböző s ezért jelöljük különböző nevekkkel: az egyik következtetés, a másik pedig bizonyítás. Nagyobb erőfeszítést kíván a bizonyítás keresztülvitele, mert itt a középfogalmat kell felkutatnunk s ez nagy figyelmet, de még inkább éles észet követel.

375. Mivel a következtetésben megkülönböztetjük a tulajdonképeni következtetést, vagyis a különböző következtetéseket és a bizonyítást, azért e szakaszt két fejezetre osztjuk. Az első fejezetben a különböző következtetésekről lesz szó, a másodikban pedig a bizonyításról.

Különböző következtetések.

Milyen különböző következtetések vannak?

376. A következtetésben ismert igazságból indulunk ki és más, eddig még ismeretlen igazságot akarunk levezetni, vagyis az előzményekhez keressük a zárótételt. A következtetésről már volt szó, de csak általában beszéltünk róla. Ezután a különböző következtetéseket vesszük vizsgálat alá.

Minden következtetésben három ítéletnek kell lennie. Azonban olyan következtetéseink is vannak, amelyek csak két ítéletből állanak; de oly következtetéseink is vannak, amelyek három ítéletnél több ítéletet foglalnak magukban. Tehát a következtetésben lehet három ítélet, két ítélet és háromnál több ítélet. Ha a következtetésben megvan mind a három ítélet, akkor *egyszerű következtetésnek* mondjuk; ha csak két ítélet van a következtetésben, akkor *rövidített következtetést* kapunk; és ha három ítéletnél több ítélet van a következtetésben, akkor *összetett következtetésnek* mondjuk.

Mivel a következtetésben vagy mind a három ítélet benne van, vagy három ítéletnél kevesebb, illetőleg több van benne, azért e fejezetet két részre osztjuk. Az első fejezetben az egyszerű következtetésekről lesz szó, a második fejezetben pedig a rövidített és összetett következtetésről.

I.

Egyszerű következtetések.

Milyen egyszerű következtetések vannak?

377. *Egyszerű következtetéseknek* azokat a következtetéseket nevezzük, amelyekben három ítélet van.

A következtetés lehetséges vagy az ellentmondás elve alapján, vagy az elegendő alap elve alapján, vagy a harmadik lehetőség kizárásának elve alapján. Mivel pedig e háromféle következtetés közül az elsöben a főtétel szabályszerűen kategorikus ítélet, a másodikban a főtétel szabályszerűen föltételes (hypotheticus) ítélet és a harmadikban a főtétel szabályszerűen szétválasztó (disjunctiv) ítélet, azért megkülönböztetünk *kategorikus, föltételes (hypotheticus) és szétválasztó (disjunctiv) következtetést*.

a) *Kategorikus következtetésnek* azt a következtetést nevez-

zük, amelyben a főtételek mindig kategorikus ítélet és az eredmény az ellentmondás elvén nyugszik. Pl.

minden erény dicséretes;
az igazságosság erény,
tehát az igazságosság dicséretes.

Vagy:

minden iskola nevelési intézmény;
a középiskola iskola,
tehát a középiskola nevelési intézmény.

b) *Föltételes (hypothetikus) következtetésnek* azt a következtetést nevezzük, amelyben a főtételek mindig föltételes ítélet és az eredmény az elegendő alap elvén nyugszik. Pl.

ha az ember gondolkodik, akkor értelmes;
de az ember gondolkodik,
tehát az ember értelmes.

Vagy:

ha van ember, akkor Isten is van;
de ember van,
tehát Isten is van.

c) *Szétválasztó (disjunctiv) következtetésnek* azt a következtetést nevezzük, amelyben a főtételek mindig szétválasztó ítélet és az eredmény a harmadik lehetőség kizárásának elvén nyugszik. Pl.

a lélek összetett vagy egyszerű;
de a lélek nem összetett,
tehát a lélek egyszerű.

Vagy:

a föld mozog vagy áll;
de a föld nem áll,
tehát a föld mozog.

Lássuk ezeket a következtetéseket egyenként!

1.

Kategorikus következtetés.

Mely elven áll a kategorikus következtetés?

378. *Kategorikus következtetésnek* azt a következtetést nevezzük, amelyben a főtételek mindig kategorikus ítélet és az eredmény az ellentmondás elvén alapszik. Azonban olyan következtetésünk, amely közvetlenül az ellentmondás elvén állana, nincs. A kategorikus következtetés más két törvényen nyugszik, amelyek azonban az ellentmondás elvéből folynak. E két törvény a következő: a) *ami a nemhez hozzájárul, az a nem alá tartozó fajhoz*

is hozzájárul és ami a fajhoz hozzájárul, az a faj alá tartozó egyedekhez is hozzájárul; b) ami a nemmel ellenkezik, az a nem alá tartozó fajjal is ellenkezik és ami a fajjal ellenkezik, az a faj alá tartozó egyedekkel is ellenkezik.

379. Ez a két törvény visszavezethető az ellentmondás elvére. U. i. ha a nemről valamit állítunk és ezt nem állíthatnók a nem alá tartozó fajról, akkor a nemről egyidőben és ugyanazon vonatkozásban állításunk és tagadásunk lenne; ez pedig ellentmondás. Ugyanígy, ha a fajról állítunk valamit és ezt nem állíthatnók a faj alá tartozó egyedekről, akkor a fajról egyidőben és ugyanazon vonatkozásban állításunk és tagadásunk lenne; ez pedig ismét ellentmondás.

Hasonlóképen: ha a nemmel valami ellenkezik és ez nem ellenkeznék a nem alá tartozó fajjal, akkor a nemről egyidőben és ugyanazon vonatkozásban tagadásunk és állításunk lenne; ez pedig ellentmondás. Ugyanígy ha a fajjal valami ellenkezik és ez nem ellenkeznék a faj alá tartozó egyedekkel, akkor a fajról egyidőben és ugyanazon vonatkozásban tagadásunk és állításunk lenne; ez pedig ismét ellentmondás.

Tehát igaz az, hogy *a kategorikus következtetés végeredményben az ellentmondás elvén nyugszik.*

Legyen a kategorikus következtetés:

a szellem halhatatlan;

a lélek szellem,

tehát a lélek halhatatlan.

Ha a szellem halhatatlan és megismerjük, hogy a lélek szintén szellem, akkor a lélekről is kell állítanunk a halhatatlanságot, mert a lélek mint faj a szellem nemébe tartozik. Ugyanígy lenne, ha a zárótétel egyedi ítélet lenne, mert az egyed ama fajba tartoznék.

Legyen egy másik kategorikus következtetés:

ami végtelenül tökéletes, az nincs alávetve a változandóságnak;

az Isten végtelenül tökéletes,

tehát az Isten nincs alávetve a változandóságnak.

Ami végtelenül tökéletes, az nincs alávetve a változandóságnak. Ha most megismerjük, hogy az Isten végtelen tökéletesség, akkor az Istenről tagadnunk kell a változandóságot.

Melyek a kategorikus következtetés helyes alkalmazására vonatkozó szabályok?

380. A kategorikus következtetés az ellentmondás elvén nyugszik, de nem közvetlenül, hanem csak közvetve a 378. pontban említett két elven, illetőleg tételen át. Hogy a kategorikus következtetés előbb említett két alaptörvényét a különböző kategorikus következtetésekben helyesen s könnyen alkalmazhassuk, arra nyolc szabályunk van. Közülök négy a következtetést alkotó

fogalmakra, a másik négy pedig a következtetést alkotó ítéletekre vonatkozik. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Melyek a kategorikus következtetés fogalmaira vonatkozó szabályok?

381. A kategorikus következtetés fogalmaira a következő szabályok vannak.

a) **A következtetésben három fogalomnak kell lennie.** U. i. a következtetésben két fogalmat nem közvetlenül, hanem csak közvetve hasonlítunk össze s ez a közvetett összehasonlítás megköveteli, hogy valamely fogalmon át történjék, amellyel az első két fogalom megegyezik vagy nem egyezik s így kapjuk az eredményt. Ha hiányzik a harmadik fogalom, akkor nincs közvetítő a közvetlenül össze nem hasonlító fogalmak között, tehát nem lehetséges az összehasonlítás, következésképp következtetés sem lehetséges.

A következtetésben három fogalomnál többnek nem is szabad lennie. U. i. a következtetésben két fogalom megegyezőségét vagy nem-megegyezőségét csak közvetve mondjuk ki. Tehát kell, hogy közvetítő fogalmunk is legyen, amely mintegy mértéke az első két fogalomnak és amelyen mint hídon az alanytól az állítmányhoz mehetünk át. Ez a közvetítő fogalom csak egy lehet. Ha kettő lenne, akkor vagy mind a kettőt használnók középfogalomnak és ezért két zárótételt kapnánk, pedig a következtetésben csak egy zárótétel van; vagy az egyik közvetítő fogalmat a megadott fogalmak közül az egyikkel, a másik közvetítő fogalmat a megadott fogalmak közül a másikkal hasonlítanók össze s ezért egyik közvetítő fogalom sem közvetítene a megadott fogalmak között. Ennek pedig az lenne az eredménye, hogy hamis zárótételt kapnánk. A mondottakból következik, hogy **a következtetésben csak egyetlenegy középfogalomnak szabad lennie.**

A fogalmak hármasszáma ellen több esetben véthetünk.

a) A fogalmak hármasszáma ellen vétünk, ha a fogalmak közül valamelyiknek több jelentése van és mi közülük majd az egyik, majd a másik értelmet használjuk ugyanabban a következtetésben. Pl.

Ami valóban van, az mindig igaz;
a mi érzéki észrehevésünk való,
tehát érzéki észrehevéseink mindig igazak.

Ez hibás következtetés, mert nem helytálló zárótételt kaptunk. E hibának az az oka, hogy négy fogalom van a következtetésben. U. i. itt a középfogalom „való”, amely a főtételeben tárgyias értelemben van véve, a középtételben pedig abban az értelemben, hogy ténylegesen van érzéki észrehevésünk.

Vagy:

az egészség az élő test tulajdonsága;

az orvosság egészséges,
tehát az orvosság az élő test tulajdonsága.

Ez szintén hibás következtetés és ezért van a hamis zárótétel. Itt is a hibának az az oka, hogy négy fogalom van a következtetésben. E következtetésben a középfogalom „egészség” (egészséges), amely a főtételeben mint a test tulajdonsága van véve, a középtételben pedig vonatkozásbeli hasonlóság szerint, amennyiben az orvosságot, csak vonatkozásbeli hasonlóság szerint mondjuk egészségesnek, mert célja a test elvesztett egészségét helyreállítani. Így a középfogalmat kétféle értelemben használtuk.

^{β)} A fogalmak hármas száma ellen akkor is vétünk, ha ugyanazt a szót szétválasztó értelemben vesszük. Pl.

a kutya állat;
a denevér is állat,
tehát a kutya denevér.

Itt a zárótétel hamis ítélet, mert tulajdonképpen két középfogalmunk van. U. i. itt a középfogalom „állat”, amely a következtetésben szétválasztó értelemben van véve, mert a kutyák az állatok egyik részét, a denevérek pedig az állatok másik részét alkotják.

Vagy:

az ember érzéki lény;
de az állat is érzéki lény,
tehát az ember állat.

A zárótétel hamis ítélet, mert itt is ugyanaz a hiba van, mint az előbbi következtetésben, t. i. két középfogalmunk van. Az „érzéki lény” középfogalmat szétválasztó értelemben vettük, mert az ember az érzéki lények egyik csoportját, az állat pedig az érzéki lények másik csoportját alkotja s e két csoport nem azonos egymással.

^{γ)} A fogalmak hármas száma ellen akkor is vétünk, ha az egyik előzmény tautológia. Pl.

minden okozatnak megvan a maga oka;
a világ okozat,
tehát a világnak van oka.

Itt igaz zárótételt kaptunk, mindazáltal a következtetésben tulajdonképpen csak két fogalmunk van.

Vagy:

a nevelő nevel,
a tanító is nevelő,
tehát a tanító nevel.

Ebben a következtetésben is tulajdonképpen két fogalmunk van, bár a zárótétel igaz ítélet. Ilyen hibás következtetés minden *elvsúsztatás* (*petitio principii*). (Lásd ott.)

b) **A zárótételben az alany- és állítmányfogalom nem lehet nagyobb terjedelmű, mint az előzményekben.** Ha nagyobb terjedelmű lenne, akkor a zárótételben oly fogalmunk lenne, amely az előzményekben nem volt meg, tehát

a következtetésben tulajdonképpen négy fogalmunk lenne. Így hamis zárótételt kell kapnunk. Ez ellen vét pl. a következő következtetés:

a tigris négylábú állat;
de a tigris kegyetlen,
tehát a négylábú állat kegyetlen.

A zárótétel hamis ítélet, mert a „kegyetlen” fogalmat már nemcsak a tigrisekre, hanem az összes négylábú állatokra vonatkoztatjuk. Tehát a „kegyetlen” fogalom terjedelmét tágítjuk a zárótételben, vagyis két terjedelemben használjuk: a) először csak a tigrisekre vonatkoztatjuk, b) a tigris fogalmának terjedelmén túl az összes négylábú állatokra vonatkoztatjuk. Ezért tulajdonképpen négy fogalmunk van. Ezáltal a zárótételben olyasmit kapunk, ami az előzményekből nem következik.

Vagy:

a rózsza virágos növény;
a rózsának tövise van,
tehát a virágos növénynek tövise van.

Itt is az a hiba, mint az előbbi következtetésben, hogy az egyik fogalmat (aminek tövise van) nagyobb terjedelemben vettük, mint az előzményekben és innen származik a hamis zárótétel.

Azonban a zárótételben az alany- és állítmányfogalom lehet kisebb terjedelmű, mint az előzményekben, mert ezt az alárendeltségi viszony megengedi, hiszen az, ami érvényes a nemről, érvényes a fajról is és ami érvényes a fajról, az érvényes az egyedekről is. Ezért a következő következtetés;

az ember élőlény;
a falu lakosai emberek,
tehát János is élőlény

helyes, mert János fogalma alárendeltségi viszonyban van a „lakos” fogalmával.

Vagy:

az értelem gondolkodik;
az embernek van értelme,
tehát az ember következtet.

Ez is helyes következtetés, mert a következtetés fogalma benne van a gondolkodás fogalmában.

c) **A középfogalomnak nem szabad előfordulnia a zárótételben.** A középfogalom nem lehet a zárótételben sem alany, sem állítmány, mert a középfogalom csak közvetítő a zárótétel alanya és állítmánya között, tehát mint közvetítő az eredményben nem foglalhat helyet. A középfogalom csak összehasonlításként szolgál a zárótétel alanya és állítmánya között és ezért az összehasonlítást más ítéletekkel, t. i. az előzményekkel kell elvégeznünk, hogy a zárótétel alanyának és állítmányának a megegyezőségét vagy nem-megegyezőségét kimondhassuk. Ezért a középfogalom nem szerepelhet a zárótételben és ha mégis benne

van, a következtetés hibás, bár lehetséges, hogy a zárótétel igazságot fejez ki.

Széchenyi magyar volt;
Széchenyi államférfi volt,
tehát Széchenyi magyar államférfi volt.

A zárótétel igaz ítélet, de nem az előzményekből kaptuk összehasonlítás által. Az előzményekből a következő zárótételt kell kapnunk: tehát egy államférfi magyar volt. Itt tulajdonképpen az alanyban közvetlenül megismert két meghatározottság a zárótételben egy állítmány-meghatározottsággá van összekötve s ezért az előzmények teljesen fölöslegesek.

Ilyen igaz zárótételű, de hibás következtetés a következő is:
az ember érzéki lény;
az ember eszes lény,
tehát az ember eszes érzéki lény.

Itt is az előzmények fölöslegesek.

Mivel a középfogalom nem fordulhat elő a zárótételben, azért egy felállított következtetésben hamar megismerhetjük a középfogalmat. A középfogalom az a fogalom, amely nincs benne a zárótételben. Pl.

az Isten nem sokaság;
a pogány istenek sokaságot alkotnak,
tehát a pogány istenek nem istenek.

E következtetésben a következő fogalmak vannak: Isten, sokaság, pogány isten. Mivel a három fogalom közül a sokaság fogalma nincs a zárótételben, azért a középfogalom: sokaság.

Vagy:

a háromszög szögeinek összege 180° ;
a négyszög az egyik átló által két háromszögre bontható,
tehát a négyszög szögeinek összege $2 \times 180^{\circ} = 360^{\circ}$.

E következtetésben a háromszög fogalma a középfogalom, mert ez nem fordul elő a zárótételben.

d) **A középfogalmat legalább egyszer egész terjedelmében kell vennünk.** Ha a középfogalmat egyszer a fogalom alá tartozó egyedeinek csak bizonyos számára vonatkoztatjuk, azután pedig a fogalom terjedelme alá tartozó egyedeinek egy másik csoportjára, akkor a zárótétel alanyát és állítmányát a középfogalom egyedeinek majd egyik majd másik részével hasonlítjuk össze, vagyis a következtetésben tulajdonképpen nem három, hanem négy fogalmunk lesz és ezért a következtetés helytelen Pl.

némely érzéki lény értelmes;
a ló érzéki lény,
tehát a ló értelmes.

E következtetésben a zárótétel hamis ítélet, mert a középfogalmat (érzéki lény) egyszer sem vettük általánosan egész terjedelmében, hanem egyedeinek két csoportjában, t. i. némely érzéki

lény és a lovak csoportjában. A zárótétel alanyát és állítmányát a két csoporttal hasonlítottuk össze s ezért kaptuk a hamis zárótételt.

Vagy:

némely erény dicséretreméltó;
az igazságosság erény,
tehát az igazságosság dicséretreméltó.

Az adott két előzményből nem következik: tehát az igazság dicséretreméltó, mert hátha az igazságosság nem tartozik ama némely erények közé, amelyek a főtétel szerint dicséretreméltóak, hanem éppen amaz erények közé, amelyek nem dicséretreméltóak. E következtetésben is az a hiba, hogy a középfogalmat egyszer sem vettük egész terjedelmében, hanem a főtételben csak némely erényekre korlátoztuk, a középtételben pedig már csak az igazságosság erényére vonatkoztattuk.

Ha azonban a középfogalom egyedi fogalom, akkor kisebb vagy nagyobb terjedelméről nem lehet szó, mert az egyedi fogalom mindig fogalmának egész terjedelmét képviseli, tehát általános fogalmat helyettesít. Ezért helyes pl. a következő következtetés:

Sokrates görög;
Sokrates bölcselő,
tehát némelyik bölcselő görög.

Vagy:

János az én barátom;
János pap,
tehát némely pap az én barátom.

Az olyan következtetést, amelyben a középfogalom egyedi fogalom, *sylogismus expositoryusnak* nevezzük.

b) Melyek a kategorikus következtetés ítéleteire vonatkozó szabályok?

382. A kategorikus következtetés ítéleteire a következő szabályok vannak.

a) **Ha az előzmények állító ítéletek, akkor a zárótétel is csak állító ítélet lehet, tehát sohasem tagadó.** Ez nagyon természetes. Az előzményekben a zárótétel alanya és állítmánya megegyezik a középfogalommal, mint közvetítővel, tehát egymás között is megegyezőknak kell lenniök, vagyis a zárótétel csak állító ítélet lehet. Ha pl. az előzmények

a szellem halhatatlan;
a lélek szellem,

akkor a zárótétel csak állító ítélet lehet, t. i. a lélek halhatatlan.

És ha az előzmények pl.

az erény tökéletessége az embernek;
a hazaszeretet erény,

akkor a zárótétel ismét csak állító ítélet lehet, t. i. a hazaszere-
tet tökéletessége az embernek.

b) Az előzmények közül mindegyik ítélet nem lehet tagadó ítélet.

Tegyük föl, hogy az előzmények közül mind a két ítélet tagadó. Ha a zárótétel alanya és állítmánya nem egyezik egy harmadik fogalommal, ebből nem következik az első két fogalom megegyezősége, vagy nem-megegyezősége. Pl.

az emberek nem élnek örökké;
a négerek sem élnek örökké.

Emez előzményekből nem következik, hogy a négerek nem emberek; de az sem következik, hogy a négerek emberek.

Vagy:

a leányok nem asszonyok;
az anyák nem leányok.

Ebből a két előzményből nem következik, hogy az anyák nem asszonyok; de az sem következik, hogy az anyák asszonyok.

Ha az előzmények közül csak az egyik tagadó ítélet, akkor következtetés már lehetséges. Tehát **vagy csak a főtétele vagy csak a középtétele lehet tagadó ítélet. Azonban a főtétele csak akkor lehet tagadó ítélet, ha a középfogalmakat a fő- vagy alfogalomtól elválasztja, nem pedig akkor, ha a fogalmak közül az egyiket tagadó ítélettel fejezzük ki.** Pl.

ami nem gondolkodik, az nem szellemi,
az állati lélek nem gondolkodik,
tehát az állati lélek nem szellemi.

Ebben a következtetésben csak a „szellemi” előtt lévő tagadás jöhet tekintetbe és nem a középfogalom előtt lévő tagadás. (A középfogalom: gondolkodik.) Ezért a középtétele tulajdonképpen állító ítélet, mert azt fejezi ki, hogy az állati lélek a nem-gondolkodók között van.

Vagy:

ami nem tulajdonom, azt nem tarthatom meg;
a talált jószág nem tulajdonom,
tehát a talált jószágot nem tarthatom meg.

Ebben a következtetésben is csak a „tarthatom” előtt lévő tagadás jöhet tekintetbe, nem pedig a középfogalom (tulajdonom), előtt lévő tagadás is. Ezért a középtétele állító ítélet, hiszen tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy a talált jószág a nem-tulajdonomba tartozó dolgok között van.

c) A zárótétel mennyiség és minőség szerint mindig a gyöngébb előzmény után igazodik. Gyöngébbnek azt nevezzük, ami valami után áll. Már pedig a különös és részleges az általános után áll, a negatív pedig a pozitív után és nemcsak a tárgyi rendben, hanem a megismerés rendjében is, mert a pozitív által ismerjük meg a negatív dolgot.

Ezekután a kimondott szabályt más két részleges szabályra bonthatjuk.

α) Ha az előzmények közül az egyik részleges ítélet, akkor a zárótétel is csak részleges ítélet lehet. U. i. ha az előzmények közül az egyikben az alany fogalma alá tartozó egyedeknek csak egy része egyezik a középfogalommal, akkor a zárótételben is csak erre a részre mondhatjuk ki a megegyezőséget, hiszen a zárótétel az előzmények eredménye. Pl.

némelyik regény tanulságos;
minden regény elbeszélő költemény,
tehát némelyik elbeszélő költemény tanulságos.

Vagy:

némelyik szerves test érzeki;
minden szerves test élő,
tehát némelyik élő test érzeki.

β) Ha az előzmények közül az egyik tagadó ítélet, akkor a zárótétel is csak tagadó ítélet lehet. U. i. ha nem-megegyezőséget találunk az előzményekben, akkor a zárótétel is csak nem-megegyezőséget fejezhet ki. Nem-megegyezőséget pedig akkor találunk, amikor az adott két fogalom közül az egyik megegyezik a középfogalommal, a másik pedig nem egyezik meg. Ennek következtében a zárótétel csak tagadást fejezhet ki. Pl.

az élő szerves test;
a kő nem élőlény,
tehát a kő nem szerves test.

Vagy:

egy vallástalan ember sem méltó a dicséretre;
némelyik vallástalan ember gazdag ember,
tehát némelyik gazdag ember nem méltó a dicséretre.

Lássuk még a következő következtetést:

egy M sem egyenlő P-vel;
minden S egyenlő M-mel,
tehát egy S sem egyenlő P-vel.

Ez a következtetés arra kényszerít minket, hogy a zárótételt elfogadjuk, de nem pusztán alakjánál fogva, hanem anyagának erejénél fogva is, t. i. az azonossági viszony felhasználásának erejénél fogva az állítmányhoz.

Lássuk még a következő következtetést:

egy értelemnek sincs teste;
az embernek van értelme,
tehát az embernek nincs teste.

Ez a példa szembeszökően bizonyítja, hogy a **következtetés helyessége, illetőleg igazsága semmiesetre sem függ pusztán a következtetés alaki igazságától, hanem egészen meghatározott anyagi föltételektől is, amelyek az állítás tartalmára vonatkoznak.**

d) Két részleges ítéletből zárótételt nem kaphatunk. Itt tekintve a minőséget három eset lehetséges.

^a) *Mind a két előzmény tagadó ítélet.* Ebben az esetben azért nem következtethetünk, mert csak tagadó ítéleteink vannak. (Lásd a b) pontot.)

^β) *Mind a két előzmény állító ítélet.* Ekkor a közép-fogalom vagy alany vagy állítmány az előzményekben. Ha alany, akkor a föltevés szerint részleges fogalom és ha állítmány, akkor részleges fogalom állásánál fogva. Tehát mind a két esetben a közép-fogalom részleges fogalom és ez ellenkezik ama szabállyal, hogy a közép-fogalmat legalább egyszer egész terjedelmében kell vennünk (381. d). Ez okból zárótételt nem kaphatunk.

^γ) *Az egyik előzmény állító, a másik pedig tagadó ítélet.* Ekkor a c) pont ^β) szerint a zárótételnek tagadónak kell lennie. De akkor a zárótételben a fogalom nagyobb terjedelmű mint az előzményekben és ez ellenkezik a 381. b) szabállyal. Tehát zárótételt ismét nem kaphatunk.

A következtetésben mind a két ítélet nem lehet részleges ítélet. Azonban az már lehetséges, hogy a közép-fogalom egyedi fogalom legyen, mert az egyedi fogalom fogalmának egész terjedelmét képviseli, tehát a közép-fogalmat egyszer egész terjedelmében vesszük. Ezért helyes a következő következtetés:

az egyik apostol Júdás volt;
az egyik áruló ugyanaz a Júdás volt,
tehát az egyik áruló apostol volt.

Mi a következtetés technikája?

383. A következtetés *technikája* alatt értjük a következtetésnek miként való keresztülvitelét. E technikában, vagyis a következtetés keresztülvitelében két fő mozzanatot különböztetünk meg: az *alapot* és a *módot*. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Melyek a következtetés alakjai?

384. A következtetés alak (formalis) igazsága abban áll, hogy az eredmény az előzményekből folyik. Ezután az a kérdés, hogy miképen kell a következtetés három fogalmának összefüggésben és összeköttetésben lennie, hogy a kategorikus következtetés alakilag is igaz legyen. Így kapjuk a *következtetési alakokat (figurákat)*. Tehát a *következtetési alak* alatt azt a rendet értjük a fogalmak között, amelyben azok egymással vannak.

A következtetési alak magában véve csupán alak szempontra és ezt a közép-fogalom különböző helyzete határozza meg. Itt az előzmények helyzete, azaz a főtételek áll-e az első helyen és utána következnek a középtételek, vagy megfordítva: a középtétel áll-e az első helyen és utána következik a főtételek, teljesen közömbös.

Mindazáltal Aristoteles után — mint már említettük — a főtélet tesszük az első helyre, mert így átlátszóbb a következtetés menete.

385. A középfogalom a főtéletben és középtéletben alany vagy állítmány lehet. Mivel pedig a középfogalom négyféle helyzetben lehet a másik két fogalomhoz, azért négyféle következtetési alakot különböztetünk meg. Jelöljük — mint eddig — a zárótétel alanyát S-el, állítmányát P-vel és a középfogalmat M-el. Ezekután a következtetési alakok a következők.

a) *Első alak.* Ebben az alakban a középfogalom alany a főtéletben és állítmány a középtéletben. Pl.

a szellem halhatatlan; $M = P$

az emberi lélek szellem, $S = M$

tehát az emberi lélek halhatatlan. $S = P$

Itt a középfogalom: szellem és ez a főtéletben alany, a középtéletben pedig állítmány. Vagy:

minden igazi jó kívánatos; $M = P$

az erény igazi jó, $S = M$

tehát az erény kívánatos. $S = P$

Itt a középfogalom: igazi jó és ez a főtéletben alany, a középtéletben pedig állítmány.

b) *Második alak.* Ebben az alakban a középfogalom állítmány a főtéletben és állítmány a középtéletben. Pl.

ami gáncsolandó, az nem erény; $P = M$

az igazságosság erény, $S = M$

tehát az igazságosság nem gáncsolandó. $S = P$

Itt a középfogalom: erény és ez a főtéletben állítmány, de a középtéletben is állítmány. Vagy:

minden igazságtalanság ellenkezik az ésszel; $P = M$

a halálbüntetés nem ellenkezik az ésszel, $S = M$

tehát a halálbüntetés nem igazságtalanság. $S = P$

Itt a középfogalom: ellenkezik az ésszel és ez mind a főtéletben, mind a középtéletben állítmány.

c) *Harmadik alak.* Ebben a középfogalom alany a főtéletben és alany a középtéletben. Pl.

a fém ásvány; $M = P$

a fém test, $M = S$

tehát némelyik test ásvány. $S = P$

Vagy:

egy növény sem érzéki lény; $M = P$

minden növény szerves test, $M = S$

tehát némelyik szerves test nem érzéki lény. $S = P$

E két következtetésben a középfogalom: fém, illetőleg növény és mind a kettő mind a főtéletben, mind a középtéletben alany.

d) *Negyedik alak.* Ebben az alakban a középfogalom állítmány a főtéletben és alany a középtéletben. Pl.

minden ló érzéki lény; $P = M$

minden érzéki lény állomány, $M = S$

tehát némely állomány ló. $S = P$

Vagy:

az erény jó; $P = M$

a jó kívánatos, $M = S$

tehát némely kívánatos dolog erény. $S = P$

E két következtetésben a középfogalom: érzéki lény, illetőleg jó. E középfogalmak a főtételben állítmányok, a középtételben pedig alanyok.

386. Aristoteles még csak három következtetési alakot ismert; a negyedik Galenus görög orvostól származik és róla *Galenus-féle következtetési alaknak* nevezzük. Ezzel szemben az első három *Aristoteles-féle következtetési alaknak* mondjuk.

A negyedik következtetési alakot tulajdonképpen nem is mondhatjuk következtetési alaknak, mert nem önálló, hanem nem más, mint az első következtetési alaknak a megfordítása. Továbbá a következtetési alakokhoz csak azokat számítjuk, amelyekben a menet természetes. Ez pedig azt követeli, hogy az, ami az előzményekben általánosabb, a zárótételben állítmányként szerepeljen és az, ami az előzményekben kevésbé általános, a zárótételben alany legyen. Már pedig példánkban a középtétel állítmánya (állomány, kívánatos) általánosabb fogalom, mint a főtétel alánya (ló, erény) és mégis a zárótétel állítmánya a kevésbé általános fogalom (ló, erény) és alánya a jobban általános fogalom (állomány, kívánatos). Ezért van az, hogy a negyedik következtetési alakot az első alak megfordításának mondjuk és a gyakorlati életben, bár logikailag nem hibás, sohasem, illetve csak elvétve szokott előfordulni mesterkéeltsége miatt. Ezekből mi a következőkben nem tárgyaljuk a negyedik alakot, hanem csak az első hárommal foglalkozunk.

A negyedik következtetési alakot az első alakra a következő módon oldjuk fel:

minden érzéki lény állomány; $M = P$

a ló érzéki lény, $S = M$

tehát a ló állomány. $S = P$

és a másodikat:

a jó kívánatos; $M = P$

az erény jó, $S = M$

tehát az erény kívánatos. $S = P$

387. A mondottakból következik, hogy *nekünk csak három következtetési alakunk van*. Ezek az alakok a következők.

Első alak:

$M = P$

$S = M$

$S = P$

második alak:

$P = M$

$S = M$

$S = P$

harmadik alak:

$$\begin{aligned} M &= P \\ M &= S \\ S &= P \end{aligned}$$

388. A következtetés alakjainak a használata általános és haszna nyilvánvaló, mert minden ember, amikor következtet, valamelyik következtetési alakban teszi ezt. Csak az a baj, hogy a mostani kor nem akar mélyebben foglalkozni ezekkel az alakokkal. Ez az egyik forrása ama számtalan tévelynek, amely a nyilvános életben, a tanításban, a tudományokban, a mindennapi sajtóban és a politikában burjánzik. A legnagyobb gondolkodók a legteljesebb elragadtatás hangján szólnak a következtetés alakjairól és az emberi szellem egyik legszebb vívmányának tartják. Így pl. Leibniz, vagy a közeli múltban meghalt Mercier.¹

b) Melyek a következtetés módjai?

389. A következtetés módja alatt azt értjük, hogy ítéleteket következtetéssé kapcsolunk össze tekintettel az ítéletek mennyiségére és minőségére.

A mennyiségre és minőségre nézve négyféle ítéletet különböztetünk meg: általános állító ítéletet, általános tagadó ítéletet, részleges állító ítéletet és részleges tagadó ítéletet. Jelöljük ezeket az ítéleteket betűkkel, mégpedig az általános állító ítéletet a-val, az általános tagadó ítéletet e-vel, a részleges állító ítéletet i-vel és a részleges tagadó ítéletet o-vel.

Mivel a következtetés főtétele és középtétele az előbbi négyféle ítélet közül valamelyik és e négyféle ítéletet 16-féleképpen csoportosíthatjuk, azért 16-féle következtetés lehetséges. E következtetésekben az előzmények a következők:

aa	ae	ai	ao
ea	ee	ei	eo
ia	ie	ii	io
oa	oe	oi	oo

Azonban — amint ezt fentebb már mondtunk — az előzmények közül mindegyik nem lehet tagadó ítélet és ezért a 16-féle csoportosításból kiesnek a következők:

ee	eo	oe	oo
----	----	----	----

Igy a lehetséges esetek száma 12, vagyis

aa	ae	ai	ao
ea		ei	
ia	ie	ii	io
oa		oi	

¹ „Je tiens, que l'invention de la forme, du syllogisme est une des plus belles de l'esprit humain, et même des plus considérables. C'est une espèce de mathématique universelle, dont l'importance n'est pas assez connue; et l'on peut dire qu'un art d'infaillibilité y est contenu, pourvu qu'on sache et qu'on puisse s'en bien servir, ce qui n'est pas toujours permis.” (Mercier: Logique, 17. kiadás, 1922, 214 oldal.)

De ezek közül is kiesik még három, mert az előzmények közül nem lehet mindegyik részleges ítélet. Tehát kiesik:

ii	io	oi	
Így csak a következő <i>kilenc következtetési eset lehetséges:</i>			
aa	ae	ai	ao
ea		ei	
ia	ie		
oa			

De még e 9-féle következtetést sem használhatjuk mindegyik következtetési alakban, mert vagy az egyiket vagy a másikat a következtetési alak sajátosága zárja ki.

Lássuk ezután, hogy a 9-féle következtetés közül melyiket használhatjuk az egyes következtetési alakokban.

“) Első következtetési alak.

390. Az első következtetési alakban a középfogalom alany a főtételeben és állítmány a középtételben. Ennél az alaknál a zárótételt közvetlenül, de közvetve is kaphatjuk. Lássuk mind-egyiket külön-külön!

““) Az első következtetési alaknál a közvetlen út.

391. Közvetlenül akkor alkotjuk meg a zárótételt, ha a zárótételben az állítmány az, ami az előzményekben a magasabbik; más szavakkal: a zárótétel alanya egyenlő a középtétel alanyával s a zárótétel állítmánya egyenlő a főtétele állítmányával. Pl.

minden állat érzéki lény;
minden ló állat.

Ezekben az előzményekben a magasabb fogalom (a főtétele állítmánya): érzéki lény és a kevésbé általános fogalom (a középtétel alanya): ló. Ezért, hogy az előzmények alanya és állítmánya közvetlenül megfeleljen a zárótétel alanyának és állítmányának, a zárótételben az alany: ló, az állítmány pedig: érzéki lény. Tehát a zárótétel így hangzik:

tehát minden ló érzéki lény.

Igaz zárótételt kapunk akkor is, ha az előzményekből ezt mondjuk: tehát némely érzéki lény ló. De ez nem a természetes és közvetlen út, mert ez a zárótétel az előbbi zárótételben (minden ló érzéki lény) az alanynak és az állítmánynak a megfordítása által keletkezett, tehát csak közvetett úton:

Hasonlóképpen:

ami véges, az nem mindenható;
az ember véges lény.

Ezekből az előzményekből a közvetlen zárótétel:

tehát az ember nem mindenható

és a közvetett zárótétel:

tehát ami mindenható, az nem ember.

392. Ha az első alaknál közvetlenül vezetjük le a zárótételt, akkor két szabályra kell vigyáznunk.

a) **Első szabály: az első következtetési alakban a közvetlen útnál a középtétel nem lehet tagadó ítélet.** Ha tagadó volna, akkor a zárótétel is csak tagadó lehetne. Azonban a tagadó zárótételnél az állítmány csak általános fogalom lehet, az állító főtételeben pedig ez az állítmány szükségképen részleges fogalom. Tehát a következtetés vétene ama szabály ellen, hogy a zárótételben az alanyfogalom és állítmányfogalom nem lehet nagyobb terjedelmű, mint az előzményekben. (381. b.) Ilyen rossz következtetés pl. a következő:

az ember értelmes lény;
az angyal nem ember,
tehát az angyal nem értelmes lény.

Vagy:

az állatnak vannak érzékei;
az ember nem állat,
tehát az embernek nincsenek érzékei.

b) **Második szabály: az első következtetési alakban a közvetlen útnál a főtétele nem lehet részleges ítélet.** Ha részleges volna, akkor a zárótétel is csak részleges ítélet lehetne. Azonban ha a főtétele részleges ítélet lehetne, akkor a közép fogalom a főtételeben mint alany csak részleges fogalom lehetne. De a közép fogalom az állító középtételben (a középtétel nem lehet tagadó ítélet) állítmány, tehát részleges fogalom, következésképpen a közép fogalom a zárótételben is előfordul. Ez pedig ellenkezik eme szabállyal: a közép fogalom nem fordulhat elő a zárótételben. (381. c.) Ilyen rossz következtetés pl.

némelyik állat négylábú;
mindegyik madár állat,
tehát némelyik madár négylábú.

Itt a közép fogalom: állat, amelynek egyik csoportja négylábú, a másik csoportja nem négylábú. Azonban mindegyik madár állat, következésképpen, némelyik madár négylábú és némelyik madár nem négylábú az előzmények szerint. Mivel pedig a zárótétel „némelyik madár“-a a következtetés alakja szerint a főtétele „némelyik állat“-a közé tartozik, azért a „némelyik madár“ = „némelyik állat“, vagyis a közép fogalom a zárótételben is előfordul és innen van a hamis zárótétel.

Ilyen hamis zárótételű következtetés a következő is:

némelyik ember tudós;
mindegyik gyermek ember,
tehát némelyik gyermek tudós.

393. Így az említett 9-féle következtetésből az első szabály szerint kiesik:

ae ao ie

és a második szabály szerint kiesik:

ia oa

Tehát az első következtetési alaknál, ha közvetlenül akarjuk megkapni a zárótételt, csak négyféle következtetés lehetséges, mégpedig:

aa ai ea ei
előzményekkel. Ezt a négyféle következtetést különös módon nevezzük *következtetési módoknak*.

394. Lássuk ezekután a négyféle következtetési módot egyenkint!

a) **Ha az előzmények közül mindegyik általános állító ítélet, akkor a zárótétel is csak általános ítélet lehet,** vagyis: aaa. Pl.

minden állat érzéki lény;
minden ló állat,
tehát minden ló érzéki lény.

Vagy:

minden bűn gáncsolandó;
a hazugság bűn,
tehát a hazugság gáncsolandó.

b) **Ha a főtételek általános ítélet és a középtétel részleges ítélet, mégpedig részleges állító ítélet, akkor a zárótétel csak részleges állító ítélet lehet,** vagyis: aii. Pl.

minden háziállat hasznos;
némelyik madár háziállat,
tehát némelyik madár hasznos.

Vagy:

a törvény mindenkit kötelez;
némelyik rendelkezés törvény,
tehát némelyik rendelkezés mindenkit kötelez.

c) **Ha a főtételek általános tagadó ítélet és a középtétel általános állító ítélet, akkor a zárótétel csak általános tagadó ítélet lehet,** vagyis: eae. Pl.

egy emlős sem lélelzik kopoltyúkkal;
minden patás emlős,
tehát egy patás sem lélelzik kopoltyúkkal.

Vagy:

egy bűn sem dicséretreméltó;
a lopás bűn,
tehát a lopás nem dicséretreméltó.

d) **Ha a főtételek általános tagadó ítélet és a középtétel részleges állító ítélet, akkor a zárótétel csak részleges tagadó ítélet lehet,** vagyis: eio. Pl.

egy kétéltű sem melegvérű állat;
némelyik tojásrakó állat kétéltű,
tehát némelyik tojásrakó állat nem melegvérű.

ββ) **Az első következtetési alaknál a közvetett út.**

395. A fentebbi négyféle következtetés a közvetlenül lehozott zárótételekre vonatkozik. Ha most az így lehozott zárótételben az alanyt és állítmányt fölcseréljük egymással, akkor a zárótételt közvetett úton nyerjük.

Főntebb azt kaptuk, hogy az első következtetési alaknál a közvetlenül lehozott zárótétel vagy általános állító ítélet, vagy általános tagadó ítélet, vagy részleges állító ítélet, vagy részleges tagadó ítélet. Mivel pedig az általános állító ítélet megfordítása részleges állító ítélet, az általános tagadó ítélet megfordítása általános tagadó ítélet, a részleges állító ítélet megfordítása részleges állító ítélet és végül az általános tagadó ítéletnél a részleges megfordítás is lehetséges, azért *az első következtetési alaknál a közvetett úton nyert zárótétel vagy általános tagadó ítélet, vagy részleges állító ítélet, vagy részleges tagadó ítélet.*

396. Mivel a részleges tagadó ítéletnek nincs megfordítása, azért a 394. d) pontjában nyert zárótétel nem fordítható meg. Így a közvetett úthoz csak háromféle következtetés volna lehetséges. Azonban a közvetett úton nyert zárótételnél a középtétel tagadó ítélet is lehet, mert a zárótételben az alany- és állítmányfogalom éppen a megfordítás által nem lesz nagyobb terjedelmű, mint az előzményekben. De a közvetett úton nyert zárótételnél a főtételek részleges ítélet is lehet, mert éppen a megfordítás által a középfogalom nem fordul elő a zárótételben. Tehát *az első következtetési alaknál, ha közvetett úton jutunk a zárótételhez, ötféle következtetés lehetséges.* Ezek a következők:

a) **Ha az előzmények általános állító ítéletek, akkor a közvetett úton nyert zárótétel csak részleges állító ítélet lehet,** vagyis: aai. Pl.

minden test kiterjedt;
minden ásvány test,
tehát némely kiterjedt dolog ásvány.

Vagy:

ami változik, azt más változtatja;
a világ változik,
tehát némelyik dolog, amit más változtat, világ.

b) **Ha a főtételek általános tagadó ítélet és a középtétel általános állító ítélet, akkor a közvetett úton nyert zárótétel általános tagadó ítélet,** vagyis: eae. Pl.

az állat nem kő;
minden ló állat,
tehát a kő nem ló.

Vagy:

a madár nem emlős;
a sas madár,
tehát az emlős nem sas.

c) **Ha a főtételek általános állító ítélet és a középtétel**

tétel részleges állító ítélet, akkor a közvetett úton nyert zárótétel részleges állító ítélet, vagyis: aii. Pl.

minden háziállat hasznos;
némelyik madár háziállat,
tehát némelyik dolog, ami hasznos, madár.

Vagy:

a törvény mindenkit kötelez;
némelyik rendelkezés törvény,
tehát némely dolog, amely mindenkit kötelez, rendelkezés.

d) Ha a főtétel általános állító ítélet és a közép-tétel általános tagadó ítélet, akkor a közvetett úton nyert zárótétel részleges tagadó ítélet, vagyis: aeo. Pl.

minden háziállat hasznos;
az éneklő madarak nem háziállatok,
tehát némely hasznos dolog nem éneklő madár.

Vagy:

az iskola nevelési intézmény;
az óvoda nem iskola,
tehát némely nevelési intézmény nem óvoda.

e) Ha a főtétel részleges állító ítélet és a közép-tétel általános állító ítélet, akkor a közvetett úton nyert zárótétel részleges állító ítélet vagyis: iai. Pl.

némelyik ember fekete;
a néger ember,
tehát némely dolog, ami fekete, néger.

Vagy:

némelyik test folyékony;
a víz test,
tehát némely dolog, ami folyékony, víz.

β) Második következtetési alak.

397. A második következtetési alakban a középfogalom állítmány a főtételben és állítmány a középtételben. Hogy ez alak szerint helyes legyen a következtetés, két szabályra kell vigyáznunk. E szabályok a következők:

a) **Első szabály: az előzmények közül az egyik mindig tagadó ítélet.** U. i. a közép fogalom kétszer állítmány. Ha az állító ítéletben az állítmány nem általános fogalom, továbbá az előzmények közül egyik sem tagadó ítélet, akkor a közép-fogalmat egyszer sem vettük egész terjedelmében, vagyis vétettünk a 381. a) pontja ellen, következőleg hamis zárótételt kapunk. Ilyen helytelen következtetés pl. az alábbi:

minden madárnak van szárnya;
a denevérnek van szárnya,
tehát a denevér madár.

Vagy:

a növény táplálkozik;
az állat is táplálkozik,
tehát az állat növény.

Ha azonban a középfogalom egyedi fogalom vagy egyedi fogalomnak vehető, akkor az előzmények közül mindegyik állító ítélet, mert az egyedi fogalom egész terjedelmét képviseli. Pl.

$$3+2=5;$$

$$4+1=5,$$

$$\text{tehát } 3+2=4+1$$

Vagy:

Krisztus földi helytartója a pápa;
az Egyház feje ugyanaz a pápa,
tehát az Egyház feje Krisztus földi helytartója.

b) *Második szabály: a főtételek mindig általános ítélet.*

Mivel az előzmények közül az egyik mindig tagadó ítélet, azért a 382. c) szerint a zárótétel is csak tagadó ítélet lehet. És mert a zárótétel tagadó ítélet, azért állítmánya szükségképpen általános fogalom, tehát a 381. b) szerint az előzményekben is csak általános fogalom lehet. Azonban a zárótétel állítmánya csak a főtételekben alany és ezért a főtételek csak általános ítélet lehet. Ha nem általános ítélet, akkor a zárótétel hamis ítélet. E szabály ellen vét pl. az alábbi következtetés:

némelyik test cseppfolyós;
a levegő nem cseppfolyós,
tehát a levegő nem test.

Vagy:

némelyik ember tudós;
a csecsemők nem tudósok,
tehát a csecsemők nem emberek.

398. A mondottakból következik, hogy a lehetséges 9-féle következtetésből az első szabály szerint kiesik:

aa ai

előzményekkel bíró következtetés és a második szabály szerint kiesik:

ia ie oa

előzményekkel bíró következtetés. Így a második következtetési alak szerint csak négyféle következtetés lehetséges. E lehetséges esetek előzményei:

ae ao ea ei

399. Lássuk e négyféle következtetést!

a) **Ha a főtételek általános állító ítélet és a középtétel általános tagadó ítélet, akkor a zárótétel csak általános tagadó ítélet lehet,** vagyis: aee. Pl.

A művelt nép ápolja a tudományokat;
a nomád nép nem ápolja a tudományokat,
tehát a nomád nép nem művelt nép.

Vagy:

az anyagi folyamatok kiterjedtek;
az ítélő tevékenység nem kiterjedt,
tehát az ítélő tevékenység nem anyagi folyamat.

b) Ha a főtétele általános állító ítélet és a közép-tétel részleges tagadó ítélet, akkor a zárótétel csak részleges tagadó ítélet lehet, vagyis: aoo. Pl.

az erkölcsös ember borzad a hazugságtól;
némelyik politikus nem borzad a hazugságtól,
tehát némelyik politikus nem erkölcsös ember.

Vagy:

a tanító nevelő;
némelyik ember nem nevelő,
tehát némelyik ember nem tanító.

c) Ha a főtétele általános tagadó ítélet és a közép-tétel általános állító ítélet, akkor a zárótétel csak általános tagadó ítélet lehet, vagyis: eae. Pl.

a bátor nem félénk;
a babonás ember félénk,
tehát a babonás ember nem bátor.

Vagy:

a tiszta lelkiismeretű ember nem fél a haláltól;
a bűnös fél a haláltól,
tehát a bűnös nem tiszta lelkiismeretű.

d) Ha a főtétele általános tagadó ítélet és a közép-tétel részleges állító ítélet, akkor a zárótétel csak részleges tagadó ítélet lehet, vagyis: eio. Pl.

a becsvágyó ember nem henyél;
némelyik gazdag ember henyél,
tehát némelyik gazdag ember nem becsvágyó.

Vagy:

az erényes ember megteszi vallási kötelességeit;
némelyik szülő nem teszi meg vallási kötelességeit,
tehát egyes szülők nem erényes emberek.

A mondottakból következik, hogy a második következtetési alakban a zárótétel mindig tagadó ítélet, mégpedig általános vagy részleges tagadó ítélet.

7) Harmadik következtetési alak.

400. A harmadik következtetési alakban a középfogalom a főtételeben alany és a középtételben is alany. Hogy ez alak szerint jól következtessünk, a következő két szabályra kell ügyelnünk.

a) **Első szabály: a középtétel nem lehet tagadó ítélet.** Ha a középtétel tagadó ítélet, akkor a zárótételnek is tagadó ítéletnek kell lennie. De a zárótétel állítmánya a főtételeben is állítmány, tehát itt is általánosnak kell lennie, különben vétenénk a 381. b) pontja ellen. Azonban a zárótétel állítmánya a főtételeben

csak akkor lehet általános, ha a főtételek is tagadó ítélet. Ezáltal két tagadó előzményt kapunk és ez a 382. b) pontja ellen vét. Ilyen hibás következtetés pl.

minden fának van gyökere;
a fa nem fű,
tehát a fűnek nincs gyökere.

Vagy:

minden madárnak van szárnya;
a madár nem denevér,
tehát a denevéreknek nincs szárnya.

b) **Második szabály: a zárótétel mindig részleges ítélet.** U. i. az előbb mondtuk, hogy a középtétel mindig állító ítélet, mert tagadó nem lehet és ezért alanya mindig részleges fogalom. De a középtétel állítmánya a zárótételnek alanya, következésképp a zárótételnek alanya mindig részleges fogalom, vagyis a zárótétel mindig részleges ítélet.

401. Így a harmadik következtetési alakban a 9-féle következtetésből az első szabály szerint kiesik:

ae	ao	ie
----	----	----

következésképp a harmadik következtetési alak számára csak hatféle következtetés van, amelyekben az előzmények:

aa	ai
ea	ei
ia	oa

402. Lássuk e hatféle következtetést egyenként!

a) **Ha a főtételek és középtétel általános állító ítélet, akkor a zárótétel részleges állító ítélet,** vagyis: aai. Pl.

minden ember értelmes;
minden ember érzéki lény,
tehát némely érzéki lény értelmes.

Vagy:

az erény az ember tökéletessége;
az erény küzdelemmel jár,
tehát némely dolog, ami küzdelemmel jár, az ember tökéletessége.

b) **Ha a főtételek általános állító ítélet és a középtétel részleges állító ítélet, akkor a zárótétel részleges állító ítélet,** vagyis: aii. Pl.

minden állat hasznos;
némely állat kegyetlen,
tehát némely dolog, ami kegyetlen, hasznos.

Vagy:

a munka tiszteletreméltó;
némely munka könnyű,
tehát némely könnyű dolog tiszteletreméltó.

c) **Ha a főtételek általános tagadó ítélet és a középtétel általános állító ítélet, akkor a zárótétel részleges tagadó ítélet,** vagyis: eao. Pl.

a tudós nem gőgös;
 a tudós alaposan képzett ember,
 tehát némely alaposan képzett ember nem gőgös.

Vagy:

a betegség nem kívánatos;
 a betegség többször hasznos,
 tehát némely többször hasznos dolog nem kívánatos.

d) Ha a főtétele általános tagadó ítélet és a közép-tétel részleges állító ítélet, akkor a zárótétel részleges tagadó ítélet, vagyis: eio. Pl.

az állat nem értelmes;
 némely állat hamis,
 tehát némely hamis lény nem értelmes.

Vagy:

a szegénység nem boldogtalanság;
 némelyik szegénység önként vállalt,
 tehát némelyik önként vállalt dolog nem boldogtalanság.

e) Ha a főtétele részleges állító ítélet és a közép-tétel általános állító ítélet, akkor a zárótétel részleges állító ítélet, vagyis: iai. Pl.

némelyik regény tanulságos;
 minden regény elbeszélő költemény,
 tehát némelyik elbeszélő költemény tanulságos.

Vagy:

némelyik állam köztársaság;
 mindegyik állam a közjóért van,
 tehát némely dolog, ami a közjóért van, köztársaság.

f) Ha a főtétele részleges tagadó ítélet és a közép-tétel általános állító ítélet, akkor a zárótétel részleges tagadó ítélet, vagyis: oao. Pl.

némelyik állat nem félénk;
 minden állat hasznos,
 tehát némelyik dolog, ami hasznos, nem félénk.

Vagy:

némelyik ember nem katona;
 minden embernek kötelessége hazáját védeni,
 tehát némely hazáját védő ember nem katona.

403. Mondhatja valaki, hogy a felsorolt következtetések között néhány nagyon erőltetett és ezért a gyakorlatban sohasem vagy csak ritkán használatos. És igaza is van. Azonban a logikának nemcsak az a célja, hogy az általánosan és mindenki által használt gondolatmeneteket vizsgálja, hanem az is, hogy a lehetséges alakokat is tárgyalja. Mivel pedig a felsorolt alakok lehetségesek, azért az ember használhatja is azokat, sőt — bár nagyon ritkán, mintegy kivételként — elő is fordulnak. Ez okból a logikának kell foglalkoznia velük. Nagyon jól mondja Pauler Ákos: „Teljesen elhibázott dolog volna, ha e módusokkal szemben azon ellenvetés merülne fel, hogy ezek „mesterséges” és

„erőltetett“ alakzatok, amelyek szerint „senki sem gondolkodik“. Hiszen a syllogistikának . . . sohasem az a célja, hogy a valóban használatos gondolatformákat vizsgálja, sőt az emberi gondolkodás funkcióit egyáltalában nem kell tekintetbe vennie, hanem az igazság struktúrájának vizsgálatával kell foglalkoznia. Ebből folyólag a lehetséges syllogismus alakzatokat kell vizsgálnia, függetlenül attól, vajjon azokat a tényleges gondolkodás használja-e s hogy ennek a szempontjából célszerűek-e vagy sem . . . Bármily erőltetett is valamely logikai alakzat, mégis fényt vet az igazság szerkezetére és egyetemes törvényszerűségére s így nélkülözhetetlen az igazság elméletének kiépítésében.“¹

Melyik a legtökéletesebb a három következtetési alak közül?

404. Valamely következtetési alak annál tökéletesebb, minél tökéletesebben állítja elénk azt, hogy a zárótételben az alanynak megfelel az állítmány. A legtökéletesebb következtetési alak az, amelyben az általánosból a kevésbé általánosra vagy különösré következtetünk. Tehát a tökéletes következtetési alak a következő szabálynak hódol: amit a fogalom egész terjedelméről mondhatunk, azt a fogalom alá tartozó dolgokról (faj és egyed) is mondhatjuk és amit a fogalom egész terjedelméről tagadnunk kell, azt a fogalom alá tartozó dolgokról is kell tagadnunk. Ez a szabály pedig teljes tisztaságában az első következtetési alaknál érvényesül, mégpedig akkor, amikor közvetlen úton jutunk a zárótételhez.

Az első következtetési alak azért is a legtökéletesebb, mert a zárótételben mindenféle ítéletet nyerhetünk: általános állító ítéletet, általános tagadó ítéletet, részleges állító ítéletet és részleges tagadó ítéletet; ezzel szemben a második alaknál csak tagadó ítélet lehetséges, a harmadik alaknál pedig csak részleges ítélet lehetséges.

Az első következtetési alak a legátlátszóbb, alig lehet benne hibázni, ha ismerjük a szabályait s ezért a gyakorlatban a leggyakrabban használt alak.

Tehát a *legtökéletesebb következtetési alak az első, ha benne közvetlen úton kapjuk a zárótételt, t. i. amelyben a közép-fogalom a főtétele alanya és a középtételnek állítmánya, a zárótétel alanya pedig a középtétel alanya és állítmánya a főtétele állítmánya.*

405. Az első következtetési alakot, amelyben közvetlen úton kapjuk a zárótételt, *tökéletes következtetési alaknak* nevezzük, a második és harmadik alakot pedig, valamint az első következtetési alaknál a közvetett utat *tökéletlen következtetési alaknak* mondjuk, mert bennük a bizonyosságnak nem a legmagasabb

¹ Logika: 1925, 109—110. oldal.

fokával kapjuk a zárótételeket, hiszen a következtetés két fő alaptörvénye, t. i. ami a fogalom egész terjedelméről érvényes, az a fogalom alá tartozó dolgokról is érvényes és ami a fogalom egész terjedelméről nem érvényes, az a fogalom alá tartozó dolgokról sem érvényes, — nem közvetlenül, hanem csak közvetve jut alkalmazásba.

Az első következtetési alak a legtökéletesebb; mindazáltal a másik kettő még nem elvetendő. A logikának az a feladata, hogy megtanítson minket az igazságnak a megismerésére és az igazságnak a hamisságtól való megkülönböztetésére. Ezért mások gondolatmenetébe is kell mélyednünk és a bizonyítási eljárást vizsgálat alá vennünk. De a bizonyítási eljárás nem mindig használja a legtökéletesebb következtetési alakot, hanem a kevésbbé tökéleteseket is az egyes emberek ízlése szerint. Ha tehát a kevésbbé tökéletes alakokban is fel akarjuk ismerni az igazságot és meg akarjuk különböztetni az igazságot a hamisságtól, akkor ezeket az alakokat is behatóan kell ismernünk.

Mikor használjuk az egyes következtetési alakokat?

406. Lássuk még, hogy mikor használjuk az egyes következtetési alakokat.

a) A leggyakoribb következtetési alak, amelyet a gyakorlatban lépten-nyomon használunk és a tudományokban minduntalan alkalmazunk, az első következtetési alak, amikor közvetlenül kapjuk a zárótételt. Használjuk meghatározásoknál, osztásoknál, általános törvényeknek egyes esetekre való alkalmazásánál, feladatok megoldásánál, bírói ítéletek felállításánál, rendelkezések végrehajtásánál stb. Az első következtetési alak a mennyiségűtan életeleme. A fizika az első alak szerint megy az általánosról a különös esetekre, ugyanígy a kémia is. A nyelvtan törvényeit az első alak szerint alkalmazza az egyes esetekre, az erkölcsbölcselet az első alak szerint következtet, valamint a dogmatika is, stb. stb.

b) A második alak jellemzője, hogy vele csak tagadó zárótételeket kaphatunk. Használjuk vélt összeférhetőségek és téves aláfoglalások (subsumptio) cáfolására. Pl. ha valaki azt gondolná, hogy az állatnak is van értelme, akkor ennek ezt mondanók:

aminek értelme van, az értelmességének valami jelét adja;

az állat az értelmességnek semilyen jelét nem adja, tehát az állatnak nincs értelme.

Vagy: ha valaki azt gondolná, hogy az ítélő tevékenység anyagi folyamat, akkor ennek ezt mondanók:

az anyagi folyamatok kiterjedtek;

az ítélő tevékenység nem kiterjedt,

tehát az ítélő tevékenység nem anyagi folyamat.

c) A harmadik következtetési alak jellemzője, hogy vele

csak részleges zárótételeket kaphatunk. Használjuk vélt összeférhetetlenségek és meg nem engedett általánosítások cáfolására. Pl. ha valaki azt gondolná, hogy a vízben élő állatok mind halak, akkor annak ezt mondanók:

a cetek vízi állatok;
a cetek nem halak;
tehát némely vízi állat nem hal.

És ha valaki azt mondaná, hogy a repülő állatok mind madarak, akkor annak ezt mondanók:

a denevérek repülnek;
a denevérek nem madarak,
tehát némelyik repülő állat nem madár.

Hogyan változtatjuk át a tökéletlen következtetési alakokat tökéletessé?

407. A tökéletlen következtetési alakok szintén igaz elveken nyugosznak, tehát helyes alkalmazásuk igazság ismeretére vezet bennünket. Mégis kíváncsú, hogy a tökéletlen következtetési alakokat tökéletessé tudjuk változtatni, mert a tökéletes következtetési alak a többi alaknak zsinórmértéke, amennyiben a tökéletes minden téren zsinórmértéke a kevésbé tökéletesnek. Ennek az átváltoztatásnak az az alapja, hogy a tökéletlen következtetési alakok is legalább közvetve az ellentmondás elvére támaszkodnak.

A tökéletlen következtetési alakoknak tökéletessé való átváltoztatása kétféleképpen történik.

a) Az első mód a *megfordítás (conversio)*, amelynél vagy a főtételeben vagy a középtételben az alanyt fölcseréljük az állítmánnal. Pl.

a növény nem érző lény;
minden növény szerves lény,
tehát némely szerves lény nem érző lény.

Ez a következtetés a harmadik alakhoz tartozik. Ha benne megfordítjuk a középtételt, lesz:

a növény nem érző lény;
némelyik szerves lény növény,
tehát némelyik szerves lény nem érző lény.

Ez a következtetés már az első alakhoz tartozik.

Többször megtörténik, hogy az egyik előzmény megfordítása mellett még az előzményeket is fölcseréljük egymással, vagyis a főtételeből középtétel és a középtételből főtétele lesz. Ennek az az oka, hogy az első alaknál a főtétele csak általános ítélet lehet, a középtétel pedig nem lehet tagadó ítélet. Pl.

minden állat élőlény;
a kő nem állat,
tehát némely élőlény nem kő.

Ez a következtetés az első alakhoz tartozik, amikor a zárótételt

közvetett úton nyerjük. Ha az első alakra akarjuk alakítani és csak a főtétele fordítjuk meg a nélkül, hogy az előzmények is helyet cseréljenek, lesz:

némely élőlény állat,
az állat nem kő.

E két előzményből lehetetlen zárótételt kapunk (némelyik állat nem állat). Hogy e lehetetlenséget elkerüljük, azért az egyik előzmény megfordítása mellett még az előzményeknek is helyet kell cserélniök: a főtételeből középtétel és a középtételből főtétele lesz. Tehát

az állat nem kő;
némely élőlény állat,
tehát némely élőlény nem kő.

Ez már első alakú közvetlen következtetés.

b) A második alakítási mód a *közvetett alakítás*. Ebben azt mutatjuk ki, hogy ellentmondást kapunk, ha az előzményekből levont zárótétel igazságát nem fogadjuk el.

Itt föltételezzük, hogy az előzmények igazak, de a zárótételt nem fogadjuk el a levezetés homályossága miatt. Ha tehát azt mondjuk, hogy a zárótétel hamis, akkor ellentmondása igaz. Ha most ez az ellentmondó ítélet az előzmények közül valamelyikkel összekötve oly zárótételhez vezet, amely az ellenfél által igaznak elfogadott előzményekkel ellentmondásban van, akkor ez azt bizonyítja, hogy az eredeti következtetés helyes. Pl.

némely állat nem félénk;
minden állat hasznos lény,
tehát némely hasznos lény nem félénk.

Ez a következtetés a következtetési alakok közül a harmadikból van véve. Ha az ellenfél nem fogadja el a zárótétel igazságát, de az előzményeket igaznak tartja, akkor a zárótétel ellentmondása igaz lesz az ellenfél szerint, t. i. minden hasznos lény félénk. A következtetés átalakításával ezt az ítéletet használjuk főtételeknek, középtételnek pedig az igaznak elismert előzmények közül azt használjuk, amelyben a tagok másképen vannak felállítva, mint a főtételeben, vagyis a középtétel az eredeti következtetés középtétele lesz. Így az átalakított következtetés ez:

minden hasznos lény félénk;
minden állat hasznos,
tehát minden állat félénk.

Ez már az első következtetés a közvetlen mód szerint. Azonban az így kapott zárótétel ellentmondása az eredeti következtetés főtétele. Mivel pedig az ítéletből, amely az eredeti zárótétel ellentmondása, hamis következtetést kaptunk, mert az ellenfél által igaznak elfogadott előzmények közül az egyikkel ellentmondásban van, azért az eredeti következtetés helyes.

Hogyan használjuk gyakorlatilag a következtetési alakokat?

408. Világos bepillantást nyerünk a következtetés mivoltába, ha az ítéletet természete szerint tekintjük és vizsgáljuk az utat, amelyet a következtetésnél követnünk kell. Ezt azért tárgyaljuk, hogy minél nagyobb készségre tehesünk szert a következtetések keresztülvitelében. Természetes, hogy itt csak a kategorikus következtetésről lesz szó, mert még csak ezt fejtegettük.

A következtetés által a főtételeből valamely középtétel segítségével új alanyhoz az ismeretes állítmányt vagy az ismeretes alanyhoz új állítmányt csatolhatunk. Ez többféle úton történhet, mint: *helyettesítés*, *aláfoglalás*, és *összehasonlítás* által. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Helyettesítés.

409. A legegyszerűbb és legkényelmesebb út az, amelyben a középfogalom helyébe a vele egyenlő értékűt helyettesítjük és ekkor a középfogalom alany is, de állítmány is lehet. Ezt *helyettesítésnek (substitutio)* nevezzük.

Az ilyen helyettesítés a matematikában állandóan előfordul, amikor a betűk által képviselt mennyiség helyébe a megadott mennyiségeket helyettesítjük. Pl. az

$$ax^2 + bx + c = 0$$

másodfokú egyenlet megoldása:

$$x = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$$

Ha most

$$x^2 - 112x + 3072 = 0$$

egyenletet kell megfejtenünk, akkor a jelen esetben

$$a = 1$$

$$b = -112$$

$$c = 3072$$

tehát

$$x = \frac{112 \pm \sqrt{112^2 - 4 \cdot 3072}}{2}$$

$$= \frac{112 \pm 16}{2} \text{ ahonnan}$$

$$x_1 = 64$$

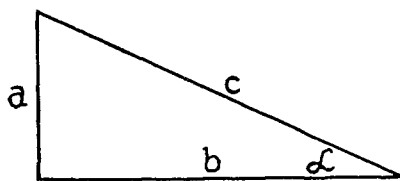
$$x_2 = 48$$

Ekkor az egész következtetés a következő

$$ax^2 + bx + c = 0 \text{ amikor } x = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$$

$$x^2 - 112x + 3072 = ax^2 + bx + c$$

$$\text{tehát } x = \frac{112 \pm \sqrt{112^2 - 4 \cdot 3072}}{2} = \frac{112 \pm 16}{2}$$

Használjuk még a helyettesítést a matematikában akkor is, ha valamely kifejezést vele egyenlő kifejezéssel cserélünk fel. Pl. legyenek valamely derékszögű háromszög befogói: a, b és átfogója c, az a-val szemben fekvő hegyesszög pedig α. Ekkor Pythagoras tétele szerint

$$a^2 + b^2 = c^2 \text{ vagy} \\ \left(\frac{a}{c}\right)^2 + \left(\frac{b}{c}\right)^2 = 1 \quad \dots \quad (1).$$

Továbbá a goniometria szerint

$$\frac{a}{c} = \sin \alpha \\ \frac{b}{c} = \cos \alpha \\ \text{vagy } \left(\frac{a}{c}\right)^2 = \sin^2 \alpha \\ \left(\frac{b}{c}\right)^2 = \cos^2 \alpha$$

Ha e két utóbbi értéket az (1)-be tesszük, lesz

$$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$$

Az egész levezetést a következő következtetési alakba foglalhatjuk:

$$\left(\frac{a}{c}\right)^2 + \left(\frac{b}{c}\right)^2 = 1 \\ \sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = \left(\frac{a}{c}\right)^2 + \left(\frac{b}{c}\right)^2$$

$$\text{tehát: } \sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$$

410. Nemcsak a matematikában, hanem más tudományokban is előfordul az ilyen helyettesítés, ha a helyettesítés tartalomra és terjedeleme nézve valóban egyenlő a középfogalommal. Ez a helyettesítés két esetben lehetséges.

a) *Meghatározásoknál.* Pl.

azt a vonalat, amelyet a földön a sarkoktól egyenlő távolságra gondolunk húzva, legnagyobb szélességi körnek nevezzük;

az egyenlítő olyan vonal, amelyet a földön a sarkoktól egyenlő távolságra gondolunk húzva,
tehát az egyenlítő a legnagyobb szélességi kör.

Vagy:

az átmérő felezi a kört;
a legnagyobb húr átmérő,
tehát a legnagyobb húr felezője a körnek.

b) *Teljes osztásnál.* Pl.

az érzéki lények helyüket változtatják;
az emberek és állatok érzéki lények,
tehát az emberek és állatok helyüket változtatják.

Vagy:

az emberek az erényért születtek;
a férfiak és nők emberek,
tehát a férfiak és nők az erényért születtek.

Ezek a helyettesítések nem kívánnak különösebb logikai munkát, mert ezt már a meghatározás megalkotásánál és az osztásnál végezzük el.

411. A helyettesítés által tetszésszerinti helyen tetszésszerinti részt helyezhetünk el a nélkül, hogy a következtetés helyessége megszűnne. Pl.

ember = eszes állat,

állat = érzéki lény,

érzéki lény = érzékekkel bíró élőlény,

élőlény = szerves test.

Tehát: ember = eszes, érzékekkel bíró, szerves testi lény.

412. Végül a helyettesítésnél nem kell tekintettel lennünk a főtétel mennyiségére és minőségére. A főtétel általános vagy részleges ítélet, állító vagy tagadó ítélet lehet.

b) Aláfoglalás.

413. A megadott középfogalomból kiemeljük a terjedelmébe tartozó S alanyt, vagy az állítmányból kiemeljük a tartalmába tartozó P állítmányt. Az első esetben az új alanyhoz a meglévő állítmány járul, mert az, ami az általános S-ről (pozitív vagy negatív értelemben) érvényes, az a terjedelmébe tartozókról is érvényes. A második esetben a meglévő alanyhoz új állítmány járul, mert ahhoz, amihez az állítmány egész tartalma szerint járul, hozzájárul az is, amit az állítmány magában foglal, vagy ami az állítmányból szükségképen következik. Ezt *aláfoglalásnak (subsumptio)* nevezzük. Pl.

minden élőlény belülről való fejlődés által tevékeny;
a növények élőlények,

tehát a növények belülről való fejlődés által tevékenyek.

Itt a középfogalom: élőlény, amelynek terjedelméből kiemeltük a

növények csoportját. Ezért a növényekről érvényes a meglévő állítmány, t. i. belülről való fejlődés által tevékenyek.

Vagy:

az ember beszélni képes;
a hottentotta ember,
tehát a hottentotta beszélni képes.

Itt a középfogalom: ember, amiből kiemeltük azt, ami az ember fogalmának a következménye (beszélni képes) és ezért ez igaz a meglévő alanyról (hottentotta).

414. Az aláfogalás leggyakrabban használatos:

a) az *osztásnál*, amikor valamely fogalomnak a terjedelmét teljesen felosztjuk. Pl.

a szervesetlen testeknek nincs önmozgásuk;
a kövek, fémek stb. szervesetlen testek,
tehát a köveknek, fémeknek stb. nincs önmozgásuk.

Vagy:

a földön a gondolkodó lény az ember;
a fogalom, ítélet és következtetés a gondolkodás alapformái,
tehát a fogalomalkotó, ítélő és következtető lény itt a földön az ember.

b) *Példáknál*, amikor általános állítást konkrét példával világítunk meg. Pl.

a tanulás hasznos;
te megtanultál számolni,
tehát hasznodra volt most a számolni-tudás.

Vagy:

a babonáság ostobaság;
hallottad, hogy mit csinált ez a babonás asszony,
tehát ez az asszony ostobaságot követett el.

c) *Különös eseteknél*, amikor az általános szabályt alkalmazzuk egyes esetekre, tartozzanak ezek akár a tudományhoz, akár a gyakorlati élet erkölcsi magatartásához. Pl.

a más tulajdonának elidegenítése lopás;
aki másnak a földjét elszántja, az más tulajdonát elidegeníti,
tehát az, aki másnak a földjét elszántja, lop.

Vagy:

az, aki nem mond igazat, hazudik;
te most nem mondtál igazat,
tehát te most hazudtál.

415. Az aláfogalás éppen úgy, mint a helyettesítés, nem sok nehézséget okoz. Mindazáltal annak fölkeresése, hogy mit kell valamely középfogalom alá foglalnunk, gyakran sok munkát ad. Pl. a tanítvány nagyon jól tudja a nyelvtani szabályokat, mégis vét egyes esetekben alkalmazásuk ellen. A legnagyobb nehézség pedig az erkölcsi téren van. Az általános törvényeket

mindenki nagyon jól ismeri, de az egyes esetekre való alkalmazásuknál még az erkölcsbölcselek is vitatkoznak.

c) Összehasonlítás.

416. Az *összehasonlítás* által új ítéleteket kaphatunk, ha ugyanazt az állítmányt két dologról mondhatjuk, vagy valamely alanyról két állítmányt mondhatunk. A következtetésnél ez a harmadik eset adja a legtöbb és legnehezebb munkát. Lássuk az egyes eseteket!

a) *Ugyanaz az állítmány két alanyról mondható.* Itt három eset lehetséges.

α) Ha mindkét alanyhoz pozitíven járul ugyanaz az állítmány, akkor zárótétel nincs, mert akkor az előzmények a második következtetési alakhoz tartoznak és ennél az alaknál mind a két előzmény nem lehet állító ítélet. Pl.

az ember értelmes,
az angyal értelmes.

E két ítéletből nem következtethetjük azt, hogy az ember angyal, de azt sem, hogy az angyal ember; legfeljebb csak azt mondhatjuk, hogy az ember és angyal között valami hasonlatosság van.

Vagy:

a türelem erény,
az őszinteség erény.

E két ítéletből sincs zárótétel.

Itt különösen arra ügyeljünk, hogy ne alkalmazzuk ezt a matematikai alapelvet: ha két mennyiség közül mindegyik egy harmadik mennyiséggel egyenlő, akkor az első két mennyiség egymással is egyenlő. A logika, kivéve az előbb említett helyettesítést (409.), matematikai egyenlőségekkel nem foglalkozik.

β) Ha az állítmányt mind a két alanyról tagadjuk, szintén nem kaphatunk zárótételt, mert az előzmények közül mind a kettő nem lehet tagadó ítélet. Pl.

az állat nem értelmes,
a növény nem értelmes.

E két ítéletből tovább nem mehetünk, tehát zárótétel nincs.

γ) Ha ugyanazt az állítmányt az egyik alanyról állítjuk, a másíkról pedig tagadjuk, akkor a zárótételben azt kapjuk, hogy az alanyok nem tartoznak ugyanazon osztályba. Pl.

az ember értelmes;
az állat nem értelmes,
tehát az állat nem ember.

Itt a zárótételben az előzmények alanyai közül az egyik alany és a másik állítmány. Ez azért lehetséges, mert itt csak a terjedelemviszonyra vagyunk tekintettel.

Vagy:
a növény táplálkozik;
a kő nem táplálkozik,
tehát a kő nem növény.

Ebben a következtetésben az első előzmény azt mondja, hogy a növény a táplálkozók fogalma alá tartozik; a második előzmény pedig azt mondja, hogy a kő nem tartozik a táplálkozók fogalma alá. Tehát az előzmények alanyai közül csak az egyik tartozik a táplálkozók fogalma alá s ezért a kő nem is tartozik a növény fogalma alá. Ez okból jogos ez a zárótétel:

a kő nem növény.

b) *Ugyanazon alanyról két állítvány mondható.* Itt is három eset lehetséges.

α) Ha a két állítványt állítjuk ugyanazon alanyról, akkor a zárótétel azt fejezi ki, hogy az állítványok megférnek egymással. Pl.

minden paralelogramma négyszögű;
némelyik paralelogramma egyenlőoldalú,
tehát „négyszögű” és „egyenlőoldalú” megfér egymással.

Ez az oka annak, hogy zárótételként ezt is mondhatjuk:
némely egyenlőoldalú síkidom négyszögű.

Vagy:

a nevelés az örök boldogságra képesít;
a nevelés a földi boldogságra is képesít,
tehát az örök boldogságra való képesítés és a földi boldogságra való képesítés megfér egymással.

A zárótételt így is mondhattuk volna:

némelykor a földi boldogságra való képesítés
az örök boldogságra való képesítés (ha t. i. a nevelés vallásos).

β) Ha ugyanazon alanyról a két állítványt tagadjuk, akkor zárótételt nem kapunk, mert mind a két előzmény nem lehet tagadó ítélet. Pl.

az egér nem hasznos;
az egér nem házi állat.

Itt zárótétel nincs.

γ) Ha végül a két állítvány közül az egyiket ugyanazon alanyról állítjuk, a másikat pedig tagadjuk, akkor a zárótétel azt mondja, hogy az állítványok nem szükségképpen tartoznak össze. Pl.

a kémiai elemek tovább nem oszthatók;
némelyik kémiai elem folyékony,
tehát „folyékony” és „tovább nem osztható” nem esik össze szükségképpen.

A zárótételt így is mondhattuk volna:

némely folyékony dolog tovább nem osztható.

Vagy:

a tudós nem gőgös;
a tudós alaposan képzett ember,
tehát „alaposan képzett ember” és „gőgösség” nem esik össze szükségképpen.

Ez okból a zárótételt így is mondhatjuk:
 némelyik alaposan képzett ember nem gőgös.

2.

Föltételes következtetés.

417. Az eddig tárgyalt kategorikus következtetés nem meríti ki a következtetés összes formáit, hanem más következtetéseink is vannak. Figyeljük meg csak a következő következtetést:

ha az Isten igazságos, akkor megjutalmazza a jót;
 de az Isten igazságos,
 tehát az Isten megjutalmazza a jót.

Ez a következtetés lényegesen más, mint az eddig tárgyalt kategorikus következtetés. Mindenekelőtt észrevevessük azt, hogy a főnti következtetésben nincs harmadik tag, amely az első kettővel viszonyban volna. Ez a tag hiányzik. Itt a zárótétel más valamire támaszkodik. Az első előzmény azt mondja, hogy az Isten igazságossága és a jónak megjutalmazása között meghatározott viszony van. Ez a meghatározott viszony azáltal lesz következtetéssé, hogy a második előzmény kimondja, hogy az első előzményben kimondott viszony első tagja (az Isten igazságos) valóban igaz; tehát a viszony második tagjának is igaznak kell lennie. Ezért mondjuk a zárótételben:

az Isten megjutalmazza a jót.

Tehát a következtetés valami föltételen nyugszik és ezért *föltételes (hypotheticus) következtetésnek* mondjuk. A föltételes következtetés az elegendő alap elvén áll és benne a főtétel mindig föltételes ítélet. Ez okból nevezzük föltételes következtetésnek.

418. A kategorikus következtetést az jellemzi, hogy ítéletei magukban is megállanak, mert a zárótétel alanyához az állítmány minden föltétel nélkül járul. Ezzel szemben a föltételes következtetés azt mondja, hogy akkor, ha az egyik van, t. i. a föltételes ítélet egyik része, akkor a másik is van, t. i. a föltételes ítélet másik része. Tehát a föltételes következtetésnek csak valószínű jellege van és ezért eltekint a valóságtól s csupán két fogalom összekötésére van tekintettel, amely fogalmak úgy állanak egymással szemben, mint előzmény és zárótétel. *A föltételes következtetés minden ereje a főtételt alkotó föltételes ítéletben van.*

Továbbá a föltételes következtetésnél közömbös az, hogy az okról megyünk-e a hatásra, az előzményből a következményre, vagy megfordítva: a hatásból megyünk-e az okra, a következményből az előzményre. Csak arra kell ügyelnünk, hogy milyen erős a függőségi viszony: vajjon szükséges-e, tényleges-e, avagy csupán lehetséges. Ennek megfelelően azután **a föltételes következtetésben a zárótétel a gyengébb részt követi.**

419. Ha most azt akarjuk, hogy a föltételes következtetés-

ben ne csak a fogalmak összekötésére legyünk tekintettel, hanem valami valóságra is következtessünk, akkor a középtételben állítással vagy tagadással valami ténylegeset kell mondanunk. Ezt a föltételes következtetést *kevert* vagy *vegyes föltételes következtetésnek* nevezzük, mert benne a föltétel föltételes ítélet, a középtétel pedig kategorikus ítélet. Pl.

ha egy lény nyelvet, vallást, haladást mutat, akkor annak van szellemi lelke;
de a pápuáknál találunk nyelvet, vallást és haladást, tehát a pápuáknak van szellemi lelkük.

Vagy:

ha hidegebb van, akkor a hőmérő esik;
de a hőmérő most nem esik,
tehát most nincs hidegebb.

A föltételes következtetések közül a vegyes föltételes következtetésnek van a legnagyobb értéke.

420. A vegyes föltételes következtetésben csak kétféle módon következtethetünk: a) vagy a föltétel, alap, ok létezéséből a föltételezett, következmény, hatás létezésére; b) vagy a föltételezett, következmény, hatás nem-létezéséből a föltétel, előzmény, ok nem-létezésére. Ha e két szabályt figyelmen kívül hagyjuk, könnyen hibás következtetést kapunk, különösen akkor, ha a következtetés egyik vagy két tagja tagadó ítélet.

a) A föltétel, alap, ok létéből következtetünk a föltételezettek, következménynek, hatásnak a létre. Pl.

ha a lélek egyszerű, akkor halhatatlan is;
már pedig a lélek egyszerű,
tehát a lélek halhatatlan is.

Vagy:

ha az embernek van értelmes lelke, akkor másvilági célja is van;
de az embernek van értelmes lelke,
tehát az embernek van másvilági célja is.

Azonban a föltétel, alap, ok nem-létéből nem következik a föltételezett, következmény, hatás nem-létezése. Tehát rossz ez a következtetés:

ha Péter megy, akkor változtatja helyét;
de Péter nem megy,
tehát Péter nem változtatja helyét.

Ez a következtetés azért rossz, mert a zárótétel nemcsak egy föltételtől függ.

Vagy:

ha esik, nedves a föld;
de most nem esik,
tehát most nem nedves a föld.

Ez a következtetés is rossz, mert a föld nedvessége nemcsak az esőnek lehet következménye. Az ilyen következtetés a *fallacia consequentis* (nyomósság körüli tévedés).

Ha azonban a föltételben kifejezett föltétel az egyedül lehetséges föltétel, akkor a föltétel nem-létéből már következtethetünk a föltételezett nem-létére. Pl.

ha az állati lélek szellem, akkor gondolkodik;
de az állati lélek nem szellem,
tehát az állati lélek nem gondolkodik.

Ez a következtetés azért helyes, mert a szellemiség a gondolkodás részére az egyedüli föltétel, tehát jogos a zárótétel. Ezért az egész következtetést így is lehet kifejeznünk:

ha az állati lélek nem szellem, akkor nem is gondolkodik.

Vagy:

ha a bűn tökéletesség, akkor jogos a vétkezés;
de a bűn nem tökéletesség,
tehát nem jogos a vétkezés.

Itt is csak azért következtethetünk a vétkezés jogtalanságára a föltétel nem-létéből, mert a vétkezés jogosságának egyedüli föltétele az volna, ha a bűn tökéletesség lenne. Az egész következtetést még így is lehet kifejeznünk:

ha a bűn nem tökéletesség, akkor nem is jogos a vétkezés.

b) A föltételezett nem-létéből következtethetünk a föltétel nem-létére. Pl.

ha a tanuló jutalmat kap, akkor szorgalmas;
de a tanuló nem szorgalmas,
tehát nem kap jutalmat.

Vagy:

ha az állat vétkezhet, akkor szabad;
de az állat nem szabad,
tehát nem is vétkezhet.

Azonban a föltételezett létből nem következtethetünk a föltétel létére, mert a föltételezett más föltételektől is függhet. Tehát helytelen ez a következtetés:

ha te mész, akkor mozogsz;
de te mozogsz,
tehát mész is.

Éppen így helytelen a következő következtetés is:

ha esik, akkor nedves a föld;
de most nedves a föld,
tehát esik is.

Mindazáltal következtethetünk a föltételezett létből a föltétel létére akkor, ha a kimondott föltétel az egyetlen föltétele a föltételezettnek. Pl.

ha a nap lenyugszik, akkor sötét van;
most sötét van,
tehát a nap lenyugodott.

Vagy:

ha az ember szabad, akkor nevelhető;
az ember nevelhető,
tehát szabad is.

421. Az előzményekben több föltételes ítélet is lehet. Ekkor a következtetést *tiszta föltételes következtetésnek* nevezzük. Pl.
 ha a hőmérséklet emelkedik, akkor az óra ingája meghosszabbodik;

ha az óra ingája meghosszabbodik, akkor lengése lassúbb;

ha az óra ingájának lengése lassúbb, akkor az óra késik,

tehát ha a hőmérséklet emelkedik, akkor az óra késik.

Vagy:

ha egy lény értelmes, akkor gondolkodik;

ha gondolkodik, akkor tud különbséget tenni jó és rossz között;

ha tud különbséget tenni jó és rossz között, akkor szabad;

ha szabad, akkor felelős cselekedeteiért,

tehát ha egy lény értelmes, akkor felelős cselekedeteiért.

Mind a két következtetésben a föltétel létéből következtettünk a föltételezett léteire. Azonban a föltétel nem-létéből a föltételezett nem-létére is következtethetünk. Pl.

ha a lélek nem halhatatlan, akkor nem szellem;

ha nem szellem, akkor nem értelmes,

tehát ha a lélek nem halhatatlan, akkor nem is értelmes.

A *tiszta föltételes következtetésben* azt vesszük észre, hogy nemcsak az előzmények, hanem a zárótétel is föltételes ítélet. Ezért ez a következtetés nem használatos, hiszen nincs kategorikus ítélete, tehát valóságos eredményre nem is juthatunk. E következtetési módnak csak akkor van értéke, ha azt akarjuk kimutatni, hogy a két vagy több előzmény következménye nem állhat meg.

422. Ha az ítéletben a felfogás (állítmány) és a tárgy (alany) között mindig lényeges vonatkozás áll fenn, akkor kategorikus következtetéssé alakítható. Pl.

ha valaki meg van keresztelve, akkor az keresztény;

ezek a tanulók mind meg vannak keresztelve,

tehát keresztények is.

Ha ezt a vegyes föltételes következtetést kategorikus következtetéssé alakítjuk, lesz:

a megkeresztelt emberek mindnyájan keresztények;

ezek a tanulók mind meg vannak keresztelve,

tehát ezek a tanulók mindnyájan keresztények.

Ezekután az a kérdés, hogy mind a két következtetésben ugyanaz a gondolat jut-e kifejezésre.

A zárótétel mind a két következtetésben ugyanaz, t. i. ezek a tanulók mindnyájan keresztények. De honnan ismerjük meg a kategorikus következtetésben, hogy a tanulók keresztények? Onnan, hogy a tanulók a megkeresztelt fogalmának a terjedelmébe tartoznak. És a föltételes következtetésben honnan ismerjük meg, hogy a tanulók keresztények? Onnan, hogy náluk a kereszt-

ség mint ok tényleg megvolt. Tehát a kategorikus következtetésben a megismerési alapot vettük tekintetbe, a föltételes következtetésben pedig a reális alapot.

Legyen adva még a következő föltételes következtetés:

ha az Isten igazságos, akkor megjutalmazza a jókat;
de az Isten igazságos,
tehát az Isten megjutalmazza a jókat.

Alakítsuk át kategorikus következtetéssé:

az igazságosság a jók megjutalmazását követeli;
az Isten igazságos,
tehát az Isten megjutalmazza a jókat.

3.

Szétválasztó következtetés.

423. A *szétválasztó (disjunctiv) következtetés* a harmadik lehetőség kizárásának az elvén nyugszik és fötétele mindig szétválasztó ítélet, tehát jellemző kötőszava: vagy-vagy. Pl.

a lélek vagy egyszerű vagy összetett;
de a lélek nem összetett,
tehát a lélek egyszerű.

Vagy:

a nap vagy áll vagy mozog;
de a nap áll,
tehát nem mozog.

424. A szétválasztó következtetésben a fötétel mindig szétválasztó ítélet vagy valamely szétválasztó egész. A szétválasztó következtetésben a fötétel egyik részét állítjuk vagy tagadjuk és ezáltal a következtetésben az állításból a tagadásra vagy a tagadásból az állításra következtetünk. Itt két szabályra kell vigyáznunk.

a) **Ha a középtételben a fötétel egyik tagját tagadjuk, akkor a zárótételben a fötétel másik tagját állítjuk.** Pl.

a világ vagy magától van vagy más lénytől;
de a világ nincs magától,
tehát más lénytől van.

Vagy:

a lélek vagy része a testnek vagy éltetője a testnek;
de a lélek nem része a testnek,
tehát éltetője.

Itt a zárótétel állító ítélet. E következtetési módot a szétválasztó következtetés *első alakjának* nevezzük.

b) **Ha a középtételben a fötétel egyik tagját állítjuk, akkor a zárótételben a fötétel másik tagját tagadjuk.** Pl.

az emberben vagy a test vagy a lélek az életelv;

de a lélek az életelv;
tehát az emberben nem a test az életelv.

Vagy:

a nevelés végső célja vagy földi cél vagy másvilági cél;
de a nevelés végső célja másvilági cél,
tehát a nevelés végső célja nem földi cél.

Itt a zárótétel tagadó ítélet. E következtetési módot a szétválasztó következtetés *második alakjának* nevezzük.

425. A szétválasztó következtetés főtételeiben mind a két tag vagy állító vagy tagadó, vagy az egyik tag állító, a másik pedig tagadó. Pl.

Péter vagy egészséges vagy beteg,
de Péter nem egészséges,
tehát beteg.

Vagy:

Péter vagy nem egészséges vagy nem beteg;
de nem egészséges,
tehát beteg.

Vagy:

Péter vagy egészséges vagy nem egészséges;
de Péter nem egészséges;
tehát Péter beteg.

Ha a szétválasztó következtetés főtételeiben mind a két tag tagadó és a középtételben az egyik tagot állítjuk, akkor a zárótételben tagadó ítéletet kapunk, mert a tagadó tag tulajdonképpen két tagadást foglal magában; két tagadásból pedig állítás következik. Ilyen a következő következtetés:

Péter vagy nem egészséges vagy nem beteg (nem nem egészséges);
de Péter egészséges,
tehát nem beteg (nem nem egészséges).

Vagy:

Ez a cselekedet vagy nem jogos vagy nem jogtalan (nem nem jogos);
de ez a cselekedet nem jogtalan (nem nem jogos),
tehát jogos.

426. Eddig csupán oly szétválasztó következtetésekről volt szó, amelyeknél a főtételeiben csak két tag volt. De lehet a főtételeiben kettőnél több tag is. Pl.

most vagy tavasz vagy nyár vagy ősz vagy tél van;
de most nincs tavasz, nincs nyár, nincs ősz,
tehát most tél van.

Vagy:

az orvos betegénél megállapítja, hogy a betegség jelenségei vagy b vagy c vagy d okra mutatnak;
de a tüzetesebb vizsgálat azt mondja, hogy az ok c,
tehát b és d ok elesik.

E szétválasztó következtetésnél több eljárás lehetséges.

a) **Az első alak szerint a középtételben egyen kívül mindegyiket tagadjuk és a megmaradó egyet a zárótételben állítjuk.** Pl.

ez a gabonaszem vagy búza vagy rozs vagy árpa vagy zab;
de nem búza, nem árpa, nem zab,
tehát rozs.

Vagy:

ez a hónap vagy január vagy február . . . vagy december,
de nem január, . . . nem november,
tehát december.

b) **A második alak szerint a középtételben az egyiket állítjuk és a többit a zárótételben tagadjuk.** Pl.

a férfi vagy nő vagy nőtlen vagy özvegy;
de ez a férfi nő,
tehát nem nőtlen, nem özvegy.

Vagy:

az iskola vagy népiskola vagy középiskola vagy főiskola;
ez az iskola népiskola,
tehát nem középiskola, nem főiskola.

c) **A harmadik alak szerint a középtételben az egyik tagot tagadjuk, a többi tagot pedig a zárótételben szétválasztó ítélettel állítjuk.** Pl.

most vagy tavasz vagy nyár vagy őszi vagy tél van;
de most nincs tavasz,
tehát most vagy nyár vagy őszi vagy tél van.

A szétválasztó következtetésnél, akár két, akár több tagból áll a főtételeként használt szétválasztó ítélet, különösen arra kell ügyelnünk, hogy a főtételekben a szétválasztás teljes legyen és hogy a tagokat mindig két csoportban foghassuk fel.

427. **Ha a szétválasztó következtetésben a két tag nem zárja ki egymást, amint ez a nem-tulajdonképeni szétválasztásnál van, akkor az egyik tag hamisságából következtethetünk a másik tag igazságára, de megfordítva már nem.** Pl.

Cicero vagy nagy szónok vagy nagy bölcselő volt;
de Cicero nem volt nagy bölcselő,
tehát nagy szónok volt.

Azonban ezt nem mondhatjuk:

Cicero vagy nagy szónok vagy nagy bölcselő volt;
de Cicero nagy szónok volt,
tehát nem volt nagy bölcselő.

Nem mondhatjuk, mert a szónoki és bölcselői mivolt nem zárja ki egymást.

Ha mind a tulajdonképeni, mind a nem-tulajdonképeni szétválasztásban a szétválasztás alá eső tagok közül valamennyit hamisnak mondjuk, akkor a szétválasztó egész is hamisnak kell

mondanunk, mert azt, amit valamely logikai egész minden részéről mondunk, azt az egészről is mondhatjuk és megfordítva: amit valamely logikai egész minden részéről tagadunk, azt az egészről is tagadnunk kell.

428. Tudjuk, hogy a szétválasztó ítéletet föltételelessé alakíthatjuk, ha a tagok egymást kizárják. Ezért a szétválasztó következtetést is átalakíthatjuk föltételes következtetéssé, ha a főtételeben a tagok egymást kizárják. Pl.

a világ vagy magától lett vagy más lénytől;
de a világ nem magától lett,
tehát más lénytől.

Mivel itt a főtételek tagjai egymást kizárják, azért föltételes következtetéssé való alakítása így hangzik:

ha a világ nem magától lett, akkor más lénytől lett;
de a világ nem magától lett,
tehát más lénytől lett.

Vagy legyen a szétválasztó következtetés:

a lélek vagy egyszerű vagy összetett;
de a lélek egyszerű,
tehát nem összetett.

Alakítsuk át föltételes következtetéssé:

ha a lélek egyszerű, akkor nem összetett;
de a lélek egyszerű,
tehát nem összetett.

429. A szétválasztó következtetés kategorikussá is változtatható a föltételes következtetésé való változtatáson át, ha a főtételek tagjai kizárják egymást. Pl.

a természetben vagy van horror vacui, vagy a barométercsőben maradhat légüres tér;
de a barométercsőben marad légüres tér,
tehát a természetben nincs horror vacui.

Ez szétválasztó következtetés, amelyben a főtételek tagjai kizárják egymást. Tehát e következtetés átalakítása által keletkezett föltételes következtetés így hangzik:

ha a természetben van horror vacui, akkor a barométercsőben nem marad légüres tér;
de a barométercsőben marad légüres tér,
tehát a természetben nincs horror vacui.

Ha ezt a föltételes következtetést kategorikussá alakítjuk, akkor az adott szétválasztó következtetést is kategorikussá változtatjuk. A kategorikus következtetés így hangzik:

a légüres tér azt mondja, hogy a természetben
nincs horror vacui;
a barométercsőben marad légüres tér,
tehát a természetben nincs horror vacui.

4.

Foglaló következtetés.

430. A foglaló (*conjunctiv*) következtetésben a főtétele foglaló ítélet, vagy oly egész, amelyből részeire következtethetünk. Pl.
a lélek és test nem lehet egyidejűleg életelve az embernek;
de a lélek az életelv,
tehát nem a test.

Vagy:

senki sem szolgálhat egyidejűleg az Istennek és a pénznek;
de sokan a pénznek szolgálnak,
tehát sokan nem szolgálnak az Istennek.

A foglaló ítéletből csak egyféle következtetés lehetséges, t. i. a középtételben az egyik tagot állítjuk és ezért a zárótételben a másik tagot tagadjuk. Ennek az az oka, hogy a foglaló ítéletben a két fogalom között összeférhetetlenség van. Ha tehát az egyiket állítjuk, akkor a másikat okvetlenül tagadnunk kell. De ha a középtételben az egyiket tagadjuk, ebből még nem következik, hogy a másikat állítanunk kell a zárótételben, mert a foglaló ítélet azt fejezi ki, hogy tagjai egyidejűleg nem állhatnak fenn, nem pedig azt, hogy vagy az egyik vagy a másik igaz. Ha azonban a foglaló ítélet az összes egymást kizáró fogalmakat felsorolja, akkor az egyiknek vagy egyeseknek kizárásával következtethetünk a megmaradó tag állítására. Pl.

nem lehet egyidejűleg tavasz, nyár, ősz és tél;
de most nincs tavasz, sem nyár, sem ősz,
tehát most tél van.

Vagy:

lehetetlen, hogy a test egyidejűleg mozogjon és nyugodjék;
de ez a test nem nyugszik,
tehát mozog.

431. A foglaló következtetést könnyen átalakíthatjuk föltételes következtetéssé. Ez úgy történik, hogy a főtétele két részítéletben fejezzük ki, amely részítéletek közül az egyik állító ítélet, a másik pedig tagadó ítélet. Pl.

egyidőben aludni és látni nem lehet;
de Krisztus sírjának őrei aludtak,
tehát semmit sem láttak.

Ha e foglaló következtetést föltételes következtetéssé akarjuk alakítani, akkor a főtétele (egyidőben aludni és látni nem lehet) két részítélettel fejezzük ki, amely részítéletek közül az egyik állító, a másik pedig tagadó lesz. Tehát:

ha alszunk, akkor semmit sem látunk;
de Krisztus sírjának őrei aludtak,
tehát semmit sem láttak.

Vagy:

a végtelen tökéletesség és a tévedés egyidőben ellentmondás;

de a Szentírást a végtelen tökéletességű lény sugalmazásával írták,
tehát a Szentírásban nincs tévedés.

Ez foglalo következtetés. Ha föltételessé alakítjuk, akkor így hangzik:

ha valamely lény végtelenül tökéletes, akkor nem tévedhet;
de a Szentírást a végtelenül tökéletes lény sugalmazásával írták,
tehát a Szentírásban nincs tévedés.

432. A foglalo ítéletet, ha az összes egymást kizárol tagokat magában foglalja, szétválasztó ítéletté alakíthatjuk. Ezért a foglalo következtetést is, ha a fötétele foglalo ítélete az összes egymást kizárol tagokat magában foglalja, szétválasztó következtetéssé alakíthatjuk. Pl.

a lélek és a test nem lehet egyidejűleg életelve az embernek;
de a lélek az életelv,
tehát nem a test.

Mivel az embernél tényleg más életelvről nem lehet szó, mint a testről vagy a lélekről, tehát a fötétele mint foglalo ítélet az összes egymást kizárol tagokat magában foglalja, azért foglalo következtetésünknek szétválasztó következtetéssé való alakítása így hangzik:

vagy a test vagy a lélek életelve az embernek;
de a lélek az életelv,
tehát nem a test.

Vagy legyen a foglalo következtetés:

egyidejűleg élni és halottnak lenni ellentmondás;
de Krisztus halottaiból feltámadt (nem halott),
tehát Krisztus most is él.

E következtetés fötétele az összes egymást kizárol tagokat magában foglalja s ezért a szétválasztó következtetés így hangzik:

egyalaki vagy élő vagy halott;
de Krisztus feltámadt halottaiból (nem halott),
tehát Krisztus most is él.

433. Mivel a foglalo következtetés föltételessé alakítható, ha a fötétele az összes egymást kizárol tagokat magában foglalja, azért kategorikus következtetéssé is alakítható, ha ugyancsak az összes egymást kizárol tagokat magában foglalja. Legyen a kategorikus következtetéssé alakítandó foglalo következtetés:

a lélek egyidejűleg szellem és test nem lehet;
de a lélek szellem
tehát nem test.

Mivel a fötétele az összes egymást kizárol tagokat magában foglalja, azért a föltételes következtetés így hangzik:

ha a lélek szellem, akkor nem test;
de a lélek szellem,
tehát nem test.

Ha e föltételes következtetést kategorikus következtetéssé változtatjuk, akkor tulajdonképen az adott foglalo következtetést változtatjuk át kategorikus következtetéssé. Tehát a kategorikus következtetés így hangzik:

ami szellem, az nem test;
a lélek szellem,
tehát nem test.

Következtetés módosult ítéletekkel.

434. Vigyáznunk kell oly következtetéseknel, amelyekben a főtétel és közértétel módosult ítélet. Itt a következő szabályok vannak.

a) **Ha az előzményekben ugyanaz a módosulás van, akkor magától értetődik, hogy a zárótételben is ugyanaz a módosulás lesz.** Pl.

szükséges, hogy az ember végső célja az Isten dicsőítése legyen;
szükséges, hogy a nevelés az embert végső céljára képesítse,
tehát szükséges, hogy a nevelés az embert az Isten dicsőítésére képesítse.

Vagy:

az értelmes lény szükségképen ítéletekkel dolgozik;
az ember szükségképen értelmes lény,
tehát az ember szükségképen ítéletekkel dolgozik.

b) **Ha a módosulás a két előzményben különböző, akkor a zárótétel a gyöngébbet követi.** Itt több részszabályunk van.

a) Ha az egyik előzmény apodiktikus ítélet és a másik csak assertorikus ítélet, akkor a zárótétel is csak assertorikus ítélet lehet. Pl.

a szellem szükségképen halhatatlan;
az emberi lélek szellem,
tehát halhatatlan is.

Vagy:

aminek kezdete van, az szükségképen véges;
a világnak van kezdete,
tehát véges is.

β) Ha az egyik előzmény assertorikus ítélet, a másik pedig valószínű ítélet, akkor a zárótétel is csak valószínű ítélet. Pl.

ha villámlik, esetleg leüt a villám;
most villámlik,
tehát leüthet a villám.

Vagy:

aki nem önmagából meríti gondolatait, az a következtetések sorozatában tévedhet;

az ember nem önmagából meríti gondolatait,
tehát az ember a következtetések sorozatában tévedhet.

γ) *Ha az egyik előzmény apodiktikus ítélet, a másik ítélet pedig csak valószínű ítélet, akkor a zárótétel is csak valószínű ítélet lehet.* Pl.

az ember megtanulhat olvasni;
ennek az osztálynak a tanítványai szükségképen emberek,
tehát ennek az osztálynak a tanítványai megtanulhatnak olvasni.

Vagy:

a fiatal meghalhat;
ez az ember valóban fiatal,
tehát meghalhat.

δ) *Ha mind a két előzmény valószínű ítélet, akkor két eset lehetséges.*

αα) *Ha mind a két előzmény ugyanazon minőségű ítélet, akkor a zárótétel is csak ugyanazon minőségű ítélet lehet.* Pl.

aki meghal, üdvözülhet;
a fiatal meghalhat,
tehát üdvözülhet is.

Vagy:

a kő csiszolható;
ez az anyag talán kő,
tehát talán csiszolható.

ββ) *Ha az előzmények különböző minőségű ítéletek, akkor a zárótétel tagadó ítélet.* Pl.

aki meghal, esetleg üdvözül (nem szükségképen);
aki fiatal, meghalhat,
tehát aki fiatal, nem szükségképen üdvözül.

II.

Rövidített és összetett következtetés.

435. A következtetést nem mindig használjuk teljes alakjában, sőt ez nagyon is gyakori eset, hanem sokszor egyik vagy másik előzménye hiányzik. Hogy a következtetést ne használjuk mindig merev formájában, hanem az előzmények közül az egyiket vagy másikat elhagyjuk, azt különböző körülmények, nevezetesen pedagógiai és stilisztikai érdekek követelik. Az ilyen következtetést *rövidített következtetésnek* mondjuk.

Máskor meg több egyszerű következtetést kötünk össze és ezt *összetett következtetésnek* nevezzük.

Lássuk ezeket egyenként!

Rövidített következtetés.

436. *Rövidített következtetésnek* azt a következtetést mondjuk, amelyből az egyik előzmény hiányzik, vagyis hiányzik vagy a főtétele vagy a középtétele. A rövidített következtetésnek több faja van, amelyek a következők.

a) Enthymema.

437. *Enthymemának* nevezzük azt a következtetést, amelyből vagy a főtétele vagy a középtétele hiányzik. Pl.

a lélek eszes,
tehát halhatatlan.

A teljes következtetés így hangzik:

az eszes lény halhatatlan;
a lélek eszes,
tehát a lélek halhatatlan.

A legtöbb esetben a főtétele hiányzik, ha könnyen odagondolható. Pl.

az ember érzéki lény,
tehát érzékei vannak.

Itt a főtétele hiányzik. A teljes következtetés így hangzik:

minden érzéki lénynek érzékei vannak;
az ember érzéki lény,
tehát érzékei vannak.

Vagy:

a világnak kezdete van,
tehát nem öröktől fogva való.

És a teljes következtetés:

aminek kezdete van, az nem öröktől fogva való;
a világnak van kezdete,
tehát a világ nem öröktől fogva való.

De többször a középtétele hiányzik. Pl.

minden erény dicséretes,
tehát a szorgalom dicséretes.

Itt a középtétele hiányzik. A teljes következtetés ez:

minden erény dicséretes,
a szorgalom erény,
tehát a szorgalom dicséretes.

Vagy:

minden ember értelmes,
tehát ez az ember is értelmes.

Itt is a középtétele hiányzik. A teljes következtetés ez:

minden ember értelmes;
ez itt ember,
tehát ez az ember is értelmes.

A társas érintkezésben, ha valamit megalapozni akarunk,

rendesen enthymemával élünk; sőt tudományos tárgyalásainkban is használjuk.

438. Hogy az előzmények közül melyik hiányzik az enthymemából, a főtétele, avagy a középtétel, azt a zárótétel állítmánya mondja meg.

a) Ha a zárótétel állítmánya hiányzik az első tételből, akkor a főtétel hiányzik, mert a kategorikus következtetésben a főtétel állítmánya a zárótétel állítmánya. Pl.

a könyv hasznos,
tehát megbecsülendő.

Itt a zárótétel állítmánya: megbecsülendő. Mivel pedig ez az állítmány hiányzik az adott enthymema első tételéből, azért rövidített következtetésünkben a főtétel hiányzik. A teljes következtetés így fog hangzani:

ami hasznos, az megbecsülendő;
a könyv hasznos,
tehát a könyv megbecsülendő.

Vagy:

a tűz veszedelmes,
tehát vigyázz.

Itt is a zárótétel állítmánya hiányzik az adott enthymema első tételéből, tehát következtetésünkben hiányzik a főtétel. A teljes következtetés ez:

ami veszedelmes, arra vigyázzunk;
a tűz veszedelmes,
tehát vigyázz.

b) Ha pedig a zárótétel állítmánya benne van az enthymema első tételében, akkor a rövidített következtetésből a középtétel hiányzik, mert a zárótétel állítmánya csak a főtételben fordul elő. Pl.

a tudás szorgalmat követel,
tehát szorgalmasnak kell lenned.

Itt a középtétel hiányzik, mert a zárótétel állítmánya (szorgalmasnak lenni) benne van az enthymema első tételében. A teljes következtetés így hangzik:

a tudás szorgalmat követel;
te tudást akarsz szerezni,
tehát szorgalmasnak kell lenned.

Vagy:

a vásárt pénzzel járják,
tehát pénz nélkül ne menj.

Itt is a középtétel hiányzik, mert a zárótétel állítmánya benne van az első tételben. A teljes következtetés:

a vásárt pénzzel járják;
te a vásárba szeretnél menni,
tehát pénzzel menj.

A mondottak egyúttal útmutatás arra is, hogy az enthymemát miképpen kell teljes következtetéssé alakítanunk.

Hogy a teljes következtetésből a főtétel és középtétel közül

melyik hagyható el, az gyakran a beszélőtől függ, tehát a beszélő tetszésétől; de gyakrabban az elhagyott előzmény nagy világosságától, néha pedig szónoki vagy pedagógiai tekintetektől.

439. Néha az is megtörténik, hogy az enthymema zárótételének sem alanya, sem állítmánya nincs az első tételben. Pl.
a part áll,
tehát a hajó mozog.

Az ilyen következtetés tulajdonképpen szétválasztó következtetés és ezért teljes következtetéssé való alakítása szétválasztó következtetéssel történik. Tehát:

vagy a part vagy a hajó mozog;
de a part nem mozog,
tehát a hajó mozog.

Hasonló a következő következtetés is:

a mondat jól van megfogalmazva,
tehát nem értetted meg.

A szétválasztó következtetés pedig így hangzik:

a mondat vagy érthető (jól van megfogalmazva) vagy te nem értetted meg;
de a mondat jól van megfogalmazva,
tehát te nem értetted meg.

A két példa egyúttal azt is megmondja, hogy az ilyen enthymemákat miképpen kell teljes szétválasztó következtetéseké alakítanunk.

Még megjegyezzük, hogy az enthymemának csak úgy van bizonyító ereje, ha teljes következtetéssé alakítható.

440. Néha még az is megtörténik, hogy az enthymema csak egy mondatból áll, tehát hiányzik a teljes következtetésből mind a főtétel, mind a közértétel. Azonban ez csak látszólagosan van így, mert az egyik előzménynek benne kell lennie a mondatban, ha burkoltan is, hogy a zárótétel tényleg zárótételként és ne előzményként tűnjék fel. Pl.

az igazságos Isten bünteti a vétkeket.

Ha e mondat zárótétel, akkor burkoltan benne van a következtetés egyik előzménye is. És tényleg az „igazságos” jelző okozati összefüggést jelent és az enthymema többi része a következmény.

A teljes enthymema a következő:

az Isten igazságos,
tehát bünteti a vétkeket.

Mivel ez enthymema zárótételének állítmánya nincs benne az első tételben, azért a főtételt kell megkeresnünk a teljes következtetéssé való alakításnál. A teljes következtetés ez:

az igazságosság megköveteli a vétkesek megbüntetését;
az Isten igazságos,
tehát az Isten bünteti a vétkeket.

Vagy:

a vallásos iskola nagy áldás.

Itt a „vallásos” jelző fejezi ki az okozati összefüggést s ezért

mondattunk tulajdonképen enthymema. A teljes enthymema:
 az iskola vallásos,
 tehát nagy áldás.

És a teljes következtetés:

a vallásosság nagy áldás;
 az iskola vallásos,
 tehát az iskola nagy áldás.

Az enthymema csak akkor van megengedve, ha az elhagyott előzmény mindenki által ismeretes és elismert, vagy föltételezhetjük, hogy mindenki által ismeretes és elismert.

Az enthymemát gyakrabban használjuk a közönséges beszédben és tudományos előadásainkban, de különösen a tanításban, mint a teljes következtetést. Az enthymemánál az előzményeket sokszor nem is tesszük előre, hanem hátra. Nagyon pedáns volna az, ha logikai vitáinkat mindig teljes következtetésekkel vinnénk keresztül a szónoki és pedagógiai célok semmibebevételével.

b) Összevont következtetés.

441. Ha a következtetésből ismét hiányzik a főtétele és a megmaradó két ítéletet „mert” kötőszóval kötjük össze, akkor *összevont következtetést* kapunk. Pl.

az ember gondolkodik,
 mert értelmes.

Az összevont következtetés mintegy okadatolja, hogy miért mondja azt, amit mond, vagyis miért mondja a zárótételt. Ilyenkor a zárótétel az az ítélet, amelyet okadatolunk (a jelen esetben: az ember gondolkodik) és amelyik ítélettel okadatolunk (a jelen esetben: mert értelmes), az a középtétel. Ha tehát az előbbi következtetést teljes következtetéssé alakítjuk, lesz:

ami értelmes, az gondolkodik;
 az ember értelmes,
 tehát az ember gondolkodik.

Vagy:

a fém súlyos,
 mert test.

Ez szintén összevont következtetés. A teljes következtetés:

minden test súlyos;
 a fém test,
 tehát a fém súlyos.

A középtétel nem hiányozhat az összevont következtetésből, mert vele bizonyítunk és ez köti össze a zárótételt a főtételel, amelyet könnyen odagondolhatunk. Az összevont következtetésből mindig a főtétele hiányzik.

442. Az összevont következtetést oly enthymemává is alakíthatjuk, amelyből a főtétele hiányzik, ha az adott mondatok helyzetét fölcseréljük. Pl.

az ember felelős cselekedeteiért,

mert van szabadakarata.

Ez összevont következtetés. Belőle az entymemát úgy kapjuk, hogy mondataink sorrendjét fölcseréljük. Tehát:

az embernek van szabadakarata;

tehát felelős cselekedeteiért.

És a teljes következtetés:

akinek van szabadakarata, az felelős cselekedeteiért;

az embernek van szabadakarata,

tehát az ember felelős cselekedeteiért.

c) Epicherema.

443. Ha a teljes következtetésben az előzmények közül az egyiket vagy mind a kettőt bizonyítással látjuk el, vagyis megmondjuk, hogy miért élünk az előzményekkel, akkor a következtetést *epicheremának* nevezzük. Tehát az epicherema teljes következtetés, csakhogy az előzmények közül vagy az egyiket, vagy mind a kettőt még okadatoljuk is. Pl. legyen a következtetés:

a szellemi lény szabad;

az emberi lélek szellem,

tehát az emberi lélek szabad.

Ha e következtetésben mind a két előzményt okadatoljuk, akkor epicheremát kapunk. Tehát:

az emberi lélek szellemi, mert logikai törvényeket követ;

a szellemi lénynek szabadnak kell lennie, mert

különben a természettörvények hatalma

alatt állana s ezáltal cselekvéseit nem tudná

a logikai törvények szerint irányítani,

tehát az emberi lélek szabad.

Ez már epicherema.

Lássunk egy másik példát! Legyen a következtetés:

ami egyszerű, az elpusztíthatatlan;

az emberi lélek egyszerű,

tehát az emberi lélek elpusztíthatatlan.

Mind a két előzményt okadatolva, lesz:

ami egyszerű, az elpusztíthatatlan, mert

nincsenek részei, amelyekre felbontható volna;

az emberi lélek egyszerű, mert különben nem

tudna gondolkodni,

tehát az emberi lélek elpusztíthatatlan.

Ez már epicherema.

A gondolkodást és beszédet az epicherema szerint, amely mindent okadatol, nem lehet eléggé ajánlanunk. Ez mindenkor a gondolkodásnak legnemesebb vonása.

Összetett következtetés.

444. Ha több egyszerű következtetést kötünk össze, akkor összetett következtetést kapunk. Pl.

a végtelenül tökéletes lény végtelenül igazságos;
az Isten végtelenül tökéletes,
tehát az Isten végtelenül igazságos.

A végtelenül igazságos lény bünteti a rosszat;
az Isten végtelenül igazságos,
tehát az Isten bünteti a rosszat.

Az Isten bünteti a rosszat;
a gyilkosság rossz,
tehát az Isten bünteti a gyilkosságot.

Vagy:

az igazságosság megköveteli, hogy azt amit
kapunk visszafizessük;
szülőinktől sok jótéteményben részesülünk,
tehát a szülőinktől kapott jótéteményeket
vissza kell fizetnünk.

Ha a jótéteményeket nem tudjuk visszafizetni,
akkor jótévőinkért imádkoznunk kell;
a szülőktől kapott jótéteményeket nem tudjuk
visszafizetni,
tehát szülőinkért imádkoznunk kell.

Az összetett következtetésben az első következtetés zárótétele a második következtetés előzménye, a második következtetés zárótétele a harmadik következtetés előzménye, a harmadik következtetés zárótétele a negyedik következtetés előzménye és így tovább. Azonban ez a következtetés így nem szokott előfordulni.

Ha az összetett következtetésnél teljes alakjukban vannak meg az egyes következtetések, akkor *tökéletes összetett következtetésnek* mondjuk. Ilyen pl. a fentebbi kettő vagy az alábbi:

a sokszög szögeinek összege 180^0 ;
a sokszög az egy csúcsból húzható átlókkal
 $n-2$ háromszögre bontható,
tehát a sokszög szögeinek összege $(n-2)180$ fok.

A sokszög szögeinek összege $(n-2)180^0$;
a szabályos sokszög szögei egyenlők,
tehát a szabályos sokszögnek mindegyik szöge

$$\frac{(n-2)180}{n} \text{ fok.}$$

A szabályos sokszög mindegyik szöge $\frac{(n-2)180}{n}$ fok;
 ez a sokszög szabályos hatszög,
 tehát ennek a szabályos sokszögnek mindegyik szöge
 $\frac{(6-2)180}{6} = 120^\circ$.

445. A tökéletes összetett következtetésnél a második és következő következtetésben legtöbbször elhagyjuk az egyik előzményt, mert már benne van az előbbi következtetés zárótételében. Pl.
 a környezeténél melegebb test több hőt sugároz ki,
 mint amennyit elnyel;
 amely test több hőt sugároz ki, mint amennyit elnyel,
 az energiát veszít,
 tehát a környezeténél melegebb test energiát veszít.
 Amely test energiáját veszíti, az más test energiáját növeli,
 tehát a környezeténél melegebb test, más test energiáját növeli.

Az összetett következtetés ebben az alakjában gyakoribb, mint az előbbi alakban.

446. A tökéletes összetett következtetés *tiszta* vagy *föltételes (hypothetikus) összetett következtetés* a szerint, amint benne az egyes következtetések kategorikus vagy föltételes következtetések. És ha ez a kettő keverve van az összetett következtetésben, akkor *kevert* vagy *vegyes összetett következtetést* kapunk. Pl. *tiszta kategorikus összetett következtetés*:

aki tévedhet, az gyarló;
 minden ember tévedhet,
 tehát minden ember gyarló.

Aki gyarló, az gyöngé;
 minden ember gyarló,
 tehát minden ember gyöngé.

Aki gyöngé, az elnézésre szorul;
 minden ember gyöngé,
 tehát minden ember elnézésre szorul.

Aki elnézésre szorul, az maga is legyen elnéző másokkal szemben;
 minden ember elnézésre szorul,
 tehát minden ember legyen elnéző másokkal szemben.

Tiszta föltételes következtetés:

ha az Isten végtelenül tökéletes, akkor végtelenül igazságos is;
 de az Isten végtelenül tökéletes,
 tehát végtelenül igazságos is.

Ha az Isten végtelenül igazságos, akkor bünteti a rosszat;
de az Isten végtelenül igazságos,
tehát bünteti a rosszat.

Ha az Isten bünteti a rosszat, akkor bünteti a gyilkos-
ságot is;
de az Isten bünteti a rosszat,
tehát az Isten bünteti a gyilkosságot is.

Vegyes összetett következtetés:

ha az ember gondolkodik, akkor értelmes;
de az ember gondolkodik,
tehát az ember értelmes.

Az értelmes lény szabadakarátú lény;
az ember értelmes lény,
tehát az ember szabadakarátú lény.

Ha az ember szabadakarátú lény, akkor felelős cseleke-
deteiért;
de az ember szabadakarátú lény,
tehát az ember felelős cselekedeteiért.

447. Az összetett következtetés lehet *dugott összetett követ-
keztetés* is, ha az egyes következtetések nincsenek élesen elkü-
lönítve egymástól. Pl.

minden birodalom, amely erkölcstelenségbe süllyed, a
pusztulás jeleit mutatja; és mert az erkölcstelenség
kiöli az önbizalmat, azért az ilyen birodalom elpusztul,
amint a római birodalom is elpusztult.

A dugott összetett következtetést felbonthatjuk tökéletes
összetett következtetésre, mert az előzmények tulajdonképpen össze-
vont következtetések. Az ilyen összetett és dugott következtetés
annyi egyszerű következtetésből áll, amennyi okozati ítéletet
magában foglal. Pl. az előbbit:

minden birodalom, amely az erkölcstelenségbe süllyed,
a pusztulás jeleit mutatja;
a római birodalom az erkölcstelenségbe süllyedt,
tehát a pusztulás jeleit mutatta.

Az erkölcstelenség miatti pusztulás előjele az önbi-
zalom elvesztése;
a római birodalom az erkölcstelenséggel mutatta a
pusztulás jeleit,
tehát a római birodalom elvesztette önbizalmát.

Amely birodalom elveszíti önbizalmát, az elpusztul;
a római birodalom elvesztette önbizalmát,
tehát el is pusztult.

Vagy a Szentírásból:

te nem vagy menthető, mert amiben mást ítélsz,

abban elítéled magadat, mivel azt teszed, amit elítélsz.
A teljes összetett következtetés:

Aki mászt ítél, abban elítéli önmagát is;
te mászt ítélsz,
tehát ebben elítélted önmagadat.

Aki elítéli önmagát, az nem menthető;
te elítélted önmagadat,
tehát nem vagy menthető.

Vagy:

mi megismerjük az el nem múltót; de a megismerés
annyi, mint részvétel; tehát részünk van az el nem
múlóban, magunk el nem múltók vagyunk. (Így bizonyította Platon a halhatatlanságot.)

A teljes összetett következtetés:

részvenni annyi, mint valamiben részének lenni;
de a megismerés annyi, mint részvétel,
tehát a megismerés által valamiben részünk van.

A megismerés által valamiben részünk van;
mi megismerjük az el nem múltót,
tehát az el nem múltóban részünk van, vagyis el nem
múltók vagyunk.

Lánckövetkeztetés.

448. Megkülönböztetünk még *lánckövetkeztetést*, amelyben a főtételel és zárótételel közé több középtételel illeszkedik, amelyek azokkal szoros viszonyban vannak.

A lánckövetkeztetés egyszerű mondatokból áll. Amint az egyszerű mondatok kategorikusak vagy föltételesek, a szerint megkülönböztetünk *kategorikus és föltételes (hypotheticus) lánckövetkeztetést*.

449. A kategorikus lánckövetkeztetésnek két alakját különböztetjük meg: a) az *aristotelesit* és b) a *goklenit*.

a) Az *Aristoteles-féle lánckövetkeztetésben* az első mondat állítmánya a második mondat alanya, a második mondat állítmánya a harmadik mondat alanya, a harmadik mondat állítmánya a negyedik mondat alanya s így tovább, míg végül a zárótételelben az alany az első mondat alanya és állítmánya az utolsó középtételel állítmánya. Az alak ez:

$$\begin{array}{l} a = b \\ b = c \\ c = d \\ d = e \\ e = f \\ \hline a = f \end{array}$$

Például:

a lélek gondolkodik;
 ami gondolkodik, annak a szervezettől független tevékenysége van;
 aminek a szervezettől független tevékenysége van, az belsőleg független a testtől;
 ami független a testtől, az a testtel nem hal meg;
 ami nem hal meg, az halhatatlan,
 tehát a lélek halhatatlan.

Vagy Platon Kritonjában Sokrates így bizonyítja, hogy nem szabad menekülnie:

én önszántamból élek Athén államában;
 aki valamely államban önszántából él, az hallgatólagosan elismeri annak törvényeit;
 aki egy állam törvényeit elismeri, minden esetben szerintük kell cselekednie;
 aki minden esetben az állam törvényei szerint cselekszik, nem vonhatja ki magát az állam igazságtalan törvényei alól sem;
 tehát nem távozhatok a börtönből.

Vagy a stoikusok következtetése:

ami jó, az kívánatos;
 ami kívánatos, az után törekszünk;
 ami után törekszünk, az dicséretes,
 tehát minden jó dicséretes.

Az Aristoteles-féle lánckövetkeztetésben nagyon vigyázzunk arra, hogy akkor, amikor az egyik mondat állítmányát a másik mondatban alanyként használjuk, mind a két esetben ugyanazon értelemben használjuk. Pl.

a fa zöld;
 a zöld egy szín;
 a szín járulék,
 tehát a fa járulék.

Ez a következtetés helytelen, mert a „zöld” az első mondatban konkrét, a második mondatban pedig elvont értelemben használják. Éppen így a „szín” is a második és harmadik mondatban más és más értelemben van véve.

Hasonló Themistokles tréfás következtetése is, amellyel azt akarja kimutatni, hogy az ő hároméves fia az egész világon uralkodik:

az én fiam uralkodik anyján;
 anyja uralkodik rajtam,
 én uralkodom Athénen,
 Athén uralkodik Görögországon,
 Görögország uralkodik Európán,
 Európa uralkodik az egész világon,
 tehát az én fiam uralkodik az egész világon.

E következtetésben az a hiba van, hogy az „uralkodik” szót különböző értelemben használja.

Az Aristoteles-féle lánckövetkeztetés tulajdonképpen több egyszerű következtetés összevonásából keletkezik úgy, hogy az egyes következtetések főtételei és zárótételei mintegy összeolvadnak a középtételekkel. Ezért az Aristoteles-féle lánckövetkeztetés felbontható annyi egyszerű következtetésre, ahány középtétele van. Pl. a főttebbi (a lélek gondolkodik, . . .) következtetést így bontjuk fel:

ami gondolkodik, annak a szervezettől független
tevékenysége van;
a lélek gondolkodik,
tehát a léleknek a szervezettől független
tevékenysége van.

Aminek a szervezettől független tevékenysége
van, az létében független a testtől;
a léleknek a szervezettől független tevékeny-
sége van,
tehát a lélek létében független a testtől;

Ami létében független a testtől, az a testtel
nem hal meg;
a lélek létében független a testtől,
tehát a lélek nem hal meg a testtel.

Ami nem hal meg a testtel, az halhatatlan;
a lélek nem hal meg a testtel,
tehát a lélek halhatatlan.

Lássuk még a stoikusok következtetését egyszerű következtetésekre felbontva:

ami kívánatos, az után törekszünk;
a jó kívánatos,
tehát a jó után törekszünk.

Ami után törekszünk, az dicséretes,
a jó után törekszünk,
tehát minden jó dicséretes.

b) A második lánckövetkeztetés a *Goklen-féle*. Ebben a lánckövetkeztetésben az első mondat alanya a második mondat állítmánya, a második mondat alanya a harmadik mondat állítmánya, a harmadik mondat alanya a negyedik mondat állítmánya, és így tovább, míg végül a zárótételben az utolsó középtétel alanya alany és az első mondat állítmánya állítmány. Tehát a Goklen-féle lánckövetkeztetés éppen megfordítva halad, mint az Aristoteles-féle. Alakja ez:

$$\begin{array}{r}
 a = b \\
 c = a \\
 d = c \\
 e = d \\
 f = c \\
 \hline
 f = b
 \end{array}$$

Például:

az ütközés hőt fejleszt,
 a súrlódás ütközéssel jár,
 a földön mozgó test súrlódik,
 tehát a földön mozgó test hőt fejleszt.

Vagy:

a test állomány,
 az élőlény test,
 az állat élőlény,
 az ember állat,
 Sokrates ember,
 tehát Sokrates állomány.

A Goklen-féle lánckövetkeztetést is annyi egyszerű következtetésben adhatjuk vissza, ahány középtétele van. Pl. az elsőt így bontjuk fel egyszerű következtetésekre:

az ütközés hőt fejleszt;
 a súrlódás ütközéssel jár,
 tehát a súrlódás hőt fejleszt.

A súrlódás hőt fejleszt,
 a földön mozgó test súrlódik,
 tehát a földön mozgó test hőt fejleszt.

A Goklen-féle lánckövetkeztetés, bár logikailag teljesen hibátlan, nem annyira tökéletes, mint az Aristoteles-féle, mert nem oly világos és átlátszó. Ez okból nem is használatos.

450. Az Aristoteles-féle lánckövetkeztetésnél a következő szabályok vannak.

a) **Az előzmények között nem lehet egynél több tagadó vagy részleges ítélet.** U. i. a zárótétel mindig a gyengébb részt követi. Ha tehát van már egy tagadó vagy részleges ítéletünk, akkor az ezután következő zárótétel tagadó vagy részleges ítélet és ez megmarad addig, míg a másik tagadó vagy részleges ítélet nem jön elő. Ekkor oly következtetésünk lesz, amelyben két tagadó vagy két részleges ítéletünk van, mint előzmény. Ez esetben pedig — mint tudjuk — nincs zárótétel.

b) **A lánckövetkeztetés első ítélete lehet részleges ítélet, de más ítélet nem, és ekkor a zárótétel is részleges ítélet.** Ez azért van, mert csak az első ítélet alanya nem lesz középfogalom a következtetésben, más ítélet alanya igen. Tehát jó ez a következtetés.

valamely A tartozik B-hez,
 B tartozik C-hez,
 C tartozik D-hez,
 D tartozik E-hez,
 E tartozik F-hez,
 tehát valamely A tartozik F-hez.

Azonban rossz a következő:

A tartozik B-hez,
 valamely B tartozik C-hez,
 C tartozik D-hez,
 D tartozik E-hez,
 tehát A vagy valamely A tartozik E-hez.

8) Ha van a lánckövetkeztetésben tagadó ítélet, akkor ez csak az utolsó zárótételt megelőző ítélet lehet, mert ez az őt közvetlenül megelőző állító ítélettel minden nehézség nélkül adja a zárótételt. Ha egy másik előzmény volna tagadó, pl. C nem D, akkor így kellene következtetnünk:

C nem D,
 A = C,
 A nem D,
 D = E,
 A nem D,
 A nem E.

Ez a következtetés helytelen, mert E a zárótételben általánosabb, mint az előzményekben.

c) Amikor lánckövetkeztetést alkotunk, akkor az egyes tagoknak bebizonyítottaknak kell lenniök, különben hibás következtetést kapunk, mint az alábbi:

aki jól iszik, jól alszik,
 aki jól alszik, nem vétkezik,
 aki nem vétkezik, üdvözül,
 tehát aki jól iszik, üdvözül.

Vagy:

aki egészséges, az munkabíró,
 aki munkabíró, az szeret dolgozni,
 aki szeret dolgozni, annak van keresete,
 akinek van keresete, az nem koldul,
 tehát az egészséges ember nem koldul.

451. Amint az összetett következtetést összevonhatjuk, éppen úgy a lánckövetkeztetést is. Pl. a főtebbit (a lélek gondolkodik . . .) így vonhatjuk össze:

a lélek, mert a) gondolkodik és ezáltal b) a szervezettől független tevékenysége van és ezért c) a testtől független tehetsége van, következésképp d) létében is független a testtől, tehát e) a testtel nem hal meg, halhatatlan.

A stoikusok következtetése pedig összevonva így hangzik:

a jó, mert a) kívánatos és ezért b) törekszünk utána, c) dicséretes.

Dilemma. (Polylemma.)

452. Az összetett következtetéshez tartozik a *dilemma* is. Ha valamely állítást úgy cáfolunk meg, hogy megmutatjuk, hogy az állítás csak ebben vagy abban az esetben jöhet tekintetbe, de mind a két esetben hamis, akkor *dilemmát* kapunk. A dilemmában a főtétel szétválasztó ítélet, a középtétel pedig a szétválasztó ítélet tagjaiból alakult föltételes ítélet, míg végül az összes tagokból együttvéve abszolút ítéletet kapunk. Ilyen pl. Tertullian apológiájából:

a császárnak az a parancsa, hogy a keresztényeket ne keressék fel és csak azokat büntessék, akiket mint keresztényeket adtak fel, jogtalan, mert a keresztények vagy bűnösök, vagy ártatlanok. Ha bűnösök, akkor a parancs igazságtalan, mert a bűnösöket felkutatni kell; ha ártatlanok, akkor a parancs ismét igazságtalan, mert az ártatlanokat nem szabad büntetni.

Tehát a parancs — akár bűnösök, akár ártatlanok a keresztények — mindig igazságtalan marad.

A kereszténység elterjedésének a módjából természetfölötti jellegére a következő dilemmával következtetünk:

a kereszténység bámulatos elterjedése vagy csodák segítségével vagy csodák nélkül történt. Ha csodák segítségével történt, akkor ez természetfölötti jellegét bizonyítja; ha pedig csodák nélkül történt, akkor ez a bámulatos nagy elterjedés maga nagy csoda s ezért ismét természetfölötti jellegét bizonyítja.

Tehát a kereszténységnek mindegyik esetben természetfölötti jellege van.

Az, amit az Üdvözítő az őt sértő szolgának felelt, szintén dilemma: vagy igazat szoltam vagy nem. Ha igazat szoltam, akkor nem érdemeltem meg az ütést; ha pedig nem szoltam igazat, akkor előbb be kellene bizonyítanod. Tehát semmiképen sem volt szabad neked engem megütnöd.

A farizeusok egy alkalommal Jézust is dilemma elé állították: kell-e a császárnak adót fizetniök? Igen vagy nem? Ha azt mondja Jézus: igen, akkor a zsidók előtt lesz gyűlöletesség; ha pedig nemmel válaszol, akkor a császár ellenségének tűnik fel. Tehát Jézus mindkét feleletével csak ártana magának.

A dilemmának az a feladata, hogy kimutassa, miszerint minden lehetséges föltétel mellett a szándékolt célnak kedvező zárotételt kapunk. Ezért szónokok és írók szeretik alkalmazni.

A dilemmával akkor érjük el célunkat, ha a szétválasztó tagokból az ellenfél szándékával ellentétes zárótételt kapunk, mert csak ekkor cáfolunk.

453. Ha kettőnél több lehetőség jöhet tekintetbe, akkor három lehetőségnél *trilemmát*, négy lehetőségnél *quadrilemmát*, és még több lehetőségnél *polylemmát* kapunk. Pl. Leibniz trilemmával akarja bizonyítani, hogy ez a világ a legjobb:

ha ez a világ nem volna a legjobb minden lehető világ között, akkor az Isten egy jobb világot vagy nem ismert, vagy teremteni és fenntartani nem tudott volna, vagy nem akart volna.

De az Isten mindentudó, mindenható és a legjobb.

Tehát ez a világ valamennyi lehetséges világ között a legjobb.

454. A dilemma nagyon hasonlít a szétválasztó következtetéshez, amennyiben a főtételek mind a két következtetésben szétválasztó ítélet, csak hogy a következtetési eljárás más.

A dilemma és szétválasztó következtetés között a meg egyezőség abban van, hogy mind a dilemmában, mind a szétválasztó következtetésben a főtételek szétválasztó ítélet. A különbség a kettő között az, hogy míg a szétválasztó következtetésnél az egyik tag tagadásával a másik tagot állítjuk a zárótételben, vagy az egyik tag állításával a másik tagot tagadjuk a zárótételben, addig a dilemmában az, ami az egyes tagokból csak föltételesen folyik, az egészről már abszolút következik, tehát teljes határozottsággal áll elénk.

455. Mivel a dilemma az egészről következtet, azért más alakot is adhatunk neki. Legyen a dilemma:

a kételkedők (skeptikusok) amaz állítása, hogy nincs igazság, vagy igaz vagy hamis.

Ha igaz, akkor legalább is ez az egy igaz; ha pedig hamis, akkor az igazság megismerhető.

Tehát minden föltétel mellett van biztosan megismerhető igazság.

E dilemmát más alakban így fejezhetjük ki:

ha az az állítás, hogy nincs igazság, igaz és ha hamis is, van egy igazság;

de az az állítás vagy igaz vagy hamis,

tehát van igazság.

Ez elrendezésben világosabban vesszük észre, hogy a főtételek föltételes ítéletből áll, amelynek összetételéből ugyanazt a következményt kapjuk és hogy a középtétel, noha az egyes tagokat határozatlanul állítja, mégis abszolút zárótételhez vezet, mert az előzményben felállított főtételek egészben abszolút állítja.

456. Néha megtörténik, hogy a dilemmában az egyes tagokból lehozott következtetések különböznek egymástól. Pl. aki tiszteletlenül beszél a szent dolgokról, az vagy komolyan beszél vagy tréfából.

Ha komolyan beszél, akkor megsérti az Istent és ha tréfából, akkor könnyelműséget árul el.

De ebben az esetben is mindkét lehozott következmény egy közös magasabbra vihető vissza s ez:

tehát mindkét esetben megrovásraméltó.

Lássuk még a következő dilemmát, amelyet Demosthenes Aëschines ellen használt:

Aëschines vagy résztvett a nyilvános bálványozásban, vagy nem,

ha résztvett, akkor könnyelmű és ha nem vett részt, még nem hazaellenes.

Itt is mind a két végkövetkezményt a következő magasabb tételre vezethetjük vissza:

Aëschines mind a két esetben megrovásraméltó.

457. A dilemma nagyon alkalmas arra, hogy az ellenfelet hallgatásra bírjuk. Ez azonban csak akkor sikerül, ha ügyesen alkalmazzuk, különben visszafelé sül el. A hibás dilemmával akkor vághatunk vissza, ha ugyanazon szétválasztó főtételből kiindulva az ellenfél által lehozott zárótétellel ellentétes zárótételhez jutunk. Pl.

te hivatalodat vagy jól vagy rosszul fogod vezetni.

Ha jól vezetted, akkor az embereknél visszatetszést

fogsz kelteni; ha pedig rosszul fogod vezetni,

akkor az Istennek fogsz nem tetszeni.

Tehát a hivatalt nem szabad átvenned.

E dilemmát a következőképen fordíthatjuk az ellenfél ellen:

én hivatalomat vagy jól vagy rosszul fogom vezetni.

Ha jól fogom vezetni, akkor tetszem az Istennek;

ha pedig rosszul fogom vezetni,

akkor tetszem az embereknek.

Tehát a hivatalt elfogadhatom.

Ilyen a következő dilemma is:

a halállal vagy meghal a lélek vagy tovább él.

Ha meghal, akkor nem érez fájdalmat;

ha pedig tovább él, akkor szerencsés.

Tehát a haláltól nem kell félnünk.

E dilemmával így vághatunk vissza:

a halállal vagy meghal a lélek vagy tovább él.

Ha meghal, akkor nem boldog; ha pedig

tovább él, akkor boldogtalan lehet.

Tehát a haláltól kell félnünk.

MÁSODIK FEJEZET.

Bizonyítás.**Mi a bizonyítás?**

458. A következtetésben azt keressük, hogy a zárótétel miképpen folyik az előzményekből; vagyis azt keressük, hogy a zárótétel alakilag valóban következménye-e az előzményeknek. A következtetésben eltekintünk az ítéletek tartalmától, illetőleg a tartalmat csak teljes általánosságban vesszük tekintetbe, t. i. amennyiben a következtetésnek valami tartalom megfelel és csupán azt keressük, vajjon helyes-e a levezetés. Ha azonban a tartalomra is tekintettel vagyunk s azt vizsgáljuk, vajjon a zárótétel tartalma valóban az előzmények tartalmának az eredménye-e, akkor *bizonyítunk*.

Tehát a bizonyítás is következtetés, csakhogy a következtetésben eltekintünk az egyes ítéletek tartalmától, illetőleg az ítéletek tartalmára csak annyiban vagyunk tekintettel, amennyiben az ítéleteknek valami tartalom megfelel és az ítéleteknek csak alaki, illetőleg sorrendi egymásra következőségét vesszük tekintetbe, míg a bizonyításnál a tartalmi egymásra következőségre vagyunk tekintettel. És amikor az ítéleteknek tartalmi egymásra következőségéből ismerjük meg valamely tétel igazságát, akkor e tétel igazságát alapján vagy alapjai által ismerjük meg. Tehát *bizonyítani annyit tesz, mint valamely állítás igazságát alapjában vagy alapjai által kimutatni. De bizonyítani annyit is tesz, mint valamely tétel hamisságát kimutatni*. Azonban kimutathatjuk, hogy ez a második visszavezethető az elsőre, mert akkor, amikor valamely tétel hamisságát akarjuk kimutatni, ama tétel igazságát mutatjuk ki, amellyel a hamis tétel ellentmondásban van.

A bizonyításnál vagy ismert általános ítéletekből vagy egyes biztos tényekből indulunk ki, hogy eddig ismeretlen igazságot ismerjünk meg.

Melyek a bizonyítás alkotórészei?

459. A bizonyítás mindig következtetésekkel történik, vagyis ha a következtetés ítéleteit összeköttetésben tekintjük a megfelelő tartalommal, akkor a következtetés bizonyítás lesz. Ebből következik, hogy a bizonyításnak ugyanazon részei vannak, mint a következtetésnek, csakhogy a bizonyításnál más elnevezéseket kapnak.

Ekkor a zárótételt *bizonyítási tételnek* és mindamaz elemeket, amelyekkel a bizonyítási tétel igazságát kimutatjuk, tehát a következtetés előzményeit, a *bizonyítás alapjának* mondjuk. A

bizonyítási tételt s a bizonyítás alapját a *bizonyítás anyagának* is mondjuk, míg az utat és módot, ahogyan az alpból a bizonyítási tételt kapjuk, a *bizonyítás alakjának* nevezzük.

Csak azt a tételt szükséges bizonyítanunk, amely önmagától nem világos. Ha az állítványnak az alanyra való vonatkoztatásából rögtön látjuk a megegyezőséget, akkor azt a tételt nem kell bizonyítanunk, sőt fölösleges fáradozás is lenne az ilyen bizonyítás, mert lehetetlenségre való vállalkozás.

Az alap, amellyel állításunkat alátámasztjuk, biztos igazság legyen, amellyel a bizonyítási tétel belső összefüggésben, azaz tartalmi összefüggésben van.

460. A bizonyítás alapja vagy a bizonyítás anyagára vagy a bizonyítás alakjára vonatkozik. Ezért megkülönböztetünk *anyagi* és *alaki bizonyítási alapot*.

a) *Anyagi bizonyítási alaphoz* amaz előzményeket nevezzük, amelyekből a bizonyítási tétel igazságát megismerjük.

b) *Alaki bizonyítási alaphoz* pedig az értelem alapítéleteit és a következtetés alaptételeit mondjuk.

461. Az anyagi bizonyítási alaphoz tartozik a *sarktétel (axioma)*, a *követelmény (postulatum)*, a *levezetett tétel vagy tantétel (theorem)* és a *feladat (problema)*. Lássuk ezeket egyenként!

a) *Sarktételeknek* azt az általános alaptételt nevezzük, amelyet nem következtetés által kapunk más ítéletekből. A sarktételek a tantételek logikai alapjai. A sarktételek közvetlenül nyilvánvalóak, tehát bizonyításra nem szorulnak, szükségesek és igazak. Ilyen pl. egyenlőkhöz egyenlőket adva ismét egyenlőket kapunk. Vagy: minden hatásnak megvan a maga oka. Vagy Euklides VII. axiómája: ha két egyenest egy harmadik egyenessel metszünk, akkor a metsző ugyanazon oldalán lévő belső szögek összege az egyik oldalon kevesebb 180° -nál, a másik oldalon pedig nagyobb 180° -nál s a metszett egyenesek a metsző amaz oldalán metszik egymást, amely oldalon a belső szögek összege kevesebb 180° -nál.

b) A *követelményben* meghatározás vagy szemlélet által meghatározható dolgokat és fogalmakat egymással meghatározott viszonyba hozunk. Jellegzetessége az, hogy nem tudjuk kimutatni ellentmondását, de azt sem, hogy valamely biztos ténnyel ellentéződik. Pl. a természet állandó. E tételt tapasztalat által nem tudjuk megcáfolni, de bebizonyítani sem tudjuk. Ilyen még: két pont között egyenes vonal húzható.

A követelménynél vigyázzunk arra, hogy nem minden követelmény, amit egyesek követelménynek mondanak. Pl. Kantnál követelmény: az Isten léte és a lélek halhatatlansága; pedig egyik sem követelmény, hanem mind a kettő bebizonyítható, sőt bebizonyított igazság. És hány ilyen követelménye van a vallástalan irányzatnak, amelyek bebizonyított hamisságok!

A követelmények klasszikus területe a geometria. Pl. Euklides híres tétele, amelyen az egész mértan nyugszik, szintén köve-

telmény, bár rendszeren az axiómák között szokták felsorolni s mi is ott vettük fel példának.

A követelmény abban különbözik a sarktételel, hogy a) a követelmény gyakorlati, a sarktétel pedig elméleti tétel; b) a követelmény szintetikus, a sarktétel analitikus tétel.

c) A *tantétel* oly tétel, amelyet a sarktételelből vezetünk le. Pl. Pythagoras tétele, a nevelés meghatározása. Mindegyik tudomány néhány sarktételelből és sok-sok levezetett tételből áll.

d) A *feladat* oly tétel, amelyet még meg kell oldanunk. Pl. hogy a húr fölé adott kerületi szöggel kör szerkeszthető, — feladat. Vagy: a mai igazságtalan szociális viszonyok rendezése — a törvényhozás részére szintén feladat.

A feladat és a tantétel között az a különbség, ami a követelmény és sarktétel között, t. i. a feladat gyakorlati s a tantétel elméleti tétel. A megegyezés közöttük pedig az, hogy mind a kettő levezetett itélet.

Az anyagi bizonyítási alaphoz tartozik még a *kölcsönvett tétel (lemma)* is, amelyet bizonyítás nélkül veszünk át más tudományból vagy több tudományból is. Sok ilyen kölcsönvett tétel van pl. a fizikában a matematikából, vagy a nevelés tanban a bölcslelelből.

462. Még megemlítjük a *folyományt (corollarium)* és a *toldaléket* vagy *megjegyzést*.

a) A *folyomány* oly tétel, amelyet minden újabb bizonyítás nélkül az előbbi bizonyítási menetből kapunk. Pl. miután a mértanban már bebizonyítottuk, hogy a háromszögben a nagyobbik szöggel szemben a nagyobbik oldal van, ezt mondjuk: *folyomány*: a) a derékszögű háromszögben a legnagyobb oldal az átfogó, b) a tompaszögű háromszögben a legnagyobb oldal a tompaszöggel átellenes oldal.

b) A *toldalék* pedig megjegyzés egy bizonyításhoz. A toldalék nem bizonyítási alap, de nem is folyomány, hanem a bizonyítást csak jobban megvilágítja, vagy a nyert ismeretet tágítja.

Mi a bizonyítás célja?

463. Valamely dologról akkor van *tudásunk*, ha azt a dolgot alapjaiban vagy alapjai által ismerjük. Ez a *tökéletes ismeret*. Ha az értelem valamely dolgot alapjaiban ismer, akkor arról a dologról *tökéletes ismerete* van, vagyis tudása van, ellenkező esetben a tudás *tökéletlen tudás*, vagy röviden: *ismeret*. Pl. a gyermek tudja, hogy a tehén kérődzik; de nem tudja, hogy mi az oka a kérődzésnek s ezért a gyermeknek a tehén kérődzéséről csak ismerete van, de nem tudása is. Ha azonban a gyermek az iskolában megismeri a kérődzés okát is, akkor a kérődzésről való ismerete *tökéletes lesz*, vagyis tudás lesz.

A tudás a dolgok oka, célja, alapja után kutat s a lényegét keresi. Minél jobban ismerjük valamely dolog alapjait, annál

inkább tudjuk a dolgot, vagyis tudásunk annál tökéletesebb. Még tökéletesebb a mi tudásunk, ha a dolognak nemcsak közelebbi alapjait ismerjük, hanem a távolabbiakat is.

Abszolút tökéletes tudás az, amely az összes dolgokat minden alapjukban ismeri. E tudás nem lehet teremtett lény tudása, mert egyenlő a mindentudósággal; a mindentudóság pedig csak az Istent illeti meg. *A tökéletes tudáshoz elégséges, ha a dolog közelebbi vagyis közvetlen alapjait ismerjük*, ami miatt az állítmányt az alanyról mondjuk. E közvetlen alapok szükségesek is, mert nélkülük tudásunk nagyon hézagos lenne, a dolog vagy hatás mint elszakított jelennék meg előttünk.

Tudásunk akkor van valamely dologról, ha a dolgot alapjaiban ismerjük. A bizonyításnál pedig a tételt az előzményekből vezetjük le, amikor az előzmények a bebizonyítandó tétel alapjai. Tehát a bizonyítás által megismerjük a dolog közvetlen alapjait s ezért **a bizonyítás célja a tudás**. Mivel pedig tudás nélkül nem értjük a világot, de önmagunkat sem értjük, azért **a tudás szükséges is**.

Melyek a tudás tökéletességi fokozatai?¹

464. Bizonyítás által tudáshoz jutunk el. Ezért szükséges még, hogy megjelöljük a tudásban a tökéletességi fokozatokat is. A tökéletességi fokozat attól függ, hogy a megismert igazság milyen viszonyban van azzal az alappal, amelyből kaptuk. Így a következő tökéletességi fokozatokat különböztetjük meg.

a) A tudás legmagasabb foka az, amely az igazságot közvetlen alapjaiból mint gyökérből kapja. Ezek az alapok a levést, a „miért“-et és a „hogyan“-t magyarázzák. E tudásnál azt, hogy az állítmány hozzájárulhat az alanyhoz, megismerjük mi kétségtelenül az alapokban. Pl. ha tudom, hogy az akarat szabadsága az ember értelmességében bírja közvetlen alapját, akkor az emberi akarat szabadságáról a lehető legtökéletesebb tudásom van. Vagy: ha Pythagoras tételét a derékszögű háromszög sajátosságai-ból le tudom vezetni, akkor nekem Pythagoras tételéről a lehető legtökéletesebb tudásom van.

b) A tudásnak valamivel alacsonyabb foka az, amely által ismerjük a dolog alapját, de nem közvetlen alapját. Tudjuk, hogy az állítmány hozzájárulhat az alanyhoz és tudjuk azt is, hogy miért járulhat az alanyhoz, de nem ismerjük e „miért“-ben a „hogyan“-t, mert nem közvetlen alapjait ismerjük. Az alap közvetlensége eltűnt. Ide tartozik pl. az a tudásom, hogy a puska-por a tűz által robban, de nem tudom, hogy miképpen történik a robbanás. Vagy: tudom, hogy a gépet a gőz mozgatja, de nem tudom, hogy miképpen történik a mozgatás.

c) A tudásnak még alacsonyabb foka az, amely által a tárgyi

¹ A. Lehmen: Logik, Kritik, Ontologie.⁴ 1917, 117—118. oldal.

alapot nem ismerjük. Ekkor már nem ismerjük a dolgot okai-ban, hanem csak hatásaiban; a megismerési rend nem felel meg a lények rendjének. Itt nemcsak az alap közvetlensége tűnt el, hanem a dolgot megelőző alap egészen eltűnt; előbb ismerjük meg a lények rendjében a későbbit és csak azután az előbbit. Ilyen tudása van pl. az akarat szabadságáról annak, aki tudja az öntudat tanúskodása alapján, hogy az akarat szabad, de nem tudja, hogy ennek közvetlen alapja az ember értelmességében van. Vagy: ilyen tudása van annak, aki tapasztalatból tudja, hogy a növényeknek szükségük van nedvességre, de azt már nem tudja, hogy mi ennek az oka.

d) A tudás legalacsonyabb foka az, amely által nem azt ismerjük meg, hogy valaminek így kell lennie, hanem csak azt, hogy a dolog másképpen nem lehet. Eddig legalább megismerésünk volt közvetlen, most pedig ez is csak közvetett, mert csupán azt tudjuk, hogy helytelen következtetéshez jutunk, ha nem fogadjuk el az igazságot. Eddig igazság vezetett bennünket igazságra, most pedig az igazság elfogadására az bír rá minket, hogy ellenkező esetben hamisságot kapunk. Ekkor is az igazság el nem fogadásából származó hamisság kétségtelenül mutatja, hogy melyik az igazság; de az alap, amely miatt elfogadjuk az igazságot, már a szóban lévő dologon kívül van. Ez a tudás utolsó és legalacsonyabb foka. Ilyen tudásunk van pl. arról, hogy az egyenesen kívül fekvő pontból az egyenesre csak egy merőleges állítható, mert akkor, ha kettő volna lehetséges, el kellene fogadnunk azt a hamisságot, hogy párhuzamos egyeneseknek közös pontjuk van.

Melyek a bizonyítás szabályai?

465. Amikor bizonyítással jutunk valamely ismerethez, akkor mindig valamely ismertből kell kiindulnunk. Ismereteink megszerzésében a következő utat követjük: a fogalomból megyünk az ítéletre s az ítéletből a következtetésre. Ugyanezt az utat követjük a bizonyításnál is. Tehát, hogy valamit bizonyíthassunk, már előbb ismernünk kell valamit. Ezt követeli az emberi megismerés természete, t. i. a haladó mozgás.

Amikor a bizonyításnál a bizonyítást megelőző ismeretéről beszélünk, ez alatt nem azokat az ismereteket értjük, amelyeket bírnunk még a bizonyítás előtt, hanem csak azokat, amelyek a bizonyítás keresztülvitelére közvetlen befolyással vannak. Ez okból a tanulatlan embernél sok tétel mint más tétel alapja csak látszólagosan ismeretes, mert az alapul szolgáló tételt vagy tekintély alapján ismeri vagy más külső okoknál fogva.

Amikor azt mondjuk, hogy a tételeket, amelyekből más tétel-eket akarunk levezetni, még a bizonyítás előtt kell ismernünk, ez alatt nem azt kell értenünk, hogy a bizonyítást megelőző tétel oka legyen a bizonyítandónak, hanem azt, hogy a bizonyítás előtt ismeretes tétel oka legyen annak, amelynél fogva a bizonyítandó

tétel igazságát megismerjük. A bizonyítás előtti ismeretek és tételek a gondolkodási vagy logikai rendben előbbiek a bizonyítandónál, de nem mindig előbbiek a tárgyi rendben is, hiszen gyakori az az eset, hogy a tárgyilag későbbiből megyünk a tárgyilag előbbinek a megismerésére.

466. Hogy a bizonyítás jó legyen, azért a következőkre kell ügyelnünk.

a) Mindenekelőtt szükséges, hogy ismerjük az előzmények igazságát, mert a bizonyítás rajtuk épül föl, a zárótétel az előzményeknek az eredménye. Az előzmények ismerete pedig megköveteli, hogy ismerjük az alanyt és állítmányt, amelyekből az előzmények állanak, tehát ismernünk kell a középfogalmat is, amely a zárótételhez vezet bennünket.

b) Mielőtt az értelem a zárótételhez jut, még előbb ismernünk kell a zárótétel alanyát és állítmányát. Ez nagyon természetes, mert míg nem ismerjük az ítélet alanyát és állítmányát, addig nem mondhatjuk meg róluk, vajjon van-e közöttük meggyezőség vagy sem.

c) Itt még csak az alanynak és állítmánynak megfelelő dolgok ismeretéről van szó. Azonban a bizonyítás által azt akarjuk tudni, hogy mondhatjuk-e az alanyról az állítmányt. Ide pedig még az is szükséges, hogy ismerjük a következtetés szabályait, valamint a gondolkodás törvényeit és alapelveit.

d) Az eddigiekben az előzmények adva és rendezve voltak s nekünk csupán azt kellett megítélnünk, vajjon megfelel-e ez a rendezettség a következtetés szabályainak és az igazságnak. Ennek megítélése, ha ismerjük a következtetés szabályait, nehézséget nem okoz. Azonban gyakori eset az, hogy a zárótétel mint kérdés van fölvetve s ennek igazságát kell bizonyítanunk; pl. halhatatlan-e a lélek? mennyi a háromszög szögeinek összege? mi a nevelés meghatározása? Ebben az esetben a bizonyítandó tétel alanyával és állítmányával kezdődik a bizonyítás, azután a középfogalomra térünk át s végül az előzményekre. Tehát fordított úton járunk, mint előbb. Ez esetben a főnehézség a középfogalom feltalálásában van.

A bizonyításban a főnehézség a középfogalom fölkeresésében van, mert ez arra adja meg a feleletet, hogy a zárótételben miért mondjuk az állítmányt az alanyról.

Tehát a középfogalmat kell megkeresnünk. A középfogalomnál elégséges, ha az megismerési alapja a zárótételnek. Ha azonban e középfogalomban a megismerési alap összeesik a reális alappal, vagyis a tárgyi rendben is előbbi a zárótételnél, akkor megismerésünk annál tökéletesebb. És ez nagyon is kívánatos lenne; mindazáltal nem mindenkor lehetséges, hanem sokszor meg kell elégednünk azzal, hogy a középfogalom csak a megismerési alapot foglalja magában.

Hogy ezt jobban megértsük, lássunk rá példát! Figyeljük meg e két ítéletet: a) ha a pók hálóját szövi, akkor jó idő van;

b) ha esik az eső, akkor a föld nedves. Mind a két ítéletben összefüggést veszünk észre, mégis e két összefüggés között tárgyilag különbség van. A pók szövése nem csinálja a jó időt, vagyis nem oka a jó időnek, hanem csak jele a jó időnek, tehát csak megismerési alap arra nézve, hogy jó idő van és nem reális alap. Ellenben a második ítéletben az eső oka a föld nedvességének, tehát itt az eső nemcsak megismerési alapja, hanem reális alapja is annak, hogy a föld nedves.

Milyen bizonyítások vannak?

467. A bizonyításnak több fajtát különböztetjük meg. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Közvetlen bizonyítás.

468. *Közvetlen (direct) bizonyításnak* azt a bizonyítási módot nevezzük, amelyben a tétel igazságát oly alaptól kiindulva bizonyítjuk, amely azt bennrejlőleg (implicite) magában foglalja, tehát az igazságot az alaptól csak ki kell hámoznunk. Pl. ha a lélek oszthatatlanságát akarjuk bizonyítani, akkor abból indulunk ki, hogy a lélek gondolkodik. Tehát:

a lélek gondolkodik;
 ebből a lélek anyagtalanságát,
 ebből a lélek egyszerűségét,
 és ebből a lélek oszthatatlanságát bizonyítjuk.

Az egész következtetés így hangzik:

a lélek gondolkodik;
 ami gondolkodik az anyagtalan;
 ami anyagtalan, az egyszerű;
 ami egyszerű, az oszthatatlan,
 tehát a lélek oszthatatlan.

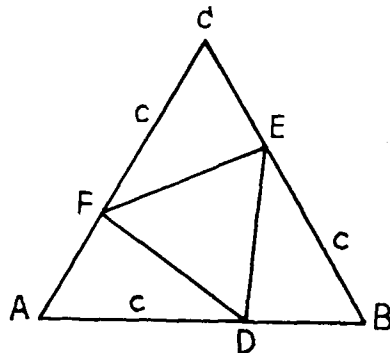
Vagy ha a következő tételt bizonyítjuk: ha az egyenlőoldalú háromszög oldalain a csücsoktól számítva tetszésszerinti egyenlő darabokat (c) ugyanazon sorrendben levágunk, akkor az így nyert három pont ismét egyenlőoldalú háromszöget határoz meg.

Bizonyítás:

az egyenlőoldalúságból következik az A, B, C szögek egyenlősége; AD, BE, CF egyenlőségéből következik,

BD, CE, AF egyenlősége;

ebből következik az ADF, BDE, ECF háromszögek egybevágósága;

ha pedig ezek **egybevágók**, akkor $DE=EF=FD$.
Ezt kellett bizonyítanunk.

469. A közvetlen bizonyítást csak akkor használhatjuk, ha bizonyításainkban kategorikus állító ítéletekből indulhatunk ki, mert csak akkor mutathatjuk meg, hogy a tétel igazsága miképpen fejlődik ki az alpból, amelyben az bennrejlőleg van. Tehát nem használható a közvetlen bizonyítás az első elvek bizonyításánál, mert náluk általánosabb elveink nincsenek, következésképp ezek az elvek semmiképpen sem bizonyíthatók, önmagukban világosak. De akkor sem használható a közvetlen bizonyítás, ha a következtetés előzményeül nem állíthatunk fel kategorikus állító ítéletet, hanem csak tagadó ítéletet. U. i. gyakran nagyon jól látjuk, hogy valamely ítélet tagadása lehetetlen következtetéshez vezet a nélkül, hogy e következtetés belső alapját világosan adhatnók, vagy könnyen kimutathatnók közvetlenül a következtetés igaz ellentmondásából.

470. A közvetlen bizonyítást *apodiktikus bizonyításnak* is nevezzük, mert alakilag megmutatja, hogy a tétel igazsága miképpen fejlődik ki az alpból.

b) Közvetett bizonyítás.

471. *Közvetett (indirect) bizonyításnak* azt a bizonyítási módot nevezzük, amelyben a tétel ellentmondásának a hamisságát mutatjuk ki s így fogadtatjuk el a tétel igazságát. A közvetett bizonyításnál nem magát a tételt bizonyítjuk, hanem csak azt mutatjuk ki, hogy a tétel el nem fogadása hamisságra és lehetetlenségre vezet. Pl. ezt a tételt akarjuk elfogadtatni: az első lények teremtett lények. Ekkor így okoskodunk:

ha az első lények nem teremtettek,
akkor a hatás tökéletesebb, mint az ok.
Mivel pedig a hatás nem lehet tökéletesebb okánál,
azért az első lények teremtett lények.

Vagy: ha azt akarjuk bebizonyítani, hogy $\sqrt{2}$ irracionális szám, akkor azt kell bebizonyítanunk, hogy $\sqrt{2}$ nem lehet egész szám, de törtszám sem lehet. Tehát irracionális számnak kell lennie.

472. A közvetlen bizonyítás a bizonyítás alapjából kiindulva egyenesen megy le a tételig, míg a közvetett bizonyítás kerülőt tesz, mert nem magát a tételt bizonyítja. Ezért ha azt kérdezzük, hogy a közvetlen és közvetett bizonyítás közül melyik a tökéletesebb, azt kell felelnünk, hogy a közvetlen bizonyítás tökéletesebb, mert a közvetett bizonyítás nem mondja meg, hogy miért igaz a tétel, hanem csak azt mondja, hogy nem szabad tagadnunk. Ezért a közvetlen bizonyítást használjuk mindannyiszor, valahányszor csak lehetséges. Tehát *a közvetlen bizonyításnak nagyobb tudományos értéke van, mint a közvetettnek.*

473. A közvetett bizonyítást *ad absurdum (falhoz-állítás)*

bizonyításnak is nevezzük, mert lehetetlenségre lyukadunk ki benne. Pl.

ha az állatoknak volna eszük, akkor *eszesebbeknek* kellene lenniök, mint az embernek. Ez pedig lehetetlenség.

Vagy:

ha az embernek nem volna szabadakarata, akkor nem volna szabad jutalmaznunk és büntetnünk. Ez szintén lehetetlenségre vezet.

Igy még a nyilvánvaló és bizonyításra nem szoruló tételeket is bizonyíthatjuk. Pl. nyilvánvaló igazság, hogy az egész nagyobb részénél. Ha ezt valaki nem fogadná el, akkor így bizonyítunk:

ha az egész nem volna nagyobb részénél, akkor nem volna egész, hanem volna egész és nem-egész egy időben. Ez pedig lehetetlenség.

A közvetett bizonyítást még *apagogikusnak* is mondjuk, mert annak, aki a tételt tagadja, kimutatjuk, hogy a tagadás hamis következtetéshez vezet.

474. A közvetett bizonyításnál néha úgy járunk el, hogy a kevésbé nyilvánvalóan hamis tételt egyelőre mint igazat elfogadjuk s belőle következtetve nyilvánvalóan hamis tételhez jutunk. E nyilvánvalóan hamis tétel azt mondja nekünk, hogy az egyelőre igaznak elfogadott hamis tétel valóban hamis. Ezt a *lehetetlen helyettesítésének* (*suppositio absurdi*) mondjuk. Ilyen pl. amikor a mértanban azt bizonyítjuk, hogy az egyenesre adott pontjában csak egy merőleges állítható a síkban. Ekkor egyelőre elfogadjuk, hogy két merőleges lehetséges. Ennek az igaznak tartott hamis tételből így következtetünk:

ha két merőleges lehetséges, akkor ezek párhuzamosak egymással;

de e párhuzamosaknak, mivel az egyenesre ugyanazon pontban merőlegesek, közös pontjuk van;

már pedig párhuzamos egyeneseknek nem lehet közös pontjuk,

tehát két merőleges nem lehetséges, hanem csak egy.

A *suppositio absurdi*-tól jól megkülönböztetendő a *suppositio absurda*, amely abban áll, hogy valamely hamis ítéletet, mintha igaz volna, állítmányul használunk, hogy igaz zárótételhez jussunk.

475. A közvetett bizonyításnak két fajtát különböztetjük meg. Ezek a következők.

a) Az első a *negatív (nemleges) bizonyítás*, amelyben nem az összes alapokat használtuk fel, hogy tételünket bebizonyítsuk. A negatív bizonyítás nem mutatja ki az állítás hamisságát, csak arra serkenti az ellenfelet, hogy a bizonyításhoz szükséges alapok után nézzen. Mindazáltal a negatív bizonyításnak is van bizonyító ereje, ha egyúttal megmutatja, hogy az alapok, amelyeken az állítás nyugszik, ha egyáltalában vannak ilyen alapok, nem

lehetnek ismeretlenek. Pl. hogy a növények nem érzéki lények, így bizonyítjuk:

ha a növények érzéki lények, akkor szükségképen nyilvánítják az érzékiséget;
de a növényeken az érzékiségnek semmi jelét nem vesszük észre,
tehát a növények nem érzéki lények.

Vagy: hogy az állatok nem értelmes lények, azt így bizonyítjuk:
ha az állatok értelmes lények, akkor szükségképen nyilvánítják az értelmiséget;
azonban az állatokon az értelmiségnek semmi jelét nem vesszük észre,
tehát az állatok nem értelmes lények.

Ide tartozik az is, hogy mi kimutatjuk, hogy valamely tételhez az összes gondolható alapok nincsenek bebizonyítva. Ez gyakran használatos, különösen a történelemben. Itt így beszélünk: nincs író, aki erről értesítene, tehát nem történt meg. Ez az ú. n. *hallgatásból vett bizonyítás (argumentum ex silentio)*. Pl. hogy Johanna nevű asszonypápa nem volt, azt így bizonyítjuk:

az egykorú írók a pápaság ellenségeinek nagy száma mellett is nem értesítenek minket Johanna nevű asszonypápáról,
tehát ilyen pápa nem is volt.

Azonban ezt az érvet óvatosan kell használnunk. Mindenekelőtt be kell bizonyítanunk, hogy az eseményről, ha megtörtént volna, az egykorú íróknak kellett volna tudniok.

A hallgatásból vett bizonyításnak az ellenkezője, hogy valaki általánosan elfogadott történeti igazságot akar megdönteni. Ekkor az ellenfélnek kell bizonyítania s míg ezt nem teszi, addig az általánosan elfogadott történeti igazságot jogosan tartjuk történeti igazságnak. Ilyen pl. Tertullian híres bizonyítása:

az Egyház emberemlékezet óta tart egy tanítást;
mármost ha egy eretnek ellenkezőt tanít, annak bizonyítania kell;
amíg ezt nem teszi, addig a hívő teljes joggal kitart az Egyháznak e tanítása mellett.

b) A második a *rábizonyítás (argumentum ad hominem)*. Ez a bizonyítás abban áll, hogy az ellenfél által is elfogadott alaphoz kiindulva és helyesen következtetve ellentétes állításhoz jutunk s ezáltal az ellenfelet saját állításával cáfoljuk. Pl. ha valaki azt állítja, hogy az állami iskolának van létjogosultsága és elfogadja, hogy az iskolában tanítandó vallástan, akkor kiindulunk az ellenfél által elfogadott eme tételből: az iskolában tanítandó vallástan. Így a következőképpen bizonyítunk:

az iskolában tanítandó vallástan;
a vallástan tanításával elismeri az ellenfél, hogy az iskola célja magasabb az állam céljánál;

magasabb célú intézmény nem lehet alacsonyabb célú társadalomban,

tehát az állami iskolának nincs létjogosultsága.

Igy az ellenfelet az általa elfogadott ama tétellel cáfoljuk, hogy az iskolában tanítandó vallásan.

A rábizonyítást három esetben használhatjuk:

a) ha a bizonyításnak nem az a zárótétele, amelyet az ellenfél az előzményekből lehoz;

b) elfogadjuk az ellenfél által felhozott előzményeket, de belőlük helyesen következtetünk az ellenfél ellen;

c) a bizonyítás helytelenségét más tételek alapján, amelyeket az ellenfél is elfogad, kimutatjuk.

E három eset közül a leghasználatosabb és leghatásosabb a második.

Mivel a rábizonyításban az ellenfél által felállított tételeket az ellenfél ellen használjuk, azért ezt a bizonyítást *visszavágásnak* (*retorsio*) vagy *megfordításnak* (*inversio*) is nevezik.

A rábizonyítást *alanyi* (*subjectiv*) *bizonyításnak* is mondják, ha benne a hallgató fél értelmi színvonalához és képzettségéhez alkalmazkodunk. E bizonyítási mód kétféle: a) az elsőben tárgyilag igaz alapokból indulunk ki, amelyeket a hallgató képzettségéhez mérten megérthet. Ezt a bizonyítási módot szokták használni a templomi beszédekben falun és e bizonyítási mód egyúttal tanítási elv is, mert a tanítvány értelmi színvonalához kell alkalmazkodnunk. b) Kiindulunk abból, amit a hallgató fél igaznak fogad el, bár tárgyilag hamis. Ennek a bizonyításnak azonban nincs tudományos értéke.

476. Még más negatív bizonyítások is vannak. E bizonyítások azonban már inkább a szónoklattanba tartoznak, mint a logikába, mert ezek nem annyira bizonyítások, mint inkább fogások, hogy az ellenfél elhallgasson. Közülük nevezetesebbek a következők:

a) *A tudatlanságra-utazás* (*argumentum ad ignorantiam*). E bizonyításban nem bizonyítunk, de nem is cáfolunk, hanem kimutatjuk, hogy nem tudja azt, amit tudnia kellene s minduntalan vét a logika törvényei ellen. Tehát nem érdemli, hogy hallgassuk és higgyünk neki.

b) *Argumentum ad invidiam*. Ebben a bizonyításban a hallgatóság irigységét és haragját keltjük fel s általában a szenvedélyeket iparkodunk felkorbácsolni. Ez rendesen a demagógok és agitátorok kedves eszköze.

c) *Az elterelés* (*argumentum per distractionem*). Ebben a bizonyításban nem bizonyítunk érdemlegesen, hanem az ellenfelet mellékes kérdések megoldására szorítjuk. Ilyenek pl. a nyomozó, fogós kérdések. Pl. aki zsebóra lopásával van gyanúsítva, annak neki esik a nyomozó: hová tetted a láncát; s erre a gyanúsított maga-feledve kivakkantja: nem is volt lánc.

d) *A megszégyenítés* (*argumentum ad verecundiam*). E bizo-

nyításban szintén nem bizonyítunk, hanem az ellenfelet a közvéleménnyel, előbbi kijelentéseivel vagy tőle is elismert tekintélyekkel ellentétbe hozzuk.

Ezeket és más bizonyításokat nagy körültekintéssel kell használnunk, mert nem az igazságot bizonyítják, hanem az ellenfél elhallgattatását célozzák. Még a *tekintély* is mint merő tekintély, híres ember mondása, nem döntő érv. Aquinói szent Tamás a tekintélyre támaszkodó érveket a leggyöngébbeknek mondta.¹

477. A mondottakból észrevesszük, hogy a közvetlen és közvetett bizonyítás a bizonyításnak ama módon való felosztása, ahogyan valamely állítás megalapozása történik.

c) Dedukció.

478. A *dedukció (lehozás)* abban áll, hogy valamely általános tételből következtetünk a kevésbbé általánosra, t. i. a nemből a fajra vagy a fajból az egyes dologra. Pl.

minden ember halandó;

Péter is ember,

tehát Péter is halandó.

A dedukció mindig következtetésekkel történik és természete a legtisztábban az első következtetési alak által áll elő. A dedukciót minden tudomány használja, de leginkább a mennyiségtan, a bölcsélet és a neveléstan.

479. Minden dedukcióban van *anyag* és *alak*.

a) Az *anyag* lehet: *α)* valamely mondat, amelyet bizonyítanunk kell. Ezt a mondatot, ha elméleti természetű, akkor *tételnek* és ha gyakorlati természetű, akkor *kérdésnek (problema)* nevezzük. *β)* Valamely mondat, amelyből a tétel, illetőleg kérdés bizonyítandó. E mondatot a dedukció *alapjának* nevezzük. Ha ez a mondat elméleti természetű és önmagában világos, akkor *alapigazságnak, sarktételeknek (axioma)* mondjuk; ha pedig gyakorlati természetű a mondat, akkor *eredménynek, követelménynek (postulatum)* nevezzük. c) Valamely mondat, amely által a tételt levezetjük a bizonyítás alapjából. Ezt a mondatot *középtételnek* nevezzük.

b) Az *alak* a következtetés alaki igazsága, tehát az az út, amelyen a főtételeből a középtételen át a zárótételhez jutunk.

480. A dedukcióhoz szükségesek olyan tételek, amelyek önmagunkban világosak, tehát bizonyításra nem szorulnak, sőt nem is bizonyíthatók. Ilyenek pl. az ellentmondás elve, az elegendő alap elve, a harmadik lehetőség kizárásának elve, az egész nagyobb részénél, a hatás okot követel; az erkölcsi téren pedig: a jót tennünk és a rosszat kerülnünk kell, a szülőket tisztelnünk kell stb. Ha ilyen tételeink nem volnának, akkor a végtelenségig

¹ „Locus ab auctoritate quae fundatur super ratione humana, est infirmissimus.” (Aquinói szent Tamás: Summa theologiae. 1^a. qu. 1, a. 8, ad 2.)

kellene mennünk, hogy valamit bebizonyíthassunk; de akkor lehetetlen is lenne a bizonyítás, tehát tudás szerzése is. Ezért vannak önmagukban világos és bizonyításra nem szoruló, sőt nem is bizonyítható tételek, amelyekre bizonyításaink támaszkodnak. Ezek vagy értelmi vagy tapasztalati tételek. Az értelmiek felül határolják a bizonyítást, a tapasztalatiak pedig alul.

481. A dedukció a középtétel segítségével bizonyít. Tehát a dedukció keresztülviteléhez mindenekelőtt az alkalmas középtételt kell megkeresnünk. A középtétel megkeresésének két módja van: a) vagy az alanyból indulunk ki és akkor oly állítmányokat keresünk, amelyek az alannal összekötve végül azt eredményezik, hogy az alany összeköthető legyen az állítmánnyal; b) vagy az állítmányból indulunk ki és ekkor oly alanyokat keresünk, amelyek az állítmánnyal összekötve végül azt eredményezik, hogy az állítmány összeköthető az adott alannal.

Legyen bizonyítandó pl. ez a tétel: az ember nem abszolút független. Az alanyból kiindulva így bizonyítunk:

az ember teremtmény;
a teremtmény nem abszolút független, hanem az Istentől függ,
tehát az ember nem abszolút független.

Vagy:

az ember nevelésre szorul;
aki nevelésre szorul, az nem abszolút független, hanem a szülőktől függ,
tehát az ember nem abszolút független.

Az állítmányból kiindulva pedig így bizonyítunk:

az abszolút független az Istentől is független;
az ember nem független az Istentől,
tehát az ember nem abszolút független.

Vagy:

az abszolút független azt teheti, ami neki tetszik;
az ember nem teheti azt, ami neki tetszik, mert alá van vetve a lekiismeret törvényének,
tehát az ember nem abszolút független.

A dedukciót mindig következtetésekkel vezetjük keresztül. Mivel pedig a következtetésről már eleget beszéltünk, azért a dedukcióról is elég legyen ennyi.

d)

Indukció.

Mi az indukció?

482. *Indukciónak* azt a bizonyítási eljárást nevezzük, amely a különösből és az egyes dolgokból indul ki, hogy általános igaz-

sághoz jusson; tehát vagy az egyedekről megy át a fajra, vagy az egyes jelenségekből és tényekből az általános törvényre, vagy a kevésbé általánosról az általánosabbra. Megfigyeljük valamely faj egyedeit, vagy megfigyeljük az egyes tényeket és jelenségeket s ha bennük olyan tulajdonságokat találunk, amelyek természetüknél fogva járulnak hozzájuk, tehát nem mint pusztán járulékok, hanem mint lényeges jegyek, akkor arra következtetünk, hogy ez a fajnak általános és lényeges tulajdonsága, vagy pedig, ha egyes tényeket és jelenségeket figyeltünk meg, általános törvényt alkotunk. Pl. tapasztaljuk, hogy minden madárnak piros, meleg vére van s ezért azt mondjuk, hogy a piros, meleg vér a madarak lényeges tulajdonsága. Ugyanígy vagyunk a jelenségekkel és tényekkel is. Pl. tapasztaljuk, hogy a testek a meleg következtében kiterjednek s ezért mondjuk ezt a természeti törvényt: a meleg kiterjeszti a testeket. Tehát az indukció tulajdonképpen nem más, mint következtetés a részlegről az általánosra.

Még megjegyezzük, hogy az egyedeknek és egyes jelenségeknek a megfigyelése s e megfigyelések összegyűjtése még nem indukció. Ez csak kiinduló pont, hogy indukcióval élhessünk s azután általános igazsághoz emelkedhessünk.

483. Az előbb említett indukció a tudományos vagy logikai indukció. Azonban szó van még sokratesi indukcióról is és ez abban áll, hogy példák felhasználásával iparkodunk valamely tételt megvilágítani. Ehhez teljesen hasonló a szónoki (rhetorikai) indukció, mert e bizonyításban a szónok állítását példákkal és hasonlatokkal magyarázza. Mind a két bizonyításnál már előbb ismerjük az általános tételt, amelyet csak utólag iparkodunk megvilágítani, míg a tudományos indukciónál az egyes tapasztalati tényekből és jelenségekből kiindulva utólag alkotjuk meg az általános igazságot.

A sokratesi és szónoki indukciónak csak gyakorlati értéke van és különösebb módon a nevelők használják fel az egyes erények megszerettetésénél. Minél jobban közeledik e két indukció a tudományos indukcióhoz, annál értékesebb.

Mi a következőkben csak a tudományos indukcióval foglalkozunk, amely az egyes tapasztalati tényekből és jelenségekből kiindulva jut el az általános igazsághoz.

484. Az indukció az a bizonyító eljárás, amelyben egyes dolgokból kiindulva az általánoshoz, az egyes jelenségekből a törvényhez s a kevésbé általánosból az általánosabbhoz jutunk el. Az egyes dolgokat s az egyes jelenségeket tapasztalat által ismerjük meg. E megfigyelések megszerzése és összegyűjtése nem a logikának a feladata, hanem ama tudománynak a kötelessége, amelynek reájuk, illetőleg a belőlük levonható általános igazságra szüksége van. A logika a megfigyeléseket feltételezi s csak annyiban veszi tekintetbe, amennyiben minden indukciónál bizonyos megfigyelések szükségesek, amelyek által ítéleteket nyerhetünk. A logika még annyiban is felhasználja a megfigyelé-

seket, amennyiben a megfigyelésekre szabályokat állít fel, hogy azok helyesek legyenek s így felhasználhassuk azokat meghatározások megalkotásánál és általában az indukció által az általános ítéletek megalkotásánál.

Amikor a tapasztalat által megismert egyes dolgokból vagy jelenségekből az általánoshoz akarunk emelkedni, akkor a logika megmutatja az indukció természetét s nála a gondolkodás helyes útját, a tapasztalat pedig az anyagot adja, amelyből indukció által az eredményhez jutunk.

Az indukciónál a kiindulási pont a tapasztalati tények és megfigyelések, a végső pont pedig a belőlük lehozott általános igazság. És mert e kettőt gyakran fölcserélik, azért van az, hogy a kevésbé jártasak gyakran hibáznak az indukciónál: néhány tapasztalati tény vagy megfigyelés után minden gondolkodás nélkül általánosítanak.

Indukcióra minden tudományban szükség van, mert a mi értelmünk nem képes általános fogalmakat alkotni, hacsak előbb nem szerezte meg a részlegeseket és nem ment keresztül az érzéki észlelésen. Ez pedig az indukció feladata.

485. Az indukció kétféle: *teljes és nem teljes indukció.*

a) A *teljes indukció* abban áll, hogy megfigyeljük az összes egyes eseteket és levonjuk belőlük az eredményt.

b) A *nem teljes indukció* pedig abban áll, hogy nem az összes, hanem csak néhány esetet figyelünk meg és e néhányból alkotjuk meg az általános ítéletet.

Lássuk ezeket egyenkint!

a) **A teljes indukció.**

486. A *teljes indukció* abban áll, hogy megfigyeljük az összes lehetséges egyes eseteket s levonjuk belőlük az eredményt, az általános igazságot. Ez az indukció hasonlít a következtetéshez, mert bizonyos dologban megegyezik vele, de különbözik is tőle.

Az indukció és következtetés abban egyezik, hogy mind a kettő bizonyítási eljárás, amellyel biztos igazság birtokába juthatunk; de abban különböznek egymástól, hogy a következtetés az általánosból halad a különöshöz, míg az indukció megfordítva jár el: a különösből indul ki, hogy általánoshoz jusson.

Van azonban még egy különbség a következtetés és indukció között. Ez a különbség az, hogy a következtetésben két fogalom megegyezőségét egy harmadik fogalom segítségével mutatjuk ki, az indukciónál pedig a főtételben felsorolt egyes dolgokat és jelenségeket, amelyek a zárótételben mint általános jelennek meg, középfogalomnak vesszük.

Lássuk ezeket a különbségeket egyenkint!

«a) Első különbség.¹

487. A következtetés mindig fogalmakkal dolgozik, míg az indukció nem támaszkodik fogalmakra, hanem dolgokra és fizikai hatásokra, a fogalmakat pedig csak segítségül hívja, hogy általános igazsághoz és törvényhez jusson.

Az első különbség a következtetés és indukció között ez: a következtetésben az általánosból indulunk ki, hogy a különöshöz haladjunk, míg az indukcióban ez megfordítva van: a különösből haladunk az általánoshoz. Pl. ezt mondjuk:

a látás, hallás, ízlés, szaglás és tapintás, hogy működjék, kívülről jövő izgatást követel, tehát a külső érzékszervek, hogy működhessenek, kívülről jövő izgatást követelnek.

Az ilyen indukciós következtetés úgy jelenik meg előttünk, mint enthymema, amelyből a középtétel hiányzik s ezt csak föltételezzük. Teljes következtetésben így hangzik:

a látás, hallás, szaglás, ízlés és tapintás (M)
 kívülről jövő izgatást követel (P);
 de a látás, hallás, szaglás, ízlés és tapintás (M)
 külső érzékszervek (S),
 tehát a külső érzékszervek (S) kívülről jövő
 izgatást követelnek (P).

Hogy a különbség jobban szembe tűnjék, ezt az indukciót hasonlítsuk össze a következtetéssel. A következtetés így hangzik: a külső érzékszervek (M) kívülről jövő izgatást követelnek (P);

a látás, hallás, ízlés, szaglás és tapintás (S) külső érzékszervek (M),
 tehát a látás, hallás, szaglás, ízlés és tapintás (S) kívülről jövő izgatást követel. (P).

A következtetés föltétele még a külső érzékszervek természetéből levezetett bizonyítást követel.

Tehát van nekünk következtetésünk az első alak szerint, ellenben az indukció a harmadik alak szerint való következtetés azzal a különbséggel, hogy a harmadik alakban a zárótétel mindig részleges ítélet, míg itt általános ítélet, mert a föltevés szerint az összes fajokat felsoroljuk.

Az indukcióban az érzéki tapasztalatból indulunk ki és ezt benne közvetlenül használjuk. Ezért az indukció érthető s az eredmény szemléltetőbb mint a következtetésben. A következtetésben elől uralkodik az értelem, az indukcióban pedig az értelem az érzéki tapasztalat mellett áll.

¹ A. Lehmen: Lehrbuch der Philosophie. I. Logik, Kritik, Ontologie. 4 1917, 122—123. oldal.

3.3) Második különbség.¹

488. A második különbség a következtetés és indukció között az, hogy a következtetésben két fogalom megegyezőségét egy harmadik fogalom segítségével mutatjuk ki, az indukciónál pedig a főtételeben felsorolt egyes dolgokat és jelenségeket, amelyek a zárótételben mint általános jelennek meg, középfogalomnak vesszük. U. i. az első példában világosan látjuk, hogy az egyes dolgok (látás, hallás, szaglás, ízlés, tapintás) mint középfogalom áll. A középfogalom tartalmazza az alapot, amely miatt a zárótételben az állítmányt az alanyról mondjuk. Már pedig az indukció zárótételében azért mondjuk az állítmányt az alanyról (t. i. az érzékszerveknek kívülről jövő izgatásra van szükségük), mert az előzményekben ugyanezt állítjuk mindegyik külső érzékszervről és másrészt az egyes külső érzékszervek összességét külső érzékszerveknek mondjuk. Ezért azután az előzményben előforduló egyes terminusok (látás, hallás, szaglás, ízlés, tapintás) az egyedüliek, amelyek mint egyes fogalmak a zárótételben nem fordulnak elő. Ebből következik, hogy e fogalmak középfogalmak.

Tehát az egyes fogalmak mint ilyenek nem fordulnak elő a zárótételben, azonban előfordulnak benne mint általános fogalom (külső érzékszervek). És mert az egyes fogalmakat mind felsoroljuk, amelyek az általános fogalom alá tartoznak, azért az egyes fogalmak felsorolása azonosul magával az általános fogalommal, vagyis az egyes fogalmak felsorolása kimeríti az általános fogalmat. Emez azonosságnál fogva mondhatjuk, hogy az indukcióban nincs középfogalom; legalább is olyan értelemben nincs, mintha új fogalom volna, amint ez a következtetésben van.

A következtetésben, pl.

a szellem halhatatlan;

a lélek szellem,

tehát a lélek halhatatlan,

a „lélek” és „halhatatlan” fogalom közé új fogalmat iktatunk, t. i. a „szellem” fogalmát mint középfogalmat, hogy ennek közvetítésével jussunk a zárótételhez: a lélek halhatatlan. Az indukcióban pedig „a külső érzékszervek” és „a kívülről jövő izgatás” fogalma közé a látás, hallás, szaglás, ízlés, tapintás egyedi fogalmát iktatjuk, amelyeknek segítségével eme zárótételhez jutunk: a külső érzékszervek kívülről jövő izgatást követelnek. Ennyiben középfogalom az egyedi fogalmak; de azért, mert összességükben azonosulnak az általános fogalommal, nem alkotnak újabb fogalmat s ennyiben nem középfogalom.

489. Tekintve a középfogalmat, még más különbség is van a következtetés és indukció között.

A középfogalom a tulajdonképeni értelemben az a fogalom, amely szűkebb a főfogalomnál, de tágabb az alfogalomnál. Pl. az előbbi következtetésben:

¹ Ugyanott 123—124. oldal.

lélek < szellem < halhatatlan.

A következtetésben úgy járunk el, hogy vizsgáljuk, vajjon mondhatjuk-e a szűkebb fogalomról (S) a tágabbat (M) és ennek a tágabbnak (M) a közvetítésével a még tágabbat (P). Az indukciónál pedig úgy járunk el, hogy azt vizsgáljuk, vajjon mondhatjuk-e a szűkebb fogalomról (S = külső érzékszervek) a tágabbat (P = kívülről jövő izgatást követelnek) és ezt az S-nél szűkebb fogalmak (látás, hallás, szaglás, ízlés, tapintás) közvetítésével tesszük. Tehát *az indukció nemcsak anyagban különbözik a következtetés-től, hanem alakban is, ahogyan az eredményhez jut.* Így azt kell mondanunk, hogy a teljes indukció nem a tulajdonképeni következtetés, hanem csak valami kényelmes összefűzés, összefoglalás, helyettesítés.

490. Amit eddig mondottunk a következtetés és indukció között lévő különbségről, az a teljes indukcióra vonatkozik, amelyben a faj minden egyedét vagy a nem (genus) minden faját felsoroljuk s ezáltal az általános fogalmat kimerítjük. Az ilyen eljárásnak kevés értelme van a bizonyításnál, mert ha pl. tudjuk, hogy a látásnak, hallásnak, szaglásnak, ízlésnek, tapintásnak kívülről jövő izgatásra van szüksége, akkor már fölösleges külön is mondanunk, hogy a külső érzékszerveknek kívülről jövő izgatásra van szükségük.

A teljes indukciónak többször magában véve is alig van értéke. Mert pl. ha egy templomban mindenegyes emberről külön-külön megállapíthatom, hogy imádkozik, akkor ebből csak az következik, hogy a templomban most valamennyien imádkoznak, de nem az, hogy holnap vagy holnapután azok, akik ebben a templomban lesznek, szintén mindnyájan fognak imádkozni, bár talán éppen annyian lesznek, mint ma vannak.

A teljes indukciónak kevés értéke van már azért is, mert a legtöbb esetben lehetetlen a keresztülvitele. Ezért a nem teljes indukcióra kell támaszkodnunk. A nem teljes indukció a tulajdonképeni indukció. Valahányszor indukcióról van szó s nincs megjelölve, hogy melyik indukcióról beszélünk, mindannyiszor a nem teljes, a tulajdonképeni indukció értendő.

A teljes indukciónál a főtétel és zárótétel között nincs tárgyi különbség, mert mind a kettő ugyanazt mondja. A teljes indukciónál a főtétel és zárótétel között csak alaki különbség van.

β) A nem teljes indukció.

491. A *nem teljes*, vagyis a *tulajdonképeni*, a *tudományos indukció* abban áll, hogy nem az összes, hanem csak néhány, esetleg egy esetet figyelünk meg és a néhány esetből következtetünk a még nem figyelt esetekre is, vagyis általános ítéletet alkotunk. Pl. észre vesszük, hogy a meleg ezt, azt és ama meghatározott testet kiterjesztette. Ekkor ezt mondjuk általánosan: a meleg kiterjeszti a testeket.

492. Itt az a kérdés, hogy néhány megfigyelt eset után hogyan kaphatunk általános törvényt. Pl. hogyan és miért mondhatjuk: a fém jó hővezető, a meleg kiterjeszti a testeket, ez vagy az a betegség halált okoz. Jogos-e ez az eljárás? Magában véve nem jogos.

Az egyes esetek felsorolása a legjobb esetben is csak valószínűséget adhat, de nem bizonyosságot. A kísérletek és megfigyelések, amelyeket az indukció igénybe vesz, magukban véve csak egyes esetekre, meghatározott időre és meghatározott helyre vannak korlátozva. Már pedig mi a néhány esetből az összes esetekre, minden időre és minden helyre érvényes igazságot akarunk kapni, tehát oly igazságot, amely minden helytől és minden időtől független. Ezért az a kérdés, hogy milyen jogon vezet minket az indukció általános igazsághoz. E kérdés megnyugtató megoldásától függ a modern természettudomány jogosultsága.

Ha mi egy nem teljes indukció által bizonyosságot akarunk szerezni; ha az egyes esetekből kiindulva a nélkül, hogy az összes eseteket felsorolnók, általános tételt akarunk kimondani, akkor mindenegyes indukciónál egy messzebb terjedő elvet kell segítségül hívnunk, amely által megkapjuk a szükséges összefüggést az egyes esetek és az általános igazság között.

Mindenekelőtt föltételezzük, amit a természetből cseleket be is bizonyít, hogy a jelenségek és tünetmények változásában általános természeti törvények vannak. A jelenségek és tünetmények állandóságát vagy a természeti lények követelik, t. i. a testek, vagy ha a testek nem követelnék, mégis a természet fölött álló értelem fektette beléjük az állandó törvényeket. Mind a két esetben nagyon könnyű volna általános törvényt levezetni a testek lényegéből, ha azt megismerhetnők. E levezetés következtetéssel történnék. De éppen azt, hogy mi a létező dolgokban a lényeges és mi az esetleges, csak tapasztalat által, vagyis csak indukció által ismerhetjük meg.

Hogy ezt megismerhessük, a kérdéses jelenséget és tünetményt oly gyakran, amennyire lehetséges és minden lehetséges körülmények között megfigyeljük, sőt, ha lehetséges, ezt szabadon választott kísérletekkel is megteszük. Ha e sok megfigyelésnél, esetleg kísérletnél azt tapasztaljuk, hogy a kérdéses jelenség, illetőleg tünetmény állandóan föllép, ha az a bizonyos ok jelen van és azt tapasztaljuk, hogy annál a bizonyos oknál mindig a kérdéses jelenség, illetőleg tünetmény lép föl, akkor mondhatjuk, hogy az a bizonyos ok valóban oka a kérdéses jelenségnek, illetőleg tünetménynek és kimondhatjuk az általános törvényt: annak a bizonyos oknak a kérdéses jelenség, illetőleg tünetmény a hatása.

Tehát az indukciót jogossá teszi az okozati összefüggés. Mivel pedig megfigyeléseink, illetőleg kísérleteink szerint a hatás mindannyiszor föllép, valahányszor az ok már föllépett és megfordítva: ha az ok már föllépett, megfigyeléseink és kísérleteink

szerint a hatás is jelentkezik, azért ez az ok a dolognak faji vagy nemi (generalis) lényege, természete. A nem (genus) fajai vagy a faj egyedei különböznek egymástól az ő faji, illetőleg egyedi különbségeik által, mégis megegyeznek egymással a nemi (genericus), illetőleg faji természetben. Ezért ha egyes esetek megfigyelésénél vagy bizonyos kísérleteknél azt vesszük észre, hogy bizonyos jelenség, illetőleg tünetny nem az egyedi, hanem a faji vagy nemi természetből folyik, akkor jogos az a következtetés, hogy ez a jelenség, illetőleg tünetny mindama dolgoknál megvan, amelyek ugyanazon fajba vagy ugyanazon nembe tartoznak.

Lássunk egy példát!

Megfigyeléseink azt mondják, hogy a föld tengelye körül forog. Milyen következtetést vonhatunk ebből a többi bolygóra? Egyelőre semilyent sem, mert még mást is kell megvizsgálunk. Ez a következő. Ha a föld tengelye körül való forgásából a többi bolygóra is akarunk következtetni, akkor azt kell megvizsgálunk, hogy a tengely körül való forgás milyen tulajdonsága a földnek. Ha azt vesszük észre, hogy ez a tulajdonság a földhöz mint földhöz járul, tehát csak egyedi lényegén alapszik, akkor a többi bolygóra minden következtetés lehetetlen. Ha azonban azt vesszük észre, hogy ez a forgás csak azért tulajdonsága a földnek, mert bolygó, tehát a bolygó faji természetéhez tartozik, akkor már abból az egyetlen esetből, hogy a föld tengelye körül forog, jogosan következtetünk arra, hogy a többi bolygó is forog tengelye körül. Ez okból kimondjuk az általános igazságot: minden bolygó tengelye körül forog. Ekkor következtetésünk így hangzik:

a föld forog tengelye körül.

A föld azért forog tengelye körül, mert a föld bolygó, s ez a forgás a bolygó természetéhez tartozik; minden bolygónak ugyanaz a természete van, tehát mindegyik bolygó forog tengelye körül.

Lássunk egy másik példát! Észrevettük, hogy ezek a meghatározott tehének kérődznek. De azt is észrevettük, hogy ha a meghatározott tehének közül valamelyiknél a kérődzés elmaradt, akkor az a tehén megbetegedett, sőt ha a kérődzés véglegesen elmaradt valamelyik tehénnél, akkor az meg is dőglött. Tehát a kérődzés nem a megfigyelt tehének egyedi természetéhez tartozik, hanem faji természetéhez és ezért nemcsak a megfigyelt tehének kérődznek, hanem valamennyi, sőt a még világra jövő tehének is kérődzni fognak. Tehát kimondhatjuk, hogy a tehén kérődző állat. Következtetésünk így hangzik:

ezek a megfigyelt tehének kérődznek.

A megfigyelt tehének azért kérődznek, mert a kérődzés a tehén faji természetéhez tartozik; minden tehének ugyanaz a faji természete van, tehát a tehén kérődző állat.

A mondottakból következik, hogy **az indukció jogos-sága abban áll, hogy az egy vagy több megfigyelt esetet a dolog általános természetére vezetjük vissza, ami által az általánosítás magától következik.**

493. Az indukcióban így járunk el: minden hatásnak megvan a maga oka, tehát a megfigyelt hatásnak is megvan a megfelelő oka. Ha már megtaláltuk az okot, azután így következtetünk: megvan az okozati összefüggés a megfigyelt hatás és oka között, tehát megvan a szükségesség és általánosság is. Ha pedig valami szükséges és általános, az nemcsak a megfigyelt esetekre érvényes, hanem a nem megfigyelt esetekre is. Tehát az általánosból következtetünk a nem megfigyelt esetekre; ez pedig dedukció. Ez okból **minden indukciót dedukcióval zárunk be.**

494. Vannak olyan látszólagos indukciók is, amelyeknél az általánosítás a tények óriási számán nyugszik s az így nyert végkövetkezmény ellen még sohasem merült fel tapasztalat. Pl. minden holló fekete, minden hattyú fehér, mindegyik kutyának négy lába van. Az egyes esetek bármilyen nagy számának a felsorolása is még nem elégséges ahhoz, hogy általános ítélethez jussunk; a nagyon sok eset egyszerű felsorolása még nem ad bizonyosságot. Egyetlenegy ellenkező tény lerontja az indukciót. Pl. Ausztráliában fekete hattyút is találtak, fehér holló is akad, sőt három lábbal is jön kutya a világra. Ezzel szemben a valódi indukciónál egyetlen eset is elégséges, ha ki tudjuk mutatni, hogy az alany és állítmány között oksági, tehát szükséges viszony van. Ebből következik, hogy **az indukció az oksági viszonyon alapszik.**

495. A most tárgyalt indukció az az indukció, amellyel a természeti törvényeket kapjuk. Azonban az, amit az indukcióról általában mondottunk, az ú. n. *történeti indukcióra* is érvényes, amellyel a történeti törvényeket bizonyítjuk.

Történeti törvények azok a törvények, amelyek a történeti eseményeket kormányozzák. Pl. a vallás szükséges a szociális békéhez, az emberek tudásvágyók, a nevelés szükséges az emberiség fennmaradásához. Az ilyen törvényekből az emberek cselekedeteit magyarázni s a jövőre is következtetéseket vonni szoktunk. De a történeti törvények különböznek a természeti törvényektől, mivel nincsenek fizikai szükségességgel felruházva, hanem az egyes esetekben az emberek szabadságától függnek. Ez a szabadság nem föltétlenül kívánja a cselekvés állandóságát, de nem is szünteti meg. U. i. az emberek, bár szabadon cselekesznek, mégis észszerűen t. i. értelmes természetüknek megfelelően kell cselekedniök és ezért többre becsülik azt, ami magában véve nagyobb jónak látszik, vagy amihez nagyobb hajlammal viseltetnek.

A történeti törvényeket indukcióval kapjuk. Megfigyeljük a cselekvésnek bizonyos állandóságát és ha azt vesszük észre, hogy

ennek oka az emberi természetben van, akkor kimondjuk az általános törvényt. Pl. az emberek tudásvágyók, az iskola a társadalom mostani fejlettségében szükséges, az állam talpköve a tiszta erkölcs.

De a történeti indukciónál jobban kell vigyáznunk, mint más indukciónál, nehogy egyes eseményekből elhamarkodva alkossunk általános ítéleteket, amelyek az emberi természettel ellenkeznek. Ilyen elhamarkodott és hamis zárótétel pl. Hegel véleménye: a történeti fejlődés az emberi szabadság fejlődése; vagy Comte állítása: az emberiség fejlődése a teológiai világnézettel kezdődik, a metafizikaiban folytatódik és végül a pozitívizmusban megállapodik; most oly korban élünk, amelyben a társadalmat a pozitívizmus alapján kezdetjük fölépíteni. A történeti törvényből nem következtethetünk ugyanazon fizikai bizonyossággal az egyes esetekre, mint a természeti törvényből, mert az egyes ember szabad; mégis e bizonyosság annál nagyobb, minél inkább egyezik az esemény az emberi természet hajlamaival.

Statisztika.¹

496. Az indukcióhoz tartozik a *statisztika* is. A statisztika feladata abban áll, hogy sok esetet számbavéve kölcsönös vonatkozásukat számokban fejezze ki és így a „nagy számoknak törvénye által” a társadalomnak tömegesen föllépő jelenségeiben törvényszerűséget fedezzen fel. Pl. csak a statisztika segítségével tudhatjuk meg, hogy kik között van nagyobb halandóság: a férfiak, avagy a nők között? A statisztikát akkor használjuk és alkalmazzuk, amikor tapasztalással és megfigyeléssel nem vagyunk képesek a megfelelő okot megfejteni. Ekkor a statisztikát hívjuk segítségül. Ez különösen a nagyon összetett jelenségeknél fordul elő, amelyeknél az igazi okot nagyon nehéz meghatározni. Ekkor a statisztika az ok meghatározása nélkül valami szabályszerűséget állapít meg.

497. Ezután az a kérdés, hogy miben áll a statisztika jelentősége? Honnan van az, hogy egyes esetekben nem vesszük észre a törvényszerűséget, míg egy nagyobb sokaságnál igen?

Az egyes esetekben is megvan a törvényszerűség, mert akkor, ha nem volna meg, a nagyobb sokaságnál sem volna meg, tehát a nagyobb sokaságnál sem vehetnők észre; csakhogy az egyes esetekben nem oly nyilvánvaló a törvényszerűség, mint nagyobb számnál. Ha oly törvényről van szó, amelyet véletlenségek és esetlegességek nem törnek át, akkor egyes esetekben is meglátjuk a törvényszerűséget. Ahol azonban egyes okok kereszteszik a törvényszerű hatást, ott az egyes esetekben a törvényszerűség nem ötlük szemünkbe. Ha sok kísérletet és megfigyelést teszünk,

¹ C. Gutberlet: Logik und Erkenntnistheorie.⁴ 1909, 144. és következő oldalai.

akkor az egyes eseteknél föllépő zavarok nem akadályozzák a törvényszerűség megismerését. Így a következő módon okoskodunk: ha a tényeknek szabadon választott és egymástól független sok egyes eset megfigyelése ugyanazt a középszámot adja, akkor indukcióval áll a törvény.

498. A statisztikának a legmegfelelőbb tárgya az emberi életből vett megnyilvánulások. Igaz, hogy az emberi akarat szabad, de még sincs minden zsinórmérték nélkül és nincs minden törvény nélkül. Ha az egyeseknél nem is tudjuk áttekinteni az indító okokat, hogy törvényt kapjunk, mégis akkor, amikor az embereknek nagy sokaságát vesszük számba, bizonyos törvényszerűséget vesszünk észre, amely annál kevésbé tér el az általános emberi szokástól, minél nagyobb számot tekintünk át. Az így nyert törvény nem azt mondja, hogy egy meghatározott ember, pl. Péter vagy János adott esetben úgy fog cselekedni, ahogyan törvényünk mondja, hanem azt, hogy nagyszámú embernél az adott esetben a cselekvés általában olyan lesz, amilyenek azt a törvény mondja.

Az ilyen indukciónak azért van értéke, mert a statisztika a nagyszámú embert nem tekinti szociális egésznek, eltekint a magán- és közös érdekektől is, hanem a nagyszámú embert számtani összegnek veszi, amelyben az egyes emberek az összeg számai s ezért a sok csak azt teszi, amit az egyes ember tesz. Tehát ha az egyes ember szabad, akkor a sokaság is szabad s ha az egyes ember bizonyos törvényhez van kötve, akkor a sokaság is.

499. A statisztika által nyert törvények nem természeti törvények, amelyek minden helyen és minden időben érvényesek volnának. A statisztikai eredmények csak addig egyformák, míg a társadalomra befolyással lévő okok meg nem változnak. Ezért a statisztikai törvényszerűségek hely és idő szerint ingadoznak. Pl. a büntettek száma évről-évre állandó; ha azonban egy gazdasági válság megfosztja a munkások ezreit a munkaalkalomtól, akkor sok munkás megfélemezik a becsületességről és a büntettek száma rohamosan emelkedik.

500. A statisztikának szabályai is vannak. Ezek a következők.

a) A statisztikának a kötelessége mindenekelőtt a pontos adatgyűjtés. Ha nem gyűjtjük össze az összes tényeket összes körülményeikkel, akkor törvényszerűséget nem kaphatunk.

b) A jelenségeket megfigyelnünk, följegyeznünk kell nemcsak összetettségükben, hanem elkülönítve is, sőt, ha lehetséges, a körülmények változtatásával is.

c) A statisztika által nyert adatok alapján nagyon elővigyázatosak legyünk, nehogy mesterkélt és valószínűtlen eredményt kapjunk.

d) A statisztika mindig a megfigyelt tényekből következtet. Ha azonban a statisztika által kapott eredmény a gyakorlatban bebizonyosodik, akkor szabad belőle a jövőre is következtetnünk;

mindazáltal nagyon óvatosan tegyük ezt, mert a statisztika eredményei nem szükséges zárótételek, hanem csak valószínű törvényszerűségek, tehát belőlük csak valószínűséggel következtethetünk a jövőre.

e) Apriori bizonyítás.

501. Ha valamely újabb igazságot akarunk megismerni, akkor mindig egy már megismert igazságból indulunk ki s ez a már ismert igazság az újabban megismert igazságnak az alapja a megismerési rendben. Ha most ez az alap nemcsak a megismerési rendben előbbi az újabban megismert dolognál, hanem a tárgyi rendben is, akkor a bizonyítást *apriori bizonyításnak* nevezzük. Pl. tudjuk az emberről, hogy értelmes lény. Ha most ebből kiindulva bizonyítjuk, hogy az ember tanulni képes, akkor apriori bizonyítást kapunk, mert az ember értelmessége nemcsak a megismerési rendben, hanem a tárgyi rendben is megelőzi a tanulási képességet. Vagy: ha a derékszögű háromszög fogalmából kiindulva bizonyítjuk pl. Pythagoras tételét, akkor szintén apriori bizonyítást kapunk. Tehát *az apriori bizonyításnál a tárgyilag előbbiből haladunk a tárgyilag későbbire*, vagyis az alaptól a következményre, az okból a hatásra s ezért e bizonyításnál nemcsak azt ismerjük meg, hogy a dolog van, hanem azt is, hogy miért van és hogyan van.

502. Logikailag az van előbb, amit előbb ismerünk meg, hogy azután egy más valaminek a megismerésére vezessen bennünket. Tehát a világ logikailag előbbi az Istennél, mert az Isten megismerésére a világ megismerésén át jutunk. Vagy: a füst logikailag előbbi a tűznél, mert a füst észrevevésén át tudjuk meg, hogy valahol tűz van. Mivel tehát az előzmények logikailag előbbieket a következménynél, azért *minden bizonyításunk a logikailag előbbiből halad a logikailag utóbbira*. Ezért az apriori bizonyításnál a logikailag előbbi egyúttal a tárgyi rendben is előbbi.

503. Az apriori bizonyítás nem korlátozódik csak a fizikai rendre, t. i. a hatás függőségére okától, hanem kiterjeszkedik a metafizikai rendre is. Pl. a lényeg előbbi, mint a tőle függő járulékok; egyik járulék előbbi lehet, mint egy másik járulék; az alapján lényeges tulajdonság előbbi, mint a levezetett lényeges tulajdonság; az igazság előbbi, mint a jóság; az értelem előbbi, mint a tőle függő akarat stb. Tehát a lénytani (ontológiai) rend átfogja a metafizikai és fizikai rendet. Ezért mondhatjuk, hogy az, ami gondolhatósága szerint előbbi, mint egy másik valami, lénytaniilag (ontológiaiilag), vagyis tárgyilag is előbbi, mint az a másik valami, bár az utóbbit tényleg többször ismerjük meg előbb s nekünk a megismerési rendben az első részére megismerési alapul szolgál. Azonban az apriori bizonyításnál mindig abból indulunk ki, ami gondolhatósága szerint előbbi, mint egy más valami.

504. Az apriori bizonyítás nagyon gyakori. Az apriori bizonyítást használjuk a beszédnél és írásnál, mert itt a gondolat előbbi, mint az elhangzott vagy írott szó; egy mű előállításánál, mert itt a cél vagy terv megelőzi a kivítelt; a cselekvésnél, mert itt a gondolat vezeti a cselekedetet. Apriori járunk el akkor is, amikor valamely ismeretünket alkalmazzuk, továbbá a meghatározásnál, következtetésnél és minden szintézisnél.

f) Aposteriori bizonyítás.

505. Az apriori bizonyításnál a megismerési rend egyezik a tárgyi renddel. Ha azonban a megismerési rend nem egyezik a tárgyi renddel, hanem a megismerési alap későbbi a tárgyi rendben, akkor a bizonyítást *aposteriori bizonyításnak* nevezzük. Tehát az *aposteriori bizonyításnál a tárgyilag későbbiről haladunk a tárgyilag előbbire*. Ilyen bizonyítással ismerjük meg pl. az Isten létét, mert a látható világból indulunk ki s így jutunk az Isten létének az ismeretére, pedig a tárgyi rendben az Isten előbb van a világnál. Általában így ismerjük meg a hatásból az okot.

506. Aposteriori járunk el, ha a mondottakat és írottakat meg akarjuk érteni; éppen így, ha valamely művet vagy cselekedetet akarunk megérteni, illetőleg megítélni. Aposteriori járunk el a megalapozásnál, magyarázatnál, elvonásnál (abstractio), általánosításnál és minden analízisnél. Tehát ha a tapasztalatból, megfigyelésből vagy kísérletből indulunk ki, akkor aposteriori bizonyítunk, mert a hatásból az okra, a jelenségekből a lényegre következtetünk.

g) Regresszív bizonyítás.

507. Gyakori eset az a tudományos gondolkodásban, hogy a nagyjából, de pontosan megfigyelt eredményekből következtetünk az okra és a tüzetesebb megfontolás alá vett okból visszakövetkeztetünk a hatásra, illetőleg az okozatra. Pl. a látható világból bizonyítjuk (aposteriori) az Isten létét s azután az Isten létéből (apriori) bizonyítjuk, hogy a világban mindenegyes dolognak van valami célja, mert a világ teremtője végtelenül bölcs lény. Vagy: valakinek jellegzetes magatartásából következtetünk jellemére s az így megismert, de tüzetesebben átgondolt jellemről jobban megértjük megfigyelt magatartását. Ezt az eljárást *regresszív bizonyításnak* nevezzük.

A regresszív bizonyítás az apriori és aposteriori bizonyításnak összetétele és logikailag egészen helyes, mert mindegyik más és más szempontból történik; mindazáltal a regresszív bizonyítás nem önálló bizonyítás éppen azért, mert az apriori és aposteriori bizonyításnak összetétele.

A regresszív bizonyítás nem tévesztendő össze a körbenforgó okoskodással (circulus vitiosus).

h)

Valószínűségi bizonyítás.

Mi a valószínűségi bizonyítás?

508. A bizonyítások, amelyekről eddig volt szó, oly igazság birtokába juttatnak bennünket, amelyekről bizonyosak vagyunk; tehát e bizonyítások teljes bizonyosságot szülnek az igazságról. Azonban többször megtörténik, hogy nem vagyunk képesek a dolog igazságát teljes bizonyossággal kimutatni, hanem csak valószínűvé tehetjük. Ezt *valószínűségi bizonyításnak* nevezük. A valószínűségi bizonyításban az alany és állítmány közötti okozati viszonyt nem tudjuk bizonyossá tenni, hanem csak megközelítőleg állapíthatjuk meg és ezért van a nyert ítéletnek csak valószínű jellege.

A valószínűségi bizonyításnak több fajtát különböztetjük meg. Ezek a következők: a) *hasonlósági bizonyítás (analógia)*, *párhuzamos (congruens) bizonyítás* és c) *föltevés (hypothesis)*. Lássuk ezeket egyenkint!

a) Hasonlósági bizonyítás.¹

509. A *hasonlósági bizonyításnál* hasonlóból következtekünk azon elv alapján, hogy hasonlóból hasonlók lesznek. Ilyen hasonlósági bizonyítás pl. az, amikor az orvos bizonyos tünetekből valamely betegségre következtet. Vagy: Menenius Agrippának a gyomorról és végtagokról szóló meséje. Ilyen Kant következtetése is:

különböző testek egyenlő mozgásiránya a legtöbb esetben közös mozgási okra vezethető vissza;
a bolygók a nap körül való mozgásukban egyező mozgásirányúak,
tehát a bolygóknak a nap körül való mozgásirányuk valószínűleg közös mozgási okra vezethető vissza.

Vagy:

a földön szerves élet van;
a Mars nagyon sok tekintetben egyezik a földdel: mind a kettő a nap körül kering és saját tengelye körül forog és így mind a kettőn vannak évszakok; mind a kettőnek van levegője, szilárd felszíne, vize és így tovább,
tehát a Mars is van szerves élet.

E hasonlósági következtetésben még azt kellene bebizonyítanunk,

¹ Gutberlet: Logik und Erkenntnistheorie.⁴ 1909, 147. és következő oldalai. — Kornis Gyula: A pszichológia és logika elemei.⁶ 1924. 135–136. oldal.

hogy ezeken a fizikai és geológiai viszonyokon kívül a szerves élethez nem szükséges-e még más föltétel is.

Ilyen hasonlósági következtetés a következő is:

a centrifugális erő a forgó, lágy gömbnek a
a belapulását okozza;

a föld, ez a forgó gömb, sarkain be van lapulva,
tehát a földnek a sarkokon való belapulását a centri-
fugális erő okozza.

Végül Darwin így okoskodott:

a háziállatok mesterséges kiválasztás által javíthatók;
a természetben élő állatok tökéletesedése hasonlóképen
a természetes kiválasztás útján történt.

Megjegyezzük, hogy ez az utolsó hasonlósági következtetés nagyon sántít, mert Darwin összezavarja a „mesterséges” és „természetes” fogalmát.

Tehát a felsorolt példák azt mondják, hogy a hasonlósági bizonyítás ezen a tételen alapszik: egy meghatározott oknak neki megfelelő meghatározott hatása van; vagy általánosabban: minden lénynek a lényiségének megfelelő hatása van. Ez okból ha két hasonló hatásunk van s az egyikről már tudjuk, hogy milyen ok hozza létre, akkor a második hatást is hasonló okra vezethetjük vissza. És megfordítva: ha van két okunk, amelyek közül az egyikről már tudjuk, hogy mi a hatása, akkor a másik oknak is hasonló hatást tulajdonítunk.

510. Minél hasonlóbbak, illetőleg minél megegyezőbbek az okok vagy hatások, annál nagyobb valószínűsége van a hasonlósági bizonyításnak. Ha pedig az okok és hatások között nincs hasonlóság, vagy csak nagyon gyönge hasonlóság van, tehát az ok és hatás között még a valószínű okozati összefüggés sincs meg, akkor hasonlósági bizonyításunk *babonára* vezet. Tehát a cigányasszony kártyavetéséből következtetni valakinek a jövő sorsára babona, mert nincs meg e kettő között még a valószínű okozati összefüggés sem. Éppen így babona a ráolvasás, a 13-as számnak a szerencsétlenséggel való összekötése és sok más hasonló.

511. A hasonlósági bizonyítás hasonlít az *indukcióhoz*, de az indukció tökéletessége hiányzik belőle. Az indukciónál azt, amit több egyes dolgon vagy jelenségen észrevettünk, mindazon dolgokról állítjuk, amelyeknek az elsőkkel, t. i. a megfigyeltékekkel közös természetük van. Ez okból az indukció bizonyosságot szül az igazságról. A hasonlósági bizonyításban pedig azt, amit valamely dolgon észrevettünk, egy másik dologról is állítjuk, de csak a hasonlóság miatt. Ez okból csak valószínűséget kapunk és nem bizonyosságot, tehát csalatkozhatunk benne.

512. Jó szolgálatot tesz a hasonlósági bizonyítás akkor, ha valamely bebizonyított tételt szemléltetni akarunk. Ha a szónok bebizonyított tételét hasonlattal, példával, parabolával még nagyobb világosságba akarja helyezni, akkor tulajdonképen hasonlósági

bizonyítással is él. Így pl. a pásztor és nyája viszonyából levezethetők mindama kötelességek, amelyek a lelkiatyának és általában a föllebbvalónak a kötelességei. Vagy: a tékozló fiú példabeszéde meghatóan festi az Isten végtelen szeretetét és irgalmasságát. A szónokok és nevelők szeretik alkalmazni az ilyen példabeszédeket.

A gyakorlati életben az ilyen hasonlósági bizonyításnak fontos szerepe van, mert az ember szereti az ismeretlen viszonyokat az ismertek szerint megítélni. Ezért ítéljük meg mások cselekedeteit amaz indítóok szerint, amely minket vezet, vagy hasonló esetben minket vezetnének. Így ítéli meg az ember az egész világot: a boldog optimisztikusan, a gonosz pesszimisztikusan.

Fölfedezésekre is gyakran a hasonlósági bizonyítás alkalmazásával jutunk el, úgyhogy hasonlókat kombinálunk. Pl. Franklin Benjámín fölfedezése a villamosság és vihar hatásának analógiájából keletkezett. Vagy: Semmering orvos hasonlóságot talált az idegek ingervezetése és a drótok elektromos vezetéke között. Az ideg az ingert, a drót az elektromosságot vezeti; amazok mintegy híreket visznek a középpontba (t. i. az agyvelőbe) s a drótokban vezetett elektromosság is esetleg továbbíthat híreket. Ez a hasonlóság vezetett a telegráf fölfedezésére.

513. Vannak téves hasonlóságok is. Pl. a polinéziaiak elültették a vasszőgeket abban a reményben, hogy termésüket majd le fogják aratni.

Néha a helytelen hasonlósági következtetés is beválik s eredményhez juttat. Pl. Horgreaves észrevette, hogy a New-South-Wales hegyei hasonlítanak California hegyeihez, amelyekben egykor aranyat talált. Ebből azt következtette, hogy Walesban is talál aranyat. Ez csakugyan így is történt. De ez csak olyan, mint mikor a vak tyúk is talál búzaszemet.

514. A hasonlósági bizonyítást általánosságban, vagyis bár-mikor nem szabad használnunk, hanem csak kivételesen, mert nem ad bizonyosságot. Helyes a használata akkor, amikor valamely igazságot dedukció vagy indukció által már bebizonyítottunk, hogy annál jobban megvilágítsuk.

Csak ritkán szabad használnunk a hasonlósági bizonyítást, mert csak valószínűséget ad. Minél több a hasonlósági pont, annál nagyobb a valószínűség. A hasonlósági bizonyításnál arra kell ügyelnünk, hogy mily messzire terjed az összehasonlító pont.

515. A hasonlósági bizonyításnál kétféle úton járhatunk.

a) Ha valamely dolgot teljesen ismerünk s egy másik hasonló dolognál az első ismert dologgal hasonló vagy megegyező jeleket veszünk észre, akkor ebből lehet következtetnünk arra, hogy a többi nem ismeretes jegy is hasonló a két dologban. Pl. az orvos ismeri a különböző betegségeket. Ha most egy beteg megvizsgálásánál valamely betegség föllépésével hasonló tüneteket vesz észre, akkor közel áll az a következtetés, hogy a véleményezett betegségnek többi tünete is föllép és az orvos által kimondott betegség kítör. Ebben az esetben a betegség megegyezőségét

kapjuk. Vagy: a nevelő ismeri a gyermeket és tanítványt. Ha most valamely gyermeknél, illetőleg tanítványnál bizonyos cselekedetet vesz észre, akkor arra következtet, hogy ezt a cselekedetet szokásosan követő többi cselekedet is létre jön. Ezért ha jók a cselekedetek, akkor azokat előmozdítani iparkodik és ha rosszak, meggátolni igyekszik.

b) Megtörténhet azonban, hogy nem ugyanabba a fajba vagy nembe tartozó dolgoknál is találunk hasonlóságot. Itt nagyon kell vigyáznunk és a hasonlóságból nem szabad a meg-egyezősége ugranunk. Pl. ha az ember testi és szellemi fejlődése között bizonyos hasonlóságot veszünk észre, nem szabad úgy következtetnünk, hogy a szellem azonos a testtel.

516. A hasonlósági bizonyítás nagyon hasonlít a geometriai arányhoz.

Legyenek az ismeretes indítóokok m , az ismeretlenek x , a mi ismeretes cselekedeteink b , a hasonló idegen cselekedetek b_1 . Ekkor a hasonlósági bizonyítás szerint

$$b:b_1 = m:x \text{ vagy}$$

$$b:m = b_1:x.$$

Ha mármost a cselekedeteket egyenlőknek vesszük, vagyis $b=b_1$, akkor $m=x$, azaz az idegen cselekedetek indítóokai ugyanazok, mint ami cselekedeteink indítóokai. Mégis nem szabad azt gondolnunk, hogy az emberi cselekedetek matematikai képletekbe foglalhatók.

β) Párhuzamos bizonyítás.

517. A *párhuzamos (congruens) bizonyítás* abban áll, hogy a valamely oldalról megvilágított igazságot egy másik oldalról akarjuk megvilágítani, hogy kimutassuk, hogy ezzel az igazsággal más igazságok is megférnek, sőt kölcsönösen kívánják egymást. Pl. amikor kimutatjuk, hogy a hazaszeretet nagyon is összefér a mély vallásossággal, sőt az igazi vallásosság alapja a hazaszeretnek. Vagy: amikor kimutatjuk, hogy az alázatosság nagyon is összefér az emberi méltósággal, sőt az emberi méltóság követeli, hogy az ember alázatos legyen.

Ez a bizonyítási mód nem bizonyítja magát a tételt, mintha pl. jogos volna a vallásosság és hazaszeretet, vagy az alázatosság és az emberi méltóság tudata, hanem mind a kettőnek az igazságát föltételezi. E bizonyítás csak azt mutatja ki, hogy az igazságnak elfogadott dolgok nagyon szépen megférnek egymással, sőt az adott példákban az emberi élet harmóniájához tartoznak.

γ) Föltevés.

418. A *föltevés (hypothesis)* oly tétel, amely nincs bebizonyítva, mindazáltal igazságnak tételezzük föl, hogy vele bizonyos dolgokat és jelenségeket megmagyarázhatunk. A föltevésnek,

mert nem oly tétel, amely bizonyításra nem szorul és még sincs bebizonyítva, magában véve tudományos értéke nincs.

519. A föltevéshez kettő szükséges.

a) A föltevés a tapasztalattal, tudományosan megállapított igazságokkal és a hittelt ne ellenkezzen, hanem inkább velük összhangban legyen. Ha a föltevés csak egyetlenegy biztos igazsággal ellenkezik, akkor ez a föltevés hamisságát bizonyítja.

b) A föltevés ne legyen önmagával ellentmondó, mert ez esetben hamis. Az ellentmondást magukban foglaló tételek mind hamisak. Ilyen hamis föltevés pl. az, amely a világ vagy a szerves lények keletkezését Isten nélkül akarja megmagyarázni. Ilyen hamis föltevés volt a régieknek „az üres tértől való irtózása” is (horror vacui). Ha azonban a föltevés valamely jelenséggel összhangzásban van, ez még nem bizonyítja a föltevés igazságát, bár valószínűségét emeli.

520. Newton szerint a jó föltevéshez a következő kellékek kelljenek.

a) A föltevésben fölvetett ok valóságos ok legyen. Tehát véletlenségekkel és évezredek alatti folytonosan kedvező körülményekkel semmit sem magyarázhatunk.

b) A föltételezett okból folyó következmény a megmagyarázandó jelenséggel megegyezzen. Tehát a freudizmusnak az a törekvése, hogy mindent, még a vallásosságot is a szülőnek gyermeke iránt való szeretetét is a sexumból akarja kimagyarázni, teljesen elvetendő.

c) A föltevés nem zavarhatja a természet egységének ismeretét, mert a természetben észlelhető jelenségek sokfélesége kevés okot kíván a megmagyarázáshoz. Ezért az Isten létének a tagadása elítélendő, mert nélküle a természet egységének ismerete teljesen felbomlik. Ezért a régieknek ama föltevése is, hogy minden jelenségnek külön oka van, helytelen. Ha tehát valamely föltevással sok jelenséget magyarázhatunk, akkor ez a föltevés valószínűségét nagyon emeli.

d) A megmagyarázandó tények nem magyarázhatók éppen olyan jól más okokból, mert az okok a hatásoknak megfelelnek és megfordítva: a hatások megfelelnek okaiknak. Ezért ugyanazon okból különböző hatások nem származhatnak és különböző hatások ugyanazon okra nem vihetők vissza.

e) A fölvetett okból nem magyarázhatók éppen olyan jól más jelenségek is, mint az adottak. Ez a d) pontnak a következménye.

521. Ha a föltevés ellen harcolunk, akkor vagy lehetetlenségét akarjuk kimutatni, vagy valószínűtlenségét. Amikor lehetetlenségét akarjuk kimutatni, akkor arra törekszünk, hogy kimutassuk, hogy ellenkezik biztos igazságaink valamelyikével. Ha ez sikerül, akkor a föltevés hamis. Ha pedig a föltevés valószínűtlenségéről van szó, akkor kimutatjuk, hogy nincs eléggé meg-alapozva. A nehézségek, amelyek valamely föltevés ellen felhozhatók, nem döntenek meg a föltevést.

A föltevés megvizsgálásánál kitűnő eszköz a *kísérlet*. U. i. a kísérletet sokszor megújíthatjuk és változtathatjuk; egyes tényezőket, amelyek a természeti jelenségeknél mindig jelen vannak, elhagyhatunk, illetőleg kizárhatunk és amelyek nincsenek jelen, azokat előállíthatjuk, hogy ezen az alapon a jelenség tulajdonképeni alapját és okát biztosan fölfedezhessük.

522. Ha a föltevés ismert igazságaink közül egyikkel sem ellenkezik, vagy legalább is ilyen ellentétet nem tudunk kimutatni, akkor a föltevésből *elmélet* lesz és a tudomány is használhatja bizonyos jelenségek magyarázatánál. Ilyen elmélet pl. az atom-elmélet, az elektrónok elmélete stb.

Az elmélet akkor igazolt, ha a belőle vont következmények a valósággal megegyeznek. Azonban ez az elméletnek csak lehetséges voltát bizonyítja, nem pedig azt is, hogy most már végérvényesen igaz. U. i. ha a következmények helyesek, ezzel még nincs az mondva, hogy a kiindulási pont is helyes, mert a megfigyelt tények esetleg teljesen más előzmények (okok) eredményeként is levezethetők. Lehetséges, hogy olyan tények, amelyek csak a jövőben fogunk megismerni, tehát ma még nem ismeretesek, elméletünk következményeivel ellentétben állanak.

Minden elmélet annál valószínűbb, minél több tényt magyarázhatunk vele és ha az elméletet bebizonyítjuk, akkor megszűnik elmélet lenni és bizonyosság lesz belőle. Az elméleteknek kiváló termékenyítő hatásuk van a kutatásban, mert új célokat és irányokat szabnak a vizsgálódásnak.

523. „Az új, meglepő elméletek és föltevések sokszor csak küzdelem után tudnak érvényesülni. Galvanit eleinte kinevelték és a békák táncmesterének nevezték; Franklint, amikor előterjesztette egy tudományos társaságban a villámhárító gondolatát, mint ábrándozót megmosolyogták. Egy híres tudományos folyóirat kényszerzubbonyt indítványozott Gray Tamásra, mert fölvetette a vasutak eszméjét. H. Davy nevetett a gondolaton, hogy Londont valamikor gázzal fogják világítani. A francia tudományos akadémia tagjai gúnnyal fogadták Arago tervét a villamos táviróról.” (Kornis.) És íme, amit annakidején a szakemberek kinevtettek és kigúnyoltak, az ma már mind megvalósult, a föltevés és elmélet ködös világából a valóságba lépett.

524. Itt még megemlékezünk a *fikcióról* is.

A föltevésről föltételezzük, hogy bebizonyíthatjuk és meg is kísérreljük bizonyítását, tehát igazolásnak vetjük alá. A fikciót pedig ama tudattal állítjuk fel, hogy bebizonyíthatatlan és nem is fogjuk tudni bebizonyítani. Ezért a fikciót csak a gondolkodás eszközéül használjuk fel. A fikciót nem bizonyíthatjuk be és csupán az igazolja, hogy haszna van belőle a gondolkodásnak. Ilyen fikció pl. a fizikusok anyagi pontja, merev teste, összenyomhatatlan folyadék stb.

525. Megkülönböztetünk még *főbizonyítást* és *mellék-bizonyítást* is.

Főbizonyítás az, amely a legnagyobb bizonyító erővel bír a tétel részére és a tételt bizonyossá teszi. Mellékbizonyítás az, amely a tétel főbizonyítását még nagyobb világosságba helyezi és a tételt más oldalról is megvilágítja.

A mellékbizonyítással a tétel még nincs eléggé bebizonyítva, azonban a főbizonyítással együtt alkalmas az értelem meggyőzésére és megnyugtatóására.

Vitatkozás.

526. A bizonyításhoz kell sorolnunk a vitatkozást is, amely az értelemnek legkitűnőbb gyakorló iskolája.

A *vitatkozás* abban áll, hogy valaki bizonyos tételt felállít, amelyet bizonyítani és védeni akar s egy másik ellenvetéseket tesz, amelyeket az elsőnek meg kell cáfolnia.

A vitatkozás így történik. A védő felállítja tételét és szigorúan körülhatárolja, hogy mit akar bizonyítani. Ezzel pontosan megjelölte a területet, amelyen mozogni fog s az ellenfél mozgását is e területre korlátozta. Azután megkezdte bizonyítását, mégpedig szigorúan szillogisztikai formában, amikor, ha szükséges, a *főtételt* és a *középtételt* is elláthatja bizonyítékokkal. A támadó fél is szillogizmusokkal dolgozik. A támadó fél mindenekelőtt megvizsgálja, vajjon megfelel-e a következtetés a következtetési szabályoknak. Ha nem felel meg, akkor természetes, hogy a *zárótétel* is elesik (*nego consequentiam*). Ezután a támadó fél megvizsgálja az előzményeket és azokat vagy elfogadja (*concedo*), vagy tagadja (*nego*), vagy különböztetni akar (*distinguo*). Ha a támadó fél tagad valamit, vagy különböztetni akar, akkor ezt szillogizmusokkal bizonyítani kell. És ez így megy tovább.

527. A vitatkozás szabályai kétfélék: a) magára a vitatkozásra vonatkozók és b) a vitatkozókra vonatkozók.

a) Magára a vitatkozásra vonatkozó szabályok a következők:

^{a)} A támadó fél nem kívánhat többet a védőtől, mint azt, hogy tételét bebizonyítsa.

^{β)} A támadó a felállított tétellel szemben más tételt állíthat fel és ezt következtetésekkel bebizonyíthatja.

^{γ)} A védő megvizsgálja a következtetés helyességét és ennek alapján azután támadhat is annyira, amennyire ezt saját tételének a bizonyítása követeli.

b) A vitatkozó felekre vonatkozólag pedig a következő szabályok vannak:

^{a)} Az elvekre nézve, amelyek a vitatkozás tárgyát alkotják, megegyezzenek.

^{β)} Mind a két fél jól ismerje a következtetés és vitatkozás szabályait. Ebből következik, hogy készakaratosan hibás következtetésekkel dolgozni nem szabad.

γ) Csak bizonyos és tagadhatatlan tényeket szabad mind a két félnek felhoznia.

δ) Ha az egyik fél minden alap nélkül állít valamit, amit különben nem szabad megtennie, akkor a másik félnek szabad ugyancsak bizonyítás nélkül azt visszautasítania.

Mi a hibás bizonyítás?

528. A bizonyítással az a célunk, hogy igazság birtokába jussunk, vagy mást az igazság birtokába juttassunk és ezt következtetésekkel érjük el. A bizonyításhoz szükséges, hogy a következtetésben igaz előzményekből induljunk ki s a következtetés menete helyes legyen. Amint e két követelmény ellen vétünk, vagy csak az egyiket is megsértjük, *hibás következtetést* kapunk.

Ha a következtetés menete helytelen, de ez jóhiszeműen történik, tehát nem szándékozunk mást készakaratosan félrevezetni, akkor a hibás következtetést egyszerűen csak *hibás következtetésnek (paralogismus)* nevezzük. Ha azonban a következtetés menetében a helytelenség szándékos, tehát készakaratosan akarunk mást félrevezetni, akkor a hibás következtetést *szarvasokoskodásnak (sophisma)* mondjuk. Mindazáltal tárgyilag, t. i. a hamisság szempontjából a hibás következtetés és sarvasokoskodás között nincs különbség, hiszen mind a kettő hamis.

Lássuk ezeket egyenként!

a) Hibás következtetés.

529. *Hibás következtetést* akkor kapunk, ha a következtetés menete helytelen és ez teljes jóhiszeműséggel történik. Hogy a bizonyításnál, illetőleg következtetésnél e hibát elkerüljük, azért a következőkre kell ügyelnünk.

a) Hibás következtetést akkor kapunk, ha benne nem három, hanem négy fogalom van. Ezt nem mindenkor lehet hamar észrevenni. Az ilyen négyfogalmú következtetést *négyfogalmú következtetésnek (quaternio terminorum)* nevezzük és benne egy középfogalom helyett, két középfogalom van ugyanazon szóval kifejezve. Pl.

minden fogoly rab;
ez a madár fogoly,
tehát ez a madár rab.

Ebben a következtetésben „fogoly” a középfogalom s a következtetésben ezzel az egy szóval kétféle értelmet takarunk. Így származik a következtetésben a négy fogalom. Általában a négyfogalmú következtetésben a négy fogalmat úgy kapjuk, hogy ugyanazt a szót kétféle értelemben használjuk. Pl.

az „állat” kéttagú szó;
az oroszlán állat,
tehát az „oroszlán” kéttagú szó.

Vagy:

minden kezdet nehéz;
a tétlenség minden bűn kezdete,
tehát a tétlenség nehéz.

Vagy:

a kilőtt nyíl pályájának egyes pontjaiban van, amikor áthalad rajtuk;
de a térelfoglalás nyugvás,
tehát mozgás nincs.

Ezzel a következtetéssel akarta Zenon (Kr. e. 460 körül) bebizonyítani, hogy mozgás nincs. A következtetés hibája az, hogy a térelfoglalást azonosnak veszi a nyugvással. Mivel pedig e kettő nem azonos, azért négy fogalom van a következtetésben.

b) Hibás következtetést kapunk akkor is, ha ugrás van benne. Erre példa:

az értelem tevékenysége a tapasztalat szerint az agytól függ,
tehát az értelem tevékenysége nem más, mint az agy tevékenysége.

E következtetésben az az ugrás van, hogy a főtételben kimondott határozatlan függőségből határozott függőségre következtet, mégpedig olyanra, amilyen az ok és hatása között van. Lássunk még egy példát!

A mozgó testnek pályája elejétől végéig végtelen sok ponton kell áthaladnia;
azonban végtelen utat véges idő alatt nem lehet megtenni,
tehát mozgás nincs.

Ez is Zenonnak egyik hibás következtetése, amellyel ugyancsak azt akarta bizonyítani, hogy nincs mozgás. E következtetésben is van ugrás, mert a pontot kiterjedtnek veszi.

c) A bizonyítás ellen akkor is vétünk, amikor hallgatólagosan a bebizonyítandó tételt tesszük meg a bizonyítás alapjául. Ez a *petitio principii*. Pl. ha valaki a földnek a nap körül való forgását akarná bebizonyítani s ezt úgy tenné, hogy mondaná:

a nap áll,
tehát a föld forog a nap körül.

Ez *petitio principii*, mert abból indul ki, amit bizonyítani kell, t. i. a nap áll. Vagy:

az ópium elaltat, mert altatószer van benne.

Ezzel gúnyolja Moliere nagyképű orvosát.

d) A *petitio principii*nek, tehát a hibás következtetésnek is egyik faja a *körben forgó bizonyítás* (*circulus vitiosus*), amelyben két bebizonyítandó tétel közül, mindegyiket a másikkal bizonyítjuk. Pl.

ezt szépnek tartom, mert tetszik nekem;
azért tetszik nekem, mert szépnek tartom.

Vagy:

igaz az, ami megfelel a valóságnak;
az felel meg a valóságnak, ami igaz.

Vagy: ha valaki az emberi szabadságot a beszámíthatóságból bizonyítja s azután a beszámíthatóságot az emberi szabadságból akarja bizonyítani.

Sőt már egyes meghatározásoknál is találkozunk körbenforgással. Pl.

a nevelés a nagykorúak hatása a kiskorúakra.

E meghatározás azért körben forgó, mert a nagykorúság és kiskorúság fogalma a nevelés fogalmából vezetendő le, tehát nem magyarázhatjuk velük a nevelést.

A körben forgó bizonyítás megengedhetetlen. Mégis megjegyezzük, hogy az ilyen bizonyítás csak akkor körben forgó, ha a bizonyítás ugyanazon személy ellen van. Ha a személyek különbözők, akkor nincs körben forgó bizonyítás. Pl. ha valaki elfogadja az Isten létét, de a világ rendezettségét tagadja, akkor nála az Isten létéből következtetünk a világ rendezettségére. És ha egy másik elfogadja a világ rendezettségét, de az Isten létét tagadja, akkor e másodiknál a világ rendezettségéből indulunk ki, hogy az Isten létét bebizonyítsuk. Ez nem körben forgó bizonyítás, mert mind a két esetben más és más emberrel állunk szemben. A tárgyilagosan tudományos bizonyításoknál mindig föltételezzük, hogy egy és ugyanazon ellenféllel van dolgunk. Ha tehát könyvben, értekezésben, felolvasásban találkozunk körben forgó bizonyítással, akkor az valóban körben forgó bizonyítás.

e) A bizonyítás ellen vétünk akkor is, ha a kérdéses tételt figyelmen kívül hagyjuk s mást bizonyítunk, tehát fölcseréljük valamely hasonló tétellel. Ezt a hibás bizonyítást *ignorantiá*-nak nevezzük. Pl. ha jogról volna szó s mi hasznosságról beszélénk. Vagy: a helyett, hogy bebizonyítanók, hogy a vádlott csalást követett el, azt bizonyítjuk, hogy az a csalás, amellyel a vádlottat vádolják, mennyire rút. Vagy: azt kellene bebizonyítanunk, hogy bizonyos viselkedés erkölcsileg kifogástalan és e helyett azt mutatjuk ki, hogy az ilyen viselkedés általánosan el van terjedve.

Még megjegyezzük, hogy sok téves általánosítás van a közmondásokban, amelyeket a köztudat sokszor helytelenül bizonyító erővel ruház fel. Pl.

sok szónak sok az alja.

Az egykés vidékek azt tartják, hogy: a népesség erősebb szaporodását nyomor követi.

b) Szarvasokoskodás.

530. Ha bizonyításunkban készakaratosan követünk el hibát ama szándékkal, hogy mást félrevezethessünk, akkor a bizonyítást *szarvasokoskodásnak* (*sophisma*) nevezzük. Mivel ez az akarat befolyása alatt történik, azért súlyosabb elbírálás alá esik,

mint a puszta hibás következtetés (paralogismus). Ez a mai időkben nagyon gyakori. Azért, hogy észrevegyük a szarvasokoskodást és a hibára rámutathassunk, róla kissé részletesebben szólnunk.

Szarvasokoskodást többféleképpen kapunk.

a) Ha ugyanazt a szót többféle értelemben használjuk. Ekkor az egyszerű következtetés nem három, hanem négy fogalommal dolgozik. Ez a *négyfogalmú következtetés (quaternio terminorum)*, amiről már volt is szó. A szarvasokoskodásnak ez a faja az azonosság törvénye ellen vét, mert ugyanazt a szót más és más értelemben használja. Pl.

az ember nem élhet, ha lába fenn van, feje pedig lenn;
de az ellenlábásokról ezt mondjuk,
tehát az ellenlábások nem élhetnek, vagyis ilyenek
nincsenek.

Ez hibás következtetés, illetőleg szarvasokoskodás, mert háromnál több fogalom van benne. E következtetésben az a hiba, hogy a „fenn” és „lenn” fogalmát egyszer a beszélő, másszor pedig az ellenlábások álláspontjától vesszük.

Szarvasokoskodás a következő is:

ne ölj, mondja az V. parancsolat;
de a halálbüntetés ölés,
tehát a halálbüntetés meg van tiltva.

Ez volt az érvelésük azoknak, akik a halálbüntetés ellen voltak és beszéltek. E következtetésben az a hiba, hogy az „ölés” fogalma a főtételben felebarátunk élete ellen való önhatalmú támadást jelent, a középtételben pedig a társadalom védelmében felállított jogi formában véghez vitt tény.

Lássunk még egy példát!

Az lehetséges, hogy egy hazug ember bevallja, hogy
ő hazug;
de ekkor igazat mond;
aki pedig igazat mond, az nem hazug,
tehát lehetséges, hogy egy hazug ember nem hazug
ember.

Kosi Philotas a szarvasokoskodáson haláláig gondolkodott. E szarvasokoskodásban az a hiba, hogy a következtetés nem tesz különbséget a megátalkodott hazudozó s olyan ember között, aki csak egy adott esetben hazudott.

Ide tartoznak az olyan mondatok is, amelyeknek értelme más és más, amint a vesszőket másképen és másképen rakjuk fel. Tehát a kétértelműség a mondatoknak más és más elválasztásától függ. Pl.

ibis redibis nunquam peribis in armis.

Ennek a mondatnak kettős értelme van a szerint, hogy hová tesszük a vesszőket. Első értelme:

ibis, redibis nunquam, peribis in armis.

(El fogsz menni, sohasem fogsz visszatérni, fegyver
által fogsz elveszni.)

Másik értelme:

ibis, redibis, nunquam peribis in armis.

(El fogsz menni, vissza fogsz térni, sohasem fogsz elveszni fegyver által.)

Az ilyen szarvasokoskodások különösen a jóshelyeken voltak szokásban.

Hasonló a következő is:

küzdök rosszul boldogulok.

Ennek a mondatnak is kétféle értelme van a szerint, hogy hová tesszük a vesszőt. Első értelme:

küzdök, rosszul boldogulok.

Másik értelme:

küzdök rosszul, boldogulok.

Itt vigyáznunk kell az „és” kötőszóra is, nehogy egyszer kössön, másszor meg szétválasszon. Pl.

5 és 7 = 12

5 és 7 kisebb 12-nél.

Tehát valami egyenlő és kisebb 12-nél.

b) Szarvasokoskodást kapunk akkor is, ha a szavak tartalmát, mivel a szavak egy kifejezésbe vannak kötve, összekötve vesszük, bár a tartalmat el kell választanunk. Pl.

egy mustármag esésében nem okoz zajt,

tehát sok sem okoz zajt.

Mindenesetre az igaz, hogy sok mustármag egymástól elválasztva, ha esik, nem okoz zajt. De ebből még nem következik, hogy sok mustármag együttesen esésében nem okoz zajt. Vagy:

a homokrakás, amelyből egy homokszemet elveszünk, rakás marad-e? Igen.

Hátha még egy szemet elveszünk, akkor is rakás marad? Akkor is.

És ha még egy szemet elveszünk? Akkor is rakás marad.

És így tovább.

Ha így egy-egy szem elvétele által nem szűnik meg rakás lenni, akkor végre egy szem homokot kell rakásnak mondanunk.

E hibás következtetésben a „rakás” gyűjtőfogalommal történik visszaélés. A gyűjtőfogalmat sok egyes dologról együttesen mondhatjuk, de e sokban egyről nem.

Vagy:

egy homokszem egy másik homokszem hozzátételével rakássá válik-e? Nem.

Ha még egy homokszemet teszünk hozzá? Akkor sem.

Tehát egy millió homokszem sem alkot rakást.

Hasonló az előbbihez.

Ide sorozzuk az ilyen következtetéseket is:

te ülsz,

tehát nem futhatsz.

Vagy:

aki alszik,
az nem gondolkodik.

Igaz, hogy míg valaki ül, illetőleg alszik, azalatt nem futhat, illetőleg nem gondolkodhat.

c) Szarvasokoskodást akkor is kapunk, amikor a szavak el vannak választva s ezért a szó által jelzettet is elv választjuk, bár ennek nem volna szabad megtörténnie. Pl.

az Isten nem hallgatja meg a bűnös ember imádságát. Itt mindenesetre igaz az, hogy az Isten nem hallgatja meg a bűnös ember imádságát. De ebből még nem következik, hogy semmilyen imádságát sem hallgatja meg. Vagy:

a népesség erősebb szaporodása nyomort okoz.

Itt az a hiba, hogy a látszólagos okot valóságosnak mondja. A nyomornak más okai vannak.

d) Szarvasokoskodást kapunk, ha a járulékot tulajdonságként kezeljük. Pl.

ami szerencsétlenséget okoz, azt kerülnünk kell;
a bölcelet már sok embernek okozott szerencsétlenséget,
tehát bölcelettel nem szabad foglalkoznunk.

Vagy:

ami jó, azt szabad megtennünk;
a pénz jó,
tehát pénzt szabad csinálnunk.

e) Szarvasokoskodást kapunk akkor, amikor valamit általánosan veszünk és ez az előzmények szerint csak föltételes. Pl.

amit nem vesztedél el, az megvan neked;
de 1000 pengőt nem vesztedél el,
tehát van ezer pengőd.

Ehhez hasonló Eubulides megarai görög bölcselőtől származó következő következtetés is:

már letted szarvaidd? Igen?
tehát voltak szarvaidd.
Még nem tetted le?
tehát még megvannak a szarvaidd.

f) Szarvasokoskodást kapunk, ha nem az ellenfél állítását iparkodunk megdönteni, hanem azt, amit neki hibásan és készakaratosan tulajdonítunk. Pl. ha valaki az Egyház isteni alapítását úgy iparkodnék megcáfolni, hogy kimutatni akarná, miszerint ez a parancs: a szenteket imádnunk kell, — hamis.

Eppen így gyakran megtörténik, hogy egyesek nem azt bizonyítják, amit bizonyítaniok kellene. Pl. valakinek az irgalmaságról kellene beszélnie s ő e helyett arról tárgyal, hogy jómódúak hogyan lesznek szegények s a szegények hogyan kerülhetnek nyomorba.

Azok, akik a bizonyításnál vagy mások megcáfolásánál elhagyják a bizonyítandó vagy megcáfolandó dolgot s e helyett

mindenről beszélnek, csak arról nem, amiről beszélniök kellene, nagy szegénységi bizonyítványt állítanak ki magukról, mert elárulják, hogy a dologhoz nem értenek és ezért szeretnék megkerülni.

g) Szarvasokoskodást akkor is kapunk, amikor két jelenség egymásra következik és mi minden további vizsgálat nélkül az elsőt a második okának mondjuk. Pl. ha valaki azt mondaná, hogy az éjjelnek oka a nappal, mert a nappalra mindig és következetesen éjjel következik. Ez hibás okoskodás, mert amik időben egymásután következnek, azokról még nem bizonyos, hogy okozati összefüggésben is vannak egymással.

Ilyen a következő okoskodás is:

a római birodalom bukása a kereszténység terjedését követte,
tehát a kereszténység az oka annak, hogy a római birodalom tönkre ment.

h) Ha a helyett, hogy bizonyítanánk vagy cáfolnánk, a szavak özönével akarjuk meggyőzni vagy megcáfolni ellenfelünket, akkor is a szarvasokoskodás hibájába esünk. Ennek ékes példáját nyújtják a mai idők pártösszejövetelei.

Sokszor a goromba hangnak és a durvaságnak is szarvasokoskodás jellege van, mert megfélemlítéssel dolgozik, hogy így bírja hallgatásra az ellenfelet.

i) Gyakran csak látszólagosan nagy emberek idézeteivel akarunk másokat meggyőzni vagy megcáfolni. Ez szintén szarvasokoskodás, mert az ilyen idézetek sokszor tévútra vezetnek a közönséget. Máskor meg oly férfiúnak a szavait használják tekintélyérvként, aki nem tekintély, vagy nem azon a területen tekintély, amelyen szavait használják. Pl. ha valaki egy megtevédt természettudós szavait használja a vallás ellen.

j) Ha elhallgatjuk az ellenfélnek kedvező jelenségeket, akkor szintén a szarvasokoskodás hibájába esünk. Ezt különös előszeretettel alkalmazzák az ügyvédek a bíróság előtt.

k) Ha valamely erkölcsi tételt oly módon használunk, mintha alóla nem volna kivétel, akkor is szarvasokoskodást követünk el. Pl. ne ölj! a bűntört tartsd meg.

l) Ha kevés megfigyelés után általánosítunk, vagy tarthatatlan föltevéseket állítunk fel és belőlük következtetünk. Mindebben nagy mester a mai hitetlen kor.

m) Végül szarvasokoskodást kapunk a kkoris, ha a föltételes következtetésben a föltétel hamisságából a föltételezett hamisságára vagy a föltételezett igazságából a föltétel igazságára következtetünk, hogy félrevezethessük a másik felet.

531. Lássunk még néhány szarvasokoskodást!¹

a) A krokodilus a Nílus partján egy anyától elragadta gyermekét. Amikor az anya visszakérte tőle gyermekét, a krokodilus

¹ E példák megtalálhatók Kornis Gyula: A pszichológia és logika elemei.⁶ 1924, 140–141. oldalain.

azt válaszolta, hogy visszaadja a gyermeket, ha az anya erre a kérdésre igaz feleletet fog adni: „Vissza fogom-e adni a gyermeket?” Erre az anya így felelt: „Nem fogod visszaadni a gyermeket.” Ekkor a krokodilus így válaszolt: „Vagy igazat mondtál vagy nem. Ha igazat mondtál, akkor éppen szavaid szerint nem adhatom vissza a gyermeket, mert ha visszaadom, akkor nem volna igaz, amit mondtál. Már pedig csak akkor adom vissza gyermekedet, ha igazat mondtál, tehát feleleted igaz. Ha azonban nem mondtál igazat, akkor nem adhatom vissza a gyermeket, mégpedig azért, mert kikötésünk értelmében csak akkor adom vissza, ha igazat mondtál. Így semmiképen sem kapod vissza gyermekedet.” — Ekkor az asszony ezt mondotta: „Mindenesetre vissza fogod adni gyermekemet. Ha igazat mondtam, akkor visszaadod a gyermekemet, mert ebben állapodtunk meg. Ha nem mondtam igazat, akkor is vissza kell adnod a gyermeket, mert csak így lesz nem igazzá az, amit állítottam (t. i. te nem adod vissza gyermekemet).”

Hol a hiba e szarvasokoskodásban? Itt mind a krokodilus, mind az anya szarvasokoskodást követett el. A krokodilus okoskodása ezeken a helytelen föltevéseken nyugszik: én visszaadom a gyermeket, ha nem igaz, hogy visszaadom; ha pedig igaz, hogy vissza nem adom, akkor visszaadom. — Az anya beszédében a következő szarvasokoskodás van: te visszaadod gyermekemet, ha igaz, hogy nem adod vissza; ha pedig nem igaz, hogy visszaadod, akkor is visszaadod.

b) Ilyen Protagorasz görög szofistának és Euathlus nevű tanítványának a pöre is.

Euathlus ugyanis a tanításért járó összeg egyik felét még a tanulás kezdetén fizette le, a másik felét pedig azon időre ígérte, amikor első pörét meg fogja nyerni. Euathlus kitanulta Protagorasznál a szofisztikát, de nem vállalt ügyvédséget és ezért a kialkudott összeg másik felét nem is fizette meg. Mestere erre bepörölte s így szólt: „Én mindenesetre meg fogom kapni pénzem, akár megnyerem a pört, akár elveszítem. Ha megnyerem a pört, akkor te a bírói ítélet értelmében fizetsz; ha pedig elveszítem a pört, akkor meg azért fizetsz, mert megnyerted első pörödet.” Erre Euathlus így fordította meg a mester okoskodását: „Semmiképen sem kaphatod meg a kialkudott összeg másik felét. U. i. ha elvesztem a pört, akkor nem fizetek, mert csak abban az esetben kell a díj másik felét fizetnem, ha megnyerem első pörömet. Ha pedig megnyerem a pört, akkor ismét nem fizetek, mert a bírák így ítélték.”

Miután a két fél közül egyik sem tudta a másikat meggyőzni, azért az ügy a bíróság elé került. Azonban a bírák sem tudták eldönteni a dolgot, hanem a következő tárgyalást határozatlan időre halasztották.

A hiba forrása ott van, hogy Protagorasz szerződése tanítványával nem volt teljes szétválasztó ítélet. A szerződésben a

szétválasztás tagjai: vagy megnyeri a pört, vagy nem nyeri meg a pört. Arra a harmadik lehetőségre nem gondoltak a szerződésben, hogy a tanítvány nem vállal ügyvédséget és így éppen a főtebbi pör lesz első pöre.

c) Omár kalifa akkor, amikor a híres alexandriai könyvtárat fölégette, így okoskodott: „Erre a könyvtárra semmi szükség nincs, mert vagy az van benne, ami a Koránban van és akkor fölösleges, vagy nincs meg benne az, ami a Koránban van s akkor haszontalan. Tehát megsemmisítendő.” És a híres könyvtár Omár parancsára a lángok martaléka lett.

Az itt található szétválasztás nem teljes. Ha a Koránnal nem is egyezik az, ami a könyvtárban van, akkor még nem bizonyos, hogy a Koránnal ellentmondásban van. Különben Omár kalifa szavait ellene is használhatjuk, ha okoskodását megfordítjuk: Ha a könyvtár azt tartalmazza, amit a Korán, akkor a Korán iránti tiszteletből meg kell kímélni; ha pedig különbözőt tartalmaz, akkor mint értékeset védeni kell.

d) Epimenides krétai ember így szólt: minden krétai hazug; Epimenides maga is krétai, tehát nem igaz, hogy a krétaiak hazugok, tehát Epimenides is igazat mond, következésképpen minden krétai hazug.

Itt az a hiba, hogy Epimenides önmagát állítja minden krétaival szembe.

e) Ismered ezt az eltakart alakot? Nem. Az pedig a te apád; tehát nem ismered apádat.

Itt az a hiba, hogy az eltakart alakot nem ismerhetjük, mert nem tudjuk, hogy kit ábrázol.

f) Ismeretes a tanár-szarvasokoskodás is. Ez a következőképpen hangzik.

Az egyetemi tanárok vagy rendes vagy rendkívüli tanárok. Az első esetben semmi rendkívülit nem tudnak, a másik esetben pedig rendeset nem tudnak. Tehát az egyetemi tanárok egészen hasznavehetetlenek.

Itt az a hiba, hogy a „rendes” és „rendkívüli” szavakat nem azon értelemben veszi a szarvasokoskodás, amilyen értelemben az egyetemen használják. Különben ez az okoskodás meg is fordítható így: az első esetben az egyetemi tanárok tudnak valami rendeset, a második esetben pedig tudnak valami rendkívülit; tehát mindkét esetben értékes emberek.

g) Bebizonyíthatjuk, hogy $4 > 12$. Lesz:

$$7 > 5$$

$$-8 = -8$$

$$7-8 > 5-8$$

$$-1 > -3$$

$$-4 = -4$$

$$(-1) (-4) > (-3) (-4)$$

$$+4 > +12$$

Ez matematikai szarvasokoskodás. Hol van a hiba?

h) Bebizonyíthatjuk, hogy $30 = 1$. Legyen ezért $a = 30$, $b = 29$ és $c = 1$.

$$\begin{aligned} a - b &= c \\ (a - b)(a - c) &= c(a - c) \\ a^2 - ab - ac + bc &= ac - c^2 \\ a^2 - ab - ac &= ac - bc - c^2 \\ a(a - b - c) &= c(a - b - c) \\ a &= c \\ 30 &= 1 \end{aligned}$$

Ez is matematikai szarvasokoskodás. A hiba ott van, hogy $a - b - c = 0$ és 0 osztva 0-val nem ad határozott számot.

i) Zeno szofista azt állította, hogy Achilles az öt egy stadionnal (1 stadion = 185 méter) megelőző teknősbékát nem képes utolérni, bár 12-szer oly sebességgel halad, mint a teknősbéka; mert amíg Achilles az egy stadionnyi úton végighalad, azalatt a teknősbéka $\left(\frac{1}{12}\right)$ stadionnyi távolságra előre jut s amíg Achilles az utóbbi $\left(\frac{1}{12}\right)$ stadionnyi úton végighalad, a teknősbéka ismét $\left(\frac{1}{12}\right)$ stadionnyi úttal előre jut és így tovább. Tehát Achilles soha sem fogja utolérni a teknősbékát.

Zeno szarvasokoskodását nagyon könnyen megcáfolhatjuk, ha az Achilles által megtett utak összegét keressük. Lesz:

$$\begin{aligned} S &= 1 + \frac{1}{12} + \left(\frac{1}{12}\right)^2 + \left(\frac{1}{12}\right)^3 + \dots = \\ &= \frac{1}{1 - \frac{1}{12}} = \frac{12}{11} = 1 \frac{1}{11} \text{ stadion.} \end{aligned}$$

Zeno a következtetésnél figyelmen kívül hagyta azt, hogy a mindinkább kisebbedő utakat Achilles mindig kisebb és kisebb időközökben futja meg.

MÁSODIK RÉSZ.

Módszertan.

532. A bizonyítás által megismerünk egyes igazságokat. Azonban az emberi értelem nem elégszik meg egyes igazságokkal, hanem azt is akarja tudni, hogy a tudás mezejének egyes területein az igazságok miképen függnek össze s ezt rendszeres és összefüggő egészbe akarja foglalni. Tehát a gondolkodásnak meg kell mutatnunk azt az utat is általánosságban, amelyen bizonyos összegyűjtött anyagot miképen lehet egységes egészé felépítenünk, mily rendben kell az ismereteket összefűznünk, hogy valamely tudományt kapjunk, vagy ha más valaki az anyagot már összehordta s a tudományt fölépítette, mi azt mint egységes egészet felfoghassuk és megérthessük. Ezt a logika a *módszertan* (*methodica*) tanításával éri el.

533. Némelyek azt mondják,¹ hogy a módszertan fejtegetése nem tartozik a logika keretébe, hanem az egyes szaktudományok bevezetésébe. Így érvelnek. A logikának nem az a feladata, hogy megmutassa, hogy az egyes dolgok miképpen emelkednek értelmi megismerésünkhöz. A logikának csak az a feladata, hogy az értelmi megismeréshez valamiképpen felemelkedett tárgynál megmutassa, hogy gondolkodásunknak milyen rendet kell tartania, ha az igazság birtokába akar jutni. Azt mondják, hogy a logikák csak az általános szokásnak megfelelően tárgyalják a módszertant, bár röviden, mint a logika második részét, mert a módszerek annyira kifinomodtak, hogy ismeretük nem lehet közömbös a bölcselő számára és mert „a tudományok mai szétforgácsoltóságában már csak a bölcsélet őrzi a bölcsnek eszményét, aki nem tart magától idegennek semmit, ami isteni és emberi.”²

Ezzel szemben a következőt kell mondanunk. A logika az alaki igazságot tárgyalja, vagyis azt az utat, amelyen a legbiztosabban és tévedés nélkül juthatunk az anyagi igazság birtokába. Tehát a logika nem foglalkozik az anyagi igazsággal, hanem csupán az anyagi igazsághoz vezető utat tárgyalja. De az igazság megismerése, különösen az igazságok szerves egésze, amely igazságokat a különböző tudományok fejtegetik, nem egyetlen bizonyítással lesz ismeretes és bizonyos, hanem a bizonyítások hosszú útjára van szükségünk. És mert az anyagi igazságokhoz vezető ezen hosszú utat a módszertan fejtegeti, azért a *módszertan a logikának egyik része.*

Mi a módszer?³

534. Módszernek általában azt az utat vagy eljárást nevezük, amelyet követnünk kell, hogy a kitűzött célt elérhessük. Minden célra való törekvés mindig meghatározott módon történik, mert amint meghatározott a cél, éppen úgy az eléréséhez vezető útnak is meghatározottnak kell lennie.

Ha a kitűzött célt elérni akarjuk, akkor mindenekelőtt észszerűen kell utána törekednünk. Csak értelmes lény állíthat maga elé célokat, tehát értelmességének természete szerint fog utánuk törekedni. Mivel pedig az ember természete eszes természet, azért észszerűen fog eljárni a célok elérése végett.

Azonban a cél felé való törekvésnek szabályozottnak is kell lennie, vagyis az észszerűségnek megfelelően az elérendő célhoz megkívántató rendben kell haladnunk s a megfelelő eszközökkel a megfelelő módon kell élnünk.

Végül egységesnek is kell lennie eljárásunknak, azaz minden eszközt az elérendő célra kell irányítanunk. Ha meghatáro-

¹ Pl. Schütz Antal: A bölcsélet elemei szent Tamás alapján. 1927.

² Ugyanott 81. oldal.

³ A. Lehmen: Logik, Kritik, Ontologie.⁴ 1917, 128. oldal.

zott célt akarunk elérni, de utunkban hol ide, hol oda kapkodunk, akkor a célt vagy nem érjük el, vagy csak sokkal később, mint elérhettük volna.

Tehát a módszer az az egységes, szabályozott és észszerű eljárás, amellyel meghatározott célt elérni akarunk. Mivel pedig a szabályozottság az észszerű eljárás következménye s az egységes eljárás következménye annak, hogy egy meghatározott egységes célra törekszünk, azért a módszer meghatározását így kell megadnunk: *a módszer az az észszerű eljárás, amellyel meghatározott célt elérni akarunk.*

A mondottakból következik, hogy a módszerek óriási jelentősége van és nemcsak a tudományos életben, hanem a gyakorlati életben is. Azonban a logika csak annyiban foglalkozik a módszerrel, amennyiben a tudományos élet használja s ezért itt csupán a tudományos módszerekről lesz szó. Ezekből a módszerek a következő meghatározását kell adnunk: **a módszer az az észszerű eljárás, amellyel meghatározott területű igazságok birtokába akarunk jutni.**

535. Az emberi tudás különböző ágaihoz tartozó tárgyak nagyon sokfélék és e tárgyak természete nagyon különböző. E sokféleség és különbözőség különböző eljárást és módszerváltozatosságot tesz szükségessé, mert a módszernek mindig összhangban kell lennie a tudomány természetével és tárgyával. Ezekből egynél több módszerünk van. És bár a különböző tudományoknak és tudományágaknak különböző módszerek felelnek meg, mégis valamely tudományban az egyik módszer túlsúlyát nem szabad összetévesztenünk annak kizárólagosságával.

Mindegyik tudomány a maga módszerével, a logika pedig az összes módszerekkel foglalkozik. Azonban van még egy tudomány, amely az összes módszerekkel foglalkozik. Ez a nevelés-tan, mert a fejlődő nemzedéknél szükséges, hogy az ismereteket módszeresen adjuk elő.

Melyek a módszer szabályai általában?¹

536. Ha a tudományos módszereket jól akarjuk alkalmazni, akkor a következő szabályokat kell szem előtt tartanunk.

a) A kiindulási pont helyes legyen. Ez magától értetődik, hiszen ha valamely igazság megismeréséhez szükséges kiindulási pontot nem jól választjuk meg, akkor az igazságról nem tudunk megbizonyosodni, de másokat sem tudunk meggyőzni. Ezekből ismertről ismeretlenre kell haladnunk, mert a csak már ismert igazságokon át ismerjük meg a még ismeretlen igazságokat. Ezt másképen úgy mondjuk, hogy oly igazságból kell kiindulnunk, amely közvetlenül vagy közvetve bizonyos. Valószínűségek nem

¹ A. Lehmen: Logik, Kritik, Ontologie.⁴ 1917, 129—130. oldal.

lehetnek kiindulópontok, mert ezek még nem igaz ismeretek, tehát bizonyosságot nem szülhetnek.

b) Továbbá a haladás folytonos és hézagtalan legyen, vagyis a gondolatok egymásba kapcsolódjanak, úgyhogy mindegyik az előtte levőben bírja alapját. Így az előzmények és a zárótétel között meglesz az összeköttetés. Ha a gondolatok folytonossága megszakad, célunkat nem érhetjük el. Ez a folytonosság és hézagtalanság különösen a tanításban fontos és ebben mindig a tanítvány értelmi színvonalához kell alkalmazkodnunk.

c) A módszerrel a tudás valamely területén egységes egésze törekszünk s ezért egységre, rövidezésre és világosságra kell törekednünk. Ami a cél eléréséhez szükséges, azt föl kell vennünk és tárgyalnunk kell, de röviden, világos okfejtéssel és a megfelelő helyen; ami pedig a cél eléréséhez nem szükséges, azt el kell hagynunk, nehogy zavart okozzon és a figyelmet megossza. A többértelmű szavakat magyarázzuk és jelöljük meg, hogy melyik értelmét használjuk, mert csak így tudjuk a hallgató figyelmét egy meghatározott értelemhez kötni. A homályos kifejezéseket, rossz mondatstruktúrákat kerüljük, mert ez az érthetőség rovására van és gondosan különítsük el a biztos tudást a valószínűsétől. A nehézségek fölött ne surranjunk el, hanem mindennek adjuk meg a magyarázatát, hogy az előbb mondottakkal teljes összefüggésben legyen.

d) A tudományos módszer három oszlopa a meghatározás, osztás és bizonyítás, amelyekhez az út a módszer helyes alkalmazása. Ez okból a) szabatos meghatározásokra törekedjünk; b) a tárgyalás anyagát osszuk fel az osztás szabályai szerint s a részeket a megfelelő helyen és a megfelelő terjedelemben fejtegetjük; c) a bizonyítás meggyőző és áttekinthető legyen.

e) A módszer alkalmazásához szükséges még figyelem is, hiszen ezt minden szellemi tevékenység megköveteli. A figyelem a módszer alkalmazásánál szükségesebb, mint más szellemi tevékenységnél, mert a módszernél nagy területeken van dolgunk gondolat összekötésekkel. Továbbá gondosan kell elkülönítenünk a lényegest a lényegtelenről, a fontosat a kevésbé fontosról. Végül elővigyázatra is van szükségünk, hogy a lényeges és fontos dolgokat ne hagyjuk ki s a fölöslegeseket ne tárgyaljuk. Szükséges az elővigyázat azért is, hogy kedvenc gondolatainkon ne nyargaljunk sokáig s ne térjünk vissza rájuk szükségtelenül, alap nélkül semmit se állítsunk s a kényesebb és nehezebb dolgokon ne akarjunk keresztülsurranni.

Hogyan osztjuk fel a módszert?

537. Ha módszeresen akarunk haladni, akkor valamely ismeretből kell kiindulnunk, hogy ismeretlenhez jussunk, mert az ember csak haladó mozgással ismeri meg az igazságokat. Amiből kiindulunk, az a könnyebb, mert már ismerjük és amihez haladunk,

az a nehezebb, mert még ismeretlen. Más szavakkal ezt úgy fejezzük ki, hogy az ismert és ismeretlen úgy viszonylik egymáshoz, mint az egyszerű az összetetthez. Így megkapjuk a módszer felosztásának az alapját.

Amikor az egyszerűtől, illetőleg egyszerűbbtől haladunk az összetettebbhez, akkor ezt *szintézisnek* mondjuk; és amikor a jobban összetettebbtől haladunk az összetettebbhez, akkor *analízisnek* mondjuk a módszert.

Tehát minden módszer a szintézisre és analízisre vezethető vissza. Természetes, hogy itt még az „egyszerű” és „összetett” fogalmát is meg kell magyaráznunk.

Az egyszerűnek és összetettnek három fajtát különböztetjük meg: a) általánosság és részlegesség, b) ok és hatás, alap és következmény, c) tárgyi rész és tárgyi egész. Tehát az általános fogalom és általános ítélet tartalmilag egyszerűbb, mint a kevésbé általános fogalom és kevésbé általános ítélet, valamint a részleges fogalom és részleges ítélet; az ok egyszerűbb, mint a hatás és az alap egyszerűbb következményénél; végül a tárgyi rész egyszerűbb, mint a tárgyi egész.

Lássuk ezekután a módszereket egyenkint!

a) Analitikai módszer.

538. Amikor valamely összetett egészét ismerünk, akkor a részeit is akarjuk ismerni. Ezért a dolgot részeire bontjuk, vagyis elemezzük, vagyis külön-külön vizsgáljuk az egyes részeket, hogy a részek megismerése által még jobban megismerhessük az egészet. Ez az *analitikai módszer*. Tehát *az analitikai módszer az összetettből mint adottból indul ki*. Ez az összetett, amelyből az analitikai módszer kiindul, előbb ismeretes és csak azután megyünk a részek megismerésére.

539. Az analitikai módszer az összetettből indul ki, hogy a kevésbé összetetthez vagy az egyszerűhöz jusson.

a) Mivel az általános fogalom tartalmilag egyszerűbb a megfelelő kevésbé általános, illetőleg részleges fogalomnál és az általános ítélet tartalmilag egyszerűbb a megfelelő kevésbé általános, illetőleg részleges ítéletnél, azért *az analitikai módszer az egyes dolgokból indul ki, hogy így jusson az általánoshoz*. Ezért az analitikai módszer alapját alkotja az egyes dolgokból és egyes jelenségekből az általánoshoz haladó *indukciónak*.

b) A hatás és következmény összetettebb, mint az ok és alap. Ezért *az analitikai módszer a hatástól indul az okhoz, a következménytől az alaphoz*. Ezt másképpen így mondjuk: *az analitikai módszer a tárgyilag későbbiből indul a tárgyilag előbbire*, mert a hatás és következmény tárgyilag későbbi mint az ok és alap. Ez okból az analitikai módszert még *regresszió (visszamenő) módszernek* is nevezik.

b) Szintetikus módszer.

540. Amikor valamely összetett egésznek előbb ismerjük a részeit, akkor a részek megismerésével kezdjük és fokozatos összefüggésztésükkel jutunk az egész ismeretére. Ezt a módszert *szintetikus módszernek* nevezzük.

A szintetikus módszert nemcsak a fizikai egésznel alkalmazzuk, amikor előbb ismerjük a részeket, hanem a logikai egésznel is. Logikai egész alatt oly gondolkozási folyamatot értünk, amely részekből épül fel. Ilyen logikai egész a következtetés, amely ítéletekből áll, továbbá az ítélet, amely fogalmakból áll, végül a fogalom, amely jegyekből áll.

Van még beszédbeli egész is. Ilyen beszédbeli egész pl. a mondat, amely szavakból áll; de a szó is beszédbeli egész, mert részei a hangok.

Tehát a szintetikus módszer az egyszerűbből mint adottból indul ki. Ez az egyszerűbb előbb ismeretes és csak azután megyünk az összetettre vagy az összetettebb egészre.

541. A szintetikus módszer az egyszerűbből indul ki, hogy az összetettebbhez érjen.

a) Ezért a szintetikus módszer az általános fogalomból vagy az általános ítéletből indul ki s így halad a különöshöz és az egyes dologhoz. Tehát a szintetikus módszer alapját alkotja a következtetésnek, mert benne a zárótétel különös eset, amely az általános törvényben bennfoglaltatik.

α) Amikor így az egyszerűbb fogalomtól az összetettebbhez megyünk, pl. az élőlény fogalmától az ember fogalmához, vagy a háromszög fogalmától a derékszögű háromszög fogalmához, akkor a szintézisnek ezt a fajtát *meghatározó szintézisnek* mondjuk. Ennek ellentéte az *elvont (obstráho) analízis*, amelyben az összetettebb fogalomtól az egyszerűbbhöz megyünk; pl. az ember fogalmától az élőlény fogalmához, vagy a derékszögű háromszög fogalmától a háromszög fogalmához.

A meghatározó szintézis főtétele egy általános fogalom, az elvont analízis főtétele pedig a kevésbbé általános fogalom vagy az egyes dolgok.

β) Amilyen fontos az út fogalomtól fogalomhoz, éppen olyan fontos az út ítélettől ítélethez. Amikor általánosabb ítélettől kevésbbé általános ítélethez vagy egyedi ítélethez haladunk, akkor a szintézisnek ezt a fajtát *különösítő (specializáló) szintézisnek* nevezzük. Ennek ellentéte az *általánosító analízis*, amelyben a kevésbbé általánostól a jobban általánoshoz s az egyedektől az általánoshoz haladunk.

Ide tartozik a *deduktív elv* viszonya is ahhoz, amire alkalmazzuk. Tehát a deduktív elv alkalmazása szintézis, de a deduktív elv fölkeresése analízis. Pl. ha valamely geometriai tétel alapján az ábrát megrajzoljuk, akkor ez szintézis; és ha az ábrából a tételt magyarázzuk, akkor analízist kapunk. Vagy: amikor az

orvos megállapított betegségnél orvosságot ír elő, akkor ez szintézis; és amikor az észlelt tünetekből a betegségre következtet, akkor ez analízis.

b) *A szintetikus módszer még az okból a hatásra s az alaptól a következményre halad, mert az egyszerűbből megy az összetettebbre.*

c) Végül mivel az ok és alap nemcsak megismerési alap, hanem egyúttal alapja a szintetikus módszer szerint megismert tétel tárgyilagosságának is, más szavakkal: mivel az ok és alap tárgyilag előbbi a hatáznál, illetőleg következménynél, azért *a szintetikus módszer a tárgyilag előbbiből halad a tárgyilag későbbire.* Ez okból a szintetikus módszert *haladó* vagy *fokozatos (progressiv) módszernek* is mondják.

A mondottakból következik, hogy a szintetikus módszer mindenben ellentéte az analitikus módszernek.

542. A szintetikus módszerhez tartozik még a *származtató (geneticus) módszer* is. Ez abban áll, hogy valamit keletkezésétől kezdve figyelemmel kísérünk, vagy valamit így vagy úgy keletkezettnek gondolunk. Pl. származtatóan járunk el, ha egy növény fejlődését figyelemmel kísérjük, vagy ha egy ország vagy valamely irodalmi mű történetét keletkezésétől, illetőleg megfogalmazásától befejezéséig kísérünk. A származtató eljárásnak nagy haszna van a tudomány egyes területein, pl. a történelemben, mértanban. Pl. a mértanban úgy adjuk a kör meghatározását, amint azt keletkezettnek gondoljuk: a kör oly görbe vonal, amelynek minden egyes pontja adott ponttól egyenlő távolságra van.

A származtató eljárás mindig szintetikus és fokozatos.

Kísérleti módszer.¹

543. Az analitikai és szintetikus módszernél nagy haszonnal alkalmazhatjuk a *kísérleti (experimentalis) módszert*, amely mindig tényekkel és összetett lényekkel foglalkozik.

Amikor valamely tény tudományosan akarunk leírni, akkor azt meg kell figyelniünk. A *megfigyelés* mindig önkényes és tervszerű szemlélet, amelyet valamely tudományos cél irányít. Pl. a csillagász, aki egy üstököst megfigyel, ezt nem úgy szemléli, mint az, aki az égre nézve megpillantja, hanem szemléletében bizonyos tudományos szempont és terv irányítja. Vagy: a pedagógus, aki a játszó gyermekeket szemléli, őket nem úgy nézi, mint az, aki csak gyönyörködik mozgékonyaságukban és elevevenségükben, hanem őt megfigyelésében pedagógiai célok vezetik.

Azt, amit megfigyelünk, tudatosan már bizonyos fogalom alá is foglaljuk, vagy e fogalomaláfoglalás legalább is a tény megnevezésében nyilatkozik meg. Pl. az orvos, aki egy betegséget

¹ Kornis Gyula: A pszichológia és logika elemei.⁶ 1924, 144—147. oldal. (Az 550. majdnem szóról-szóra van innen véve.)

megfigyel, kijelenti, hogy az szervi szívbaj vagy más megnevezett betegség. A tudományos megfigyelés bizonyos fogalmakat már föltételez, hogy a megfigyelés eredménye a tudomány rendszerébe beilleszthető legyen. Tehát a megfigyelésnél az érzékek és gondolkodás együttesen dolgozik, hogy a kitzűzött cél megvalósulhasson.

544. Bizonyos jelenségek számára vannak érzékszerveink. Pl. a hangot fülünkkel fogjuk fel, a símát tapintás által ismerjük meg, a fényt szemünkkel vesszük észre. Azonban vannak jelenségek, amelyeket, bár anyagiak, egyetlenegy érzékünkkel sem vagyunk képesek észrevenni, pl. a mágnességet, vagy a fényben az infravörös és az ultraviola sugarakat. Ezért érzékszerveink befogadó képességének a határait kitolni iparkodunk bizonyos *műszerekkel* (*instrumentum, apparatus*). Ilyen műszer pl. a teleszkóp, amellyel Galilei fölfedezi a Jupiter holdjait és ezáltal Kopernikusz-rendszerének hatalmas támaszt ad. Ilyen a mikroszkóp is. Már sok ilyen műszerünk van.

A természettudományok arra törekszenek, hogy lehetőleg megszabaduljanak a szemléleti adatok szubjektív jellegétől. Ezért a jelenségeket nem az érzékszervekre gyakorolt közvetlen hatásuk alapján iparkodnak meghatározni, hanem más tárgyakra gyakorolt hatásuk alapján. Így pl. a hőmérsékletet nem az után határozzuk meg, hogy a hő bennünk milyen érzeteket kelt, hanem az után, hogy a higanyra milyen hatással van. Így kapjuk a hőmérőt.

545. Pusztá megfigyeléssel nagyon nehéz, sőt sokszor lehetetlen is az ok fölfedezése. Ezért arra törekszünk, hogy belemélyíthassunk a tünemény lefolyásába s a föltételeket önként változtathassuk. Ezt *kísérletnek* nevezzük. Tehát a kísérlet valamely szándékosan előidézett és föltételeiben önkényesen változtatott tüneménynek tudományos célok által irányított megfigyelése.

A kísérleti módszer által valamely összetett egészet az analízis által szétbontunk s azután a részeket a szintézis által ismét egészzé kötjük össze. Így jár el pl. a vegyész, aki a vizet oxigénre és hidrogénre bontja s azután ismét vízzé egyesíti. Vagy így jár el pl. a növénytudós, aki a növényeket részeikre bontja s azután ismét az egészet állítja elő, bár itt az összetevés már nem teljes, mert a hozzá szükséges élelvel nem áll a tudós rendelkezésére.

Kísérlet által oly kérdések is megoldhatók, amelyeket pusztá megfigyelés által nem vagyunk képesek megfejteni. Ilyen pl. a harmatképződés elméletének a története. Azt már a régiek is tudták megfigyelés által, hogy a harmatképződés föltétele a tiszta és szélcsendes éjjel. Ezzel azonban még mindig nem tudták, hogy miképen keletkezik a harmat. Azt gondolták, hogy a földből fel szálló gőz vagy finom eső idézi elő. Végül Wells (1818) kísérleteivel megállapította, hogy mind a két nézet hamis, mert a harmat

a levegő vízgőzéből keletkezik oly tárgyakon, amelyek éjjeli ki-sugárzás által eléggé lehültek.

546. A kísérlethez két föltétel szükséges: a) a vizsgálandó tünetmenny önkényes előidézése és b) a tünetmenny föltételeinek önkényes változtatása. Ezért a tünetmenny egyes föltételeit el-szigeteljük vagy módosítjuk és ekkor azt vizsgáljuk, hogy e vál-toztatással párhuzamosan milyen változás áll be a tünetmennyben. Így a természet bonyolult jelenségeit egyszerűbbekre vezethetjük vissza. Miután így az első lépés megtörtént, hogy az elemi össze-függéseket megismerjük, áttérhetünk a bonyolultabb jelenségekre is.

Végül a kísérlethez tartozik a megfigyelt folyamatok mérése, vagyis mennyiségi meghatározása is.

547. A kísérletnek nagy előnyei vannak a megfigyelés fölött. a) A kísérletnek nem kell megvárnia, hogy valamely tünetmenny vagy folyamat föllépjen a nagy természetben, hanem maga állapítja meg a folyamat föllépésének idejét és helyét. b) A kísérlet lehetővé teszi a megfigyelés megismétlését, mégpedig annyiszor, amennyiszor azt szükségesnek gondolja. c) Egyik kutató ellen-őrizheti a másikat; ez a kutatók együttműködését eredményezi s a tudományos munka megszervezésére vezet.

A kísérlet nagy előnye az alapja annak, hogy sokkal elő-nyösebb helyzetben vannak azok a tudományok, amelyek kísér-leteket alkalmazhatnak, mint azok, amelyek a pusztá megfigye-lésekre vannak utalva. Pl. a csillagász csak akkor végezheti meg-figyeléseit, ha az égi jelenség feltűnik, míg a fizikus a maga jelenségét bármikor előidézheti.

548. A kísérleti módszernek nem kell mindenkor valóban is részeire bontania az egészet. Sokszor úgy járunk el, hogy az egésznek valamely részét vagy részeit külön-külön vesszük viz-sgálat alá, mintha magukban állanának és csak azután kötjük össze egészé. Így jár el pl. a fizikus, aki valamely jelenségnek csak egyik részét figyeli meg tüzetesen, hogy újabb fölfedezésekhez jusson. Ez az eljárás különösen a lélektanban gyakori, ahol az értekeket, vágyódást, észrevevést stb. külön-külön tanulmányozzuk, mintha csak magukban állanának, azután kölcsönös összefüggé-sükben vizsgáljuk, hogy következtethessünk mindezek alapjára, a lélekre.

Észrevevessük, hogy a *kísérleti módszer nem önálló módszer*, hanem az analitikai és szintetikus módszernek van alárendelve.

Még megjegyezzük, hogy a megfigyelés és kísérlet csak egyes esetekre korlátozódik és ezért, hogy általános igazságra jussunk, szem előtt kell tartanunk azt, amit az indukciónál mondtunk.

549. A kísérleti módszert a megfigyeléssel együtt *tapasz-talati módszernek* is nevezzük.

A tapasztalati módszer a) *lélektani* és b) *fizikai* vagy *érzéki tapasztalati módszerre* oszlik. Az első a belső érzet tünetmennyéinek a megfigyelésére s a lehozható következtetésekre vonatkozik,

amennyiben a tünetmények alapul szolgálhatnak a lélektan és erkölcsstan igazságainak a megismeréséhez. Ide tartozik az állati tünetmények megfigyelése is, amennyiben támaszpontul szolgálhatnak az embernél hasonló okoskodásokra. A másik pedig az érzéki és anyagi tünetmények megfigyelésére vonatkozik, amelyek alapul szolgálnak a természet-tudományoknak. A természet-tudományok haladásához föltétlenül szükséges a tapasztalati módszer.

550. Még az a kérdés a kísérleti módszernél, hogy miképen állapíthatjuk meg, hogy bizonyos föltételek és a bekövetkező tünetemény között oksági viszony áll-e fenn. Mikor jogos az a föltevés, hogy az előzmények valóban okai a tüneteménynek? Erre négy eljárás van.

a) Az első az *egyezés módszere*. Ez abban áll, hogy ha bizonyos tüneteményt tapasztalunk és a tünetemény föltételei egynek kivételével különbözők, akkor ez az egy lesz a tünetemény oka. Pl. különböző szilárd testet teszünk vízbe. Ekkor azt vesszük észre, hogy valamennyi test súlyából veszít a vízben. E közös tünetemény összes föltételei különbözők, csak az az egy nem, hogy a testeket vízbe bocsátottuk. Tehát a víz a súlyveszteség oka.

b) A második a *különbözés módszere*. Ez abban áll, hogy ha a tünetemény az egyik esetben bekövetkezik és a másik esetben nem, továbbá mindkét eset föltételei egynek kivételével mindenben megegyeznek, akkor ez az utóbbi föltétel, mely a tünetemény bekövetkezésénél megvolt, a be nem következésnél pedig hiányzott, a tünetemény oka. Pl. valaki mérget vesz be és meghal. Előző és utóbbi állapota mindenben megegyezett, csak abban nem, hogy mérget jutott szervezetébe s ezért halálának oka a mérget.

A különbözés módszerét a mindennapi életben is nagyon gyakran alkalmazzuk. Pl. az óra megállt, mert nem húztuk fel; a tűz elaludt, mert vizet öntöttünk rá.

c) A harmadik a *maradékok módszere*. Ez abban áll, hogy ha egy tünetemény valamennyi föltételéről egynek kivételével biztosan ki tudjuk mutatni, hogy mely előzmények okozatai, akkor a tünetemény meg nem magyarázott, vagyis okában nem ismert körülményének okát a még hátramaradt előzményekben kell keresnünk. Pl. e módszernek köszönhetjük a Neptunus fölfedezését. U. i. a bolygók pályáját s a pálya eltéréseit ki tudjuk számítani a többi bolygók tömegéből és távolságából. Az így végzett számítás eredményével ellenkezett az Uranusnak megfigyelés útján megállapított pályája. Ez a különbözés vezetett a Neptunus fölfedezésére. Az Uranus holdjai keringésének szabálytalanságát ugyanis Le Verrier a szomszédos égitestek vonzására vezette vissza. Amikor azonban ez utóbbiak által okozott szabálytalanságot az egész szabálytalanságból levonta, még mindig maradt hátra szabálytalanság. Ebből a maradékból azt következette, hogy ezt csakis egy eddig ismeretlen égitest okozza. Ezen

égitest helyét pontosan kiszámította, Galle csillagász pedig 1846-ban meg is találta. Ez volt a Neptunus.

d) A negyedik a *párhuzamos változások módszere*. A különbözőzés módszerét sokszor nem alkalmazhatjuk, mert az oknak tartott föltétel nem küszöbölhető ki, vagy nem szigetelhető el. Ekkor a kérdéses állandó föltételben, amelyet oknak gondolunk, módosítást idézünk elő, t. i. erősítjük vagy gyöngítjük s azt figyeljük meg, vajjon megfelelő párhuzamos változás áll-e be az okozatban is. Ha igen, akkor oksági viszony van ama föltétel és a tünetény között. Pl. annak eldöntése, hogy mily hatása van a hófok emelkedésének a testek térfogatára, csakis a hő fokozásával és csökkenésével történhet, mert a meleg a testekből nem távolítható el. Vagy: milyen hatása van a kötelező népoktatásnak, azokból a tényekből állapítható meg, amelyek régebben is fölléptek ugyan, de amelyeknek most párhuzamos emelkedését vehetjük észre. A párhuzamos változások módszerének a társadalmi jelenségekre való alkalmazásában főeszköz a *statisztika*.

Kutató módszer.

551. Amikor valamely tudomány anyagát keressük és gyűjtjük, akkor ez a *kutató (heurestica) módszer segítségével* történik. A kutató módszer tehát az az eljárás, amellyel valamely tudománynak lehetőleg egész anyagát összehordjuk. Természetes, hogy itt is az ismertről az ismeretlenre, a közelebbiről a távolabbira haladunk.

Bármely tudomány egész anyagát összehordani lehetetlen. Ez csak akkor volna lehetséges, ha valamely tudomány területén a fölfedezések sora befejezett és kimerített volna. Ez pedig még nem következett be s nem is fog következni.

A logika a kutató módszerrel is foglalkozik; mindazáltal nem célja e módszer összes szabályait felállítani, mert e szabályok ama tudomány természetéhez alkalmazkodnak, amely használja ezt a módszert. A logikának csak az a feladata, hogy e módszernél az általános alapelveket rakja le.

552. Az összes tudományokat tárgykör szerint két nagy csoportra oszthatjuk: a) *szellemi tudományokra* (philosophia, philologia, história és társadalmi tudományok), b) *természet-tudományokra* (mechanica, phisica, chemia, biologia stb.). Külön csoportba tesszük a mennyiség-tudományokat, amelyek aprioris szempontok szerint maguk alkotják meg tárgyukat.

a) A *szellemi tudományokban* a kutató módszernél általános és bizonyos igazságból indulunk ki és dedukcióval haladunk tovább és ebben a következtetéseket használjuk. Így észrevesszük az egyes igazságok között az összefüggést s a levezetett igazság alapját az általános igazságban találjuk.

Ha pedig egy különös igazság megalapozásáról van szó, akkor ezt visszavezetjük egy általánosabb és ismert igazságra.

b) A *természet-tudományokban* egyes dolgokból vagy jelenségekből indulunk ki, amelyeket alaposan megvizsgálunk. E vizsgálatnál szükséges, hogy az összes eszközöket igénybe vegyük, amelyek rendelkezésünkre állanak s a célnak megfelelően nagy figyelemmel használjuk és alkalmazzuk. Ezek az eszközök kétfélék: alanyi és tárgyi eszközök. Az alanyi eszközök egészséges érzékszerveink, a tárgyi eszközök pedig a mesterséges készülékek és műszerek, amelyeket a legnagyobb pontossággal kell előállítanunk és lelkiismeretes figyelemmel alkalmazzunk. Amikor így az egyes dolgokat és jelenségeket megfigyeltük, azután éles megfontolással általános igazságokra vagy általános törvényekre vezetjük vissza.

Ezen eljárásnál mindama módszereket igénybe vehetjük, amelyek a tudományokban használatosak és ezért a *kutató módszer nem önálló módszer*.

c) A *matematikai tudományok* tárgya a számlálás és mérés, sajátos területe pedig a számfogalom és számműveletek rendszeres és tudományos kifejtése, törvényeit pedig a mértanban és mechanikában érvényesíti, alkalmazza.

A matematika a számfogalom tekintetében a természetes számsorból indul ki s ennek bővítése által kapja a tört számokat, a negatív számokat, az irracionális számokat, az imaginárius számokat, a komplex számokat, továbbá a változó számokat és a függvényeket, amelyekben két érték úgy függ össze egymással, hogy ha az egyik változik, akkor a másik is változik; pl. $y = ax^2 + bx + c$.

A matematika eljárásában konstruktív meghatározásokból indul ki, vagyis oly fogalmakból, amelyeknél nincs tekintettel arra, hogy e fogalom tárgya képzelhető-e, szemléletes-e, hanem csak arra van tekintettel, hogy a fogalom jegyei között ne legyen logikai ellentmondás. E meghatározásokból azután dedukcióval vezeti le a maga igazságait. Tehát a matematika igazságai mint való lények sehol sem léteznek, mindazáltal mindenütt érvényesek, ahol az érvényesülés föltételei megvannak.

A matematika eljárására minden tudomány irigységgel néz. A matematikának a bölcselőre nézve is megvan a maga jelentősége: „a) Mindenekelőtt megmutatja, hogyan fest egy fogalomnak (mennyiség) minden vonatkozásban való tüzetes kidolgozása; b) formai eleme a logikai gondolkodásnak, tárgya pedig az absztrakt gondolkodásnak és a metafizikára való előkészületnek rég fölismert és ajánlott iskolája; c) a matematikai végtelen egyenest belevezet a metafizikába, sőt a metafizika koronájának, az Abszolútumnak egy ideális területen való kisugárzása.”¹

¹ Schütz Antal: A bölcsélet elemei Szent Tamás alapján. 1927. 83. oldal.

553. A kutató módszernek még segédeszközei is vannak. Ezek a következők.

a) Mindenekelőtt szorgalmasan kell olvasnunk oly könyveket, amelyek tudományos kérdéseket logikusan és világosan tárgyalnak.

b) Készséget kell szereznünk a logikus gondolkodásban, t. i. a meghatározásban, az osztásban és következtetésben. Azonkívül szükséges, hogy hosszabb értekezéseket tudjunk fejezetekre osztani, tudjuk kiemelni a tulajdonképeni gondolatmenetet és végül az egészet visszavezetni rövid szillogizmusra. Mindez pedig ismét azt követeli, hogy sokat olvassunk és mindenkor gondolkodva olvassunk.

Rendszer.

554. Ha valamely tudomány tárgyát már összehordtuk, azután *rendszerbe (systematica)* foglaljuk, vagyis az egész anyagot egy átfogó gondolat köré csoportosítjuk, úgyhogy a részek szerves egészet alkossanak. E rendszer nélkül a tudomány csak egyes elszigetelt ismeretekből állana.

A főgondolatnak, amely köré valamely tudomány anyagát csoportosítjuk, igaznak és bizonyosnak kell lennie. Azonban az már nem szükséges, hogy közvetlenül is bizonyos legyen, hanem elégséges, hogy valamely ismert igazságra visszavezethető legyen.

Ez az összefoglaló főgondolat az illető tudomány *középpontja*. Belőle ágaznak ki a részek, amelyek következtetésekkel összekötöttek.

555. A tudományos rendszerhez a következők szükségesek.

a) Egységes tárgy, mégpedig nemcsak az az általános tárgy, amellyel több tudomány foglalkozhat, pl. ember, föld, hanem egy meghatározott szempont szerint felfogott tárgy, pl. az ember mint nevelésre szoruló lény a neveléstannak a tárgya.

b) A tartalom logikai feldolgozottsága. Ide szükséges, hogy ^{a)} a fogalmakat meghatározzuk, ^{b)} az állításokat bizonyítsuk, ^{c)} a fogalmakat és állításokat a felosztás logikai szabályai szerint csoportosítsuk; ^{d)} a meghatározások és bizonyítások szoros következetességgel következzenek egymásután.

Az osztásnál főképen arra törekedjünk, hogy az *természetes* legyen. *Természetes felosztás csak egy lehet minden tudománynál*, mert ez a tudomány lényege szerint oszt. Ezért ezt az osztást *lényeges* vagy *logikai osztásnak* is nevezzük.

A természetes osztással szemben áll a *mesterséges osztás*, amely külső alapok szerint iparkodik valamit csoportosítani. Ilyen pl. Linné osztása, amely a növényeket porzóik száma szerint csoportosítja. Nekünk mindig természetes rendszerre kell törekednünk.

556. A rendszernek *elméleti és gyakorlati értéke* van.

a) Elméleti értéke abban áll, hogy a gondolkodás nyilvánvalóságát szolgálja.

b) Gyakorlati értéke pedig abban áll, hogy a gondolatok közlését és emlékezetben tartását könnyebbé teszi.

Tanítási módszer.

557. A módszer azt az utat mutatja, amelyen a gondolkodásnak járnia kell, hogy az ember összefüggő és rendszeresen tagozott ismeretkört sajátíthasson el, vagy közölhessen. Azonban a tanításnál a módszer egymagában még nem elégséges a sikerhez, hanem szükséges az egyes módszereket bizonyos alakba öntenünk, hogy az ismeretközlésnek haszna és eredménye legyen. A tanításban a módszer az alakkal együtt jár, egyik a másik nélkül haszontalan és lehetetlen is. Az alakot, amelybe a tanításnál az egyes módszereket öltöztetjük, *tanítási módszernek* vagy *didaktikának* nevezzük.

A *didaktika is módszer*, de már nem az ismeretszerzésnek, hanem az ismeretközlésnek a módszere, tehát a tanítónak mutatja az utat, hogy a módszeres tárgyalás miképpen menjen végbe.

558. A tanítási módszer azt mondja, hogy mely alakba öntsük a módszert és bizonyítást, hogy ismeretközlés lehetséges legyen. Ez az alak az, hogy a tanító egymaga vagy tanítványival együtt keresi-e az igazságot; vagyis *a tanítási módszer az a mód, ahogyan az igazság felé vezető utat megjárattjuk a tanítvánnyal.*

Ezt az utat háromféleképpen járathatjuk meg a tanítvánnyal: vagy elől megy a tanító s a tanítvány csak követi őt; vagy ismét elől megy a tanító, de már a tanítványnak is van része az igazság fölkeresésében; vagy a tanító és tanítvány egymásmellett haladnak és együttes erővel keresik az igazságot. Ennek megfelelően háromféle tanítási módszert különböztetünk meg.

a) Az első az, amelyben a tanító folytonosan beszél s a tanítvány ezalatt folytonosan hallgat és figyel. E tanítási módszert *előadásnak* vagy *előadási módnak* nevezzük.

b) A tanítási mód második faja a *kérdező mód* vagy *kérdező alak*. Ebben a tanító kérdésekre osztja az egész anyagot és vagy ő felel a kérdésekre, vagy megkísérli, hogy a tanítvány próbálja meg a feleletet.

c) Végül van a harmadik, t. i. a *párbeszéd* vagy *dialogikus mód*. Ez abban különbözik a kérdező alaktól, hogy míg ebben a tanító kérdez, hogy valamire rávezesse a tanítványt, addig a párbeszéd alakban a tanítvány is kérdezi tanítóját, hogy kétségeit eloszlassa, nehézségeit megoldhassa.

Tudomány.

559. *A tudomány mindazon tételek összessége, amelyek egy és ugyanazon tárgyra vonatkoznak, továbbá a tételek meg vannak alapozva és tartalmuknak megfelelően egységes egészet alkotnak.* E meghatározás minden tudománynak megfelel.

Ha az ismeretek csak azt célozzák, hogy az igazság után törekvő szellemet kielégítsék, akkor a tudomány *elméleti*. És ha az ismeretek oly természetűek, hogy az életben értékesíthetők, akkor a tudomány *gyakorlati*.

A gyakorlati tudomány tárgya mindig valamely szabad cselekedet vagy oly dolog, amely az ember által szabadon létesíthető. A gyakorlati tudomány nem metafizikai, hanem fizikai módon jár el, vagyis a cselekedetet, illetőleg a dolgot úgy adja elő, amint az a lehetséges jó és tökéletesség szempontjából keresztülvezethető.

Az elméleti tudomány örvend az igazságnak, a gyakorlati pedig annak örvend, hogy a cselekedetet, illetőleg a dolgot szabályozhatja. Az elméleti tudománynál az ismeret cél, a gyakorlatinál pedig eszköz. A gyakorlati tudomány tárgya fizikailag nem szükséges, hanem esetleges; mégis szükséges ama szempontból, hogy az ember tökéletesedjék.

560. A gyakorlati tudománytól jól megkülönböztetendő a *művészet*. E kettő különbözik egymástól a) tárgyban, mert a gyakorlati tudomány tárgya mindig valami általános, míg a művészeté valami egyes dolog; b) a gyakorlati tudomány bizonyítja tételeit, míg a művészet oly ítéletekre támaszkodik, amelyeket egyszerűen átvesz a megfelelő tudománytól.

561. A tudományok felosztása nagyon nehéz, mert nem egységes terv szerint születtek, hanem alkalomadtán lettek; továbbá egyik tudomány a másikba nyúlik, egyik tudomány alapja vagy folytatása a másiknak. A tudomány felosztását még az is nehezzé teszi, hogy a tudományok tulajdonképpen egységes világra vonatkoznak, tehát maguk is egységes egészet alkotnak, bár az egységes világnak különböző oldalait vizsgálják. Mégis vannak egyes szempontok, amelyek szerint a tudományok osztályozhatók.

a) A tudománynak *elméletire* és *gyakorlatira* való felosztásáról már volt szó.

b) Ha arról van szó, hogy honnan kapják tárgyukat az egyes tudományok, akkor van *általános* és *pozitív tudomány*. Ha a tudomány tárgya megadott dolog a szellemi vagy anyagi világban, akkor általánosnak mondjuk. Ilyen pl. maga a logika is, mert tárgya az értelemmel adva van. Ha pedig a tudomány tárgya isteni vagy emberi tekintély által van adva, akkor pozitívnek nevezzük. Pl. a jogbölcselet általános tudomány, míg az a jogtudomány, amely valamely ország törvényeit tárgyalja, pozitív tudomány. Így vagyunk a teológiával is. A természetes

teológia általános tudomány, míg a természetfölötti teológia pozitív tudomány.

c) Ha azt vesszük tekintetbe, hogy a tudomány tárgyát milyen szempontból fejtegeti, akkor van *alaki* és *reális tudomány*. A reális tudomány magával a dologgal foglalkozik, vagyis azt fejtegeti, amit a dolog magába zár. Ilyen pl. a lélektan. Ha azonban a tudomány a dolognak csak alaki oldalával foglalkozik, akkor alaki (formális) tudományt kapunk. Ilyen pl. a nyelvtan, amely a nyelvnek csak alaki fölépítésével foglalkozik. Ilyen pl. az elemi logika is.

d) Van *tapasztalati és racionális tudomány* is. Tapasztalati-nak azt a tudományt mondjuk, amely azzal foglalkozik, ami a tapasztalat körébe esik és csak annyiban, amennyiben az okok és törvények megfigyelés és kísérletezés által meghatározhatók. Ilyen pl. a természettudomány. Racionális-nak pedig azt a tudományt nevezzük, amely ahhoz emelkedik, ami minden tapasztalaton felül áll és ezért csak gondolkodás által ismerhető meg. Ilyen pl. a matematika, metafizika.

Ha a racionális tudomány reális is, akkor *spekulatív tudomány*-nak mondjuk.

e) Ha megismerésünk tárgyainak a természetét vesszük alapul, akkor van *ideális (gondolati) tudomány* és *reális (valóság) tudomány*, ahol a „reális”-nak más értelme van, mint előbb.

^{a)} *Ideális tudomány* a matematika és a tiszta mechanika. Ezeknek tárgyai a valóságtól függetlenek; mindazáltal sokféle alkalmazásuk van a valóságtudományokban. Pl. a matematika alkalmazást talál a csillagászatban, fizikában. A matematika tárgyai nem léteznek a valóságban, mindazáltal érvényesek.

^{b)} A *valóságtudományok* azok, amelyek a valósággal foglalkoznak. Ezeket két részre osztjuk: *természettudományokra* és *szellemi tudományokra*. A természettudományok a térben és időben létező természeti tárgyakkal és tüneményekkel foglalkoznak, mint pl. a fizika, kémia, csillagászat. A szellemi tudományok a csak időben lefolyó belső lelki jelenségekkel foglalkoznak. Ilyen pl. a lélektan, statisztika, társadalomtudományok, történelem.

f) Végül felosztjuk a tudományokat *legfelsőbb és alárendelt tudományokra*.

^{a)} *Legfelsőbb tudomány*-nak azt a tudományt nevezzük, amelynek tárgyi megismerési elvét, nem más tudományokban keressük, de nem is bizonyítjuk más tudományok által, hanem bizonyosságát magában hordja. Továbbá, hogy valamely tudomány legfelsőbb legyen, oda még az is szükséges, hogy alaki tárgya ne csak meghatározója legyen más tudomány alaki tárgyának, hanem teljesen eredeti szempont is legyen.

A legfelsőbb tudományokat felosztjuk *legfelsőbb elméleti és legfelsőbb gyakorlati tudományokra*. A legfelsőbb elméleti tudományok a metafizika, érzékiek tudománya és a mennyiségtan. A legfelsőbb gyakorlati tudományok pedig a logika és erkölcsbölcselet.

3) *A többi tudomány a legfelsőbb tudományoknak van alárendelve*, mert megismerési elveit a legfelsőbb tudományokból veszi.

A tudományok egységes világra vonatkoznak, tehát maguk is egységes egészet alkotnak, bár az egységes világ különböző részeit kutatják. Mivel pedig a világ a maga egészében és részeiben az Isten hatalmát és dicsőségét hirdeti, azért **minden tudománynak közvetlenül vagy közvetve utolsó szava az Isten, az abszolút igazság.**

562. Még röviden megemlékezünk a *tudományos értesítésről* és valaminek a *tudományos megítéléséről* (*recensio*).

A tudományos értesítés megismerttet minket az újabban megjelent tudományos művekkel és a tudományos megítélés e műveket tudományos szempontból bírálja. A tudományos értesítés az újabban megjelent művek rövid tartalmát adja elő, míg a tudományos megítélés tárgyi s más szempontokból bírálja a műveket. Rendesen e kettő együtt jár s ekkor az értesítés megelőzi a megítélést.

Mai nap rengeteg mennyiségű tudományos munka jelenik meg, úgyhogy lehetetlen azokat egy embernek elolvasnia. Mégis, hogy az ember a tudomány színvonalán fenntarthassa magát, ismernie kell legalább is a szakmájába vágó nevezetesebb műveket. Ennek a szükségletnek akar eleget tenni a tudományos értesítés és a vele járó megítélés.

A tudományos értesítésnél és megítélésnél kettő szükséges: igazság és világosság. Az igazság megköveteli a tartalom hű elmondását és igaz megítélését. Természetes, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a művet figyelmesen elolvassuk s elegendő tudásunk van a megítélésre. — A világosság pedig megköveteli, hogy a tartalom elmondása átlátszó legyen, a megítélés pedig olyan, hogy éles különbséget tegyen a mű lényeges és lényegtelen részei között.

Különösen az igazság ellen szoktak véteni egyoldalú előadás által. Ekkor csak az egyik vagy másik pontot emelik ki, a többit pedig elhallgatják, vagy csak felületes áttekintést adnak a műről. De azáltal is vétenek az igazság ellen, hogy kiforgatják értelmét, hamis magyarázatot fűznek hozzá, a nemtetsző dolgokat elhallgatják.

Valamely műről jó és tudományos bírálatot írni nem könnyű mesterség, mert ez azt követeli, hogy az író gondolatvilágába beleéljük magunkat, pártatlanul ítéljünk s az igazságból egy szemernyt se engedjünk. Ez pedig ritka jelenség, mert a pártatlanság s az igazsághoz való föltétlen ragaszkodás nem a mai kor erénye.

Mindent Isten nagyobb dicsőségére.

TÁRGYMUTATÓ.

A számok a paragrafusokat jelentik és ahol a szám mellett e szó van: oldal, az oldalszámot jelent.

- Absolut egyszerű fogalom 29
— ítélet 237
— tökéletes tudás 463
Abstract fogalom 18
Abstractio 23
Absurdum bizonyítás 473
Accidentia 52, 79
Actio 86
Adequat fogalom 468
Aequipallens fogalmak 41
— — figurája 45 c
— — ítéletek 329
Akarat 13 (oldal)
Akarás 13 (oldal)
Alaki azonosság 40 a
— bizonyítási alap 460
— ellentét 301
— fogalom 8, 15
— — meghatározó alapja 8
— helyettesítés 118 b
— logika 16 (oldal)
— tudomány 561 c
Alany 193, 196, 197, 351
Alanyeset 343 a, „
Alanyfogalom 359
Alanyi bizonyítás 475 b
— fogalom 8, 15
— jel 94 b
— mellékmondat 353
Alany mint tárgyi fogalom 196
Alapigazság 479 a
Alapítéletformák 233
Alapjában lényeges jegy 13 a, „
143 a
— — tulajdonság 77
Aláfoglalás 408, 413—415
Alárendelési elmélet 206 a, 210
Alárendelő ítélet 303 a
Alárendelt fogalmak 37
Alárendelt fogalmak szemléltetése
45 a
Alárendelt ítélet 303 a
— mondat 255, 352
— nemfogalom 65
Alárendeltség 309
Alárendelt tudományok 561 f β
- Alelles ítéletek 303 b „
Alellesség 361 a
Alkotó jegy 13 a „
Allegoria 116
Alosztás 176
Altétel 363 a
Ampliatio 126 b
Analitikai fogalom sor 33
— ítélet 234—240
— — mint ismeretgyarapító 235
— módszer 538, 539
Analitikus út a meghatározásnál
165 b, 166 b
Analógia 508
Anyagi azonosság 40 b
— bizonyítási alap 460
— helyettesítés 118 a
— logika 17 (oldal)
Apodiktikus bizonyítás 470
— ítélet 247 c
Apodosis 221
Apagógikus bizonyítás 505, 506
Aposteriori bizonyítás 505, 506
— ítélet 237
Apparatus 544
Apriori bizonyítás 501—504
— ítélet 237
— szintetikus ítélet 238
Arab számjegyek mint képirás 129 a
Arányossági hasonlóság 113, 115 b
Argumentum ad hominem 475 b
— — ignorantiam 476 a
— — invidiam 476 b
— — verecundiam 476 d
— ex silentio 475 a
— per distractionem 476 c
Aristoteles-féle következtetési alak
385
— — — láncokvetkeztetés 449 a
— — — szabályai 450
Assertorikus ítélet 247 b
Autotetikus ítélet 239
Azonos fogalmak 40 a
Azonossági elmélet 206 b
Axioma 461, 479 a

- Állandó jelzők 254 a
 Állapot 86
 Állathessegető szó 347 i
 Állathivogató szó 347 i
 Állatnógató szó 347 i
 Állítás 82, 184
 Állítmány 193, 198, 199, 351
 Állítmányfogalom 359
 Állítmány mint alaki fogalom 198
 Állító ítélet 208, 210
 Állomány 86
 Általános 11
 Általánosan használt jel 93 b
 Általános állító kategorikus ítélet 218 a
 — felosztása 24—26
 — fogalom 17 b, 22
 — — megalkotása 20
 — — mint egyjelentésű 50
 — — helyettesítés 120 a
 — ítélet 216, 332
 — — ellentmondása 311 a
 — — megfordítása 339 a b
 Általánosító analízis 541 a β
 Általános szómagyarázat 140
 — tagadó kategorikus ítélet 218 b
 — tudomány 561 b
 Átható fogalom 46 g
 Átvitt értelem 49
- Babona 510
 Belső alap szerint való osztás 173 b α
 — azonosság 40 a
 Betű 129 b
 Betűírás 129 b
 Birtokos jelző esete 347 a γ
 — névmás 347 d
 Bizonyítás 373 b, 458
 — alakja 459
 — alapja 459
 — alkotórészei 459—462
 — anyaga 459
 — célja 463
 — felosztása 467
 Bizonyítási tétel 459
 Bizonyítás részei 374
 — szabályai 465, 466
 Bizonyos ítélet 207
 Bölcsélet 7 (oldal)
 — alapja a többi tudománynak 8 (oldal)
 — elsőbbsége a többi tudomány között 8 (oldal)
 — és hittudomány különbsége 9 (oldal)
 — felosztása 11 (oldal)
 — fogalma 7 (oldal)
 — fő megismerési forrása 10 (oldal)
 — logikával kezdődik 2
 — mint előiskola 9 (oldal)
- rangja 8 (oldal)
 — száma 10 (oldal), 11 (oldal)
 — szerves fejlődésének föltétele 11 (oldal)
 Bölcsesség fogalma 7 (oldal)
 Bővített ítélet 250—254
 — — ellentmondása 313—315
 — — felbontása 252
 — mondat 255, 351
 Bővítés felosztása 254
- Catecorematikus szó 107 a
 Causalis ítélet 273
 Célhatározói alárendelt mondat 277
 Célzatos ítélet 277—280
 — — három ítéletből áll 278
 — — ellentmondása 322
 — — igazsága 280
 — — mint bővített ítélet 279
 — — módosult ítélet 279
 Characterismus 169
 Chemiai képletek 152
 Circulus vitiosus 529 d
 Collectiv fogalom 38
 — helyettesítés 121
 Comparativ ítélet 281
 Complett fogalom 46 f
 Comprehensiv fogalom 46 g
 Conclusio 363
 Concret szó 105
 Congruens bizonyítás 508
 Coniunctiv ítélet 226, 231, 232
 — következtetés 430
 Connex fogalom 44
 Consecutiv lényeges jegy 13 a β
 Consequens 363
 Constructiv jegy 13 a α
 Contradictorius ítélet 303 b γ
 Contrapositio 162 b, 174, 340
 Contrarius ítélet 303 b α
 Conventionalis jel 93 b
 Conversio 162 b, 336
 — peraccidens 337 b
 — simplex 337 a
 Copula 194
 Corollarium 462
- Dialogikus mód 558 c
 Didactica 557
 Declaratio 168
 Dedukció 478—481
 — ad absurdum 371 e
 — alakja 479 b
 — alapja 479 a
 — anyaga 479 a
 Deduktív elv 541 a β
 Denominativ helyettesítés 123
 Descriptiv meghatározás 143
 Determinativ mellékterminus 108 b β
 Dichotomia 175 a

- Differentia specifica 52, 66
 Dilemma 452—457
 Diminutio 108 b β
 Direct bizonyítás 468
 Discursiv fogalom 18 b
 Disiunctiv ítélet 226
 — következtetés 377 c 423
 — tagok 229
 Disparas fogalmak 44
 Dispositio 178
 Distinctio 169
 Distributiv helyettesítés 121
 Divisiv ítélet 230
 Dolgi alaki helyettesítés 119 a
 — meghatározás 135, 142, 143
 — felosztása 143
 Dugott összetett következtetés 447
 Egyedi állító kategorikus ítélet 218 e
 — fogalom 53
 — ítélet 216 c
 — — ellentmondása 311 c
 — különbség 70
 — név 104
 — tagadó kategorikus ítélet 218 f
 — valós helyettesítés 120 c
 Egyenértékű fogalom 46 e
 Egyes dolgok fogalma összetett 54
 — fogalom 17 a
 Egyetemes fogalom 87
 Egyértelmű szó 106 b
 Egyezés módszere 550 a
 Egyidejűleg helyhatározói és időhatározói ítélet 272
 Egyjelentésű ítéletek 329—335, 344 b
 Egyjelentésű szavak 47
 Egymással fölcserélhető fogalmak 40 a
 Egyszerű fogalom 28
 — helyettesítés 124 a
 — ítélet 255
 — — ellentmondása 311
 — következtetés 376, 377
 — szó 108 a
 Elemi logika 18 (oldal), 1
 Elhalasztás 126 b
 Elhelyezés 139 a
 Ellenkezés 307
 — mint tökéletes ellentét 303 b α
 Ellenkező ítélet 303 b α
 Ellentmondás 303 b γ , 306, 310
 — mint legtökéletesebb ellentét 303 b γ
 Ellentmondó fogalmak 43 a d
 — — figurája 45 e
 — ítéletek 303 b γ
 — szétválasztó ítélet 229
 — — — átalakítása foglalo ítéletté 232
 Ellentmondó szétválasztó ítélet ellentmondása 324 b
 Ellentét 162 b, 174, 300
 Ellentétbeállítás 340
 Ellentétes fogalmak 43 b
 — — figurája 45 d
 — ítéletek 265—267, 344 c
 — — ellentmondása 317
 — — szemléltetése 317
 — — viszonya 305
 — szétválasztó ítélet 229
 — — — ellentmondása 324 a
 Ellentét fajai 303, 304
 Elliptikus mondat 202
 Elmélet 522
 Elméleti jel 96 a
 — tudomány 559, 561 a
 Elnevező helyettesítés 123
 Előadás 558 a
 Előtétel 221
 Előzmény 363
 Elrendezés 178
 Elterelés 476 c
 Elütő-fogalmak 44
 Elválasztott értelmű helyettesítés 125 b
 Elvcsúsztatás 381 a γ
 Elvonatkoztatás 23
 Elvonás 23
 Elvont analízis 541 a α
 — fogalom 18 b
 — szó 105
 Enthymema 437—440
 Enumeratio 179
 Epicherema 443
 Eredeti szemléleti fogalom 18 a α
 Eredmény 479 a
 Erkölcbsölcelet 11 (oldal)
 Erkölcsei ítélet 216 a γ , c
 Erkölcseileg lehetetlen ítélet 246 b γ
 — szükséges ítélet 246 a γ , c
 Eset 347
 Esetleges jegy 13 b, 143
 Exceptiv ítélet 288
 Exclusiv ítélet 286
 Exemplificatio 169
 Experimentalis módszer 543
 Explicativus terminus 108 t α
 Extrema 361
 Extremum maius et minus 361
 Értelmelem 14 (oldal)
 Értelmes fogalom 46 d
 Értés 16 (oldal)
 Érzékfölötti jel 85 b
 Érzéki jel 85 a
 — tapasztalati módszer 549
 Észbeli terminus 103

Faj 52, 53—58
 Fajfogalom 53
 — jegyeinek kifejezése 57, 73
 — — száma 54, 55
 — kifejezése 57
 — megalkotása 55
 — mint összetett fogalom 54
 Faji tulajdonság 76
 Fajkülönbség 52, 66—69
 — kifejezése 73
 — megalkotása 67
 — mint lényeges különbség 72
 Falhozállítás 473
 Fallacia consequentis 420
 Feladat 461 d
 Felsorolás 179
 Felszólító mód 347 j α
 Fikció 524
 Fizikai ellentét 301
 — hasonlóság 114, 115 c
 — ítélet 216 a b, c, 237
 — járulék 80
 Fizikailag lehetetlen ítélet 246 b α
 — szükséges ítélet 246 a β
 — szükséges ítélet mint szintetikus ítélet 246 a β
 Fizikai meghatározás 150—152
 — rész 180
 — tapasztalati módszer 549
 Fogalmi meghatározás 153
 Fogalom 3, 4, 7, 8
 — alakja 14
 — alaptulajdonsága 16
 — és meghatározás viszonya 136, 137
 — mint gondolkodás alapja 4
 — mint alanyi jel 98 b
 — mint természetes jel 98 a
 — összetettsége 54
 Fogalomsor 32
 Fogalom tartalma 16, 27
 — tartalmának és terjedelmének viszonya 62
 Fogalom terjedelme 16, 30
 Foglalo ítélet 226, 231, 232
 — átalakítása szétválasztó ítéletté 232
 — — igazsága 231
 — következtetés 430—433
 — — átalakítása 431—433
 Fokozati hasonlóság 114, 115 c
 Fokozatos módszer 541 c
 Folyomány 462 a
 Formális azonosság 40 a
 — fogalom 8, 15
 — logika 17 (oldal)
 Fosztó fogalmak 43 c
 Főlépítő jegy 13 a α
 Föltevés 508, 518—524
 Föltételes állító ítélet 223 a

Föltételesen szükséges ítélet 237
 Föltételes ítélet 217, 219—225
 — — ellentmondása 323
 — — felosztása 223
 — — igazsága 224
 — — részei 220—222
 — következtetés 377 b, 417—422
 — — átalakítása 422
 — lánckövetkeztetés 448
 — mód 347 j α
 — összetett következtetés 446
 — szétválasztó ítélet 228
 — tagadó ítélet 223
 Föltétlenül bizonyos ítélet 247 c
 — szükséges ítélet 237
 Főbizonyítás 525
 Főfogalom 361
 Főmondat 352
 Főnév 347 a
 — esetei 347 a δ
 Főnévi igenév 347 j γ
 Főosztás 176
 Főterminus 108 b
 Fötétel 363 b
 Függőség hasonlósága 111
 Galenus-féle következtetési alak 385
 Genericus különbség 69
 Geneticus meghatározás 143
 — módszer 543
 Genus 52, 59
 Genusfogalom 59
 Genus proximum 65
 Geometriai jel mint képírás 129 a
 Gesticulatio 130
 Goklen-féle következtetés 449 b
 Gondolat 13 (oldal)
 Gondolati főnév 347 a γ
 — tudomány 561 e
 Gondolkodás 13 (oldal)
 — alakja 16 (oldal)
 — alapja 4
 — alapformái 3
 — tartalma 17 (oldal)
 Gondolkodástan 13 (oldal)
 Gyakorlati jel 96 b
 — tudomány 559, 561 a
 Gyöngítés 108 b β
 Gyűjtő fogalom 38
 — főnév 347 a δ
 — helyettesítés 121 a
 — név 104
 Habitus 86
 Haladó módszer 542 c
 Hallgatásból vett bizonyíték 475 a
 Hamis ítélet 207
 Hasonlító alárendelt mondat 281

Hasonlító ítélet 281—284
 — — három ítéletről áll 282
 — — igazsága 284
 — — mint bővített ítélet 283
 Hasonló értelmű szavak 110
 — fogalom 47—50
 Hasonlóság 115
 — egyértelműsége és többértelműsége 115
 — felosztása 111—116
 Hasonlósági bizonyítás 508, 509—516
 Határozatlan ítélet 216 a, 217, 226
 — névmás 347 d
 — számnév 347 c
 — szó 139 c
 — valós helyettesítés 120 b
 Határozott számnév 347 c
 Határozó 193, 351
 — esete 347 a e
 Határozói mellékmondat 353
 Határozószó 347 g
 Háromtagú osztás 175 b
 Hely 86
 Helyes következtetés 369
 Helyettesítés 117—126, 408, 409—412
 Helyettesítő jel 94 a
 Helyhatározói alárendelt mondat 270
 — ítélet 270—272
 — ítélet ellentmondása 320
 — — igazsága 270
 — — mint bővített ítélet 271
 Helytelen levezetés 369
 Helyzet 86
 Heurestica 551
 Hiányos mondat 199 a, 202
 Hibás bizonyítás 528
 — következtetés 529
 Hieroglyph-írás 129 a
 Hit 9 (oldal)
 Homályos fogalom 46 a
 Hypothesis 508, 518
 Hypothetikus disiunctiv ítélet 228
 — ítélet 217
 — következtetés 377 b, 417
 — lánckövetkeztetés 448
 — összetett következtetés 446

Ideális tudomány 561 e α
 Identitási elmélet 206 b
 Idő 86
 Időhatározói alárendelt mondat 268
 — ítélet 268, 269
 — — ellentmondása 319
 — — igazsága 268
 — — mint bővített ítélet 269
 Igaz ítélet 207
 Ige 347 j
 — helyettesítése 126
 Ignorantia 529 e

Illustratio 169
 Inadaequat fogalom 46 e
 Incomplett fogalom 46 f
 Indirect bizonyítás 471
 Individuális ítélet 216 c
 — különbsége 70
 Indukció 482—485, 491—495, 539 a
 Indulatszó 347 i
 Instrumentum 544
 Integrális részek 180
 Interferenciás fogalmak 41
 — — figurája 45 f
 Intuitív fogalom 18
 Inversio 475 b
 Írás 128—130
 — mint mesterséges jel 128
 Ismeret 463
 Ismeretlen szó 139 a
 Ismerettaglaló ítélet 235
 Ismert szó 139 b
 Ismétlődő ítélet 285, 292, 293
 — — ellentmondása 327
 — — felbontása 293
 — — igazsága 293
 Ítélet 3, 183—187, 188—190
 — alaki elemei 195
 — anyagi elemei 195
 — alaki és tárgyi vonatkozása 203
 Ítéletek módosulása a tartalomban 247
 Ítélet ellentéte 299—302
 — és fogalom különbsége 189
 — felosztása 207
 — kéttagúsága 199
 — lényege 190 e
 — megfordítása 336—340, 344 a
 — meghatározása 215
 — mennyisége 216
 — minősége 208—215
 — módosulása 242—245
 — módosulása a viszonyban 246
 — részei 190 a
 — viszonya 297, 298

Judicium indefinitum 216 d
 Járulék 52, 79
 Jegy 13
 Jel 89—92
 Jelenidejű melléknévi igenév 347 j β
 Jelen idő 347 j δ
 Jelentő mód 347 j α
 Jel felosztása 93—96
 Jellemzés 169
 Jel részei 91
 Jelző 193, 351
 Jelzői mellékmondat 353
 Jobban általános fogalom 31
 Jövőidejű melléknévi igenév 347 j β
 Jövő idő 347 j δ

Kapcsolatos fogalmak 44
 Kapcsolt ítélet 262—264
 — — ellentmondása 316
 — — felbontása 263
 — — igazsága 264
 — mondat 262
 Kapocs 194, 200—206
 — alanyi vonatkozása 203 a
 — értelme 206
 — hovatarozása 204
 — tárgyi vonatkozása 203 b
 Kategóriák 85
 — száma 86
 Kategorikus ítélet 217, 218
 — következtetés 377 a, 378
 — — elve 378, 379
 — — fogalmai 381
 — — ítéletei 382
 — — törvényei 380—382
 — lánckövetkeztetés 448
 Kevert föltételes következtetés 419
 — jel 93 c
 — összetett következtetés 446
 Kevésbé általános fogalom 31
 Képesség 86
 Képességi lényeg 56
 Képirás 129 a
 Kérdés 363, 479 a
 Kérdező mód 558 b
 Kérdő mondat 192
 — névmás 347 d
 Készség 86
 Kéttagú osztás 175 a
 Kiegészítő 351
 Kiegészítő mellékmondat 353
 Kiegészítő részek 180
 Kifejezésbeli terminus 103
 Kifejtés 168, 169
 Kihagyásos mondat 199 a, 202
 Kijelentő mondat 192
 Kimerítő fogalom 46 c
 Kísérlet 521, 544
 Kísérleti módszer 543—550
 Kiterjedés 86
 Kiválasztó helyettesítés 344 d
 Kivételes ítélet 285, 288—291
 — — ellentmondása 326
 — — felbontása 291
 — — igazsága 291
 Kizáró ítélet 285, 286, 287
 — — ellentmondása 325
 — — felbontása 287
 — — igazsága 287
 Korlátozott helyettesítés 124 b
 Korlátozó bővítés 254 b
 — bővítés igazsága 254 b
 — ítélet 286
 — mellékterminus 108 b, ^β
 Kölcsönös megfordítás 333 a
 — névmás 347 d

Kölcsönvett tétel 461 d
 Körbenforgó bizonyítás 529 d
 — meghatározás 162 c
 Körmagyarázat 162 c
 Kötőszó 347 h
 Követelmény 461 b, 479 a
 Következetesség 365, 366, 368, 369
 Következmény 363
 Következtetés 3, 342, 354—357, 373
 — alaki igazsága 366
 — alakja 366, 383, 384—388
 — alakjai közül a leggyakoribb 404
 — alakjainak gyakorlati alkalmazása 406, 408—416
 — alakjainak haszná 388
 — — száma 387
 — alkotó részei 358—368
 — anyaga 366
 — anyagi igazsága 366
 — által nyert fogalom 18 b
 — első alakja 390—396
 — — alakjának tökéletessége 404, 405
 — eseteinek száma 389
 — felosztása 372—375
 — figurái 384
 — fogalmainak összekötése 360
 — fogalmainak terjedelme 362
 — fontossága 357
 — harmadik alakja 400—403
 — igazsága 370, 371
 — ítéleteinek elhelyezése 364
 — közelebbi alkotó részei 358
 — közvetett alkotó részei 358
 — közvetlen alkotó részei 358
 — legtökéletesebb alakja 404—405
 — második alakja 397—399
 — meghatározása 373
 — módja 383, 389—403, 393
 — módosult ítéletekkel 434
 — távolabbi alkotó részei 358
 — technikája 382
 — terminusai 361
 Következtető ítélet 273
 — — igazsága 274
 — — mint bővített ítélet 275
 — mellérendelt mondat 273
 Közelre mutató névmás 347 d
 Középfogalom 359, 361
 Középtétel 363 c, 479 a
 Közfőnév 347 a α
 Köznév 104
 Közvetett analitikus ítélet 235
 — általános 24 b
 — bizonyítás 471—477
 — következtetés 342, 354, 355
 — szemléleti fogalom 18 a
 — szintetikus ítélet 236
 Közvetlen analitikus ítélet 235
 — általános 24 a

— bizonyítás 468—470
 — következtetés 341—345
 — — módosult ítéletekkel 345
 — — szabályai 344
 — szemléleti fogalom 18 a
 — szintetikus fogalom 236
 Kutató módszer 551—553
 Különbözés módszere 550 b
 Különböző fogalmak 42
 Különböztetés 169 b
 Különösítő ítélet 285, 294—296
 — — ellentmondása 328
 — — felbontása 296
 — — igazsága 296
 — — szintézis 541 a^β
 Külső alap szerint való osztás 173 b^β

Lánkövetkeztetés 448—451
 Legelső nemfogalom 65
 Legfelsőbb elméleti tudomány 561 f^α
 — gyakorlati tudomány 561 f^α
 — különbség 71
 — nemfogalom 64
 — tudományok 561 f^α
 Legközelebbi nemfogalom 65
 Lehetetlen helyettesítési bizonyítás 474
 — ítélet 246 b
 Lehetetlennel való bizonyítás 371 e
 Lehetséges ítélet 246 c
 — — mint szintetikus ítélet 246 c
 Lehozás 478
 Leíró meghatározás 143—146
 — — megalkotása 145, 146
 Lemma 461 d
 Levezetett lényeges jegy 13 a^β, 143
 — szemléleti fogalom 18 a^β
 — tétel 461
 — tulajdonság 77
 Levezetés 368, 369
 Lélek 13 (oldal)
 Lélektani fogalom 11
 — tapasztalati módszer 549
 Lényeg 11
 Lényeges felosztás 173 b^β, 177, 555 b
 — jegy 13 a
 — meghatározás 143, 149
 — részek 180
 Létítéletek 209
 Limináló ítélet 208
 Locutio 139 a
 Locus 86
 Logika 13 (oldal)
 — anyaga 14 (oldal)
 — felosztása 16 (oldal)
 — fogalma 13 (oldal)
 Logikai általános 24 b, 25
 — — felosztása 52
 — — szükségessége 51
 — egész 172

— ellentét 301
 — felosztás 173 b^β, 177, 555 b
 — fogalom 11, 12, 14, 21, 22
 — — általánossága 11, 17 b
 — helyettesítés 119 b
 — indukció 483
 — járulék 80, 81
 — négyzet 304, 312
 Logika mint alaki tudomány 21 (oldal)
 — mint gyakorlati tudomány 14 (oldal)
 — mint minden tudomány megelőzője 14 (oldal)
 — mint tudomány 13 (oldal)
 — szükségessége 15 (oldal)
 — tárgya 13, 15 (oldal)
 Magánállító szó 107 a
 Magyarázat 134
 Magyarázó bővítés 254 a
 — — igazsága 254 a
 — jegy 13 a^α
 — mellékterminus 108 b^α
 Maradékok módszere 550 c
 Matriális azonosság 40 b
 — logika 17 (oldal)
 Matematikai jel mint képirás 129 a
 — tudományok 562 c
 Mássalállító szó 107 b
 Medium 359
 Megfigyelés 543
 Megengedő ítélet 219
 Megfordítás 162 b, 475 b
 Meghatározás 132—135, 149
 — ellentéte 162 b
 — fontossága 157, 158
 — határai 155
 — megalkotása 164—167
 — megfordítása 162 b, 339 b
 — mint logikai fogalom 133
 — mint út a fogalom megalkotásához 137
 — próbája 162 b
 — szabályai 159—163
 Meghatározó jegy 13 a^α
 — szintézis 541 a^α
 Megjegyzés 462
 Megkettőzött ítélet 292
 Megkettőző helyettesítés 123 b
 Megnevező helyettesítés 123 a
 — ítélet 209
 — — ellentmondása 327
 Megszemélyesítés 116
 Megszégyenítés 476
 Megvilágítás 169 a
 Mellékbizonyítás 525
 Mellékmondat 352
 Melléknév 347 b
 Melléknévi igenév 347^β,^β

Mellékosztás 177
 — száma 177
 Mellékterminus 108 b
 Mellérendelt fogalmak 37
 — — figurája 45 b
 — mondat 256, 352
 Mentalis terminus 103
 Mesterséges felosztás 173 b β , 555 b
 — gesticulatio 130
 — jel 93 b, 95
 — szómagyarázat 140
 Metafizika 12 (oldal)
 Metafizikai általános 24 a, 25, 51
 — — felosztása 84, 88
 — — szükségése 51
 — ítélet 216 a α , c 237
 Metafizikailag lehetetlen ítélet 246 b β
 — szükséges ítélet 246 b α
 — szükséges ítélet mint analitikus ítélet 246 a α
 Metafizikai meghatározás 150, 153
 — — kifejezése 156
 — — lehetséges 155
 — — próbája 162 b
 — — tökéletessége 154
 Metaphora 116
 Methodica 17 (oldal), 532
 Metonymia 116
 Minőség 86
 Mondat 191—192
 — alaki eleme 195
 — anyagi eleme 195
 — elemei 202
 — fő részei 199
 — kéttagúsága 199
 — nyelvtani alakja 346, 349—353
 Mondatrész 351
 Mondat részei 193—195
 Módosult ítéletek 252, 335
 — — ellentmondása 312
 Módszer 534, 535
 — szabályai 536
 Módszertan 17 (oldal), 532, 533
 Multidejű melléknévi igenév 347 j β
 Mult idő 347 j δ
 Mutató névmás 347 d
 Műszerek 544
 Művészet 560

Negatív bizonyítás 475 a
 — szó 109
 Nem 52, 59—65
 Nemfogalom 59
 — megalkotása 60
 Nemi különbség 69
 — — kifejezése 73
 — — mint lényeges különbség 72
 — tulajdonság 76
 Nem kimerítő fogalom 46 e
 Nemleges bizonyítás 475 a

Nem lényeges részek 180
 — szükséges ítélet 207
 — teljes fogalom 46 f
 — teljes indukció 485 b, 491—495
 — teljes szétválasztó helyettesítés 122 a
 — tiszta megfordítás 337 b
 — tulajdonképeni alaki helyettesítés 118 b
 Négyfogalmú következtetés 529 a, 530 a
 Négytagú osztás 175 c
 Névmas 347 d
 Névelő 347 e
 Névmeghatározás 135, 138—141
 — felosztása 140
 — szükségessége 141
 Névutó 347 f

Nyelvtanilag vett mondat 192, 349
 — — — átalakítása logikai mondatá 350
 Nyílt többtagú ítélet 260, 261
 — — — ellentmondása 316—322
 Nyomosság körüli tévedés 420 a

Objectiv fogalom 8
 Okhatározói alárendelt mondat 273
 Okozati ítélet 266, 273—275
 — — ellentmondása 321
 — — három ítéletből áll 274
 — — igazsága 276
 — — mint bővített mondat 275
 — — mint módosult ítélet 275
 Oldalosztás 177
 Oppositio 300
 Oralis terminus 103
 Osztályozás 177
 Osztás 170, 171
 — alapja 173 b
 — belső alapja 173 b α
 — beosztása 175—177
 — ellentéte 174
 — fokozatossága 173 c
 — külső alapja 173 b β
 — rendezettség 173 e
 — szabályai 173
 — tökéletessége 173 b
 Osztó ítélet 230
 — — igazsága 230
 Óhajtó mondat 192

Önkéntes jel 93 b
 Önkényes fogalom 18 b, 19
 Összeegyeztethetetlen fogalmak 42 b
 Összeegyeztethető fogalmak 42 a
 Összehasonlítás 408, 416
 Összehasonlító ítélet 281—284
 — — ellentmondása 318
 Összetett értelmű helyettesítés 125 a

— fogalom 28
 — ítélet 257—260
 — következtetés 376, 377, 435, 444—447
 — — összevonása 451
 — mondat 352
 — szó 108 b
 Összevont következtetés 441—442

Paralogismus 528
 Partitio 181
 Passio 86
 Párbeszédés mód 558 c
 Párhuzamos bizonyítás 508, 517
 — változások módszere 550 d
 Personificatio 116
 Petitio principii 381 a γ , 529 c
 Példa 169 a
 Phonographica 129 b
 Polylemma 453
 Pontos osztás 173 a
 Porphirius fája 33
 Positív szó 109
 — tudomány 561 b
 Postulatum 461, 479 a
 Potenciális lényeg 56
 Praedicabilia 82
 Praedicamenta 85
 Praedicatum 359
 Praemissa 363
 Problema 461, 479 a
 Problematicus ítélet 246 a
 Progressiv módszer 542 c
 Proprium 52, 74
 Protosis 221
 Psychológiai fogalom 11
 Quadrilemma 453
 Qualitas 86
 Quantitas 86
 Quaternio terminorum 529 a, 530 a

Rag 348
 Racionalis tudomány 561 d
 Rábizonyítás 475 a
 Reális alaki helyettesítés 119 a
 — meghatározás 135
 — tudomány 561 c, e
 Recensio 562
 Reduplicativ helyettesítés 123
 — ítélet 292
 Reflex általános 24 b
 Regressiv bizonyítás 507
 — módszer 539 b
 Rejtett többtagú ítélet 260, 285
 — — — ellentmondása 325—328
 Relatio 86
 Relative egyszerű fogalom 29
 Rendszer 177, 554—556
 Reprézenciós elmélet 206 c

Restrictiv helyettesítés 124 b β
 — mellékterminus 108 b β
 Retorsio 475 b
 Részelés 181, 182
 Részfogalom 28
 Részleges állító ítélet 332 b
 — — kategorikus ítélet 218 c
 — fogalom 34, 35, 36
 — helyettesítés 120 b
 — ítélet 216 b
 — — ellentmondása 311 b
 — — megfordítása 337 b, 339 c d
 — tagadó ítélet 332 d
 — — kategorikus ítélet 218 d
 Rhetoricai indukció 483
 Rövidített következtetés 376, 377, 435, 436

Sarktétele 461 a
 Simplex helyettesítés 124 a
 Situs 86
 Sokrates-féle indukció 483
 Sophisma 528, 530
 Species 52, 53
 Specificativ ítélet 294
 Specializáló szintézis 541 a β
 Speculativ tudomány 561 d
 Statisztika 496—500, 550
 Subaltern ítéletek 303 a
 Subcontrarius ítéletek 303 b β
 Subiectiv bizonyítás 475 b
 — fogalom 8, 15
 Subiectum 359
 Substantia 86
 Subsumptio 413
 Subsumptiv elmélet 206 a, c
 Substitutio 409
 Suppositio 117
 — absurda 474
 — absurdi 474

Szarvasokoskodás 528, 530, 531
 Szavak helyes alkalmazása és értelése 127
 — nyelvtani alakja 346—348
 Számnév 347 c
 Származtató meghatározás 143, 147, 148
 — módszer 543
 Szellem 13 (oldal)
 Szellemi tudományok 552 a, 561 e α
 Személyes névmás 347 d
 Személytelen igék 199 b
 Szemléleti fogalom 18 a
 Szenvedés 86
 Szétválasztás 126 c
 Szétválasztó helyettesítés 121 b
 — ítélet 226, 227—230
 — — átalakítása 228
 — — ellentmondása 324

— — igazsága 227, 229
 — — tagjai 229
 — — következtetés 377 c, 423—429
 — — alakjai 424
 — — átalakítása 428, 429
 — — tagok 229
 Szinekdoché 116
 Szintetikus fogalomsor 33
 — ítélet 234—240
 — — mint ismeretgyarapító 237
 — — módszer 540—542
 Syllogismus 356
 — expositorius 381 d
 Syncategorematicus szó 107 b
 Systematica 554

 Tagadás 184
 Tagadó ítélet 208, 211—214, 247 b
 Taglejtés beszéd 130
 Tanítási módszer 557—558
 Tantétel 461 c
 Tapasztalati ítélet 237
 — módszer 549
 — tudomány 561 d
 Tautologia 163 b
 Tágabb fogalom 31
 Tág meghatározás 162 d
 — osztás 173 a α
 Tárgy 193, 351
 Tárgyeset 347 a β
 Tárgyi fogalom 8, 15
 — ítélet 186
 — jel 94 a
 — mellékmondat 353
 Tekintély mint bizonyítás 476 d
 Teljes fogalom 46 f
 — indukció 485 a, 486—490
 — mondat 202
 — szétválasztó helyettesítés 122 b
 — — ítélet 227
 — — — igazsága 229
 Tempus 86
 Természetes felosztás 173 b β
 — jel 93 a, 95
 — logika 16 (oldal)
 Természetfölötti bölcsélet 9 (oldal)
 Természetudományok 552 b, 561 c β
 Terminus 103
 — aequivocus 106
 — analogus 110
 — communis 104
 — externus 361
 — individualis 104
 — maior 361 c
 — medius 361 b
 — minor 361 a
 — univocus 106
 Tevékenység 86
 Tétel 363, 479 a
 Theorema 461

Tiszta értelmi ítélet 237
 — föltételes következtetés 421
 — megfordítás 337 a
 — összetett következtetés 446
 Toldalék 462 b
 Többjelentésű szó 47, 106 a
 Többtagú ítélet 257—260
 — — felosztása 259
 — — változatai 258
 — mondat 257
 — osztás 175 d
 Tökéletes ismeret 463
 — következtetési alak 404—405
 — összetett következtetés 444
 Tökéletlen következtetési alak 405
 — — — átalakítása 407
 — tudás 463
 Történeti indukció 495
 — törvények 495
 Tömondat 255, 351
 Transcendens fogalmak 87
 — — száma 87
 Trilemma 453
 Tropus 116
 Tudatlanságra utazás 476 a
 Tudás 463
 — szükségessége 463
 — tökéletességi fokozatai 464
 Tudomány 559—562
 — középpontja 554
 Tudományos értesítés 562
 — indukció 483, 491
 — logika 16 (oldal)
 — megítélés 562
 Tulajdonképeni esetek 347
 — értelemben vett fogalom 11
 — fogalom 47
 — hasonlóság 49
 — helyettesítés 118 b
 — következtetés 373 a
 — vonatkozásbeli hasonlóság 49
 Tulajdonnév 104, 347 a β
 Tulajdonság 52, 74
 — és fajkülönbség különbsége 75
 — ismeretének fontossága 78

 Ugyanazon jelentésű ítéletek 329—
 331
 Utótétel 221

 Valódi ellentétes szétválasztó ítélet
 229
 — — — igazsága 229
 Valóság tudomány 561 e β
 Valós helyettesítés 119 a
 — szó 105
 Valószínű ítélet 207, 247 a
 Valószínűségi bizonyítás 508
 „Van” jelentése 201
 Változat 58

Vegyes föltételes következtetés 419,
— 420
— összetett következtetés 446
Világos fogalom 46 b
Visszaható névmás 347 d
Visszamenő módszer 539 b
Visszavágás 475 a
Viszony 86
Viszonybeli hasonlóság szerint vett
fogalom 49

Viszonylagos egyszerű fogalom 29
— fogalom 43 d
Vitatkozás 526, 527
Vonatkozásbeli hasonlóság szerint
vett fogalom 48—50
Vonatkozás hasonlósága 111, 115
Vonatkozó névmás 347 d
Zavaros fogalom 46 c

Tartalomjegyzék.

Előszó	3
Mi a bölcselet?	7
Hány bölcselet van?	10
Hogyan osztjuk föl a bölcseletet?	11

Logika.

Mi a logika?	13
Tudomány-e a logika?	14
Mi a logika tárgya?	15
Szükséges-e a logika?	15
Hogyan osztjuk fel a logikát?	16

Első rész.

Elemi logika.

Mi az elemi logika?	18
-------------------------------	----

Első szakasz.

A fogalom	19
---------------------	----

Első fejezet.

A fogalomról általában	19
----------------------------------	----

I.

A fogalom.

Mi a fogalom?	20
Mi a logikai fogalom?	21
Mi a logikai fogalom meghatározása?	23
Mi az általános fogalom?	25
Hogyan kapjuk az általános fogalmat?	27
Hogyan osztjuk fel az általánosat?	29
Hogyan osztjuk az általános fogalmat tartalma szerint?	30
Hogyan osztjuk fel az általános fogalmat terjedelme szerint?	31
Milyen az általános fogalmaknak egymáshoz való viszonya?	33
Milyen az általános fogalom alanyi tökéletessége szerint?	39
Mi a hasonló fogalom?	41
Hogyan osztjuk fel a logikai általánosat?	42
a) Mi a faj?	44
b) Mi a nem?	46
c) Mi a fajkülönbség?	48
d) Mi a tulajdonság?	50
e) Mi a járulék?	51
Hogyan osztjuk fel a metafizikai általánosat?	52

II.

A fogalom jele.

Mi a jel?	54
Hogyan osztjuk fel a jelet?	55
Jel-e a fogalom és milyen jel?	56
Mi a szó?	57
Milyen jel a szó?	58
Hogyan osztjuk fel a szavakat?	59
Mik a hasonló értelmű szavak?	62
Hogyan osztjuk fel a hasonlóságot?	62
Mi a helyettesítés és hányféle?	64
Mit kell tudnunk a szavak helyes alkalmazásáról és értéséről?	68
Mi az írás és hányféle?	69

Második fejezet.

A fogalom közelebbi meghatározása	70
-----------------------------------	----

I.

Meghatározás.

Mi a meghatározás?	71
Milyen viszony van a fogalom és a meghatározás között?	72
a) Mi a névmeghatározás és hányféle?	72
b) Mi a dologi meghatározás és hányféle?	73
α) Mi a leíró meghatározás és hogyan adhatjuk?	74
β) Mi a származtató meghatározás?	75
γ) Mi a lényeges meghatározás és hányféle?	76
αα) Mi a fizikai meghatározás?	76
ββ) Mi a metafizikai meghatározás és mikor adhatunk metafizikai meghatározást?	77
Miben áll a meghatározás fontossága?	79
Melyek a meghatározás szabályai?	80
a) Milyen szabályok vannak a meghatározandó tárgy részére?	80
b) Milyen szabályok vannak a meghatározás részére?	81
α) Milyen szabályok vannak a meghatározás tartalma részére?	81
β) Milyen szabályok vannak a meghatározás kifejezésére?	82
Hogyan alkotjuk meg a meghatározást?	84
Mi a kifejtés és hányféle?	86

II.

Osztás.

Mi az osztás?	87
Melyek az osztás szabályai?	88
Hogyan osztjuk be az osztást?	90
Mi az elrendezés?	91
Mi a részelés?	92

Második szakasz.

Ítélet	93
--------	----

Első fejezet.

Az ítéletről általában.

Mi az ítélet?	94
Mi a mondat?	96

Melyek a mondat részei?	96
a) Alany	97
b) Állítmány	98
c) Kapocs	100
Hogyan osztjuk fel az ítéleteket?	103

I.

Milyenek az ítéletek minőség szerint?	103
---	-----

II.

Ítéletek a mennyiség szerint	106
--	-----

III.

Ítéletek viszonyalak szerint	108
a) Kategorikus ítélet	108
b) Főltételes ítélet	109
c) Határozatlan ítélet	112
α) Szétválasztó ítélet	112
β) Foglaló ítélet	116
Analitikus és szintetikus ítélet	117
Módosulhatnak-e az ítéletek?	122
a) Hogyan módosul az alany és állítmány közötti viszony?	124
b) Milyen ítéletek vannak a módosulás tartalma szerint?	126
Bővített ítéletek	128

Második fejezet.**Többtagú ítéletek.**

Mi a többtagú ítélet?	130
a) Nyílt többtagú ítéletek	133
α) Kapcsolt ítéletek	133
β) Ellentétes ítéletek	134
γ) Időhatározói ítélet	134
δ) Helyhatározói ítélet	135
ε) Okozati ítélet	136
ζ) Célzatos ítélet	137
η) Hasonlító ítélet	138
b) Rejtett többtagú ítéletek	139
α) Kizáró ítéletek	139
β) Kivételes ítéletek	140
γ) Ismétlő ítélet	142
δ) Különösítő ítéletek	142

Harmadik fejezet.

Mit kell értenünk ítéleteknek egymáshoz való viszonya alatt?	143
--	-----

I.

Ítéletek ellentéte.

Miben áll az ítéletek ellentéte?	144
Melyek az ellentét fajtái?	145
Milyen a kölcsönös viszony az ellentétes ítéletek között?	147
a) Ellentmondás	147

b) Ellenkezés	148
c) Alellenesség	150
d) Alárendeltség	151
Az ellentmondásról különösen	152
a) Egyszerű ítéletek ellentmondó ítélete	152
b) Módosult ítéletek ellentmondó ítélete	154
c) A bővített ítéletek ellentmondó ítélete	154
d) Nyílt többtagú ítéletek ellentmondó ítélete	156
e) Főítételes ítélet ellentmondó ítélete	159
f) Szétválasztó ítélet ellentmondó ítélete	159
g) Rejtett többtagú ítélet ellentmondó ítélete	160

II.

Ugyanazon jelentésű ítéletek.

Az ugyanazon jelentésű ítéletekről általában	161
a) A tagadás az alany előtt áll	162
b) A tagadás az alany után áll	163
c) A tagadás mind az alany előtt, mind az alany után áll	164
d) Módosult ítéletek	165

III.

Ítéletek megfordítása	166
Közvetlen következtetés	170
A szavak és mondatok nyelvtani alakjáról	174
a) A szavak nyelvtani alakjainak a jelentéséről	175
b) A mondatok nyelvtani alakjáról	179

Harmadik szakasz.

Következtetés.

Mi a következtetés?	181
Melyek a következtetés alkotó részei?	183
Mi a levezetés és következetesség?	190
Mikor igaz a következtetés?	191
Hogyan oszítjuk fel a következtetést?	195

Első fejezet.

Különböző következtetések.

Milyen különböző következtetések vannak?	198
--	-----

I.

Egyszerű következtetések.

Milyen egyszerű következtetések vannak?	198
---	-----

1.

Kategorikus következtetés.

Mely elven áll a kategorikus következtetés?	199
Melyek a kategorikus következtetés helyes alkalmazására vonatkozó szabályok?	200
a) Melyek a kategorikus következtetés fogalmaira vonatkozó szabályok?	201
b) Melyek a kategorikus következtetés ítéleteire vonatkozó szabályok?	205

Mi a következtetés technikája?	208
a) Melyek a következtetés alakjai?	208
b) Melyek a következtetés módjai?	211
α) Első következtetési alak	212
αα) Az első következtetési alaknál a közvetlen út	212
ββ) Az első következtetési alaknál a közvetett út	215
β) Második következtetési alak	216
γ) Harmadik következtetési alak	218
Melyik a legtökéletesebb a három következtetési alak közül?	221
Mikor használjuk az egyes következtetési alakokat?	222
Hogyan változtatjuk át a tökéletlen következtetési alakokat tökéletessé?	223
Hogyan használjuk gyakorlatilag a következtetési alakokat?	225
a) Helyettesítés	225
b) Aláfoglalás	227
c) Összehasonlítás	229

2.

Föltételes következtetés	231
--------------------------	-----

3.

Szétválasztó következtetés	235
----------------------------	-----

4.

Foglaló következtetés	239
Következtetés módosult ítéletekkel	241

II.

Rövidített és összetett következtetés	242
Rövidített következtetés	243
a) Enthymema	243
b) Összevont következtetés	246
c) Epicherema	247
Összetett következtetés	248
Lánckövetkeztetés	251
Dilemma (Polylemma)	256

Második fejezet.

Bizonyítás.

Mi a bizonyítás?	259
Melyek a bizonyítás alkotó részei?	259
Mi a bizonyítás célja?	261
Melyek a tudás tökéletességi fokozatai?	262
Melyek a bizonyítás szabályai?	263
Milyen bizonyítások vannak?	265
a) Közvetlen bizonyítás	265
b) Közvetett bizonyítás	266
c) Dedukció	270

d)

Indukció.

Mi az indukció?	271
a) A teljes indukció	273

<i>αα)</i> Az első különbség	274
<i>ββ)</i> Második különbség	275
<i>β)</i> A nem teljes indukció	276
Statisztika	280
e) Apriori bizonyítás	282
f) Aposteriori bizonyítás	283
g) Regresszív bizonyítás	283

h)

Valószínűségi bizonyítás.

Mi a valószínűségi bizonyítás?	284
<i>α)</i> Hasonlósági bizonyítás	284
<i>β)</i> Párhuzamos bizonyítás	287
<i>γ)</i> Föltevés	287
Vitatkozás	290
Mi a hibás bizonyítás?	291
a) Hibás következtetés	291
b) Szarvasokoskodás	293

Második rész.

Módszertan	300
Mi a módszer?	301
Melyek a módszer szabályai általában?	302
Hogyan osztjuk fel a módszert?	303
a) Analitikai módszer	304
b) Szintetikus módszer	305
Kísérleti módszer	306
Kutató módszer	310
Rendszer	312
Tanítási módszer	313
Tudomány	314
Tárgymutató	317

HUSZÁR GYŐZŐ EGYÉB MŰVEI:

Neveléstan a philosophia perennis alapján. I—III. kötet.
Budapest, 1933—34.

Van-e keresztény neveléstan? Budapest, 1937.

KAPHATÓK: KORDA R. T. KÖNYVKERESKEDÉSÉBEN.

BUDAPEST, VIII., MIKSZÁTH KÁLMÁN-TÉR 3.

